

AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ

MALİYYƏ

**(Suallar və cavablar)
Dərs vəsaiti**

Azərbaycan Respublikası Təhsil
Nazirliyi tərəfindən 24 dekabr 2009-cu
il tarixli 1456 sayılı əmri ilə təsdiq
edilmişdir.

BAKİ - 2010

Elmi məsləhətçi:	i.e.d., prof. Ş.H.Hacıyev
Elmi redaktor:	i.e.d., prof. M.X.Həsənli
Rəyçilər:	i.e.n., dos. R.X.Quşxani i.e.n., dos. N.N.Xudiyev

**Zeynalov V.Z. Maliyyə (Suallar və cavablar). Dərs vəsaiti.
Bakı: «İqtisad Universiteti» Nəşriyyatı – 2010, ... səh.**

«Maliyyə» (Suallar və cavablar) dərs vəsaiti Azərbaycanda bu fənn üzrə hazırlanmış ilk kitabdır. Kitab tələbələrin, müəllimlərin, magistrlərin, elmi işçilərin və geniş oxucu kütləsinin istifadəsi üçün nəzərdə tutulmuşdur.

© Zeynalov V.Z. - 2010

©«İqtisad Universiteti» Nəşriyyatı – 2010

GİRİŞ

Maliyyəni mürəkkəb başa düşülən və öyrənilən fənlər qrupuna aid etmək çətindir. Maliyyə əməliyyatlarının əsasını təşkil edən prinsiplər həddindən artıq sadədir. Arzu edilən maliyyə nəticələrinin əldə edilməsi mexanizmləri, vasitələri və metodları, bu və ya digər subyektin, mühitin maliyyə vəziyyətinin qiymətləndirilməsi və proqnozlaşdırılması çətinlik yaradır. Müəyyən çətinliklər həm də nizamsızlıq, ayrı-ayrı anlayışların, maliyyə kateqoriyalarının müxtəlif şəkildə izah edilməsi səbəbindən meydana çıxır.

Bu tədris vəsaiti məhz onların köməyi ilə pul vəsaitlərinin mərkəzləşdirilmiş və qeyri-mərkəzləşdirilmiş fondlarının formalaşdırıldığı, eləcə də maliyyə alətləri ilə məşğul olan maliyyə bazarlarının və maliyyə təşkilatlarının fəaliyyət göstərdiyi prinsipləri, metodları və vasitələri izah etmək üçün nəzərdə tutulmuşdur.

Son illər baş vermiş maliyyə dəyişiklikərini bir anlayış ilə - qloballaşdırma ilə xarakterizə etmək olar. Hazırda maliyyə resursları həqiqətən də beynəlxalq resurslara çevrilmişdir. Bu proses nəinki maliyyə bazarları və maliyyə təşkilatları, həm də dünya fond birjalarındakı maliyyə alətlərinin qiymətlərini kompyuter və İnternet vasitəsilə izləmək imkanına malik olan ictimai maliyyə, ev təsərrüfatı maliyyəsi, ayrı-ayrı investorların maliyyəsi baxımından xarakterikdir.

Bu tədris vəsaitinin bölmələrinin məzmunu və strukturu ictimai maliyyə ilə yanaşı, həm də təsərrüfat subyektlərinin, ev təsərrüfatlarının, maliyyə bazarlarının, beynəlxalq maliyyə təşkilatlarının maliyyəsinin əsasının nəzərdən keçirilməsini tələb edən “Maliyyə” fənninin mövzusunun geniş mənada başa düşülməsinə əsaslanır.

Tədris vəsaitinin məzmunlu planı “Maliyyə və kredit” ixtisası üzrə ali peşəkar təhsilin dövlət tədris standartlarının tələblərinə tam şəkildə cavab verir və Maliyyə dərsliyinin (professor V.V.Kovolyovun redaktəsi ilə yenidən işlənmiş və tamamlanılı-

mış ikinci buraxılış. M... “Prospekt Nəşriyyatı” MMC, 2003) ikinci buraxılışına əsaslanır.

Kitabın ayrı-ayrı bölmələri konseptual planda verilmişdir. Bu, hər şeydən əvvəl, maliyyə bazarları, sığorta təşkilatlarının maliyyəsi, ev təsərrüfatlarının maliyyəsi kimi bölmələrə aiddir. “Maliyyənin idarə edilməsinin əsasları, maliyyə bazarları” başlıqlı birinci bölmədə ictimai təkrar istehsal sistemində maliyyəyələrin mahiyyəti və rolu, maliyyənin idarə edilməsi sisteminin təşkil edilməsi və hər şeydən əvvəl, maliyyə planlaşması və nəzarəti sisteminin təşkili barədə məlumat verilir; maliyyə bazarları və təşkilatları barədə ümumi məlumat verir.

“Dövlət və bələdiyyə maliyyəsi” başlıqlı ikinci bölmədə ilk növbədə Rusiya Federasiyasında büdcə sisteminin, büdcə mexanizminin və büdcə prosesinin təsviri verilir, büdcələrarası münasibətlərin, büdcə federalizminin modellərinin, dövlət kreditlərinin və borclarının növlərinin, dövlət və bələdiyyə kreditinin spesifik xüsusiyyətinin xarakteristikası verilir, dövlət borclarının formaları və onun tənzimlənməsi metodları, qeyri-büdcə fondlarının xərclərinin formalaşdırılması və sərf olunması prinsipləri açılır, eləcə də inkişaf edən ölkələrin iqtisadiyyatında onların rolu açılır; vergi sisteminin yaradılması prinsipləri, vergilərin növləri və onların iqtisadiyyata təsiri göstərilir.

“Təsərrüfat subyektlərinin (təşkilatlarının) maliyyəsi” başlıqlı üçüncü bölmədə maliyyə təşkilatlarının fəaliyyətinin mahiyyəti, funksiyaları və prinsipləri nəzərdən keçirilmişdir; burada resursların, müəssisələrin fəaliyyətinin maliyyə nəticələrinin, eləcə də onların maliyyə vəziyyətinin qiymətləndirilməsinə dair metodların xarakteristikası verilir. Maliyyə kreditlərinin və sığorta təşkilatlarının yaradılması xüsusiyyətləri ayrıca olaraq nəzərdən keçirilir.

“Ev təsərrüfatlarının maliyyəsi” başlıqlı dördüncü bölmədə ev təsərrüfatı büdcəsinin gəlirlər və xərclər hissəsinin yaradılmasının prinsip və xüsusiyyətləri nəzərdən keçirilmişdir.

Tədris vəsaitinin beşinci bölməsi beynəlxalq maliyyəyə həsr olunmuşdur. Burada beynəlxalq maliyyə təşkilatlarının xa-

rakteristikası verilir, maliyyə qloballaşması prosesləri analiz edilir, milli maliyyə sisteminin fəaliyyətinin xüsusiyyətləri nəzərdən keçirilir.

Kitabda müəlliflər müvafiq normativ-hüquqi sənədlərə istinad edirlər və onların mətnləri ilə misal üçün, “Kodeks” informasiya-hüquq sistemində tanış olmaq olar.

Oxucuya təqdim edilən tədris vəsaiti heç də qaldırılan problemlərə dair bütün suallara cavab vermir, xüsusən də ona görə ki, praktiki cəhətdən bu, mümkün deyildir. Əgər kitabı oxuduqdan sonra oxucunun əlavə sualları meydana çıxarsa, onda siyahısı kitabın sonunda verilən xüsusi ədəbiyyatın köməyi ilə bu suallara cavab tapmaq olar.

Biz əminik ki, bu kitabla tanışlıq nəinki tələbələr, həm də maliyyə fənlərini tədris edən müəllimlər, eləcə də maliyyə sahəsində çalışan praktiki işçilər üçün əhəmiyyətli olacaqdır.

Müəlliflər bu tədris vəsaitinin əlyazmasının hazırlanmasında göstərdiyi böyük köməyə görə O.E.Qordeyevaya öz razılıq və minnətdarlığını bildirirlər. Biz belə düşünürük ki, oxuculara təklif edilən bu tədris vəsaiti nöqsansız deyildir. Kitabla əlaqədar hər hansı tənqid və təkliflər minnətdarlıqla qəbul ediləcəkdir.

I BÖLMƏ

MALİYYƏNİN İDARƏ EDİLMƏSİNİN ƏSASLARI, MALİYYƏ BAZARLARI

FƏSİL 1

MALİYYƏ, MALİYYƏ SİSTEMİ, MALİYYƏ SİYASƏTİ ANLAYIŞLARI

“Maliyyə əlaqələri” anlayışına hansı əlaqələr aiddir?

Ədəbiyyatda həm “maliyyə” termininin yaranması, həm də onun iqtidadi kateqoriyasının mahiyyəti haqqında müxtəlif təsəvvürlər mövcuddur. Bəzi müəlliflər təsdiq edirlər ki, bu termin XIII – XV əsrlərdə İtaliyanın ticarət şəhərlərində meydana gəldi, sonralar isə beynəlxalq sahədə yayıldı və əhali və dövlət arasında maliyyə əlaqələri sistemi ilə əlaqədar anlayış kimi tətbiq edilməyə başladı¹. Digər müəlliflər isə təsdiq edirlər ki, bu anlayış 1755-ci ildə “Respublika haqqında altı kitab” əsərini yazmış fransız alimi J. Boden tərəfindən işlənmişdir².

Dövlətin mövcudluğu digər şeylərdən başqa, həm də yaradılan iqtisadi nemətlərin ali hakimiyyət qismində hökumət və digər təkrar istehsal münasibətlərinin subyektləri arasında bölüşdürülməsi və yenidən paylaşdırılması ilə əlaqədar qarşılıqlı münasibətlərin müəyyən edilməsini tələb edir. Əslində, bu münasibətlər “maliyyə” anlayışı ilə müəyyən edilirdi.

---

¹ Maliyyə, pul dövriyyəsi və kredit: Dərslik /V.K.Sençaqovun, A.İ.Arkipovanın redaktəsi ilə. M., 1999.C.25.

² Maliyyə: Ali məktəblər üçün dərslik / prof. M.V.Romanovskinin , O.V.Vrublyovskinin, B.M.Sabantinin redaktəsi ilə. M., 2000. səh. 44.

Təbii münasibətlərin əldə edildiyi cəmiyyətlərdə yenidən paylaşdırılma prosesləri hər şeydən əvvəl, natural vergilər və müxtəlif növ şəxsi mükəlləfiyyətlər xarakteri daşıyırdı. Əmtəə-pul münasibətlərinin inkişafı yenidən paylaşdırılma münasibətlərinin formasının dəyişilməsinə gətirib çıxardı, - onlar əsasən pul xarakteri daşıyırdı. Lakin bu münasibətlərin mahiyyəti prinsip etibarilə dəyişməmişdir.

Əslində müasir anlayış kimi “maliyyə” anlayışını dövlət xəzinəsinin ayrılması və dövlət büdcəsinin əmələ gəlməsi mərhələsinə aid etmək olar.

Qeyd etmək lazımdır ki, maliyyə və maliyyə münasibətlərinin mahiyyəti barədə təsəvvür müxtəlif cür olmuşdur. XVII əsrin sonundan XIX əsrin sonuna kimi iqtisadi kateqoriyaya baxışların dəyişməsi barədə S.Yu.Vittenin əsərində məlumat verilmişdir. O yazır: “XVII əsrin sonundan “maliyyə” sözünü dövlət əmlakının məcmusu və ümumilikdə bütün dövlət təsərrüfatının vəziyyəti kimi başa düşməyə başladılar. Dövlətin sərəncamında olan bütün maddi vəsaitlər toplusu - yəni, gəlirlərin, xərclərin və borcların məcmusu mənasında bu söz indi də başa düşülür. Beləliklə, maliyyə haqqında elmi dövlətin maddi tələbatlarının ən yaxşı şəkildə ödənilməsi vasitəsi haqqında elm kimi dəqiq müəyyən etmək olar”³.

Korporativ tipli (nizamnamə kapitalının pay səhmdar forması ilə) milli və transmilli təşkilatlar ilə əlaqədar olan irimiqyaslı əmtəə istehsalının inkişafı pul vəsaitlərinin təkrar istehsal prosesinin müxtəlif iştirakçıları arasında toplanılması, istifadə edilməsi və paylaşdırılması metodlarının və vasitələrinin təkmilləşdirilməsinə gətirib çıxardı.

Bu paylaşdırma prosesində əmtəələrin hərəkətindən ayrılan pul vəsaitlərinin hərəkəti məsələləri əsas əhəmiyyət kəsb edir. Onlar həm müxtəlif kredit formaları, həm də müxtəlif subyektlər arasında ümumi ictimai məhsulun dəyərinin bölüşdürülməsi və yenidən paylanması baxımından bir-biri ilə əlaqədardır.

---

³ Vitte S.Yu. Xalq və dövlət təsərrüfatı haqqında mühazirələrin konspekti. M.,1997. C.4

Bu subyektlərin hər biri iş dövrüyyəsinin qüvvədə olan hüquq normaları və qaydalarına müvafiq olaraq istehsal olunan məhsulda müəyyən payın əldə olunmasını istəyir ki, bu da əslində maliyyə münasibətlərinin fəaliyyət sahəsini təşkil edir.

Maliyyə münasibətlərinin fərqli cəhətləri hansılardır?

Maliyyə münasibətlərinin fərqli cəhəti odur ki, ümumi ictimai məhsulun yenidən paylaşdırılması prosesi məqsədli təyinatla malik müxtəlif pul vəsaitləri fondlarının yaradılması ilə müşayiət edilir. Dövlət, yerli özünüidarə orqanları səviyyəsində yaradılan pul vəsaitləri fondları mərkəzləşmiş fondlar adlanır, lakin təsərrüfat subyektləri və ev təsərrüfatları səviyyəsində yaradılan pul fondları isə qeyri-mərkəzləşmiş fondlar adlanırlar.

Təsərrüfat subyektlərinin müxtəlif fəaliyyət növlərindən gələn gəlirlərdən pul vəsaitlərinin xüsusi fondlarlı yaradılır. Qeyd edilən fondların yaradılması ciddi qanuniləşdirilmiş xarakter daşıyır və bu maliyyə münasibətlərinin fərqli cəhətlərindən biridir.

Ümumi ictimai məhsulun paylaşdırılmasında həm də öz payını əmək haqqı, sahibkarlıq gəliri, dividendlər və vəsaitlərin yenidən paylaşdırılması üzrə digər formalarda götürən əhali iştirak edir. Bundan başqa, əhali həm də icbari xarakter daşıyan vergilərin ödənilməsi, digər ödənişlər vasitəsilə pul vəsaitlərinin mərkəzləşmiş fondlarının yaradılmasında iştirak edir. Bu, əhəlinin gəlirlərinin və xərclərinin yaradılması və onlardan istifadə edilməsi ilə əlaqədar maliyyə münasibətləri sistemidir, həmçinin maliyyə münasibətləri sahəsini təşkil edir.

Beləliklə, maliyyə iqtisadi kateqoriya kimi ümumi ictimai məhsulun yaradılmasında iştirak edən subyektlərin pul vəsaitləri fondlarının yaradılması və istifadə edilməsi prosesində əmələ gələn pul münasibətləri sistemidir.

Maliyyənin səciyyəvi cəhətləri bunlardır: 1) münasibətlərin biznesin aparılması üzrə hüquqi normalara və ya etikaya əsaslanan, dəyərin əmtəə formasında hərəkətindən asılı olmaya-

raq real vəsaitlərin hərəkəti ilə əlaqədar olan paylaşdırıcı xarakteri; 2) bir qayda olaraq, pul vəsaitlərinin hərəkətinin biristiqamətli xarakteri; 3) pul vəsaitlərinin mərkəzləşmiş və qeyri-mərkəzləşmiş fondlarının yaradılması.

Maliyyə resursları nədir və onların mənbəyi nədir?

Əhalinin, təsərrüfat subyektlərinin, dövlətin, özünüidarə orqanlarının sərəncamında olan pul vəsaitlərinin cəmi maliyyə resurslarını təşkil edir. Maliyyə resurslarının mənbələri aşağıdakılardır:

- təsərrüfat subyektləri səviyyəsində – mənfəət, amortizasiya, qiymətli kağızların satışından gələn gəlirlər, bank krediti, faizlər, digər emitentlər ilə buraxılan qiymətli kağızlar üzrə dividendlər;
- əhali səviyyəsində - əmək haqqı, mükafatlar, əmək haqqına əlavələr, işgötürən tərəfindən edilən sosial xarakterli ödənişlər, ezamiyyə xərcləri, sahibkarlıq fəaliyyətindən gələn gəlirlər, mənfəətdə iştirak etməkdən gələn gəlirlər, şəxsi əmlak ilə aparılan əməliyyatlardan gələn gəlirlər, maliyyə-kredit əməliyyatlarından gələn gəlirlər; sosial transferlər, eləcə də təqaüdlər, müavinətlər, stipendiyalar; istehlak krediti;
- dövlət, yerli özünüidarə orqanları səviyyəsində - dövlət və bələdiyyə müəssisələrindən gələn gəlirlər, dövlət və bələdiyyə əmlaklarının özəlləşdirilməsindən gələn gəlirlər, xarici iqtisadi fəaliyyətdən gələn gəlirlər, dövlət və bələdiyyə krediti, pulların emissiyası və qiymətli kağızların emissiyasından gələn gəlirlər.

Maliyyə elmi nəyi öyrənir və maliyyənin sosial-iqtisadi mahiyyəti nədən ibarətdir?

Maliyyə elmi cərəyan kimi maliyyə resurslarının yaradılmasına, paylaşdırılmasına və ya istifadə edilməsinə əsasən mey-

dana çıxan münasibətləri öyrənir və bu münasibətlərin inkişafının qanunauyğunluqlarını müəyyən edir. Maliyyə elmi barədə təsəvvür və anlayışlar inkişaf edir, yeni məzmun və ictimai həyatın adekvat reallıqları ilə zənginləşir. Maliyyənin sosial-iqtisadi mahiyyəti aşağıdakı sualların araşdırılmasından və cavablandırılmasından ibarətdir: bu və ya digər təsərrüfat subyekti, vətəndaş, dövlət, yerli özünüidarə orqanı kimin və nəyin hesabına öz maliyyə resurslarını yaradır və bu pul vəsaitləri fondu necə və kimin xeyrinə istifadə edilir?

Maliyyə hansı funksiyaları yerinə yetirir?

Maliyyə münasibətlərinin əsas xarakteristikası onların paylaşdırıcı xarakteridir və ona görə də, Spider Solitarie.Ink maliyyənin əsas funksiyası paylaşdırıcı funksiyadır. Maliyyə vasitəsilə yerinə yetirilən bölüşdürücü proses mürəkkəb və çoxcəhətlidir. Maliyyə ümumi ictimai məhsulun həm birinci dəfə paylaşdırılmasında, həm də yenidən paylaşdırılmasında iştirak etməklə müxtəlif paylaşdırma mərhələlərinə xidmət edir.

Maliyyə paylaşdırma metodu iqtisadiyyatın müxtəlif idarəetmə səviyyələrini əhatə edir: federal, regional (federasiya subyektləri səviyyəsində) və yerli (yerli özünüidarə orqanları səviyyəsində). Ona müxtəlif paylaşdırma növlərindən – təsərrüfat-daxili, sahədaxili, sahələrarası və ərazilərarası növlərdən əmələ gələn çoxpilləlilik xasdır.

Maliyyənin köməyilə dövlət nəinki milli gəlirin yenidən paylaşdırılmasına, həm də istehsala, kapitalın yığılmasına və istehlak sahəsinə təsir edir. Maliyyə iqtisadiyyatın dövlət və özəl sektorunun, istehsal və sosial infrastrukturun, elmi-texniki nailiyyətin və s. inkişafında həlledici rol oynayır.

Milli gəlirin paylaşdırılması nəinki istehsal və qeyri-istehsal sahələri, eləcə də bu sahələrin öz aralarında baş verir. Dövlət maliyyə mexanizmi vasitəsilə iqtisadiyyatın bir sahəindən alınan gəlirin yarısını götürür və digər yerlərə, eləcə də sosial sahəyə yönəldir. Milli gəlirin yenidən paylaşdırılması prosesi

dövlətin maliyyə siyasətinin xarakteri və ölkədə siyasi qüvvələrin bölgüsü ilə qabaqcadan müəyyən edilir.

Ümumilikdə, maliyyənin paylaşdırıcı funksiyası aşağıdakılara imkan verir: 1) təsərrüfat subyektləri, əhali, hökumət, yerli özünüidarə orqanları səviyyəsində məqsədli pul vəsaitləri fondlarının yaradılması; 2) təsərrüfatdaxili, sahədaxili, sahələrarası, ərazilərəarası yenidən paylaşdırma, eləcə də istehsal və qeyri-istehsal sahələri və sosial qruplar arasında yenidən paylaşdırma; 3) təsərrüfat subyekti, dövlət səviyyəsində rezervlərin yaradılması, eləcə də vətəndaşlar tərəfindən vəsaitlərin toplanılmasının yerinə yetirilməsi.

Paylaşdırıcı funksiya ilə birlikdə maliyyənin əsas funksiyalarına həm də nəzarət funksiyasını aid edirlər. Paylaşdırıcı və nəzarət funksiyaları eyni iqtisadi prosesin iki tərəfini təşkil edir. Maliyyənin nəzarət funksiyasının əsasını maliyyə resurslarının hərəkəti təşkil edir. Bu vəsaitlərin hərəkəti xarakterindən çıxış edərək, cəmiyyət maliyyə vəsaitlərinin paylaşdırılmasında nisbətlərin toplanılması; maliyyə resurslarının təsərrüfat subyektlərinin sərəncamına vaxtlı-vaxtında daxil olmasının təmin edilməsi barədə öyrənmək imkanına malikdirlər; Əgər maliyyənin nəzarət funksiyası təcrübədə həyata keçirilməzsə, onda paylaşdırıcı funksiyanın səmərəliliyinin qiymətləndirmək mümkün deyildir. Bu da göstərilən funksiyaların yerinə yetirilməsində əlaqələndirmənin zəruriliyindən danışmağa imkan verir.

Maliyyənin paylaşdırıcı funksiyası təbii şəkildə deyil, hüquqi normalara uyğun olaraq yerinə yetirilir. Norma, qayda, əsasnamə, hüquqi aktlar toplusu maliyyə fəaliyyətini və bununla da istehsal prosesini tənzimləməyi tələb edir. Beləliklə, maliyyənin üçüncü funksiyasından - tənzimləyici funksiya danışımaq olar.

Maliyyənin tənzimləyici funksiyası məhz maliyyə münasibətlərinin yaradılmasının bütün səviyyələrində və sahələrində, onun quruluşunun iyerarxiyasında meydana çıxır.

“Maliyyə sistemi” anlayışının məzmunu

Elmi və tədris-metodiki ədəbiyyatda “maliyyə sistemi” anlayışının təyin olunmasının müxtəlif üsulları mövcuddur. Ehtimal ki, bu həm də onunla əlaqədardır ki, “sistem”-in ilk anlayışı müxtəlif mənalara və çalarlara malikdir. Ojeqovun rus dili lüğətində sistem dedikdə həm “nəyinsə yaradılması forması”, həm öz vəzifələrinə görə eyni olan təşkilatlar və ya təşkilati baxımdan vahid təşkil edən müəssisələr toplusu, həm də ictimai quruluş forması” və ilaxir nəzərdə tutulur⁴.

Maliyyə sistemi əsasən “təşkilatlar toplusu”, “müxtəlif maliyyə münasibətlərinin cəmi”, “müəssisə və bazarların cəmi” və s. kimi nəzərdən keçirilir⁵. Lakin qeyd edilən bu “cəmlər” “öz vəzifələrinə görə eyni cür olmaq və təşkilati cəhətdən vahidlik təşkil etmək” baxımından qoyulan mütləq tələbata cavab verirlər.

Maliyyə sistemini ümumi ictimai məhsulun paylaşdırılması və yenidən paylaşdırılması üzrə təkrar istehsal prosesinin bütün subyektləri arasında pul münasibətlərinin yaradılması forması kimi hesab etmək olar.

İqtisadi münasibətlər subyektlərinin ümumi ictimai məhsulunun dəyərini paylaşdırılması prosesində müxtəlif pul gəlirləri fondları yığılır.

Maliyyə sisteminin elementlərinin (sahələrin, sistemlərin, alt sistemlərin və s.) təsnifatının hansıüsulları mövcuddur?

İqtisadi subyektlərin gəlirlərinin yaradılması metodlarından asılı olaraq maliyyə sistemini mərkəzləşmiş (yəni, ictimai

⁴ Ojeqov S.İ. Rus dili lüğəti. M., 1985. S. 624.

⁵ Misa! üçün bax: Maliyyə. Pul dövriyyəsi və kredit: Ali məktəblər üçün dərslik / Q. B. Polyakın redaktəsi ilə. M., 2001. C. 73; Van Xorn C. Maliyyənin idarə olunmasının əsasları: İngilis dilindən tərcümə / İ.İ. Yeliseyevanın redaktəsi ilə. M., 1966. C. 34.

maliyyə) və qeyri-mərkəzləşmiş (təşkilatların və ev təsərrüfatlarının maliyyəsi) maliyyə sahələrinə bölmək olar.

Qeyd olunan sahələrin hər birində maliyyə resurslarının yaradılması və istifadə edilməsi üçün xüsusi forma və metodlardan istifadə edilir; bu forma və metodların hər biri iqtisadi münasibətlər subyektlərinin hər birinin xüsusi məqsədlərə çatmasına yönəldilmiş xüsusi funksional təyinatla və müvafiq maliyyə mexanizminə malikdir.

Maliyyə resurslarının yaradılması və formalaşdırılması mexanizmindən asılı olaraq maliyyə münasibətlərinin üç xüsusi sistemini ayırırlar: 1) təşkilatların maliyyəsi (təsərrüfat subyektlərinin); 2) ictimai maliyyə (dövlət və bələdiyyə); 3) ev təsərrüfatı maliyyəsi⁶.

Bu alt sistemlər öz növbəsində konkret iqtisadi subyektlərin pul fondlarının yaradılması və istifadə edilməsi mexanizmindən asılı olaraq ayrıca hissələrə bölünür, misal üçün kommersiya təşkilatlarının maliyyəsi, qeyri-kommersiya təşkilatlarının maliyyəsi və s.

Maliyyə sisteminin hansı sahəsi maliyyə sisteminin əsasını təşkil edir?

Maliyyə sisteminin əsasını *qeyri-mərkəzləşmiş maliyyə* təşkil edir, çünki dövlətin maliyyə resurslarının ən böyük payı məhz bu sahədə yaradılır. Bu resursların bir hissəsi maliyyə hüququ normalarına müvafiq olaraq bütün təbəqələrin büdcələrinin gəlirlərinə və qeyri-büdcə fondlarına yenidən paylaşdırılır. Bu halda göstərilən resursların böyük hissəsi subvensiya, subsidiya formasında sonradan büdcə təşkilatlarının, kommersiya təşkilatlarının maliyyələşməsinə yönəldilir və eləcə də, sosial

---

⁶ “Ev təsərrüfatı” anlayışı ümumi təsərrüfatı idarə edən birgə yaşayan adamları nəzərdə tutur. Burada ümumi təsərrüfatın idarə edilməsi üzrə funksiyanın olması təyinedici amildir. Bu, gəlir mənbəyi olan və təsərrüfatı müstəqil idarə edən ailə və ya ailənin bir üzvü, eləcə də “ümumi təsərrüfatın idarə edilməsi”nin digər təşkilati formaları ola bilər.

transferlər (təqaüdlər, müavinətlər, stipendiyalar və s.) formasında əhaliyə qaytarılır.

Qeyri-mərkəzləşmiş maliyyə arasında əsas yeri kommerşiya təşkilatlarının maliyyəsi tutur. Burada maddi nemətlər yaradılır, mallar istehsal edilir, xidmətlər göstərilir, cəmiyyətin istehsal və sosial inkişafının əsas mənbələrindən biri olan gəlir formalaşdırılır.

Dövlət maliyyə siyasəti dedikdə nə başa düşülür?

Maliyyə siyasəti çox vaxt dövlətin öz maliyyə funksiyalarını yerinə yetirməsi üçün maliyyə münasibətlərindən istifadə edilməsi ilə əlaqədar dövlət orqanlarının müəyyən olunmuş fəaliyyəti kimi nəzərdən keçirilir.

Maliyyənin bu cür şərh olunması özündə bir sıra təhlükələr yaradır. Məsələn burasındadır ki, dövlətin funksiya və vəzifələri xalq təsərrüfatının inkişafında dövlətin rolu barədə cəmiyyətdə üstünlük təşkil edən təsəvvürlərə uyğun olaraq formasını dəyişir, transformasiya edilir. Belə ki, misal üçün Rusiyanın iqtisadiyyatına dövlətin müdaxilə etməsi, əhalinin həyat fəaliyyətinin sosial-iqtisadi şərtlərinin tarazlaşdırılması və dövlətin funksiya və vəzifələrini müəyyən edən bir çox digər məsələlər hələ də müzakirə altındadır.

Daha sonra, maliyyə siyasətindən yalnız dövlətin vəzifələrinin yerinə yetirilməsi vasitəsi kimi istifadə edilməsi mütləq dövlət hakimiyyət orqanları və yerli özünüidarə orqanlarının maraqlarının maliyyə sisteminin digər subyektləri, məhz təsərrüfat subyektləri və ölkə əhalisinin maraqları ilə toqquşmasına gətirib çıxarır və biz bunun şahidiyik.

Misal üçün, dövlət hakimiyyət orqanlarının nümayəndələri daxil olmaqla, bir çox mütəxəssislər mövcud olan vergi sisteminin qeyri-səmərəliliyini, biznesin bəzi sahələri isə onun zərərliyini əsaslandırmışlar. Bununla belə, o uzun müddət dəyişməz qalmışdır, lakin hazırda aparılan vergi sistemi adlı islahatlar onun mahiyyətini çox da dəyişmir. Bu halda dövlət maliyyə

siyasəti faktiki olaraq ayrıca şəxslər qrupunun maliyyə siyasətinə çevrilmişdir və bunu dövlət hakimiyyətinin müvafiq orqanları fəal şəkildə həyata keçirirlər.

Yuxarıda deyilənlərdən ən azı üç qənaətə gəlmək olar. Birincisi, dövlət maliyyə siyasəti öz şəxsi maraqlarını güdən bu və ya digər hakimiyyət orqanlarının öz məqsədlərinə çatması vasitəsi kimi deyil, cəmiyyətin sosial-iqtisadi vəzifələrinin həll olunması vasitəsi kimi çıxış etməlidir. İkincisi, dövlətin maliyyə siyasəti nəinki dövlət hakimiyyət orqanlarının, həm də maliyyə sisteminin bütün subyektlərinin maraqlarını nəzərə almalıdır. Üçüncüsü, dövlət maliyyə siyasətini və dövlət hakimiyyət orqanlarının maliyyə siyasətini bir-birindən ayırmaq lazımdır.

Beləliklə, *dövlət maliyyə siyasətini* ölkənin maliyyə sisteminin bütün sahələrində maliyyə resurslarının bərabər artımının təmin olunması üzrə dövlətin sosial-iqtisadi siyasətinin bir hissəsi kimi hesab etmək olar. Dünya təcrübəsi göstərir ki, maliyyə resurslarının bərabər artımı zərurətinin nəzərə alınmaması maliyyə sisteminin özünün tənəzzülə uğramasına, iqtisadiyyatın zəifləməsinə və dağılmasına gətirib çıxara bilər.

Dövlət maliyyə siyasətinin məqsədi nədir?

S.Yu.Vittenin fikrincə, maliyyə sisteminin əsas xüsusiyyəti ondadır ki, o, “ölkənin istehsal qüvvələrinin iqtisadi qələbəsinə və inkişafına hər cür kömək göstərilməsinə yönəldilməlidir. Bu cür siyasət həm də xalqın firavanlığının, əhalinin ödəmə qabiliyyətinin artması və dövlət gəlirlərinin mənbələrini çoxaltmaqla maliyyə siyasəti baxımından yaxşı nəticələr verə bilər⁷ .

Maliyyə siyasətinin bu istiqamətinə olan bu cür baxışın tərəfdarı olmaqla, cəmiyyətin sosial-iqtisadi inkişafı və əhalinin həyat səviyyəsinin və keyfiyyətinin artırılması üçün maliyyə şərtlərinin yaradılması onun əsas məqsədi kimi nəzərə alınmalıdır.

---

⁷ Maliyyə Nazirliyi. 1802 – 1902-ci illər. II hissə. SPb., 1902. C.315.

Müəssisələrin maliyyə siyasətinin məqsədləri nədən ibarətdir?

Müəssisələrin maliyyə siyasəti biznesin aparılması məqsədlərinə çatmaq üçün maliyyə menecerlərinin müəyyən məqsədlərə yönəldilmiş fəaliyyətidir. Müəssisənin maliyyə siyasətinin məqsədləri aşağıdakılar ola bilər: a) rəqabət şəraitində müəssisələrin yenidən bərpa edilməsi; b) müflisləşməyə və böyük maliyyə itkisinə yol verilməməsi; c) rəqiblər ilə mübarizədə liderlik; ç) müəssisənin bazar dəyərinin artırılması; d) müəssisənin iqtisadi potensialının sabit artım tempi; e) istehsal həcmının artımı və realizasiyası; ə) gəlirin artırılması; f) xərclərin azaldılması; g) səmərəli fəaliyyətin təmin olunması və s.⁸

Müəssisənin maliyyə siyasətinin bu və ya digər prioriteti, hər şeydən əvvəl, biznesin aparılması məqsədləri ilə əvvəlcədən müəyyən edilir. Qoyulmuş məqsədə çatmaq üçün maliyyə mexanizmindən istifadə edilir.

Dövlətin maliyyə siyasətinin hansı istiqamətləri vardır?

Dövlətin maliyyə siyasətinin ən vacib istiqamətləri bunlardır: büdcə, vergi, investisiya, sosial, gömrük siyasəti.

Büdcə siyasəti müxtəlif təbəqəli büdcələrin qarşılıqlı əlqələrinin həyata keçirilməsi tədbirlərinin cəmindən ibarətdir. Xüsusilə büdcə siyasəti büdcənin gəlir hissəsinin strukturunda, müxtəlif təbəqəli büdcələr arasında xərclərin paylaşdırılmasında, büdcə kəsirinin kompensasiya edilməsi mənbələrində və vasitələrində, dövlət borcunun idarə edilməsi formalarında və metodlarında ifadə edilir. Federativ quruluşlu dövlətlərdə büdcə siyasətinin sosial-iqtisadi istiqaməti, büdcə federalizminin modelinin yaradılması növü bu məsələlərin həll olunması xarakterindən asılıdır.

Vergi siyasəti müvafiq büdcələrin gəlir hissəsinin formalaşdırılması məqsədilə iqtisadi subyektlər və əhali tərəfindən alınan gəirlərin bir hissəsinin məcburi olaraq götürülməsi ilə

---

⁸ Kovalyov V. V. Maliyyə idarəçiliyinə giriş M.,1999. C.31.

əlaqədar dövlət hakimiyyət orqanlarının və yerli özünüidarə orqanlarının fəaliyyətini ifadə edir.

Vergi siyasəti öz təcəssümünü bu və ya digər vergi sisteminin qurulmasında tapmışdır. Dünyanın inkişaf etmiş ölkələrində vergi sistemi vergi növləri və vergi qoyma obyektlərinin müxtəlifliyi, eləcə də vergi ödəyicilərinin vergi orqanları ilə qarşılıqlı əlaqələrinin xarakteri ilə səciyyələndirilir. Buna baxmayaraq dünya təcrübəsinə əsasən vergi sisteminin qurulması üzrə müəyyən prinsip və üsullar işlənib hazırlanmış, müəyyən vergilərin və vergi qoyma sistemlərinin həyata keçirilməsinin mənfəi nəticələri aşkar edilmişdir.

İnvestisiya siyasəti yerli və xarici investisiyaların hər şeydən əvvəl iqtisadiyyatın real sektoruna cəlb olunması üçün şərtlərin yaradılması ilə əlaqədar kompleks tədbirlərdən ibarətdir. Maliyyə siyasətinin bir hissəsi kimi investisiya siyasəti dövlət idarəçiliyinin və təsərrüfat subyektlərinin maliyyə idarəçiliyinin müxtəlif səviyyələrində yerinə yetirilir. Bu siyasətin əsas vəzifəsi investorların Rusiya iqtisadiyyatına maliyyə vəsaitlərini qoya bilməsi üçün şərtlərin yaradılmasındadır, yəni çox böyük həcmli kapitallar Rusiyadan “getməsin”, əksinə xarici kapitalı axını baş versin.

Sosial maliyyə siyasəti hər şeydən əvvəl Rusiya vətəndaşlarının RF Konstitusiyasında müəyyən olunmuş hüquqlarının maliyyə baxımından təmin olunması vəzifələrinin həll olunması ilə əlaqədardır. Hazırda sosial maliyyə siyasəti təqaüd haqqında siyasətdən, immiqrasiya siyasətindən, əhalinin ayrı-ayrı sosial qruplarına maliyyə yardımı haqqında siyasətdən və s. ibarətdir.

Gömrük siyasəti yerli mallar və xidmətlər bazarına girişi məhdudlaşdırmaqla və genişləndirməklə, eləcə də ölkədən ixrac edilən malları və xidmətləri saxlamaqla vergi və qiymət siyasətinin vəhdətindən ibarətdir. Beləliklə, gömrük siyasəti bir çox hallarda nəinki təsərrüfat subyektləri və dövlət, həm də təsərrüfat subyektləri və sahələr, regionlar arasında paylaşdırma proseslərini əvvəlcədən müəyyən edir. Rusiyanın gömrük siyasəti

hazırda gömrük vergilərinin yığımının və ödənişlərin artırılmasına yönəldilmiş büdcə siyasətindən daha çox asılıdır.

XX əsrin 90-cı illərində Rusiyanın dövlət hakimiyyətinin maliyyə siyasətinin xüsusiyyətləri nədən ibarətdir?

Rusiyada XX əsrin son onilliyinin dövlət maliyyə siyasəti cəmiyyətin sosial-iqtisadi inkişafı vəzifələrinin həll edilməsindən ayrı salınmış və çox vaxt qənaətbəxş xarakter daşmışdır. Rusiyanın maliyyə siyasətinin prioritet məqsədləri kimi “dünya maliyyə sisteminə daxil olmaq”, “büdcə kəsirinə yol verməmək”, “maliyyə sabitliyini təmin etmək” məqsədlərinin qəbul edilməsini cəmiyyətin müəyyən sosial-iqtisadi vəzifələrinin həll edilməsi vasitəsi kimi hesab etmək olar.

Əsl həqiqətdə son onilliyin maliyyə siyasəti cəmiyyətin sosial quruluşunun tez bir zamanda dəyişməsinə yönəldilmişdir. Əslində, bu məqsədə nail olunmuşdur. Mərkəzləşmiş – paylaşdırıcı sistemə qayıtmaq artıq mümkün deyildir.

FƏSİL 2

MALIYYƏNİN İDARƏ EDİLMƏSİ

Maliyyənin idarə edilməsi prosesi nə deməkdir?

Maliyyə sistemi çərçivəsində maliyyə resurslarının yenidən paylaşdırılması prosesi həmişə müəyyən məqsədlərin əldə olunmasına yönəldilmişdir. O, idarəetmənin müəyyən sxeminin yaradılmasına tələb edir. Daha ümumi formada, idarəetmə bu idarəetmə subyektinin idarəetmə obyektinə məqsədli təsirindən ibarətdir.

Maliyyənin idarə edilməsi obyektini qismində maliyyə münasibətlərinin müxtəlif, o cümlədən xüsusi növləri vardır və onlar dövlətin sosial təbəqəsi, ölkədəki siyasi qüvvələrin bölgüsü və digər amillər ilə əvvəlcədən müəyyən edilir və yenidən paylaşdırma proseslərinə təsir edir. Dövlət, bələdiyyə maliyyəsində, təsərrüfat subyektləri maliyyəsində idarəetmə subyektini olaraq maliyyə aparatı adlanan xüsusi xidmətlər özünü göstərir.

Maliyyə münasibətləri sahəsində dövlətin təsərrüfat subyektləri və ev təsərrüfatları ilə qarşılıqlı əlaqəsi, hər şeydən əvvəl, vergi sistemi, kredit münasibətlərinin qaydaya salınması, maliyyə bazarının tənzimlənməsi, dövlət yardım sistemi, təqaüd təminatı sistemi, işləyən əhalinin gəlirlərinin tənzimlənməsi mexanizmi və s. vasitəsilə ifadə edilir.

Dövlət maliyyəsinin idarə edilməsinin məqsədləri nədən ibarətdir?

Dövlət maliyyəsinin idarə edilməsi aşağıdakıların təmin edilməsi məqsədini daşıyır: a) dövlətin, hüquqi və fiziki şəxslərin iqtisadi institutlarının nisbət balansı; b) kəsirsiz dövlət büdcəsi; c) maliyyə münasibətlərinin əsasını təşkil edən element kimi milli valyutanın sabitliyi.

Rusiyada maliyyə aparatı hansı dövlət orqanları vasitəsilə təmsil olunmuşdur?

Ümumdövlət səviyyəsində maliyyə sisteminin idarə edilməsi aparatına aşağıdakı orqanlar daxildir: 1) Dövlət Dumasının və Federasiya Şurasının büdcəsi, vergiləri, bankları və maliyyəsi üzrə profilli Komitələr; 2) RF-nin hesablama palatası; 3) RF-nin Maliyyə Nazirliyi və onun yerlərdəki orqanları; 4) RF-nin Mərkəzi Bankı; 5) RF-nin Vergilər və Rüsurlar Nazirliyi; 6) RF-nin Dövlət Gömrük Komitəsi; 7) Qiymətli Kağızlar üzrə Federal Komissiya; 8) Dövlət Əmlak Nazirliyi; 9) sosial təyinatlı qeyri-büdcə fondlarının icraçı müdiriyətləri.

RF-nin Maliyyə Nazirliyinin üzərinə hansı vəzifələr qoyulmuşdur?

RF-nin Maliyyə Nazirliyinin üzərinə aşağıdakı vəzifələr qoyulmuşdur: 1) vahid dövlət maliyyə siyasətinin işlənilib hazırlanması və həyata keçirilməsi; 2) federal büdcə layihəsinin hazırlanması və yerinə yetirilməsi; 3) büdcə vəsaitlərinin və federal qeyri-büdcə fondları vəsaitlərinin rəşional və məqsədli xərclənməsinə maliyyə nəzarətinin həyata keçirilməsi; 4) dövlət maliyyəsinin səmərəliliyinin təmin olunması və maliyyə bazarının inkişaf etdirilməsinə dair tədbirlərin yerinə yetirilməsi.

Federal xəzinə orqanlarının üzərinə hansı vəzifələr qoyulmuşdur?

RF-də Federal Xəzinə Maliyyə Nazirliyinin bir bölməsi kimi fəaliyyət göstərir. **Federal Xəzinə** orqanlarını əsas vəzifələri aşağıdakılardır: 1) Rusiya Federasiyasının büdcəsinin təşkili, həyata keçirilməsi və ona nəzarət; 2) vahid kassa prinsipinə əsaslanaraq bankların Federal Xəzinə hesablarında büdcənin gəlirlərinin və xərclərinin idarə olunması; 3) dövlət qeyri-büdcə fondlarının maliyyə baxımından yerinə yetirilməsi; 4) dövlət ma-

liyyə resurslarının həcmlərinin qısa müddət ərzində proqnozlaşdırılması və onların operativ idarə olunması; 5) Rusiya Bankı ilə birlikdə dövlətin daxili və xarici borcunun idarə olunması və ödənilməsi; 6) Rusiya Federasiyasının büdcəsi və onun vəziyyətinə dair RF Hökumətinin maliyyə əməliyyatlarına dair qanunvericilik və icraiyyə orqanlarına hesabatının təqdim edilməsi.

***Mərkəzləşmiş maliyyənin idarə olunması sahəsində
RF-nin Hesablama Palatasının üzərinə hansı
vəzifələr qoyulmuşdur?***

RF-nin Hesablama Palatası - Rusiya Federasiyasının Federal Yığıncağı tərəfindən yaradılan dövlət maliyyə nəzarəti orqanıdır və ona hesabat verir. Hesablama Palatasının əsas vəzifələri aşağıdakılardır: 1) federal büdcənin, federal qeyri-büdcə fondlarının gəlirlər və xərclər maddələrinin həcminə və məqsədli təyinatına görə vaxtında yerinə yetirilməsinə nəzarətin təşkili və həyata keçirilməsi; 2) dövlət vəsaitlərinin xərclənməsi səmərəliliyinin və məqsədəuyğunluğunun müəyyən olunması və federal əmlakdan istifadə olunması; 3) federal büdcənin vəsaitləri hesabına ödənilən xərcləri nəzərdə tutan və ya federal büdcənin yaxud federal qeyri-büdcə fondlarının yaradılmasına və yerinə yetirilməsinə təsir edən dövlət federal hakimiyyət orqanlarının federal qanunlar haqqında layihələrinin, normativ hüquqi aktlarının maliyyə baxımından ekspertizası; 4) federal büdcənin yerinə yetirilmə vəziyyəti və ona nəzarət məqsədilə aparılan tədbirlərin nəticələri barədə Federasiya Şurasına və ya Dövlət Dumasına verilən məlumatların mütəmadi olaraq təmin edilməsi.

***Maliyyə idarəetmə sistemində Rf-nin Vergilər və Rüsurlar
Nazirliyinin üzərinə hansı funksiyalar qoyulmuşdur?***

Rf-nin Vergilər Nazirliyi və onun yerlərdəki orqanları bütün icbari ödənişlərin büdcəyə düzgün ödənilməsinə və ödənişlərin tam və vaxtında aparılmasına nəzarəti yerinə yetirir. Rf-

nin Vergilər Nazirliyinin ərazi müfəttişlik idarələri aşağıdakıları yerinə yetirməyə öhdəlik götürür: 1) ödənişlərin büdcəyə və qeyri-büdcə fondlarına düzgün ödənilməsi və ödənişlərin tam və vaxtında aparılmasına nəzarət məsələləri üzrə vergi qanunvericiliyinə riayət olunmasına nəzarəti yerinə yetirmək; 2) vergi ödəyicilərinin uçotunun aparılması və yoxlamaların təşkil edilməsi; 3) Büdcəyə daxil olmuş faktiki vergi məbləğləri və digər ödənişlər barədə maliyyə oranlarına və Federal Xəzinə orqanlarına hər ay məlumat vermək; 4) vergi ödəyicilərinin artıq ödədikləri vergi məbləğlərinin və onlardan düzgün tutulmamış cərimə məbləğlərinin qaytarılmasını təmin etmək.

Maliyyə idarə edilməsi sahəsində RF-nin Dövlət Gömrük Komitəsi hansı vəzifələri yerinə yetirir?

RF-nin Dövlət Gömrük Komitəsi gömrük rüsumlarının daxil olmasına nəzarətə cavabdehlik daşıyır. Gömrük Komitəsinin əsas vəzifələri aşağıdakılardır: 1) gömrük orqanları tərəfindən tutulan vergilərə dair vergi yoxlamalarının aparılması; 2) gömrük orqanları tərəfindən vergilərin tutulması və ödənilməsi ilə əlaqədar sənədlərin yoxlanılması; 3) vergi ödəyicilərinin vergi qanunvericiliyini yerinə yetirməməsi və ya lazımi şəkildə yerinə yetirməməsi ilə əlaqədar olaraq onların banklardakı hesabları üzrə əməliyyatların dayandırılması; 4) vergi qanunvericiliyində nəzərdə tutulan vergi qalıqlarının, eləcə də cərimə məbləğlərinin tutulması.

Maliyyənin idarə olunmasının mühüm mərhələləri hansılardır?

Hər bir sosial-iqtisadi proseslərin idarə edilməsi sistemində olduğu kimi planlaşdırma və nəzarət əsas yeri tutur.

Ədəbiyyatda **maliyyə planlaşmasının** müxtəlif tərifləri vardır. Ümumilikdə, maliyyə planlaşması dedikdə maliyyə planlarının işlənilib hazırlanması və həyata keçirilməsi prosesi nəzərdə tutulur. Maliyyə planlaşmasını onun işlənilib- hazırlanması prosesi

kimi maliyyə göstəricilərinin yaradıcı analizi, ümumiləşdirilməsi və qarşılıqlı əlaqələndirilməsi sistemi kimi nəzərdən keçirmək olar. Məsələn üçün, müəssisənin fəaliyyətinin formal modelinin hazırlanmasına dair planlaşma və onun əsasında təcrübədə tez-tez istifadə edilən plan-maliyyə göstəriciləri üzrə sistemin müəyyən edilməsi haqqında məlumatları ancaq maliyyə planlaşmasının iş sxemi kimi nəzərdən keçirmək olar. Nəzərdə tutmaq lazımdır ki, maliyyə planlaşması prosesində bu və ya digər subyektin fəaliyyətinin maliyyə təminatının mümkünlüyünü artıran bəzi formalaşmamış amillər nəzərə alınmalıdır.

Dövlət səviyyəsində hansı maliyyə planları işlənilir hazırlanır?

Maliyyə planları sistemində əsas yeri büdcələr (federal, Federasiya subyektləri, yerli özünüidarə orqanları) tutur və dövlətin və yerli özünüidarə orqanlarının vəzifə və funksiyalarının maliyyə təminatı üçün nəzərdə tutulmuş pul vəsaitləri fondlarının yaradılması və xərclənməsi forması onlarda geniş şəkildə ifadə olunur.

Federal səviyyədə büdcələr və Federasiya subyektləri səviyyəsində büdcələr ilə yanaşı qeyri-büdcə fondları da yaradıla bilər. Bu fondlarda pul vəsaitlərinin hərəkəti **gəlirlər və xərclər smetasında** əks etdirilir. Bu smetalar qeyri-büdcə fondlarının maliyyə planlarından başqa heç nə deyildir.

Ümumdövlət və ərazi səviyyələrində maliyyə planlaşması sisteminə perspektivli maliyyə planlarının, maliyyə balanslarının, eləcə də əhəlinin gəlirlərinin və xərclərinin hərəkətinə dair balansların hazırlanması və həyata keçirilməsi daxildir.

Perspektiv maliyyə planlarının işlənilir-hazırlanması hansı məqsədləri daşıyır?

Perspektiv maliyyə planlaşması iqtisadi və sosial inkişafın və maliyyə siyasətinin əlaqələndirilməsinin təmin edilməsi, eləcə də hazırlanan islahatların, qanunların maliyyə nəticələrinin

kompleks proqnozlaşdırılması, uzunmüddətli mənfi tendensiyaların izlənilməsi və vaxtında müvafiq tədbirlərin görülməsi məqsədilə həyata keçirilir.

Perspektivli maliyyə planları üç ilə hazırlanır: bunlardan birinci il büdcənin hazırlandığı ildir; növbəti iki il planlaşma dövrüdür ki, bu müddət ərzində qeyd edilən iqtisadi siyasətin real nəticələri öyrənilir.

Perspektivli maliyyə planına Rusiya Federasiyasının, onun subyektlərinin, bələdiyyə idarələrinin sosial-iqtisadi inkişafının orta müddətli proqnoz göstəriciləri nəzərə alınmaqla hər il düzəlişlər edilir.

Maliyyə resurslarının balansı nə deməkdir?

Maliyyə resurslarının balansı – Rusiya Federasiyasının, Rusiya Federasiyası subyektlərinin, bələdiyyə idarələrinin və təsərrüfat subyektlərinin müəyyən ərazidə bütün gəlirlərinin və xərclərinin cəmidir. Maliyyə resurslarının balansı müvafiq ərazinin sosial-iqtisadi inkişafı proqnozuna müvafiq olaraq əvvəlki il üçün maliyyə resurslarının hesabat balansı əsasında tərtib edilir və büdcə layihələrinin hazırlanmasının əsasını təşkil edir.

Əhalinin pul gəlirlərinin və xərclərinin balansı nə deməkdir və hansı məqsədlər üçün hazırlanır?

Əhalinin pul gəlirlərinin və xərclərinin balansı əhalinin nağd və ya nağdsız formada pul resurslarının hərəkətini əks etdirir. Əhalinin pul gəlirləri üç mənbəyə bölünür:

- müdiriyyət tərəfindən musdlu işçilərə verilən əmək haqqı və əmək haqqına əlavələr, mükafatlar, ezamiyyə xərcləri üçün vəsaitlər, sosial xarakterli ödənişlər;
- sahibkarlıq fəaliyyətindən, müəssisənin gəlirlərində iştirak edilməsindən, şəxsi əmlakla bağlı əməliyyatlardan gələn

gəlirlər və maliyyə-kredit əməliyyatlarından gələn gəlirlər;

- sosial transfertlər (dövlət təqaüdləri, müavinətlər, stipendiyalar və s.).

Xərclər aşağıdakılara bölünür:

- istehlak xərcləri;
- vergilər, digər icbari ödənişlər və könüllü ödənişlər;
- pul yığımları və əmanətləri.

Əhalinin pul gəlirlərinin və xərclərinin balansı nağd pul dövriyyəsinin, pərakəndə əmtəə dövriyyəsinin, daxil olan vergilərin və kredit resurslarının planlaşması üçün istifadə edilir. O, həm federal, həm də regional səviyyədə hazırlanır. Federal səviyyədə o, RF-nin Maliyyə Nazirliyinin, RF-nin Mərkəzi Bankının və digər maliyyə orqanlarının iştirakı ilə RF-nin İqtisadi İnkişaf və Ticarət Nazirliyi tərəfindən hazırlanır.

Maliyyə proqnozlaşması dedikdə nə başa düşülür?

Maliyyə proqnozlaşması – hər şeydən əvvəl, maliyyə vəziyyətinin bu və ya digər vaxt müddətində əvvəlcədən görünməsi deməkdir. Nəzəriyyədə və təcrübədə orta müddətli (5-10 il) və uzunmüddətli (10 ildən çox) maliyyə proqnozlaşmasını müəyyən edirlər.

Maliyyə proqnozlaşmasının əsas məqsədi – maliyyə resurslarının real mümkün həcmnin və proqnozlaşma dövründə onlara olan tələbatın müəyyən edilməsidir. Maliyyə proqnozları maliyyə siyasətinin yaradılmasının vacib elementi və mərhələsidir. Onlar maliyyə sisteminin bütün subyektlərinin qarşısında dayanan sosial-iqtisadi vəzifələrin həllinin müxtəlif yollarını işləyib-hazırlamağa imkan verir.

Müəssisələrin strateji maliyyə planları nədən ibarətdir?

Strateji maliyyə planları dəyişən xarici və daxili mühitdə müəssisənin maliyyə inkişafının çoxvariantlı proqnozundan ibarətdir.

Strateji plan, ən azı, aşağıdakı suallara cavab verməlidir:

- müəssisə üçün tələb olunan kapitalın həcmi nə qədərdir və onun hansı mənbələrdən və hansı müddətə cəlb edilməsi planlaşdırılır?
- bu kapital necə istifadə ediləcəkdir?
- müəssisə öz gücünə arxalanmaqla inkişaf edə bilirmi və əgər bu mümkün deyilsə, maliyyə resurslarının cəlb edilməsi üçün mümkün olan mənbələr hansılardır?
- müəssisə daxil olan pul vəsaitlərinin, istehsal səmərəliliyinin və investisiyaların gəlirliliyinin hansı səviyyələrinə nail ola bilər və hansı müddətə?

Cari maliyyə planlaşmasının əsas funksiyaları hansılardır?

Cari maliyyə planlaşmasının əsas funksiyaları aşağıdakılardır:

- istehsal, investisiya, marketinq, elmi-layihə və axtarış fəaliyyətinin, sosial layihələrin həyata keçirilməsi üçün maliyyə resurslarının həcmi və mənbələrinin müəyyən edilməsi;
- istehsalın maya dəyərinin və məhsulun (işlərin, xidmətlərin) satışının planlaşdırılması;
- pul axınlarının planlaşdırılması;
- ümumilikdə müəssisənin fəaliyyətindən gələn gəlirlin planlaşdırılması (proqnozlaşdırılması);
- investisiyaların gəlirliliyinin planlaşdırılması.

Uzunmüddətli və qısamüddətli maliyyə planlarının bir-birindən əsas fərqi nədir?

Uzunmüddətli və qısamüddətli planlar nəinki planlaşmanın vəziyyətinə, həm də məqsədlərinə görə fərqlənirlər. Əgər uzunmüddətli planlaşmanın əsas məqsədi maliyyə sabitliyi baxımından firmanın genişləndirilməsi templəridirsə, onda ikinci məqsədi müəssisənin daim ödəmə qabiliyyətinin təmin edilməsidir.

Maliyyə planlaşması prosesi hansı mərhələlərdən ibarətdir?

Maliyyə planlaşmasının aşağıdakı mərhələlərini qeyd edirlər:

- müəssisənin fəaliyyətinin maliyyə nəticələrinin araşdırılması;
- operativ planların dəyişməsinə əsasən maliyyə hesabatlarının proqnozlaşdırılan variantlarının işlənilib hazırlanması;
- plan tapşırıqlarının yerinə yetirilməsinin təmin olunması məqsədilə maliyyə vəsaitlərində müəssisənin konkret tələbatının müəyyən edilməsi;
- maliyyə strukturunun və mənbələrinin, o cümlədən, xüsusi və xarici mənbələrin proqnozlaşdırılması;
- müəssisənin maliyyə məsələlərinin idarə olunması sisteminin yaradılması və saxlanması;
- formalaşdırılmış planların operativ dəyişməsi qaydalarının işlənilib hazırlanması.

Biznes planında maliyyə planı nə deməkdir?

Biznes planının əsas və ayrılmaz hissələrindən biri maliyyə planıdır: marketing, operativ fəaliyyət, müəssisənin əmlak

hüquqları və fəaliyyətinin digər aspektləri ilə əlaqədar planlar dəyər göstəricilərində ifadə olunmuşdur.

Maliyyə planı müəssisənin bütün fəaliyyətinin maliyyə baxımından təmin edilməsi vasitəsi kimi çıxış edir və eyni zamanda, bu fəaliyyətin maliyyə nəticələrini xarakterizə edir. Maliyyə planı biznes planının tərkibində aşağıdakı istiqamətlər üzrə işlənib hazırlanır:

- bazarların və nəzərdə tutulan satış həcminin əldə olunması üzrə layihə göstəricilərinin işlənib hazırlanması;
- maya dəyərinin (tam, qısa, eləcə də, istehsal, birbaşa və s.) müxtəlif növlərinin hesablanması; burada əsas yeri marketing araşdırmaları, reklam, bazarların yaradılması ilə əlaqədar meydana çıxan xərclər tutur;
- mədaxilin daxil olması dinamikasının proqnozlarını, debitor və kreditor borclarının dəyişdirilməsini, vergi ödənişlərinin optimallaşdırılmasını və s. nəzərdə tutan pul vəsaitlərinin illik axınlarının layihələşdirilməsi və maliyyə nəticələrinin müəyyən edilməsi;
- gəlirlər üzrə hesablaşmalar müəssisənin cari və perspektiv potensialı, eləcə də biznes planının digər bölmələrində müəyyən edilən məhdudiyətlər ilə uyğun olmalıdır;
- investisiyaların lazımı həcmələrinin, istehsalın genişləndirilməsi üzrə maliyyə resurslarının mənbələrinin və onların gəlir üçün səmərəliliyinin və təsirinin müəyyən edilməsi.

“Maliyyə nəzarəti” anlayışına nə daxildir?

Maliyyə nəzarəti bütün təsərrüfat və idarəetmə subyektlərinin maliyyə qanunvericiliyinə riayət edilməsinin təşkili üzrə tədbirlər toplusundan, o cümlədən, maliyyə əməliyyatlarının səmərəliliyinin və aparılmış xərclərin məqsədəuyğunluluğunun qiymətləndirilməsindən ibarətdir. Başqa sözlə desək, maliyyə nəzarəti nəinki bu və ya digər maliyyə fəaliyyətlərinin qanunauy-

ğunluğunun qiymətləndirilməsindən ibarətdir, həm də təhlil aspektinə malikdir.

Təcrübədə maliyyə nəzarətinin hansı formaları vardır?

Digər maliyyə kateqoriyaları kimi, maliyyə nəzarəti də maliyyə münasibətlərinin tədricən inkişaf etdirilməsinə görə dəyişilmişdir. Tarixən o, dövlət xəzinə vəsaitlərinin xərclənməsinə dövlət nəzarəti kimi mövcud olmuşdur. Maliyyə münasibətləri sahəsinin genişləndirilməsi, təsərrüfat subyektləri arasında qarşılıqlı maliyyə əlaqələrinin möhkəmləndirilməsi, maliyyə bazarlarının yaradılması və inkişaf etdirilməsi, biznesin yaradılması formalarının təkmilləşdirilməsi maliyyə nəzarətinin yaradılması üzrə adekvat forma və metodların dəyişilməsini və tətbiq edilməsini tələb edirdi.

Hal-hazırda, dövlət maliyyə nəzarəti ilə yanaşı, aşağıdakılar ilə ifadə olunan qeyri-dövlət maliyyə nəzarəti də mövcuddur: a) firmadaxili nəzarət, b) kommersiya banklarının təşkilatlara nəzarəti və c) müstəqil auditor nəzarəti. Maliyyə nəzarətinin bütün növlərinin son məqsədləri birdir və maliyyə intizamına riayət edilməsinin təmin olunmasından, maliyyə resurslarının paylaşdırılması və istifadə edilməsi səmərəliliyindən ibarətdir. Eyni zamanda, dövlət və qeyri-dövlət maliyyə nəzarətinin vəzifələri və müvafiq olaraq funksiyaları fərqlidir.

Dövlət və qeyri-dövlət maliyyə nəzarətinin qarşısında hansı əsas vəzifələr durur?

Dövlət nəzarətinin əsas vəzifələri maliyyə qanunvericiliyinə, maliyyə intizamına riayət edilməsinin, büdcə və qeyri-büdcə vəsaitlərindən məqsədsiz istifadəyə yol verilməməsinin təmin edilməsi vasitəsilə dövlətin maliyyə siyasətinin müvəffəqiyyətlə həyata keçirilməsinə kömək etməkdir. Qeyri-dövlət nəzarətinin əsas vəzifəsi, iqtisadi subyektlərin maliyyə resursla-

rından istifadə edilməsinin və maliyyə hesabatının göstəricilərinin düzgünlüyünün təmin edilməsinin səmərəliliyinin artırılmasıdır.

Maliyyə nəzarətinin predmeti və sahəsi nədir?

Maliyyə nəzarətinin predmeti kimi müxtəlif maliyyə göstəriciləri mövcuddur: müxtəlif səviyyəli büdcələrin gəlirləri və xərcləri; vergi ödənişlərinin miqdarı; təsərrüfat subyektlərinin gəlirləri; onların dövrüyyə xərcləri; maya dəyəri və gəlir, eləcə də, ev təsərrüfatlarının gəlirləri və xərcləri və sair. Nəzarət edilən göstəricilərin çoxu hesabat xarakterlidir ki, bu da qüvvədə olan normativ sənədlərə müvafiq olaraq onların düzgünlüyünün və dəqiqliyinin yoxlanılması zərurətini şərtləndirir. Maliyyə nəzarəti sahəsi nəinki pul dövriyyəsi, həm də barter (mübadilə) sövdələşmələri, eləcə də, qarşılıqlı hesablaşmaların müxtəlif formaları üzrə bütün əməliyyatlardan ibarətdir.

Dünya təcrübəsində maliyyə nəzarətinin hansı əsas formaları əmələ gəlmişdir?

Dünya təcrübəsində maliyyə nəzarətinin iki əsas modeli mövcud olmuşdur: anqlosakson və fransız. Əgər anqlosakson modelində nəzarət edən maliyyə orqanları yalnız müxtəlif nəzarət növlərini yerinə yetirir, onlar üzrə hesabat hazırlayırsa və sanksiyalar məsələsi dövlət hakimiyyətinin inzibati və məhkəmə hakimiyyəti orqanlarının ixtiyarına verilsə, o zaman fransız modelində maliyyə pozuntularına yol verən şəxslərin təqsirliyi və s. müəyyən olunmasında və itkilərin kompensasiyasının tələb olunmasında ayrı-ayrı nəzarətçi orqanlara bəzi məhkəmə funksiyalarının verilməsi imkanı nəzərdə tutulur.

Rusiya Federasiyasında vergi və gömrük nəzarəti orqanları, Hesablama Palatası qanuniliyi və maliyyə intizamını kobud şəkildə pozmuş və dövlətə birbaşa ziyan vurmuş şəxslərlə bağlı sanksiyaların tətbiq olunması ilə əlaqədar ayrıca səlahiyyətlərə malikdirlər.

Rusiya təcrübəsində maliyyə nəzarətinin hansı formalarından istifadə olunur?

Təcrübədə tətbiq olunan maliyyə nəzarətinin mövcud formalarını aşağıdakı əlamətlərinə görə təsnif etmək olar:

yerinə yetirilmə qaydasına görə icbari, təşəbbüs yönümlü, xarici və daxili nəzarətlər;

yerinə yetirilmə vaxtına görə - ilkin, cari və növbəti nəzarətlər;

nəzarət subyektlərinə görə - dövlət (eyni zamanda, prezident, qanunvericilik və nümayəndələr hakimiyyət orqanları), yerli özünüidarə orqanları, maliyyə-kredit orqanları, idarələr, təsərrüfatdaxili, müstəqil (auditor) nəzarətlər;

nəzarət obyektlərinə görə - büdcə, qeyri-büdcə fondlarının, kredit, sığorta, investisiya, gömrük, valyuta nəzarəti.

İcbari maliyyə nəzarəti necə yerinə yetirilir?

İcbari nəzarət dövlət maliyyə nəzarəti orqanları vasitəsilə qüvvədə olan qanunvericiliyə müvafiq olaraq müəyyən olunmuş müddətdə yerinə yetirilir. Bura xüsusilə vergi yoxlamaları, ayrı-ayrı təşkilatların, cəmiyyətlərin illik maliyyə hesabatının icbari yoxlanılması və sair daxildir.

İlkin maliyyə nəzarətinin predmeti nədir?

İlkin nəzarət büdcələrin (federal büdcə, Rusiya Federasiyasının subyektlərinin büdcəsi, yerli özünüidarə orqanlarının büdcəsi), təsərrüfat subyektlərinin maliyyə planlarının, büdcə təşkilatlarının, müəssisələrinin gəlirlər və xərclər smetasının müzakirə və qəbul edilməsi mərhələsində yerinə yetirilir. O, müxtəlif maliyyə planlarının, eləcə də, müxtəlif səviyyəli büdcələrin göstəricilərinin əsaslandırılmasının qiymətləndirilməsini nəzərdə tutur. Bu nəzarət forması qüvvədə olan qanunvericiliyin, normativ aktların mümkün pozulması barədə xəbərdarlıq etməyə,

mümkün gəlirlərin əlavə ehtiyatlarını və mənbələrini aşkar etməyə, maliyyə resurslarından qeyri-səmərəli istifadə edilməsinin qarşısını almağa və s. imkan yaradır.

Cari maliyyə nəzarətinin əsas məqsədləri hansılardır?

Cari nəzarət müxtəlif səviyyəli büdcələrin, maliyyə planlarının, ayrı-ayrı proqramların yerinə yetirilməsi müddətində həyata keçirilir. Bu nəzarət forması nəinki maliyyə təsərrüfat əməliyyatlarının yerinə yetirilməsi zamanı maliyyə intizamına riayət edilməsini, həm də təsərrüfat subyektlərinin maliyyə fəaliyyətinin təhlil edilməsini nəzərdə tutur.

Növbəti maliyyə nəzarətinin təyinatı nədən ibarətdir?

Növbəti nəzarət hesabat dövrünün və ümumilikdə maliyyə ilinin sonunda büdcələrin yerinə yetirilməsi haqqında hesabatların nəzərdən keçirilməsi və təsdiq edilməsi, təsərrüfat subyektlərinin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin nəticələrinin aparılması zamanı yerinə yetirilir. O, büdcələrin yerinə yetirilməsi nəticələrinin qiymətləndirilməsi, maliyyə planlarının yerinə yetirilməsi və sonrakı maliyyə illərində taktika və strategiyaların hazırlanması üçün nəzərdə tutulmuşdur.

Təcrübədə maliyyə nəzarətinin hansı metodlarını ayırırlar?

Təcrübədə maliyyə nəzarətinin yerinə yetirilməsi üçün aşağıdakı metodları (vasitə və üsullarını) ayırırlar: yoxlamalar, nəzərdən keçirmələr, nəzarət, maliyyə vəziyyətinin analiz edilməsi, müşahidə (monitorinq), təftişlər.

Yoxlama müayinədən nə ilə fərqlənir?

Yoxlama hesabat sənədləşmələri və məxaric sənədləri əsasında maliyyə fəaliyyətinin ayrı-ayrı məsələləri üzrə aparılır.

Maliyyə intizamının pozulması zamanı mənfi nəticələrin aradan qaldırılması məqsədilə tədbirlər görülür.

Araşdırma müəssisənin, təşkilatın maliyyə vəziyyətinin və mümkün inkişaf istiqamətlərinin müəyyən edilməsi məqsədilə onların fəaliyyətinin ayrı-ayrı aspektlərinin araşdırılmasını ehtimal edir.

Maliyyə nəzarəti metodu kimi “nəzarət” nə deməkdir və “müşahidə”dən nə ilə fərqlənir?

Nəzarət – qanunvericilikdə nəzərdə tutulmuş norma və tələblərə uyğun olaraq maliyyə əməliyyatlarının aparılması məqsədilə onların həyata keçirilməsinə nəzarətdir. Nəzarət subyekti partnyorlarının maraqlarının məhdudlaşdırılmasına gətirib çıxaran normaların, tələblərin ardıcıl və kobud şəkildə pozulması bir çox hallarda sanksiyaların tətbiq edilməsinə səbəb olur, bu, misal üçün fəaliyyətin (əməliyyatların) hər hansı növlərinin yerinə yetirilməsi üçün verilmiş lisenziyaların geri alınması şəklində ola bilər.

Müşahidə (monitorinq) – bu, nəzarət subyektinin maliyyə resurslarının istifadə olunmasına və onun maliyyə vəziyyətinə daimi nəzarətdir. Müşahidə subyektin razılığı ilə kreditör tərəfindən müəyyən edilə bilər, eləcə də müəssisənin maliyyə vəziyyətinin pisləşməsi (götürülmüş maliyyə öhdəliklərinin yerinə yetirilməməsi) əlamətlərinin müəyyən edilməsi zamanı arbitraj məhkəməsi tərəfindən tətbiq edilə bilər.

Təcrübədə təftişin hansı növləri tətbiq edilir?

Təftiş maliyyə nəzarətinin daha geniş yayılmış və hər-tərəfli metodudur. Subyektin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinə nəzarətin əhatə genişliyinə görə tam, natamam, tematik və kompleks təftişləri fərqləndirmək olar.

Tam təftiş – iqtisadi subyektlərin maliyyə - təsərrüfat fəaliyyətinin bütün aspektlərinin yoxlanılmasını nəzərdə tutur.

Natamam təftiş – iqtisadi subyektin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin ayrı-ayrı aspektlərinə nəzarətin aparılması məqsədilə həyata keçirilir. Tematik təftiş (mövzular üzrə təftiş) maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin ayrı-ayrı məsələlərinə dair tipik nöqsanların, qanun pozuntularının aşkar edilməsi məqsədilə bir çox oxşar iqtisadi subyektlərin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinə nəzarəti nəzərdə tutur. Kompleks təftiş iqtisadi subyektin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin bütün tərəflərinin yoxlanılması, eləcə də istehsal amillərindən istifadə edilməsinin saxlanılması və səmərəliliyi, maliyyə intizamına və maliyyə hesabatının keyfiyyətinə (məlumatların doğru və vaxtında verilməsi) riayət edilməsi məsələlərindən ibarətdir.

Təftiş prosesində maliyyə və təsərrüfat əməliyyatlarının əhatə olunması səviyyəsinə görə bütöv və seçmə təftişləri ayrırırlar. Bütöv təftişlər ümumi yoxlama müddəti ərzində müəyyən fəaliyyət sahəsində aparılan bütün əməliyyatların və bütün ilkin sənədləşmələrin yoxlanılmasından, seçim təftişi isə müəyyən vaxt müddəti ərzində ilkin sənədlərin bir qisminin yoxlanılmasından ibarətdir.

Bütöv və seçim təftişləri ilə yanaşı kombinasiya edilmiş təftişlər də mövcuddur. Bu növ təftiş iqtisadi subyektin fəaliyyətinin ayrı-ayrı sahələrinin həm bütöv təftiş metodu, həm də seçmə təftiş metodu ilə yoxlanılmasından ibarətdir. Bu da təftiş işlərinin sürətləndirilməsinə və nəzarət edilən əməliyyatların yüksək əhatə səviyyəsinin təmin edilməsinə imkan verir.

İstənilən növ təftişin aparılması üçün təftişin növü, obyekt, konkret nəzarət aspektləri və əsas təftiş məsələlərinin göstərildiyi proqram tərtib edilir və təsdiq edilir. Təftişin nəticələri rəsmi maliyyə sənədi olan akt vasitəsilə qanuniləşdirilir və pozuntu hallarının aradan qaldırılması və günahkar şəxslərin məsuliyyətə cəlb olunması üçün bunun əsasında tədbirlər görülür.

Firmadaxili nəzarət necə təşkil edilir və daxili nəzarət orqanlarının səlahiyyətləri nədən ibarətdir?

Firmadaxili nəzarət müəssisələrin, təşkilatların maliyyə-iqtisad bölmələri və təftiş komissiyaları tərəfindən yerinə yetirilə bilər. Bu orqanların statusu barədə vəziyyət daxili hüquqi-normativ aktları vasitəsilə müəyyən edilir. Daxili nəzarət orqanları təşkilatın nümayəndələr və icra idarəetmə orqanları tərəfindən bu və ya digər əməliyyatların yerinə yetirilməsinin səlahiyyətinə nəzarət edir, eləcə də investisiya layihələrinə çəkilən xərclərin səmərəliliyinə və məqsədəuyğunluğuna nəzarəti, həmçinin müəssisənin maliyyə vəziyyətinin qiymətləndirilməsini və nəzarəti yerinə yetirir.

Kommersiya banklarının üzərinə maliyyə nəzarətinin hansı vəzifələri qoyulur?

Kommersiya bankları sifarişçi təşkilatlar tərəfindən hesablama-kassa əməliyyatlarının aparılması qaydalarına və valyuta qanunvericiliyinə riayət edilməsinə nəzarət etməyə borcludurlar. Təşkilatlara kreditlər verərkən kommersiya bankları kredit müqaviləsinə əsasən həm də kreditorların maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinə nəzarəti də yerinə yetirə bilər. Banklar tərəfindən bu cür nəzarət onların kredit risklərini idarə etməsi elementi kimi hesab edilir.

Auditor nəzarətinin məqsəd və vəzifələri nədən ibarətdir?

Rusiyada auditor nəzarəti təşkilatların maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinə nəzarətin nisbətən yeni istiqamətidir. Dar mənada audit rəhbərliyin hesabat və bəyanatlarının doğruluğunun yoxlanılmasını və bu cür yoxlamanın nəticələrinin hesabatını nəzərdə tutur. Müasir təcrübədə audit anlayışı bir qədər genişdir, lakin onun yeganə izahı yoxdur. Amerika Mühasibat Assosiasiyasının əsas konsepsiyalar üzrə komitəsi auditə belə tərif verir: “Audit –

iqtisadi fəaliyyət və hadisələr haqqında onların müəyyən kriterilərə uyğunluq səviyyəsini müəyyən edən obyektiv məlumatların alınması və nəticələrinin aidiyyatı istifadəçilərə bildirilməsi üçün sistemli prosesdir”⁹.

Auditor fəaliyyətinin əsas məqsədi audit olunmalı iqtisadi subyektlərin maliyyə hesabatının düzgünlüyünü və onlar tərəfindən yerinə yetirilən maliyyə və təsərrüfat əməliyyatlarının Rusiya Federasiyasında qüvvədə olan normativ aktlara uyğunluğunu müəyyən etməkdir. Maliyyə hesabatının düzgünlüyü dedikdə, onun məlumatlarının elə səviyyədə dəqiqliyi başa düşülür ki, bu da səriştəli istifadəçiyə onun əsasında iqtisadi subyektlərin fəaliyyətinin nəticələri barədə qərar çıxarmağa və müvafiq qərarlar verməyə imkan yaradır.

Hansı auditor şirkətləri xarici auditi yerinə yetirə bilər?

Xarici audit mühasibat uçotunun düzgünlüyünün qiymətləndirilməsi məqsədilə müqavilə əsasında müstəqil auditor firması (auditor) tərəfindən aparılır. Xarici audit aşağıdakılar ibarət iqtisadi subyektlər ilə əlaqədar auditor firmaları tərəfindən aparıla bilməz: a) onların təsisçiləri, sahibkarları, səhmdarları, kreditörleri, sığortaçıları olan iqtisadi subyektlər, o cümlədən onlar ilə əlaqədar auditor firmalarının təsisçilər, sahibkarlar və səhmdarlar olduğu subyektlər; b) onların köməkçi müəssisələri, filialları (bölmələri) və nümayəndəlikləri olan və ya öz kapitalında bu auditor firmalarının payı olan.

Bundan əlavə, auditor yoxlamaları qeyd edilən iqtisadi subyektə mühasibat uçotunun bərpa edilməsi və aparılması, eləcə də maliyyə hesabatının tərtib edilməsi xidmətlərini göstərən auditor və ya auditor şirkəti tərəfindən aparıla bilməz.

Göstərilən halların iqtisadi subyektədən gizli saxlanması auditor fəaliyyəti və sifarişçi üçün auditor ilə müqavilə bağlanması ilə əlaqədar bütün xərclərin auditor hesabına ödənilməsi məqsədilə verilmiş lisenziyanın ləğv edilməsi üçün əsas ola bilər.

⁹ Robertson J. Audit: İngiliscədən tərcümə. M., 1993. C. 4.

Dövlət sektorunda xarici təftiş bir qayda olaraq, maliyyə hesabatı barədə məlumatların düzgünlüyünün yoxlanılması ilə yanaşı, həm də dövlət vəsaitlərindən istifadə olunması səmərəliliyini də nəzərdə tutur.

Xarici auditin bölmələrinin üzərinə hansı vəzifələr qoyulmuşdur?

Xarici audit iqtisadi subyektin idarə aparatının xüsusi bölmələri tərəfindən yerinə yetirilir ki, bu da bir qayda olaraq birbaşa ali rəhbərlik tərəfindən aparılır. Xarici auditin əsas vəzifələri təşkilatların və onun sahibkarlarının əmlak maraqlarının müdafiəsinə, idarəçiliyin bütün səviyyələrində təşkilatın fəaliyyətinin səmərəliliyinin təmin edilməsinə köməkdir.

Xarici auditin bölmələrinin üzərinə düşən əsas vəzifələr arasında aşağıdakıları qeyd etmək olar:

- təşkilatın fəaliyyətinin ayrı-ayrı məsələlərinin yoxlanılması, bu yoxlamaların nəticələrinə əsasən müxtəlif məlumat-hesabatların hazırlanması və rəhbərliyə təqdim edilməsi;
- təsərrüfat müqavilələrinin həyata keçirilməsinin, mühasibat uçotunun təşkili və aparılmasının, mühasibat hesabatının hazırlanmasının yoxlanılması və mühasibat balanslarının və hesabatlarının araşdırılması;
- əmlakın mövcudluğunun, vəziyyətinin, qiymətləndirilməsi düzgünlüyünün, resurslardan istifadənin səmərəliliyinin, qiymətlərin və tariflərin müəyyən edilməsi üzrə hazırkı qaydalara riayət edilməsinin, eləcə də, hesablama-ödəniş intizamının və vergilərin ödənişinin vaxtında aparılmasının yoxlanılması;
- idarə uçotunun düzgünlüyünün, istehsal xərclərinin uçotunun, məhsulların (işlər, xidmətlər) satışından gələn mədaxilin tam əks etdirilməsinin, maliyyə nəticələrinin yaradılması dəqiqliyinin, gəlirlərdən və fondlardan istifadə edilməsinin qanunauyğunluğunun araşdırılması;

- mühasibat uçotunun və hesablama intizamının təşkilinin yaxşılaşdırılması və nəzarət sisteminin dəyişilməsi üzrə təşkilatın rəhbərliyi üçün təkliflərin işlənilib hazırlanması və təqdim edilməsi;
- xarici auditə, xarici nəzarətin vergi və digər orqanlarının yoxlanılmasına hazırlıq işlərinin təşkili.

FƏSİL 3

MALİYYƏ BAZARLARI VƏ MÜƏSSİSƏLƏRİ

İnkişaf etmiş ölkələrin iqtisadiyyatında maliyyə vasitəçilərinin rolu nədən ibarətdir?

Maliyyə vasitəçiləri müvəqqəti olaraq sərbəst pul vəsaitlərinə malik olan şəxslərin pul vəsaitlərinə ehtiyacı olan şəxslərlə qarşılıqlı əlaqələrinin təşkili sahəsində ixtisaslaşır. Dünyanın inkişaf etmiş ölkələrində maliyyə sisteminin bu sahəsində böyük maliyyə resursları cəmləşmişdir və bunlar da, hər şeydən əvvəl, investisiya məqsədləri üçün istifadə edilir.

Maliyyə vasitəçilərinin növlərinin çoxluğuna baxmayaraq onlar ümumi funksiyanı yerinə yetirirlər; öz son istehlakçılarına maliyyə resurslarının səmərəli şəkildə ötürülməsini təmin etməklə “müxtəlif maliyyə məhsullarını” əldə edir və satırlar.

Maliyyə bazarları dedikdə elmi və tədris ədəbiyyatında nə başa düşülür?

“Maliyyə bazarı” anlayışının müəyyən olunmasına müxtəlif yanaşmalar (üsullar) mövcuddur. İqtisadi nöqteyi-nəzərdən, maliyyə bazarı qiymətli kağızların emissiyası, yerləşdirilməsi aktları, eləcə də, maliyyə vasitələrinin (maliyyə bazarının nalları) alqı-satqısı aktları ilə əlaqədar iqtisadi münasibətlər sistemindən ibarətdir.

Təşkilati nöqteyi-nəzərdən, maliyyə bazarını maliyyə vasitələrinin emissiyasını və alqı-satqısını yerinə yetirən maliyyə müəssisələrinin, iqtisadi subyektlərin məcmusu kimi hesab etmək olar. Hər bir maliyyə müəssisəsi konkret maliyyə vasitələri qrupu tərəfindən bu və ya digər əməliyyatların yerinə yetirilməsi ilə əlaqədar müəyyən səlahiyyətlərə malikdir.

Maliyyə bazarlarının əsas təyinatı maliyyə resurslarının son istehlakçıları arasında yığılmış vəsaitlərin səmərəli bölüş-

dürülməsinin təmin edilməsindən ibarətdir. Bu vəzifənin yerinə yetirilməsi həm obyektiv, həm də subyektiv səbəblərdən çətinidir, çünki burada maliyyə bazarının iştirakçılarının müxtəlif və bəzən tamamilə bir-biri ilə ziddiyyət təşkil edən maraqları, maliyyə öhdəliklərinin yerinə yetirilməsi üçün böyük risklər və s. nəzərə alınmalıdır.

***Hansı maliyyə müəssisələri maliyyə bazarında
öz fəaliyyətini yerinə yetirir?***

Burada müəssisələrin iki qrupunu müəyyən etmək olar: depozit xarakterli kredit təşkilatlarına, sığorta şirkətlərinə, təqaüd fondlarına, maliyyə və investisiya şirkətlərinə, vençur şirkətlərə və xədvəyoy fondlara aid edilən maliyyə vasitəçiləri;

Maliyyə bazarlarının fəaliyyətini təmin edən təşkilatlar, eləcə də investisiya bankları, fond və valyuta birjalrı, qiymətli kağızlar bazarının digər professional iştirakçılrı.

Maliyyə vasitəçilərinə hansı maliyyə müəssisələri aiddir?

Maliyyə vasitəçilərinə öz resurslar bazasını əsasən istiqraz kağızlarının buraxılması hesabına yarıdan və bu vəsaitləri qiymətli kağızların əldə olunmasına və cudaların verilməsinə sərf edən müəssisələr aiddir.

***Depozit xarakterli təşkilatlara hansı maliyyə
vasitəçiləri daxildir?***

Daha çox yayılmış maliyyə vasitəçilərinə depozit xarakterli müəssisələr daxildir. Bu qrupun əsas müəssisələri kommersiya bankları, əmanət təşkilatları və kredit birlikləridir.

Bazar iqtisadiyyatında kommertiya banklarının xüsusi rolu nədən ibarətdir?

İnkişaf etmiş bazar sisteminin yaradılmasında **kommertiya banklarının** əsas rolu bir çox hallar ilə əvvəlcədən müəyyən edilir.

Birincisi, kommertiya bankları pul axınlarının yenidən bölüşdürülməsini yerinə yetirən hesablaşma və kassa mərkəzləri kimi çıxış edir. Kommertiya bankları tərəfindən hesablaşma-kassa əməliyyatlarının aparılmasında hərdənbir baş verən pozuntu halları iqtisadiyyatda xaosa gətirib çıxarır.

İkincisi, kommertiya bankları iqtisadi subyektlərin kreditləşməsi sistemində əsas yeri tutur. İnkişaf etmiş kreditləşmə sistemi olmadan (bu isə Rusiya iqtisadiyyatı üçün xarakterik cəhətdir) saxta bazar münasibətlərindən; barter əməliyyatlarından; ödəniş edilməməsi sistemlərinin meydana çıxması yaxud çoxalması və s.-dən qaçmaq mümkün deyildir.

Üçüncüsü, kommertiya bankları ödənişin kredit vəsaitlərinin emissiyası prosesində başlıca yer tutur.

Dördüncüsü, kommertiya banklarının universallaşdırılması və müxtəlif kredit-maliyyə əməliyyatlarının bir müəssisədə birləşməsi (bankların inkişaf etdiyi yol) şübhəsiz ki, iqtisadiyyatın müvəffəqiyyətli fəaliyyətinin təmin olunmasında onların əhəmiyyətini artırır.

Beşincisi, böyük maliyyə resurslarını toplamaqla banklar kredit sistemi mənbələri vasitəsilə onları maliyyə münasibətləri baxımından daha perspektiv müəssisəyə və sahəyə göndərir və bununla da, iqtisadiyyatın struktur cəhətdən yenidən qurulmasına və inkişafına malik olurlar.

Hansı maliyyə müəssisələri əmanət müəssisələrinə aiddir?

Əmanət müəssisələri əmanətlərin və müxtəlif təcili istehlak depozitlərinin daxil edildiyi əsas vəsait mənbələri olan ixtisaslaşmış maliyyə müəssisələridir. Bu müəssisələr cari hesablardan

və əmanət hesablarından istifadə etməklə qısa müddətə pul vəsaitlərini alır, sonra isə onları zəmanət olaraq daşınmaz əmlak formasında uzunmüddətə borc verirlər. Bu qrupun tərkibinə əmanət bankları, ipoteka və digər ixtisaslaşmış kredit müəssisələri daxildir.

Əmanət müəssisələri, başlıca olaraq, daşınmaz əmlak ilə əlaqədar ipoteka kreditləşməsi və maliyyə əməliyyatları ilə məşğul olur¹⁰. XX əsrin 80-ci illərində ABŞ-dakı əmanət müəssisələrinə bankların bir çox səlahiyyətləri verilmişdi. Bunun nəticəsində, onların fəaliyyətinin xarakterində ciddi dəyişikliklər baş verdi. Əmanət müəssisələri və kommersiya bankları arasındakı fərqlər tədricən aradan qaldırılır.

Kredit birliklərinin yaradılmasının və fəaliyyətinin xüsusiyyətləri nədən ibarətdir?

Kredit birlikləri qarşılıqlı kredit vermə müəssisələridir. Onlar fiziki şəxslərin əmanətlərini qəbul edir və onlar üçün sərfəli şərtlər ilə kredit verirlər. Kredit birliklərinin öhdəlikləri əmanət və çek (pay) hesablarından əmələ gəlir. Kredit birlikləri birlik üzvlərinə öz vəsaitlərini qısa müddətli istehlak borcları formasında təqdim edirlər. Kredit birliklərində hər bir üzv bu cəmiyyətdə sahibi olduğu əmanət paylarının (depozitlərinin) sayından asılı olmayaraq ümumi icaslarda qərar qəbul edərkən bir səsə malikdir. Kredit birliyinə üzv olmaq bir qayda olaraq, “ümumi məcburi tələbatlara” cavab verməlidir. Adətən kredit birlikləri professional əlamətinə (eyni şirkətlərin, sahələrin işçiləri) əsasən ya yaşayış yerinə (birliyin üzvləri müəyyən ərazidə yaşama-lıdırlar), ya da dini əlamətinə (birliyin üzvləri eyni dinə etiqad etməlidirlər) və s. görə yaradılır.

Kredit birlikləri depozit növlü digər maliyyə müəssisələri qarşısında bir sıra üstünlüklərə malikdirlər. Bir qayda olaraq, onlar gəlir vergisinin (mənfəət) ödənişindən azad edirlər.

---

¹⁰ ABŞ-da bu işlə borc-əmanət assosiasiyaları, İngiltərədə tikinti sahələri, Almaniyada və Fransada isə ipoteka bankları məşğul olurlar.

Hansı maliyyə müəssisələri müqavilə əsasında fəaliyyət göstərən əmanət müəssisələrinə aid edilir?

Sığorta şirkətlərini və təqaüd fondlarını müqavilə əsasında fəaliyyət göstərən əmanət müəssisələrinə aid edirlər. Bu maliyyə müəssisələri sığorta polislərinin sahiblərindən və təqaüd fondlarında heasbları olan sahibkarlardan gələn sabit pul axınları ilə xarakteriz edilir. Onlar vəsaitləri uzunmüddətli yüksək gəlirli maliyyə vasitələrinə investisiya etmək imkanına malikdir.

Maliyyə şirkətləri kommersion banklarından nə ilə fərqlənir?

Maliyyə şirkətlərinə öz vəsaitlərini qısamüddətli kommersion veksellərinin, aksiyalarının, istiqraz və rəqələrinin buraxılması, ya da istehlak və kommersion tələbatlarının ödənilməsi üçün qısamüddətli və ortamüddətli kreditlərin verilməsi məqsədilə banklardan götürmək yolu ilə yaradan şirkətləri aid edirlər. Onlar tez-tez yüksək dərəcəli risklə kredit verirlər. Çox da böyük olmayan məbləğdə pul vəsaitlərini depozitə qoyan və irihəcmli borc məbləğlərini verən kommersion banklarından fərqli olaraq maliyyə şirkətləri böyük məbləğlər götürür və çox da böyük olmayan borc məbləğləri verirlər. Bir qayda olaraq, bunlar böyük payda borc kapitalı olan müəssisələrdir (borc kapitalının miqdarı xüsusi kapitalın həcmi keçə bilər).

Təcrübədə maliyyə şirkətlərinin hansı növləri vardır?

Maliyyə şirkətlərinin iki növünü qeyd edirlər: ticarət (istehlak) şirkətləri və biznes sahəsində fəaliyyət göstərən şirkətlər.

Ticarət maliyyə şirkətləri malların müəyyən xırda ticarət satıcılarından və ya istehsalçılarından alınması üçün müştərilərə kreditlər verirlər. Təbii ki, bu şirkətlər istehlak krediti sahəsində kommersion bankları ilə bilavasitə rəqabət aparırlar. Ticarət maliyyə şirkətlərinin əsas üstünlüyü ondadır ki, tərəflər alış

yerində krediti tez bir zamanda rəsmiləşdirir, yəni müştəri üçün kreditin alınması məsələlərini sadələşdirirlər.

İstehlak krediti üzrə şirkətlər böyük risk mühitində fəaliyyət göstərirlər. Məsələn, onlar krediti banklardan götürə bilməyən şəxslərə verirlər. Riskin səviyyəsinə həm də bu şirkətlərin şübhəsiz ki, bankdakından daha çox faiz dərəcəsi uyğun gəlir. Bu şirkətlər müstəqil ola bildikləri kimi, həm də banklara məxsus ola bilər.

Son onillikdə **biznes sahəsində fəaliyyət göstərən maliyyə şirkətlərinin** sayı çoxalmaqdadır. Onlar “faktoring” əməliyyatlarını yerinə yetirir, şirkətlərin lizinq maliyyələşməsi və s. ilə məşğul olurlar.

Maliyyə şirkətləri partnyorluq, şəxsi mülkiyyət hüquqları üzərində qurulmuş korporasiya, açıq səhmdar şirkətləri, kommersiya banklarının holding şirkətlərinə məxsus olan filial şirkətlər, sığorta şirkətləri və s. kimi müxtəlif təşkilati-hüquqi formalarda yaradıla bilər. Öz böyük çeviklikləri sayəsində maliyyə şirkətləri tez dəyişən xarici mühitə uyğunlaşırlar.

Rusiya Federasiyasında hansı maliyyə müəssisələri investisiya fondlarına aid edilir?

Rusiya qanunvericiliyinə əsasən investisiya fondu dedikdə eyni vaxtda aşağıdakı işləri yerinə yetirən istənilən səhmdar cəmiyyəti başa düşülür:

- Xüsusi səhmlərin emissiyası hesabına vəsaitlər cəlb edir;
- Qiymətli kağızların ticarəti ilə məşğul olur;
- İnvestisiya kağızlarına malikdir ki, onların dəyəri ümumilikdə bir təqvim ili ərzində dörd aydan çox müddətə onun aktivlərinin dəyərindən 30 və daha çox faiz təşkil etməlidir.

İnvestisiya banklarının kommersiya banklarından fərqi nədir?

Öz adlarına baxmayaraq investisiya bankları bu sözün ənənəvi mənasında banklara aid edilmirlər: onlar əmanət açmırlar, kreditlərin verilməsi üçün cəlb edilmiş vəsaitlərdən istifadə etmirlər və s.

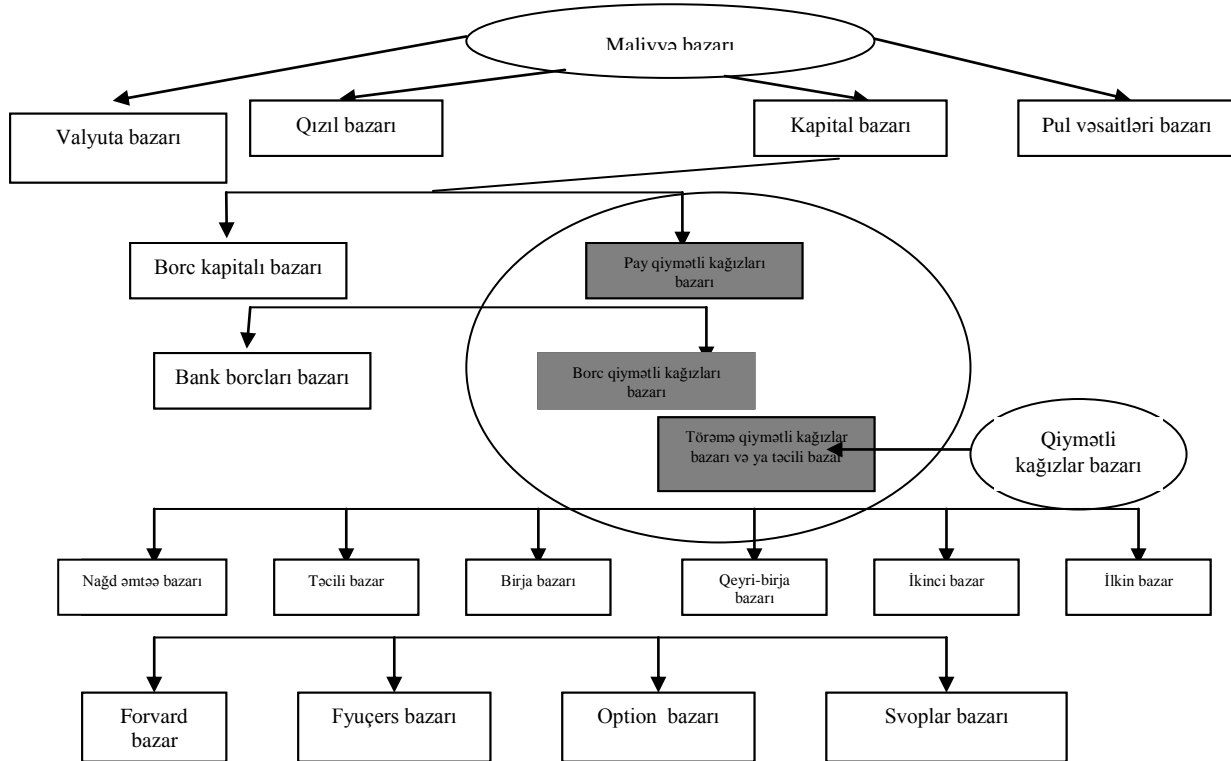
İnvestisiya bankları maliyyə bazarlarında birbaşa maliyyələşmə funksiyalarını yerinə yetirirlər. Onlar investisiyanın maliyyələşməsi məqsədilə qiymətli kağızlar buraxılışının aparıcı bazarlarda yerləşdirilməsində biznesə və hökumətə kömək edilməsi sahəsində ixtisaslaşmış firmalardır. Qiymətli kağızların satışı başa çatdıqdan sonra investisiya bankları brokerlər və dilerlər kimi çıxış edərək həmin qiymətli kağızlar üçün eynilə bu cür ikinci bazar yaradırlar. Müasir investisiya bankları üçün göstərilmiş bir sıra funksiyaları bu siyahı ilə məhdudlaşdırırıq.

Onlar tez-tez yeni şirkətlərin təsisçiləri və ya artıq mövcud olan şirkətlərin yeni emissiyalarının yerləşdirilməsi qarantları kimi çıxış edirlər; kommersiya və investisiya banklarını, diler firmalarını daxil edən konsorsiumlar yaradırlar. Bu cür konsorsiumlar emitent şirkətlərin operativ maliyyələşməsini həyata keçirir, sənaye və ticarət korporasiyaları üçün digər vacib xidmətləri yerinə yetirir.

İnvestisiya bankları avtoritar maliyyə məsləhətçiləri, tez-tez isə ümumi təsərrüfat strategiyası məsələləri üzrə ekspertlər kimi çıxış edirlər.

Ədəbiyyatda maliyyə bazarlarının hansı növləri vardır?

Bu və ya digər ölkələrdə maliyyə bazarlarının ayrı-ayrı seqmentlərinin analiz edilməsi məqsədlərindən, eləcə də inkişaf xüsusiyyətlərindən asılı olaraq maliyyə bazarlarının təsnifatına müxtəlif yanaşmalar mövcuddur. Şəkil 1-də mümkün təsnifatlardan biri göstərilmişdir.

Şəkil 1. Maliyyə bazarlarının təsnifatı

Valyuta bazarları nə deməkdir?

Valyuta bazarı – valyuta dəyərində malik olan obyektlərin yerləşdiyi bazardır. Valyuta dəyərlərinə aşağıdakılar aiddir:

- xarici valyuta (pul kağızları (qanuni ödəniş vasitələri olan və ya tutulan, lakin mübadilə edilməli olan banknotlar, kağız pullar, monetalar) və xarici dövlətlərin hesablarındakı pul vahidləri (beynəlxalq və ya hesablama pul vahidlərində olan vasitələr);
- xarici valyuta ilə ifadə olunan qiymətli kağızlar (çeklər, veksellər), fond dəyərləri (səhmlər, istiqraz vərəqələri) və digər borc öhdəlikləri;
- qiymətli metallar (qızıl, gümüş, platin, palladium, iridium, rodium, rutenium, osmium) və təbii qiymətli daşlar (almazlar, yaqutlar, zümrüdlər, saffirlər, aleksandritlər, mirvarilər).

Banklar, birjalar, ixracatçılar, idxalatçılar, maliyyə və investisiya müəssisələri, hökumət təşkilatları valyuta bazarının subyektləri kimi çıxış edirlər.

Valyuta bazarının obyektı (subyektin hərəkətlərinin istiqamətləndirildiyi) – valyuta dəyərlərində qeyd edilmiş istənilən maliyyə tələbatıdır. Valyuta bazarının obyektləri valyuta bazarının subyektləri tərəfindən dövriyyədə olan pullar hesabına alınır və satılır.

Maliyyə bazarlarının pul vəsaitləri bazarlarına və kapital bazarlarına bölünməsinin əsasını nə təşkil edir?

Maliyyə bazarlarının **pul vəsaitləri bazarlarına və kapital bazarlarına** nisbətən ümumi bölünməsinin əsasını müvafiq maliyyə vəsaitlərinin dövriyyə müddəti təşkil edir. İnkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsində hesab edilir ki, əgər maliyyə vasitəsinin dövriyyə müddəti iki ildən az vaxt təşkil edərsə, onda

bu, pul bazarı vasitəsidir. Uzunmüddətli maliyyə vasitələri (beş ildən çox olan) kapital bazarına aiddir. Ciddi desək, uzunmüddətli vasitələrdən və bazarlardan danışanda, bir ildən beş ilə qədər “sərhəd sahəsi” müşahidə edilir. Ümumi halda, onlar həm də kapital bazarına aiddir. Rusiyada qısamüddətli və uzunmüddətli vasitələrə bölünmə bir qədər başqa cürdür. Sonunculara tez-tez yarım ildən çox müddətə dövriyyə müddəti ilə vasitələri aid edirlər.

Beləliklə, qısamüddətli və uzunmüddətli maliyyə vasitələri arasındakı sərhəd pul bazarları və kapital bazarları arasındakı sərhəd kimi heç də hər zaman dəqiq qoyula bilməz. Bununla yanaşı, bu cür bölünmə böyük iqtisadi əhəmiyyət daşıyır. Pul bazarının vasitələri, ilk növbədə, dövlət təşkilatlarının və biznes sahələrinin likvid vəsaitlərinin təmin edilməsinə xidmət etdiyi halda, kapital bazarının vasitələri isə əmanət və investisiya qoyuluşu prosesləri ilə əlaqədardır.

Xəzinə veklsellərini, bank akseptlərini, bankların depozit sertifikatlarını pul bazarı vasitələrinə nümunə kimi göstərmək olar. Kapital bazarı vasitələrinə isə misal üçün, uzunmüddətli istiqraz vərəqələri, səhmlər, uzunmüddətli ssudalar aid edilir.

Forvard, fyuçers, option bazarları, eləcə də, svop bazarları arasındakı fərq nədən ibarətdir?

ev yiyələrinin, müəllimlərin və s.), qeyri-büdcə vəsaitləri isə işləyən vətəndaşların.

Spot bazarında qiymətli kağızların pul vəsaitlərinə mübadilə edilməsi, praktiki olaraq, sövdələşmə müddətində həyata keçirilir. Təcili bazarda təcili müqavilələr əsasında ticarət həyata keçirilir.

Forvard bazarı elə bazardır ki, burada tərəflər onlarda olan nağd qiymətli kağızların son ehtimalla gələcəkdə müəyyən müddətə təchiz edilməsi haqqında razılığa gəlirlər.

Fyuçers bazarı – maliyyə bazarında real olaraq satılan qiymətli kağızların və digər maliyyə vasitələrinin gələcəkdə müəyyən müddətə təchiz edilməsi barədə bağlanan sazişlər əsasında ticarət aparılan bazardır.

Option bazarı – onun son müddəti başa çatana qədər müəyyən maliyyə vasitələrinin əvvəlcədən müəyyən edilmiş qiymətlə alınması və ya satılması hüququ ilə alqı-satqı sazişlərinin həyata keçirildiyi bazardır.

Svop bazarı – qiymətli kağızlar üzrə sövdələşmə əldə etmiş iştirakçılar arasında sazişlərin birbaşa mübadilə edildiyi bazardır. O, gələcəkdə müəyyən müddətə iki maliyyə öhdəliyinin qarşılıqlı mübadilə edilməsinə zəmanət verir. Forvard sövdələşmədən fərqli olaraq svop bazarı adətən yalnız hər bir öhdəliyə görə məbləğlər arasındakı xalis fərqin köçürülməsini nəzərdə tutur. Bundan başqa, forvard sazişdən fərqli olaraq svop üzrə qarşılıqlı öhdəliklərin konkret parametrləri, bir qayda olaraq, dəqiqləşdirilmir və faiz dərəcəsinin, mübadilə kursunun və başqa ölçülərin səviyyəsindən asılı olaraq dəyişilə bilər.

Qiymətli kağızların birja və qeyri-birja bazarları arasındakı fərq nədən ibarətdir?

Qiymətli kağızlar ilə sövdələşmələrin aparılmasının təşkili formalarından asılı olaraq qiymətli kağızlar bazarı birja və qeyri-birja bazarlarına bölünür.

Birja bazarı qiymətli kağızların təşkil edilmiş və sisteməli satışı və yenidən satışı üçün xüsusi yaradılmış maliyyə müəssisələrində qiymətli kağızların dövriyyəsi sahəsini təşkil edir. Bu müəssisələr fond birjalrı adlanırlar. Birjada ticarəti birja üzvləri həyata keçirir, bununla belə, ticarət kotirovka siyahısına daxil edilmiş, yəni qiymətli kağızların birjada satılmasına icazə verən prosedurları keçmiş qiymətli kağızlar ilə həyata keçirilə bilər. Ən iri fond birjası Nyu-Yorkda yerləşir.

Qiymətli kağızların **qeyri-birja bazarı** – qiymətli kağızların çoxlu növləri üzrə ticarəti həyata keçirən iri ticarət

sahələri sistemidir. Bu ticarət sahələrinin fəaliyyəti sövdələşmə əldə edən bütün iştirakçılar üçün icbari xarakter daşıyan ciddi qaydalara tabe edilir. Qeyri-birja ticarətində həyata keçirilən əməliyyatların həcmələri tez-tez fond bazarındakı əməliyyatların həcmi ilə otub keçir. Qeyri-birja bazarının dilerlərini bəzən “bazarın yaradıcıları” kimi adlandırırlar.

Qiymətli kağızların birinci və ikinci bazarları arasındakı fərqlər nədən ibarətdir?

Yenidən buraxılan qiymətli kağızların bazara çıxarılması prosesi birinci yerləşdirilmə adlanır; müvafiq olaraq o birinci maliyyə bazarlarında baş verir. Bu bazarların məcburi iştirakçıları qiymətli kağızların emitentləri və investordlardır. Birinci bazarların təyin edilməsi istehsalat qoyulan investisiyalar və digər məqsədlər üçün zəruri olan əlavə maliyyə resurslarının cəlb edilməsindən ibarətdir.

İkinci maliyyə bazarları isə saxlanmış avtomobillər bazarlarını xatırladır: onlar pulların “istifadədə olmuş” (yəni, qiymətli kağızların əvvəlcədən buraxılması) qiymətli kağızların satılması zamanı o fərqlə alınmasına imkan verirlər ki, ikinci bazarda qiymətlər, bir qayda olaraq, onların birinci yerləşdirilməsi üçün təyin edilmiş qiymətlərdən aşağıdır. Qiymətli kağızların ikinci bazarları bazar iştirakçılarının tələbat və imkanlarına uyğun olaraq əldə olan resursların yenidən bölüşdürülməsi üçün nəzərdə tutulmuşdur. İkinci maliyyə bazarlarının mövcudluğu sayəsində investordlar tərəfindən ilkin bazarlarda qiymətli kağızların alınması həcmi artırılır.

II BÖLMƏ

DÖVLƏT VƏ BƏLƏDİYYƏ (İCTİMAİ) MALİYYƏSİ

XX əsrin əvvəllərinə qədər “maliyyə” anlayışı yalnız dövlət tələbatlarının ödənilməsi üçün pul fondlarının yaradılması və istifadə olunması baxımından nəzərdən keçirilirdi. Daha sonralar bu iqtisadi kateqoriya “ictimai maliyyə” adını aldı və bu da hal-lazırda dövlət və yerli maliyyədən (yerli özünüidarə orqanlarının maliyyəsi) ibarətdir.

İctimai maliyyə üçün xarakterik əlamətlər bunlardır:

- münasibətlərin pul xarakteri
- dövlət və yerli büdcələrə, eləcə də qeyri-büdcə fondlarına təsərrüfat subyektləri və əhali tərəfindən ödənilən ödənişlərin əvəzsiz və birdəfəlik xarakteri;
- təsərrüfat subyektləri və əhali arasında pul münasibətlərinin dövlət orqanları və yerli özünüidarə orqanları tərəfindən icbari forması (dövlət və yerli özünüidarə orqanları göstərilən subyektlərin müəyyən edilmiş qaydaları pozduğu hallarda onlara qarşı hüquqi aktlar formasında tətbiq edilən icbari ödənişlər sistemini və təsir tədbirlərini müəyyən edirlər);
- artıq bölüşdürülmüş ümumi ictimai məhsulun onun pul formasında yenidə paylanması münasibətləri.

İctimai maliyyəyə büdcə sistemi, eləcə də dövlət və bələdiyyə kreditini aid edirlər. Qeyd etmək lazımdır ki, bu cür aid edilmə həddindən artıq şərti xarakter daşıyır. İqtisadi kateqoriya kimi dövlət (bələdiyyə) krediti pul münasibətlərinin iki növü arasında bir yer tutur: maliyyə və kredit. Müvafiq olaraq o, hər iki kateqoriyanın xüsusiyyətlərini daşıyır.

FƏSİL 4

BÜDCƏ VƏ BÜDCƏ SİSTEMİ

“Büdcə sistemi” anlayışına nə daxildir və onun strukturu necədir?

Rusiya Federasiyasının büdcə sistemi federal büdcədən, Rusiya Federasiyasının subyektlərinin büdcələrindən, yerli büdcələrdən və dövlət qeyri-büdcə fondlarının büdcələrindən ibarətdir.

Rusiya Federasiyasının büdcə sistemi üç səviyyəli büdcədən ibarətdir:

Birinci səviyyə - federal büdcə və dövlət qeyri-büdcə fondlarının büdcələri;

İkinci səviyyə - Rusiya Federasiyasının subyektlərinin fondları və ərazi dövlət qeyri-büdcə fondlarının büdcələri;

Üçüncü səviyyə - yerli büdcələr.

Rusiya Federasiyasının büdcə sisteminin qurulmasının əsasını hansı prinsiplər təşkil edir?

Rusiya Federasiyasının büdcə sistemi aşağıdakı prinsiplərə əsaslanır:

Rusiya Federasiyasının büdcə sisteminin vahidliyi;
Rusiya Federasiyasının büdcə sisteminin səviyyələri arasında gəlirlərin və xərclərin ayrılması;
büdcələrin müstəqilliyi;
büdcənin balanslaşdırılması;
büdcələrin xərclərinin ümumi ödənilməsi;
aşkarlıq;
büdcə vəsaitlərinin ünvanlılığı və məqsədli xarakteri.

Büdcə sistemlərinin səviyyələri arasında gəlirlərin və xərclərin ayrılması prinsipi xərclərin yerinə yetirilməsi üzrə müvafiq gəlirlərin (bütövlükdə və ya qismən) və səlahiyyətlərin hakimiyyətin aidiyyatı orqanları tərəfindən gücləndirilməsi deməkdir.

Büdcələrin müstəqilliyi prinsipi aşağıdakıları nəzərdə tutur:

qanunvericilik (səlahiyyətli) və icra hakimiyyəti orqanlarının hakimiyyətin hər bir səviyyəsində büdcə prosesini müstəqil şəkildə yerinə yetirmək hüququ;

hər bir səviyyəli büdcə sisteminin büdcələrinin xüsusi gəlir mənbələrinin olması;

hakimiyyət orqanlarının müvafiq büdcələrin vəsaitlərinin xərclənməsi istiqamətini müstəqil müəyyən etmək hüququ;

hakimiyyət orqanlarının müvafiq büdcələrin kəsirlərinin maliyyələşməsi mənbələrini müstəqil müəyyən etmək hüququ;

büdcə haqqında qanunların (qərarların) icrası zamanı əlavə olaraq əldə olunmuş gəlirlərin, büdcələrin xərclənməsi üçün gəlirlərin artırılması məbləğlərinin və büdcələrin xərcləri üzrə qənaət məbləğlərinin yolverilməzliyi.

RF-nin büdcə sisteminin tərkibi necədir?

Rusiya Federasiyasının büdcə sistemi aşağıdakılardan ibarətdir: 1) federal büdcə və dövlət qeyri-büdcə fondlarının büdcələri; 2) Rusiya Federasiyasının subyektlərinin büdcələri (regional büdcələr) və regional (ərazi) dövlət qeyri-büdcə fondlarının büdcələri; 3) yerli özünüidarə orqanlarının büdcələri (yerli və bələdiyyə büdcələri).

Rusiya Federasiyasının subyektlərinin büdcələri aşağıdakılardan ibarətdir: Rusiya Federasiyasının tərkibinə daxil olan respublikaların 21 büdcəsi; diyarların 6 büdcəsi; vilayətlərin 49 büdcəsi; muxtar vilayətin 1 büdcəsi; muxtar mahalların 10 büdcəsi; Moskva və Sankt-Peterburqun büdcələri.

Rusiya Federasiyasının yerli özünüidarə orqanlarının büdcələrinə aşağıdakılar daxildir: rayonların 1867 büdcəsi; şəhərlərin 1091 büdcəsi; şəhər rayonlarının və mahalların 329 büdcəsi; şəhər tipli qəsəbələrin 1922 büdcəsi; kənd administrasiyalarının 24 444 büdcəsi.

“Büdcə” anlayışı necə izah edilir?

Dərsləklərdə, elmi ədəbiyyatda, qanunvericilik aktlarında “büdcə” anlayışının müxtəlif izahları vardır. Büdcə həm hesab edilən dövlət gəlirlərinin və xərclərinin siyahısı¹¹, həm əsas maliyyə planı¹², həm də pul vəsaitlərinin¹³ yaradılması və xərclənməsi forması və s. kimi nəzərdən keçirilir.

Qeyd edilən tərəflərin hər biri dövlətin, yerli özünüidarə orqanlarının müəyyən funksiyalarının yerinə yetirilməsi üçün mərkəzləşmiş fondların yaradılması və maliyyə resurslarından istifadə edilməsi ilə əlaqədar münasibətlərin bu və ya digər tərəfini əks etdirir.

Büdcənin *iqtisadi mahiyyəti* dövlət, yerli özünüidarə orqanları, iqtisadi subyektlər və əhali arasında ümumiyyətlə dövlətin fəaliyyətinin davam etdirilməsi, onların öz funksiyalarını yerinə yetirməsi məsələlərinə dair maliyyə münasibətləri sistemində əks etdirilir.

Bu münasibətlər mərkəzləşmiş pul vəsaitləri fondlarının yaradılması və istifadə edilməsi qaydalarını müəyyən edən bir sıra normativ aktların, qanunların qəbul edilməsində öz əksini tapır.

Büdcələrin sosial əhəmiyyəti bir tərəfdən əhalinin ayrı-ayrı qrupları üçün vergi yüklərinin səviyyəsi, digər tərəfdən isə büdcə vəsaitlərindən istifadə olunması istiqaməti ilə qeyd edilir. Başqa sözlə desək, büdcənin sosial mahiyyəti iki məsələnin

¹¹ Xodskiy L. Maliyyə ilə əlaqədar siyasi iqtisadiyyat. SPb. 1908. C.286-287

¹² Maliyyə və kredit / A.Yu. Kazakın redaktəsi ilə. Yekaterinburq, 1994. C. 170.

¹³ RF-nin Büdcə Kodeksi. M.,2003.

diqqətlə araşdırılması və cavablandırılması zamanı açıla bilər: müxtəlif səviyyəli büdcələrə maliyyə resurslarının real təchizatçısı kimdir? Büdcə vəsaitləri hansı məqsəd üçün və kimin mənafeyinə xərclənir.

Hüquqi nöqteyi-nəzərdən bu – qanun formasını, hüquqi aktı qəbul edən bir sənəddir və bunun əsasında ümumdövlət funksiyalarının, Rusiya Federasiyası subyektlərinin, yerli özünüidarə orqanlarının funksiyalarının yerinə yetirilməsi üçün pul vəsaitləri fondları yaradılır və xərclənir.

İqtisadi kateqoriya kimi büdcə bu inkişaf mərhələsində ümumi təkrar istehsalın daha vacib tələblərinin ödənilməsi məqsədilə mərkəzləşmiş pul vəsaitləri fondlarının yaradılması və istifadə edilməsi prosesində ictimai məhsulun dəyərinin (əsasən milli gəlirin) bir hissəsinin yenidən paylaşdırılmasına dair dövlət, iqtisadi subyektlər və əhali arasında pul münasibətləri sistemini əks etdirir.

Xüsusi maliyyə planı kimi büdcə hüquqi cəhətdən tərtib olunmuş sənəddir və burada 1) kəmiyyət etibarilə bütün nəzərdə tutulan gəlirlər, onların alınması mənbələri, dövlətin, yerli özünüidarə orqanlarının bu və ya digər funksiyalarının yerinə yetirilməsi üçün bu vəsaitləri idarə edənlər və onların nəzərdə tutulan alıcıları müəyyən edilmişdir; 2) dövlətin funksiyalarının yerinə yetirilməsi üçün zəruri olan dövlət pul vəsaitlərinin alınması və bölüşdürülməsi prosesi əks etdirilmişdir.

Büdcənin hazırlanması və onun yerinə yetirilməsinə nəzarət cəmiyyətin siyasi quruluşunun xüsusi səlahiyyətinə aid edilir

RF-nin Büdcə Kodeksində büdcə dövlətin və yerli özünüidarə orqanlarının vəzifə və funksiyalarının maliyyə cəhətdən təmin edilməsi üçün nəzərdə tutulmuş pul vəsaitləri fondunun yaradılması və xərclənməsi forması kimi müəyyən edilir.

Müxtəlif səviyyəli büdcələrin işlənilib hazırlanması və qəbul edilməsi qaydalar nədən ibarətdir?

Federal büdcə və dövlət qeyri-büdcə fondları qanunlar formasında işlənilib hazırlanır və qəbul edilir. Rusiya Federasiyası subyektlərinin büdcələrini və ərazi dövlət qeyri-büdcə fondlarının büdcələrini RF subyektlərinin qanunları formasında təsdiq edirlər. Yerli büdcələr həm yerli özünüidarə orqanlarının hüquqi aktlarına, həm də bələdiyyə təşkilatlarının təyin edilmiş nizamnamələrinə uyğun olaraq hazırlanır və təsdiq edirlər.

Konsolidasiya büdcələri dedikdə nə başa düşülür?

Büdcə resurslarının planlaşdırılması məqsədilə konsolidasiya olunmuş büdcələr hazırlanır. RF-nin federal büdcəsi və subyektlərin konsolidasiya olunmuş büdcələri Rusiya Federasiyasının konsolidasiya olunmuş büdcəsini təşkil edirlər. RF subyektinin büdcəsi və onun ərazisində yerləşən bələdiyyə təşkilatlarının büdcələri RF subyektlərinin konsolidasiya olunmuş büdcəsini təşkil edirlər.

Büdcə vasitəsilə hansı həcmdə vəsaitlər yenidən paylaşdırılır və onlar hansı məsələlərin həll edilməsi üçün xərclənilir?

XX əsrin əvvəllərindən başlayaraq bütün inkişaf etmiş ölkələrdə dövlət büdcəsinin xərclərinin daim artması müşahidə edilir. Bu, hərbi-strateji məsələlərin həlli, dövlətin öz prioritet sahəsinin inkişafını stimullaşdırması ilə əlaqədar ölkə iqtisadiyyatına təsirinin gücləndirilməsi; sosial məsələlərin həlli, həmçinin ayrı-ayrı regionlarda təkrar istehsal üçün sosial-iqtisadi şərtlərin bərabərləşdirilməsi; geo-siyasi xarakter daşıyan məsələlərin həlli ilə əlaqədardır.

Maliyyə sisteminin bütün sahələri vasitəsilə dövlət gəlirlirinin 60%-ə qədəri, dövlət büdcəsi vasitəsilə isə 40-45%-ə qədəri yenidən paylaşdırılır.

Qərbin inkişaf etmiş ölkələrində dövlət büdcəsinin xərclərinə 5 qrupu aid edirlər:

- hərbi xərclər;
- iqtisadiyyata müdaxilə;
- dövlət aparatının saxlanması;
- sosial məsələlərin həll edilməsi;
- inkişaf edən ölkələrə subsidiya və kreditlərin verilməsi.

İqtisadiyyata müdaxilə nəinki yüksək iqtisadi artım tempələrini stimullaşdırmaq, həm də dövrü olaraq baş verən artıb-azalmaları aradan qaldırmaq və ya zəiflətmək üçün tələb edilirdi. İnkişaf etmiş ölkələrdə bu məqsədlər üçün ayrılmış xərclər büdcənin 25%-ni təşkil edir.

Büdcə vəsaitlərinin yaradılması üçün hansı metodlardan təcürbədə istifadə edilir?

Büdcə vəsaitlərinin yaradılması və istifadə edilməsi üçün iki vasitə - xüsusi büdcə və kredit metodları vardır. *Büdcə metodu* müəssisələrin və əhalinin pul gəlirlərinin bir hissəsinin məcburi götürülməsindən və bu vəsaitlərin müəyyən məqsədlər üçün əvəzsiz olaraq istifadə olunmasından ibarətdir.

Kredit forması daxili və xarici borclar hesabına büdcə gəlirlərinin bir hissəsinin yaradılmasını, eləcə də büdcənin bir hissəsinin xarici dövlətlərə verilən büdcə ssudaları, kreditləri formasında xərclənməsini və s. tələb edir.

Büdcənin gəlirlər hissəsinin yaradılmasının əsas mənbələri hansılardır?

Büdcənin gəlir bazasının yaradılmasının əsasını vergi metodları təşkil edir. Qeyri-vergi gəlirlərinə aşağıdakılar daxildir: özəlləşmədən, dövlət və bələdiyyə əmlakının icarəsindən gələn gəlirlər, daxili və xarici borclardan gələn gəlirlər, qızıl valyuta

ehtiyatlarının satışından gələn vəsaitlər və digər qeyri-vergi gəlirləri, eləcə də dövlət mülkiyyətində olan səhmlər üzrə dividendlər.

Büdcə təsnifatı dedikdə nə başa düşülür?

1997-ci ilin 1 yanvar tarixindən etibarən “RF-nin büdcə təsnifatı haqqında” 15 avqust, 1996-cı il tarixli 115 –ФЗ sayılı federal qanunu qüvvəyə minmişdir¹⁴. Burada həm gəlirlərin, həm də xərclərin təsnifatı və qruplaşması verilmişdir.

Büdcə xərclərinin tərkibi dövlətin əsas funksiyalarına əsasən və idarələr - büdcə vəsaitlərinin konkret alıcıları baxımından yaradılmışdır.

Büdcələrin funksional xərcləri 20 bölməyə (birinci səviyyə) ayrılır ki, onların da hər birində dövlətin təyin olunmuş sahədə fəaliyyətinin yerinə yetirilməsi üçün pul vəsaitlərindən istifadə edilməsi istiqamətlərini konkretləşdirən 92 yarım bölmə (ikinci səviyyə) vardır.

Göstərilmiş qanunda xarici və daxili qruplara ayrılan büdcə kəsirinin aradan qaldırılması mənbələri göstərilmişdir.

- RF-nin Mərkəzi Bankının kreditləri;
- ölkədə və xaricdə qiymətli kağızların buraxılması;
- kommersiya banklarının borcları;
- xarici hökumətlərin borcları;
- beynəlxalq maliyyə təşkilatlarının (MVF, NBRR, EBRV) borcları.

Yeni təsnifatda dövlət borcu da göstərilir ki, buna əsasən bütün borc öhdəlikləri daxili və xarici qruplara ayrılır.

Rusiya Federasiyası büdcələrinin gəlirlərinin təsnifatı, Rusiya Federasiyası büdcələrinin xərclərinin təsnifatı, Rusiya Federasiyası büdcələrinin xərclərinin iqtisadi təsnifatı, Rusiya Federasiyası büdcələrinin kəsirlərinin daxili maliyyələşməsi

---

¹⁴ Rossiyskaya qəzeti. 1996 №.159.

mənbələrinin təsnifatı, Rusiya Federasiyasının və Rusiya Federasiyası subyektlərinin dövlət daxili borclarının növlərinin təsnifatı baxımından büdcə təsnifatı büdcə sisteminin bütün səviyyələri üçün vahid təsnifatdır və bütün səviyyəli büdcələrin hazırlanması, təsdiq olunması və həyata keçirilməsi, eləcə də konsolidasiya edilmiş büdcələrin hazırlanması zamanı istifadə olunur.

Rusiya Federasiyasının dövlət hakimiyyət orqanları və yerli özünüidarə orqanları Rusiya Federasiyasının büdcə təsnifatının yaradılmasına və vahidliyinə dair ümumi prinsipləri pozmadan büdcə təsnifatının obyektlərini sonradan detallaşdırmaq hüququna malikdirlər.

Məqsədli büdcə fondu dedikdə nə başa düşülür?

Məqsədli büdcə fondu – məqsədli gəlirlər hesabına büdcənin tərkibində və ya konkret gəlir növlərindən məqsədli tutulmuş məbləğlər formasında yaradılan pul vəsaitləri fondudur. Məqsədli büdcə fondunun pul vəsaitləri ciddi şəkildə təyinatə əsasən istifadə edilir.

Qeyri-vergi gəlirləri qrupuna hansı büdcə gəlirləri daxildir?

Qeyri-vergi gəlirlərinə aşağıdakı gəlirlər aiddir:

dövlət və ya bələdiyyə mülkiyyətində olan əmlakdan istifadə edilməsindən gələn gəlirlər;

dövlət və ya bələdiyyə mülkiyyətində olan əmlakın satışından və ya başqa cür qarşılıqlı mənimsənilməsindən gələn gəlirlər;

müvafiq dövlət hakimiyyət orqanları, yerli özünüidarə orqanları, eləcə də, büdcə təşkilatları tərəfindən göstərilən pullu xidmətlər; mülki-hüquqi, inzibati və cinayət məsuliyyəti tədbirlərinin görülməsi nəticəsində əldə edilən vəsaitlər; o cümlədən, cərimələr, müsadirələr və icbari tutulan məbləğlər;

Rusiya Federasiyasının büdcə sisteminin digər səviyyəli büdcələrindən alınan maddi yardım və büdcə ssudaları formasında gəlirlər.

Hansı büdcənin gəlirlərində digər səviyyəli büdcədən maddi yardım nəzərdə tutulur?

Rusiya Federasiyasının büdcə sisteminin digər səviyyəli büdcəsindən dotasiya, subvensiya və subsidiya formasında və ya vəsaitlərin birdəfəlik və qarşılıqsız ötürülməsi yolu ilə alınan maddi yardım bu vəsaitləri alan büdcənin gəlirlərində nəzərə alınır.

Büdcələrin xüsusi gəlirləri dedikdə nə başa düşülür?

Büdcələrin xüsusi gəlirləri daimi olaraq müvafiq səviyyəli büdcələrə tam və ya qismən təhkim edilmiş gəlirlərdən ibarətdir.

Bunlara aşağıdakılar aiddir:

Rusiya Federasiyasının müvafiq büdcələrinə, dövlət qeyri-büdcə fondlarının büdcələrinə təhkim edilmiş vergi gəlirləri; qeyri-vergi gəlirləri, eləcə də əvəzsiz pul köçürmələri.

Maliyyə yardımı müvafiq büdcənin, dövlət qeyri-büdcə fondunun büdcəsinin xüsusi gəliri hesab edilmir.

Büdcələrin tənzimləyici gəlirləri dedikdə nə başa düşülür?

Büdcələrin tənzimləyici gəlirlərinə federal və regional vergilər, eləcə də digər ödənişlər aiddir ki, bunlara əsasən üç ildən az olmayan müddətə Rusiya Federasiyası subyektlərinin büdcələri üçün ayrılmış məbləğlərin normativləri və ya növbəti maliyyə ili üçün yerli büdcələr müəyyən edilir.

Ayrılmış məbləğlərin normativləri Rusiya Federasiyasının həmin səviyyəli büdcə sisteminin büdcəsi haqqında qanun və ya digər səviyyəli büdcədən ona verilmiş tənzimləyici gəlirləri paylaşdıran həmin səviyyəli büdcə sisteminin büdcəsi haqqında qanun ilə müəyyən edilir.

Büdcə sisteminin səviyələri üzrə vergi gəlirləri paylaşdırılarkən Rusiya Federasiyası subyektlərinin büdcələrinin vergi gəlirləri Rusiya Federasiyasının konsolidasiya olunmuş büdcəsinin gəlirlərinin məbləğlərindən 50% aşağı olmamalıdır.

İqtisadi mahiyyətindən asılı olaraq büdcələrin xərcləri hansı tərkib hissələrinə ayrılır?

İqtisadi mahiyyətindən asılı olaraq büdcələrin xərcləri cari və kapital xərclərə ayrılır.

Cari və kapital xərclərə ayrılan büdcə xərclərinin qruplaşdırılması Rusiya Federasiyasının büdcə xərclərinin iqtisadi təsnifatı ilə müəyyən edilir.

Büdcələrin kapital xərcləri təsdiq edilmiş investisiya proqramına uyğun olaraq investisiyalar üçün nəzərdə tutulmuş novasiya və investisiya fəaliyyəti üçün xərclərdən; investisiya məqsədləri baxımından hüquqi şəxslərə verilən büdcə kreditləri formasında vəsaitlərdən; Rusiya Federasiyasının özünün, Rusiya Federasiyası subyektlərinin, bələdiyyə təşkilatlarının mülkiyyətində olan əmlakın yaradılması və ya çoxaldılması xərclərindən ibarətdir.

Büdcələrin kapital xərclərinin tərkibində inkişaf büdcəsi yaradıla bilər. İnkişaf büdcəsinin yaradılması qaydası və şərtləri federal qanun ilə müəyyən edilir.

Büdcələrin cari xərcləri – dövlət hakimiyyət orqanlarının, yerli özünüidarə orqanlarının, büdcə təşkilatlarının cari fəaliyyətinin təmin edilməsinə, digər büdcələrin və iqtisadiyyatın ayrı-ayrı sahələrinin cari fəaliyyəti üçün dotasiyalar, subsidiyalar və subvensiyalar formasında dövlət yardımının göstərilməsinə yönəldilmiş xərclərdir.

Büdcələrin xərcləri hansı formalarda yerinə yetirilir?

Büdcələrin xərcləri aşağıdakı formalarda yerinə yetirilir:

- büdcə təşkilatlarının saxlanması üçün ayrılmış vəsaitlər;
- dövlət və bələdiyyə sazişlərinə əsasən malların, işlərin və xidmətlərin ödənilməsi üçün vəsaitlər;
- əhali üçün transfertlər;
- digər hakimiyyət səviyyələrinə ötürülən ayrı-ayrı dövlət səlahiyyətlərinin yerinə yetirilməsi üçün ayrılmış məbləğlər;
- hüquqi şəxslərə verilən büdcə kreditləri (eləcə də vergi kreditləri, vergilərin ödənilməsi, ödənişlər və digər öhdəliklərə görə təxirə salınma və hissə-hissə ödəmələr yolu ilə);
- fiziki və hüquqi şəxslərə subvensiya və subsidiyalar;
- hüquqi şəxslərin nizamnamə kapitalına investisiyalar;
- digər səviyyəli büdcələrə və dövlət qeyri-büdcə fondlarına verilən büdcə ssudaları, dotasiyalar, subvensiyalar və subsidiyalar;
- xarici dövlətlərə verilən kreditlər;
- borc öhdəliklərinin, dövlət və bələdiyyə zamanətlərinin yerinə yetirilməsi üçün vəsaitlər.

İcra hakimiyyəti orqanlarının ehtiyat fondlarının vəsaitlərinin yaradılması və istifadə edilməsi qaydaları necədir?

Bütün səviyyəli büdcələrin xərclər hissəsində ehtiyat fondlarının yaradılması nəzərdə tutula bilər.

Onların həcmi federal büdcənin təsdiq olunmuş xərclərinin 3%-i keçə bilməz.

Rusiya Federasiyası subyektlərinin büdcələrində ehtiyat fondlarının həcmi növbəti maliyyə ili üçün büdcələrin təsdiq olunması zamanı müvafiq subyektlərin qanunvericilik (səlahiyyətli) orqanları ilə müəyyən edilir. Ehtiyat fondlarının vəsaitləri

gözlənilməz xərclərin maliyyələşməsi, eləcə də, cari maliyyə ilində baş vermiş bədbəxt hadisələrin nəticələrinin aradan qaldırılması ilə əlaqədar qəza-bərpa işlərinin aparılması üçün xərclənir.

RF Prezidentinin ehtiyat fondunun vəsaitlərinin yaradılması və istifadə edilməsi qaydaları necədir?

Rusiya Federasiyası Prezidentinin ehtiyat fondu federal büdcənin təsdiq olunmuş xərclərinin 1%-dən çox olmamaqla yaradılır. Bu fondun vəsaitləri Rusiya Federasiyası Prezidentinin fərmanları ilə nəzərdə tutulan gözlənilməz xərclərin, o cümlədən, əlavə xərclərin maliyyələşdirilməsi üçün sərf edilir. Fondun vəsaitlərinin xərclənməsi Rusiya Federasiyası Prezidentinin yazılı sərəncamı əsasında həyata keçirilir. Əlavə olaraq, ehtiyat fondunun vəsaitlərindən seçkilərin və referendumların keçirilməsi, Rusiya Federasiyası Prezidentinin fəaliyyətinin işıqlandırılması məqsədilə istifadə olunmasına yol verilmir.

Büdcə kəsiri dedikdə nə başa düşülür və büdcə təsdiq olunarkən onun mümkün həcmi necədir?

Büdcə kəsiri gəlirlər üzərində büdcə xərclərinin artırılmasından ibarətdir. Büdcə haqqında mövcud qanuna uyğun olaraq növbəti maliyyə ili üçün büdcənin kəsirlə qəbul edilməsi zamanı onun maliyyələşdirilməsi mənbələri də təsdiq edilir. Əlavə olaraq, Rusiya Federasiyası subyektinin büdcəsinin və yerli büdcənin cari xərcləri müvafiq büdcənin gəlirlərinin həcmi ötür keçə bilməz.

Federal büdcənin kəsir həcmi Rusiya Federasiyasının dövlət borcunun yerinə yetirilməsi üçün büdcə investisiyalarının və xərclərinin yekun həcmi ötür keçə bilməz.

Rusiya Federasiyası subyektinin büdcə kəsirinin həcmi federal büdcədən maliyyə yardımının əldə olunması nəzərə alınmaqla onun gəlirlərinin həcmi 15%-ni ötür keçə bilməz. Maliyyələşdirmə mənbələrindən yalnız Rusiya Federasiyası subyektinin büdcə kəsiri investisiya xərclərinin maliyyələşdirilməsinə yönəldilə

bilər və bu borcun ödənilməsi üçün xərclərin maliyyələşdirilməsi məqsədilə istifadə edilə bilməz.

Yerli büdcə kəsinin həcmi federal büdcədən və Rusiya Federasiyası subyektinin büdcəsindən maliyyə yardımının əldə olunması nəzərə alınmamaqla onun gəlirlərinin həcmnin 10%-ni ötüb keçə bilməz. Maliyyələşdirmə mənbələrindən daxil olmuş yerli büdcə kəsiri istisna olaraq investisiya xərclərinin maliyyələşdirilməsinə yönəldilə bilər və bələdiyyə borcunun ödənilməsi üçün xərclərin maliyyələşdirilməsi məqsədilə istifadə edilə bilməz.

Büdcə profisiti dedikdə, nə başa düşülür və onun azaldılması üçün RF-nin Büdcə kodeksində hansı istiqamətlər nəzərdə tutulmuşdur?

Büdcə profisiti büdcə xərcləri üzərində büdcə gəlirlərinin artırılması deməkdir. RF-nin büdcə kodeksində nəzərdə tutulur ki, büdcə layihəsinin yaradılması və nəzərdən keçirilməsi prosesində büdcə xərcləri üzərində büdcə gəlirlərinin artırılması müəyyən edildiyi təqdirdə, büdcənin təsdiq edilməsinə qədər büdcə profisitinin azaldılması aşağıdakı ardıcılıqla yerinə yetirilməlidir:

- dövlət və ya bələdiyyə əmlakının (federal büdcə üçün dövlət ehtiyatlarının və rezervlərinin satışından gələn gəlirlərin cəlb edilməsini azaltmaq) satışından gələn gəlirlərin cəlb edilməsini azaltmaq;
- borc öhdəliklərinin əlavə olaraq yerinə yetirilməsi üçün büdcə vəsaitlərinin yönəldilməsini nəzərdə tutmaq;
- o cümlədən, gəlirlərin bir hissəsinin digər səviyyəli büdcələrə ötürülməsi hesabına büdcə xərclərini artırmaq.

Əgər yuxarıda göstərilən tədbirləri yerinə yetirmək məqsədəuyğun deyildirsə, büdcənin vergi gəlirlərini Rusiya Federasiyasının vergi qanunvericiliyinə dəyişikliklər və əlavələr edilməsi yolu ilə azaltmaq olar.

FƏSİL 5

VERGİLƏR VƏ RÜSUMLAR

Vergi dedikdə nə başa düşülür?

RF-nin Vergi Kodeksində verginin aşağıdakı tərfi verilir. Vergi – dövlət və bələdiyyə təşkilatlarının fəaliyyətinin maliyyə cəhətdən təmin olunması məqsədilə təşkilatlardan və fiziki şəxslərdən onların mülkiyyət hüququna, eləcə də, təsərrüfat və operativ idarəçilik işlərinin aparılmasına aid edilən pul vəsaitlərinin götürülməsi formasında tutulan icbari, fərdi və qarşılıqlı **ödənişdir**.

Bu tərifdən belə çıxır ki, vergi – şərtsiz ödənişlərdir; onlar götürülmək formasında yerinə yetirilir; onlar dövlət xərclərinin konkret növləri ilə bağlı deyildir.

RF-nin Vergi Kodeksində “yığım” anlayışı necə izah edilir?

RF-nin Vergi Kodeksində yığım təşkilatlardan və fiziki şəxslərdən tutulan icbari **ödəniş haqqıdır** və bu ödəniş müəyyən hüquqların və icazələrin (lisenziyaların) verilməsi daxil olmaqla dövlət orqanları, yerli özünüidarə orqanları və vəzifəli şəxslər tərəfindən yığım ödəyiciləri ilə əlaqədar **hüquqi cəhətdən əhəmiyyətli işlərin** yerinə yetirilməsi şərtlərindən biridir.

Hansı yığımlar rüsumlar kateqoriyasına aid edilir?

Rüsumlara hakimiyyət orqanlarına və dövlət müəssisələrinə mülki-hüquqi xarakterli, sənaye elementi olmayan müəyyən xidmətlərin göstərilməsinə görə müraciət etməli olan şəxslərdən tutulan yığımlar aiddir; bununla belə yığımların miqdarı **aidiyyatı təərəflərin** iştirakı olmadan dövlət hakimiyyəti tərəfindən müəyyən edilir.

Rusiya qanunvericiliyi rüsumların hansı növlərini müəyyən edir?

Rusiya qanunvericiliyi rüsumların üç növünü müəyyən edir:

- dövlət;
- qeydiyyat;
- gömrük.

Dövlət rüsumu vergi ödəyicilərinin xeyrinə yerinə yetirilən xidmətlərə (məhkəmə orqanlarının iddia ərizələrinin və digər sənədlərinin qəbul edilməsi, notarius işlərinin yerinə yetirilməsi, vətəndaş vəziyyəti aktlarının qeydiyyatı, bir çox sənədlərin verilməsi, xüsusi hüququn verilməsi (misal üçün, ovçuluq hüququ)) görə tutulur.

Qeydiyyat rüsumu, misal üçün hər hansı bir şəxsin ixtira və s. üçün patentlərin verilməsi haqqında ərizə ilə müraciəti zamanı hüquqi və fiziki şəxslərdən tutulur.

Gömrük rüsumu ixrac-idخال əməliyyatlarının yerinə yetirilməsi, eləcə də, malların tranziti zamanı hüquqi və fiziki şəxslərdən tutulur.

Vergi sistemi dedikdə nə başa düşülür?

Vergi sistemi – hüquqi və fiziki şəxslərdən vergi tutulması üçün hazırda mövcud olan əhəmiyyətli şərtlər toplusudur.

Vergi sistemini ümumilikdə xarakterizə edən şərtlərə aşağıdakılar daxildir:

- vergilərin müəyyən edilməsi və qoyulması qaydaları;
- vergilərin növləri;
- vergi normaları;
- müxtəlif səviyyəli büdcələr arasında vergilərin bölüşdürülməsi qaydası;
- vergi ödəyicilərinin hüquq və öhdəlikləri;
- vergi nəzarətinin forma və metodları;

- vergi ödəyicilərinin hüquq və maraqlarının müdafiə edilməsi vasitələri.

Vergi yükü dedikdə nə başa düşülür?

Vergi yükü (vergi təzyiqi) bu və ya digər dövlətdə vəsaitlərin yenidən paylaşdırılması proseslərini xarakterizə edən bir qədər ümumiləşdirilmiş göstərici kimi çıxış edir. Bu, vergi ödənişlərinin ümumi məbləğinin ümumi dövlət, ya da ümumi daxili məhsula nisbəti hesab edilir. İnkişaf etmiş ölkələr arasında bir qədər aşağı vergi yükü ABŞ üçün, bir qədər yüksək vergi yükü isə İsveç üçün xarakterikdir. Qərbi Avropanın əksər ölkələrində vergi təzyiqi 30%-dən 35%-ə qədər dəyişir.

İnkişaf etmiş ölkələrdə vergi sisteminin qurulmasının əsasını hansı prinsiplər təşkil edir?

Bir qayda olaraq, bu prinsiplər ədəbiyyatda aşağıdakı kimi səslənir:

- horizontal və vertikal bərabərlik;
- neytrallıq;
- hökumət üçün rahatlıq;
- az stimulyerici effect;
- ödənişdən imtina edilməsi çətinliyi.

Horizontal bərabərlik o deməkdir ki, eyni şərtlərə malik olan hüquqi və fiziki şəxslər eyni vergiləri ödəməlidirlər.

Vertikal bərabərlik isə o deməkdir ki, varlı şəxslər kasıblara nisbətən proporsional şəkildə böyük məbləğləri ödəyirlər.

Birbaşa və vasitəli vergilər arasındakı fərq nədən ibarətdir?

Birbaşa vergilər gəlirlərdən və ya əmlakın dəyərindən vasitəsiz olaraq tutulurlar. Bu vergiləri həm də **qiymət vergiləri** adlandırırlar. Birbaşa vergilərin subyektləri həm gəlir **ahçıları**, həm də **kapital, əmlak sahibləri** ola bilər.

Vasitəli vergilər – qiymətə və ya tarifə əlavə formasında mallara və xidmətlərə qoyulan vergidir. Bəzən onları **tarifikasiya** vergiləri adlandırırlar.

Göstərilmiş vergilər arasındakı xarici fərq vergi qoyulan obyektlərə və subyektlərə fiskal hakimiyyətin bilavasitə və ya vasitəli münasibətindən ibarətdir.

Vasitəli vergilər əsas etibarilə müxtəlif istehlak predmetləridir. Vasitəli vergi ödəyiciləri məhsulların, malların, işlərin, xidmətlərin **alıcıları (istehlakçıları) kimi çıxış edir**.

Vasitəli vergilər qiymətə daxil edilir və beləliklə əhali tərəfindən ödənilir, ona görə də, bəzən onları əməyə qoyulan vergi kimi adlandırırlar.

Birbaşa vergilər torpağa, kapitala və gəlirlərə qoyulan vergi deməkdir. Ona görə də, bəzən onları “gəlir-əmlak vergisi” kimi də adlandırırlar.

Vasitəli vergilərin hansı aspektləri əsas tənqid obyektinə hesab edilir?

Vasitəli vergilərin tənqidi, hər şeydən əvvəl, ondan ibarətdir ki, onlar əhalinin az maaşlı təbəqələri üçün böyük vergi yükü yaradır və bu da onların hər cür yalan, fırıldaqçılıq və s. ilə məşğul olması üçün imkan yaradır. Son 150 il ərzində vasitəli vergilər ciddi tənqid predmeti olmuşdular. Onlar ilə əlaqədar olaraq hələ XX yüzilliyin əvvəllərində professor Xodskiy demişdir: “Vasitəli vergi normalarının yüksək olmaması və onların ən vacib istehlak predmetlərinə və ya zəruri predmetlərə toxunmaması üçün vasitəli vergilərin ölkənin maliyyə sisteminin əsasını təşkil etməməsi vacibdir”.

Gömrük siyasəti hansı funksiyaları yerinə yetirir?

Gömrük siyasəti üç əsas funksionu yerinə yetirir: a) *fiskal* funksiya, yəni dövlət büdcəsinin (həm ixrac, həm də idxal rüsumlarına aid edilir) gəlir hissəsinin artırılması; b) yerli istehsalçıları

gözlənilməz xarici rəqabətdən müdafiə etmək üçün nəzərdə tutulmuş *proteksionizm* (müdafiə) funksiyası (idxal rüsumları üçün xarakterikdir); c) qoyulan daxili qiymətlərin bu və ya digər səbəbdən dünya miqyasındakı qiymətlərdən aşağı olmasına gətirib çıxaran malların arzu edilməz ixracının aradan qaldırılması üçün tətbiq edilən *balanslaşdırılmış* funksiya (ixrac rüsumlarına aiddir).

Ədəbiyyatda gömrük rüsumlarının hansı növlərini ayırırlar?

Ədəbiyyatda gömrük rüsumları müxtəlif əlamətlərinə, xüsusilə aşağıdakılara görə təsnif edilirlər:

- *vergi qoyulan obyektə görə*: idxal; ixrac; transit (müəyyən ölkənin ərazisi üzərindən tranzitlə daşınılan mallara vergi qoyulur);
- *vergi tutulma vasitəsinə görə*: advalor (malların gömrük dəyərinə faizlər ilə hesablanır); xüsusi (vergi qoyulan malın bir ədədinə görə müəyyən olunmuş miqdarda hesablanır); kombinasiya edilmiş (gömrük vergisinin iki növünü birləşdirirlər);
- *əmələ gəlmə xarakterinə görə*: muxtar (maksimal miqdardadır, daha əlverişli şəraitin yaradılmadığı ölkə və birliklərdən daxil olan mallara tətbiq edilir); konvensiya xarakterli (ticarətdə daha əlverişli şəraitin yaradıldığı ölkə və birliklərdən daxil olan mallara tətbiq edilir; onların miqdarı beynəlxalq müqavilələrə əsasən müəyyən edilir və minimaldır);
- *xüsusi tətbiq edilməsinə görə*: antidempinq; xüsusi; kompensasiya; preferensiya.

Antidempinq, xüsusi, kompensasiya və preferensiya gömrük rüsumları arasındakı fərq nədən ibarətdir?

Antidempinq gömrük rüsumları eksportçular tərəfindən satılan malların əvvəlcədən bilinən aşağı qiymətlər ilə ölkə bazarına buraxılmaması məqsədi daşıyır.

Xüsusi rüsumlar muxtar xarakter daşıyır, normaların yüksək miqdarı ilə fərqlənir və yerli istehsalçılar üçün xarici rəqabətdə olan mallardan müdafiə tədbirləri formasında və ya digər ölkələrin diskriminasiya hərəkətlərinə cavab tədbirləri formasında tətbiq edilir.

Kompensasiya rüsumları eksportçunun öz rəqabətədavamlılığını artırmaq məqsədilə beynəlxalq qanunvericilik ilə qadağan edilən birbaşa dövlət subsidiyasını alması faktı və malın bazarda daha aşağı qiymətə satılması imkanı müəyyən edildiyi təqdirdə tətbiq edilir.

Preferensial gömrük rüsumları aşağı norma miqdarı ilə fərqlənir və gömrük birliyini və ya sərbəst ticarət zonasını yaradan, sərhədyanı ticarətdə tədavül edilən, inkişaf edən ölkələrdən gələn, beynəlxalq ticarət normalarına uyğun olaraq ümumi preferensiyalar sistemindən istifadə edən müəyyən mallara qoyulan gömrük rüsumlarının miqdarının qarşılıqlı azaldılması barədə müqavilə bağlamış dövlətlərdən gələn mallar ilə əlaqədar tətbiq edilir.

Rusiya Federasiyasında hansı mallar və predmetlər ixrac əməliyyatlarının yerinə yetirilməsi zamanı gömrük rüsumlarından tam azad edilir?

Müəyyən güzəştlərə malik olan gömrük rüsumları fərdi xarakter daşıyır və qanun ilə tənzimlənir. Rüsumdan tam azad edilənlər aşağıdakılardır:

- sərnəşinlərin və yüklərin beynəlxalq səviyyədə daşınması üçün nəqliyyat vasitələri;

- dəniz sənayesi ilə məşğul olan Rusiya gəmiçiliyinin fəaliyyətinin təmin olunması üçün ixrac edilən maddi-texniki təchizat predmetləri, eləcə də, onların ixrac edilən sənaye məhsulları;
- beynəlxalq sazişlərə uyğun olaraq bu cür predmetlərin rüsumsuz gətirilməsi hüququna malik olan xarici dövlətlərin nümayəndələrinin – rəsmi və ya şəxsi nümayəndələrin istifadəsi üçün idxal və ya ixrac edilən mallar;
- valyuta və qiymətli kağızlar (bu hal numizmatik məqsədlər baxımından yerinə yetirilən idxal və ya ixraca şamil edilmir);
- dövlətin mülkiyyətinə çevrilməli olan mallar;
- humanitar yardım üçün nəzərdə tutulan mallar;
- texniki kömək göstərilməsi üçün nəzərdə tutulan mallar;
- tranzit rejimində gömrük nəzarəti altında başqa yerə köçürülən və üçüncü ölkələr üçün nəzərdə tutulan mallar;
- fiziki şəxslər tərəfindən gömrük sərhədi vasitəsilə başqa yerə köçürülən və istehsal və ya digər kommersiya fəaliyyəti üçün nəzərdə tutulmayan mallar.

FƏSİL 6

QEYRİ-BÜDCƏ FONDLARI

Dövlət qeyri-büdcə fondları dedikdə nə başa düşülür?

Dövlət qeyri-büdcə fondları federal büdcədən və RF subyektlərinin büdcəsindən kənarında yaradılan pul vəsaitləri fondlarıdır. Onlar dövlət və ümumilikdə cəmiyyət üçün böyük əhəmiyyət kəsb edən konkret məsələlərin həll edilməsi (maliyyələşdirilməsi) üçün yaradılır.

Qeyri-büdcə fondları sosial və iqtisadi təyinatlı fondlara bölünür. 1999-cu ildən başlayaraq bir çox fondlar, hər şeydən əvvəl, iqtisadi təyinatlı fondlar büdcələr (federal qeyri-büdcə fondları – federal büdcə ilə, regional qeyri-büdcə fondları - regional büdcələrlə) ilə birləşdirilmişdir. “Bu fondların vəsaitlərindən istifadə edilməsinə zəif nəzarət”, bir qayda olaraq, fondların ləğv edilməsinin və onların vəsaitlərin müxtəlif səviyyəli büdcələr ilə birləşdirilməsinin əsas səbəbi kimi göstərilir. Bir sıra qeyri-büdcə fondlarının ləğv edilməsinin mənfi nəticələrini nəzərə alaraq, bu səbəbi inandırıcı səbəb kimi qəbul etmək çətindir. Nəzərdə tutmaq lazımdır ki, son üç onillikdə dünyanın sənaye baxımından inkişaf etmiş bütün ölkələrində iqtisadi təyinatlı qeyri-büdcə fondları fəal inkişaf edir və onların iqtisadiyyatda rolu genişlənir (bu məsələ barədə 11-ci fəsildə ətraflı məlumat verilmişdir).

Qeyri-büdcə fondları hansı məsələlərin həll edilməsi üçün yaradılır? Onların təyinatı nədən ibarətdir?

Rusiyada XX əsrin 90-cı illərində dövlət maliyyə sisteminə islahatların aparılması qeyri-büdcə fondları sisteminin meydana gəlməsi ilə əlaqədardır. Onların yaradılması cəmiyyət üçün həm sosial, həm də iqtisadi xarakterli həyati əhəmiyyətli məsələlərin təxirə salınmadan həll edilməsi zəruriliyi baxı-

mından tələb edilmişdir. Burada söhbət xüsusilə dövlət təqaüd təminatı və tibbi və sosial sığorta üzrə dayanıqlı sistemin yaradılmasından; avtomobil yolları şəbəkəsinin inkişaf etdirilməsindən və yol təsərrüfatının saxlanılmasından; iqtisadi problemlərin həllindən və s. gedirdi.

Qeyri-büdcə fondları ümumdövlət əhəmiyyətli (sosial təyinatlı dövlət qeyri-büdcə fondları) konkret sosial tələbatların maliyyələşdirilməsi; icra hakimiyyətinin, eləcə də RF subyektlərinin federal orqanları və yerli özünüidarə orqanları tərəfindən yerinə yetirilən iqtisadi xarakterli ayrı-ayrı regional və ya idarə proqramlarının maliyyələşdirilməsi üçün istifadə edilən və uzunmüddətə proqnozlaşdırılan sabit pul vəsaitləri mənbəyi kimi çıxış edir.

Qeyri-büdcə fondları üçün bu fondların vəsaitlərinin həcmi həddindən artıq dəqiq proqnozlaşdırmağa imkan verən gəlir mənbələrinin düzgün müəyyən edilməsi xarakterikdir və göstərilən maliyyə resurslarından məqsədli şəkildə istifadə olunmasına nəzarət daha vacibdir.

Müasir şəraitdə qeyri-büdcə fondları əhalinin ayrı-ayrı sosial qruplarının maraqlarının müdafiə olunması və iqtisadi xarakterli konkret məsələlərin həll edilməsi məqsədilə milli gəlirin, bəzən isə ümumi ictimai məhsulun bir hissəsinin yenidən paylaşdırılması mexanizmidir.

Qeyri-büdcə fondları hansı əlamətlərinə görə təsnif edirlər?

Fondlar hüquqi vəziyyətinə və yaradılma məqsədlərinə görə fərqlənirlər.

Hüquqi vəziyyətinə görə fondlar dövlət və yerli fondlara bölünürlər. Birincilər mərkəzi hakimiyyətin sərəncamındadırlar (federal quruluşa malik dövlətlərdə onlar federasiya subyektləri hakimiyyətinin sərəncamında da ola bilər); ikincilər isə yerli özünüidarə orqanlarının sərəncamındadırlar.

Vəsaitlərin xərclənməsinin məqsədli istiqamətindən asılı olaraq qeyri-büdcə fondları sosial təyinatlı fondlara (onları bəzən

sosial sığorta fondları da adlandırılır) və iqtisadi fondlara bölünürlər. Birincilər əsasən sosial xarakterli məsələlərin həll edilməsi üçün nəzərdə tutulmuşdur, ikincilər isə iqtisadi istiqamətə malikdirlər.

Rusiya Federasiyasında sosial təyinatlı fondlara aşağıdakılar aid edilir: RF-nin Təqaüd Fondu (TF); RF-nin Sosial Sığorta Fondu (SSF); Federal və Ərazi İcbari Tibbi Sığorta Fondları (müvafiq olaraq FİTSF və ƏİTSF). 2001-ci ilə qədər həm də RF-nin Əhalinin Məşğulluğu Dövlət Fondu (ƏMDF) mövcud idi.

Bu fondlar Rusiya Federasiyası vətəndaşlarının təqaüdləri, eləcə də xəstəliyə, əlilliyə, ailə başçısını itirməyə, sağlamlığın mühafizəsinə, tibbi yardıma və işsizliyə görə sosial müavinətləri almaq barədə konstitusiya hüquqlarını təmin etmək üçün nəzərdə tutulmuşdur.

Qərbi ölkələrində qeyri-büdcə fondlarının yaradılmasını və fəaliyyətini necə xarakterizə etmək olar?

Qərbi ölkələrində qeyri-büdcə fondlarının yaradılması sahəsində böyük təcrübə toplanmışdır. Bu xüsusiyyətlər iqtisadi fondlara aid edilir. Onlar cəmiyyətin təsərrüfat və sosial həyatının inkişafına dövlətin təsir etmək imkanlarını genişləndirir. İlk iqtisadi yardım fondları şəxsi biznesə maliyyə yardımının göstərilməsi üçün dünyanın iqtisadi böhran keçirdiyi illərdə (1929-1933-cü illər) meydana gəlmişdi. İkinci dünya müharibəsindən sonra bu cür fondlar dünyanın bütün inkişaf etmiş ölkələrində yaradılmışdı. Xüsusilə, Fransada müharibə qurtardıqdan sonra modernləşdirmə fondu fəaliyyət göstərir ki, bu da bir çox digər fondlar ilə birləşdikdən sonra iqtisadi və sosial inkişaf fonduna çevrilmişdir. ABŞ-da iqtisadiyyatın yenidən qurulması və inkişafı fondu fəaliyyət göstərir.

60-cı illərdən əvvəllərdən başlayaraq dünyanın inkişaf etmiş ölkələrində elmi-texniki fondların yaradılmasına böyük diqqət verilir. Bu fondların gəlir hissəsinin formalaşdırılması

üçün həm büdcə vəsaitləri (büdcədən daxil olan pul vəsaitləri, dövlətin verdiyi ssudalar, müddətsiz avanslar, subsidiyalar və s.), həm də böyük şirkətlərin vəsaitləri, universitetlərin ödəniş haqları və digər mənbələr istifadə edilir. Göstərilən fondların vəsaitləri əsaslı tədqiqatların aparılması üçün proqramların maliyyələşməsinə, elmi mərkəzlərin tikintisinə, kadrların hazırlığına və s. yönəldilir.

Son onillikdə sənaye baxımından inkişaf etmiş ölkələrdə sosial təyinatlı fondlar əhəmiyyətli dərəcədə (5-8 dəfə) artmışdır ki, bu da dövlət hakimiyyətinə fəal sosial siyasəti həyata keçirməyə imkan verir. Bu fondların yaradılmasında, bir qayda olaraq, aşağıdakılardan istifadə olunur: sığortalanmış şəxslərin sığorta haqları; sahibkarların sığorta haqları; dövlətin subsidiya və faizsiz ssudaları.

Ödəniş haqları, subsidiyaların miqdarı kimi qeyri-büdcə fondlarının tərkibi ölkələr üzrə tamamilə fərqlidir.

Rusiya Federasiyasının təqaüd fondu: status, təyinat

RF-nin Təqaüd Fondu Rusiya Federasiyasında təqaüd təminatının maliyyəsinin dövlət tərəfindən idarə olunması məqsədilə Rusiya Sosialist Federativ Respublikaları İttifaqının Ali Sovetinin 22 dekabr, 1990-cı il tarixli qərarına¹⁵ əsasən yaradılmışdır. O, ayrı-ayrı bank əməliyyatlarını yerinə yetirən müstəqil maliyyə-kredit müəssisəsidir. Fondun pul vəsaitləri və digər əmlaklar Rusiya Federasiyasının dövlət mülkiyyəti hesab edilir. Təqaüd fondunun pul vəsaitləri büdcələrin, digər fondların tərkibinə daxil deyildir və istisna edilmirlər. Fondun büdcəsi və onun yerinə yetirilməsi haqqında hesabat federal qanun ilə təsdiq edilir.

RF-nin təqaüd fondunun əsas vəzifələri aşağıdakılardır:

- Rusiya Federasiyasının ərazisində qüvvədə olan qanunvericiliyə, dövlət təqaüdləri haqqında dövlətlərarası və

---

¹⁵ SZ RF.1996. №14.

beynəlxalq müqavilələrə əsasən əmək, hərbi və sosial müavinətlər, eləcə də əlilliyə görə təqaüdlər, o cümlədən Rusiya Federasiyasının sərhədlərindən kənara çıxan vətəndaşlara verilən müavinətlər formasında ödənişlər;

- 1,5 yaşından 6 yaşına qədər uşaqlara qulluq edilməsinə, uzun müddətli xidmətə və ailə başçısını itirməyə görə müavinətlərin, kompensasiya ödənişlərinin verilməsi;
- “Dövlət təqaüdünün sığortalanması sistemində fərdi (şəxsləndirilmiş) uçot” haqqında 1 aprel, 1996-cı il tarixli 27-Φ3 sayılı federal qanuna uyğun olaraq sığortalanmış şəxslərin fərdi (şəxsləndirilmiş) uçotunun təşkili və aparılması, Rusiya Federasiyasının təqaüd fonduna sığorta haqqı ödəyicilərinin bütün kateqoriyaları üzrə veilənlərin dövlət bankı tərəfindən təşkil olunması və aparılması.

Təqaüd fonduna ümumi rəhbərlik İdarə Heyəti, operativ idarəçilik isə icraçı müdiriyyət tərəfindən yerinə yetirilir. Rusiya Federasiyası subyektlərində operativ idarəçilik orqanları Təqaüd Fondunun bölmələri, şəhər və rayonlarda isə səlahiyyətli bölmələrdir.

Təqaüd Fondunun İdarə Heyəti və onun icraçı müdiriyyəti Təqaüd Fondunun bölmələrində və səlahiyyətli bölmələrində gəlirlərin və xərclərin balanslaşdırılmasının təmin edilməsi məqsədilə regionlar arasında Fondun vəsaitlərinin yenidən bölüşdürülməsini həyata keçirirlər.

RF-də təqaüd təminatı sisteminin xüsusiyyətləri və onun inkişaf istiqamətləri nədən ibarətdir?

Rusiyada dövlət təqaüd sistemi əhalinin işləyən və işləməyən təbəqəsinin maliyyə baxımından daim həmrəyliyi prinsipi əsasında fəaliyyət göstərir. Rusiyada meydana çıxan demografik vəziyyət işləyən əhaliyə verilən təqaüd yükünü artırır. Dövlət bu şəraitdə dövlət təqaüdlərinin ən minimal yaşayış səviyyəsinə qaldırılmasına səy göstərir ki, bu da dövlət təqaüdlərinin

tənzimlənməsinə və onların “qazanması” üçün stimulların azaldılmasına gətirib çıxarır.

1998-ci ilin may ayında təsdiq edilmiş RF-nin təqaüd islahatları proqramı gələcəkdə təqaüd təminatının qüvvədə olan bölüşdürücü sistemindən kompleks sistemə keçirilməsini, eləcə də, dövlət təqaüd sığortası sistemində fərdi uçotun aparılmasını nəzərdə tutur.

Dövlət təqaüd sığortası sistemində fərdi-şəxsi uçotun aparılması aşağıdakı amillər ilə şərtləndirilir: 1) hər bir sığortalanmış şəxsin əməyinin nəticələrinə uyğun olaraq təqaüdün təyin edilməsi üçün şərtlərin yaradılması; 2) təqaüd təyin edilərkən onun miqdarını müəyyən edən staj və əmək haqqı barədə məlumatların düzgünlüyünün təmin edilməsi; 3) sığortalanmış şəxslərin sığorta stajına və onların sığorta haqlarına əsasən təqaüdlərin təyin edilməsi üçün təqaüd haqqında qanunvericiliyin həyata keçirilməsi məqsədilə informasiya bazasının yaradılması; 4) sığortalanmış şəxslərin RF-nin Təqaüd Fonduna sığorta haqlarının ödənilməsi marağının inkişaf etdirilməsi; 5) sığortalanmış şəxslər tərəfindən sığorta haqlarının ödənilməsinə görə nəzarət üzrə şərtlərin yaradılması; 6) sığortalanmış şəxslərə dövlət əmək təqaüdlərinin təyin edilməsi üçün qaydaların sadələşdirilməsi və prosedurların tezləşdirilməsi.

Dövlət təqaüd sığorta sistemində fərdi uçot aşağıdakı prinsiplərə əsaslanır:

- RF-də dövlət təqaüd sığortasının vahidliyi;
- sığorta haqlarının RF-nin Təqaüd Fonduna ödənilməsinin və sığortalanmış şəxslər barədə məlumatların uçotunun ümumiliyi və icbariliyi;
- hər bir sığortalanmış şəxsin özü barədə məlumatları əldə etmək imkanı;
- təqaüd təminatı məqsədilə sığortalanmış şəxslər barədə məlumatlardan istifadə edilməsi;
- fərdi uçot məqsədilə hər bir ödəyici tərəfindən təqdim olunan sığorta haqlarının məbləği barədə məlumatların

- həmin ödəyici tərəfindən sığorta haqlarının faktiki sadalanan məbləği barədə məlumatların uyğunluğu;
- sığortalanmış şəxsin bütün əmək fəaliyyəti prosesində fərdi uçotun yerinə yetirilməsi.

RF-nin Təqaüd Fondunda sığortalanmış şəxslərin şəxsi hesablarının aparılması qaydası necədir?

RF-nin Təqaüd Fondu hər bir sığortalanmış şəxs üçün daimi sığorta nömrəsi ilə fərdi hesab açır. RF-nin Təqaüd Fondu və onun ərazi orqanları hər bir sığortalanmış şəxsə sığorta nömrəsi və anket barədə məlumatlardan ibarət olan dövlət təqaüd sığortası haqqında sığorta şəhadətnaməsini verir.

Əmək müqaviləsi əsasında ilk dəfə işə götürülən şəxslər iş yerindən sığorta şəhadətnaməsi alırlar. Ailə başçısını itirməyə görə təqaüd alan həddi-buluga çatmayan şəxslərdən başqa, 14 yaşı olmayan həddi-buluğa çatmamış şəxslər dövlət təqaüd sığortası subyektləri deyildir.

Dövlət təqaüd sığortası haqqında sığorta məlumatları sığortalanmış şəxslərdə saxlanılır. Sığortalanmış şəxs barədə məlumatların dəyişilməsi onun fərdi şəxsi hesabına müvafiq dəyişikliklərin edilməsi zəruriyyətini ortaya qoyur.

Sığortalanmış şəxslər barədə məlumatlar sığorta haqlarının ödəyiciləri tərəfindən RF-nin Təqaüd Fonduna təqdim edilir. İşə götürən şəxslər onlarda əmək müqaviləsi ilə işləyən və onların sığorta haqlarını ödədikləri bütün şəxslər barədə məlumatları verirlər. Bu məlumatlar həmin işə götürən şəxslərin sığorta haqlarının ödəyiciləri qismində qeydiyyatdan keçdikləri fondun orqanlarına verilir. Fonda sığorta haqlarını müstəqil şəkildə ödəyən vətəndaşlar dövlət təqaüd sığortası üzrə sığorta haqlarının ödəyiciləri qismində öz qeydiyyat yeri üzrə fondun orqanlarına özü haqqında məlumatları təqdim edirlər.

Sosial sığorta fondu: status, təyinat

Sosial sığorta fondu RF Prezidentinin “Rusiya Federasiyasının sosial sığorta fondu haqqında” 7 avqust 1992-ci il tarixli 822 sayılı fərmanına¹⁶ əsasən Rusiya Federasiyasında yaradılmışdır və Rusiya Federasiyasının sosial sığorta fondu haqqında Əsasnaməyə¹⁷ uyğun olaraq fəaliyyət göstərir.

Fond dövlət sığorta vəsaitlərinin idarə olunması üçün nəzərdə tutulmuşdur. O, RF hökuməti nəzdində ixtisaslaşmış maliyyə-kredit müəssisəsi qismində çıxış edir.

Fondun operativ idarəçiliyində olan pul vəsaitləri və digər əmlaklar, eləcə də Fondun tabeçiliyində olan sanator-kurort müəssisələrinə təhkim edilmiş digər əmlaklar federal mülkiyyət hesab edilirlər. Fondun pul vəsaitləri digər fondların müvafiq səviyyəli büdcələrinin tərkibinə daxil deyildir və onlardan məbləğ tutulmur.

Fondun büdcəsi və onun yerinə yetirilməsi haqqında hesabat federal qanun ilə, Fondun regional və mərkəzi sahə bölmələrinin büdcələri, onların yerinə yetirilməsi haqqında hesabatlar isə Fondun idarə heyəti tərəfindən baxıldıqdan sonra Fondun sədri tərəfindən təsdiq edilir.

RF-nin Sosial Sığorta Fonduna aşağıdakı icra orqanları daxildir: Rusiya Federasiyası subyektlərinin ərazisində dövlət sosial sığorta vəsaitlərini idarə edən regional bölmələr; təsərrüfatın ayrı-ayrı sahələrində dövlət sosial sığorta vəsaitlərini idarə edən mərkəzi sahə bölmələri; Fond sədrinin razılığı əsasında Fondun regional və mərkəzi sahə bölmələri vasitəsilə yaradılan bölmələrin filialları.

Fond, onun regional və mərkəzi sahə bölmələri hüquqi şəxslər hesab edilirlər, banklarda cari valyuta və digər hesablara malikdirlər. Fondun əsas vəzifələri bunlardır:

---

¹⁶ RF VSND və RF VS. 1992. № 33. səh. 1927

¹⁷ Rusiya Federasiyası Hökumətinin 12 fevral 1994-cü il tarixli qərarı. № 101
// Rossiyskaya qəzeti. 1994-cü il, №35

- hamiləliyin ilkin vaxtlarında uçota düşmüş qadınların müvəqqəti əmək qabiliyyətini itirməsinə, hamiləliyinə və doğuşuna görə verilən, uşaq anadan olduqda verilən, yaş yarımına qədər uşağa qulluq edilməsinə görə verilən zəmanətli dövlət müavinətlərinin, eləcə də dəfn mərasimi və ya zəmanət olunan bir sıra ritual xidmətlərin, işçilərin və onların uşaqlarının sanator-kurort xidmətlərinin ödənilməsinə görə verilən sosial müavinətlərin təmin edilməsi;
- işçilərin sağlamlığının mühafizəsinə dair dövlət proqramlarının, sosial sığortanın yerinə yetirilməsinə dair tədbirlərin işlənib hazırlanmasında və həyata keçirilməsində iştirak edilməsi.

İcbari Tibbi Sığorta Fondları: status, təyinat

İcbari Tibbi Sığorta Fondları (İTS) müstəqil dövlət qeyri-kommersiya maliyyə-kredit müəssisələridir. Onlar icbari tibbi sığorta üçün maliyyə vəsaitlərinin yığılması, dövlət icbari tibbi sığorta sisteminin maliyyə stabilliyinin təmin edilməsi və onun aparılması üçün maliyyə resurslarının bərabərləşdirilməsi üçün nəzərdə tutulmuşdur.

İcbari Tibbi Sığorta Fondlarının maliyyə vəsaitləri Rusiya Federasiyasının dövlət mülkiyyətində yerləşir, büdcələrin, digər fondların tərkibinə daxil deyildir və onlardan məbləğ tutulmur.

Federal İcbari Tibbi Sığorta Fondu RF-nin Ali Sovetinin “1993-cü il üçün vətəndaşların icbari tibbi sığortasının maliyyələşdirilməsi qaydaları” haqqında 24 fevral, 1993-cü il tarixli 4543-1 sayılı qərarına uyğun olaraq yaradılmışdır və həmin qərar ilə təsdiq edilən Əsasnaməyə müvafiq olaraq fəaliyyət göstərir.

Federal İTS Fondunun üzərinə aşağıdakı əsas vəzifələr qoyulmuşdur:

- ərazi İTS Fondlarının icbari tibbi sığorta proqramlarının maliyyələşdirilməsinin təmin edilməsi üzrə fəaliyyət şərtlərinin tarazlaşdırılması¹⁸;
- icbari tibbi sığorta çərçivəsində məqsədli proqramların maliyyələşdirilməsi;
- RF-nin “Rusiya Federasiyasında vətəndaşların tibbi sığortası” haqqında Qanununun yerinə yetirilməsini təmin edən normativ-metodiki sənədlərin hazırlanması¹⁹;
- İTS sistemi üçün mütəxəssislərin hazırlanmasının təşkili;
- ərazi İTS fondlarının yaradılmasında və İTS baza proqramının hazırlanmasında iştirak.

Ərazi İTS Fondları yerli hakimiyyət orqanları tərəfindən yaradılır və RF-nin Ali Sovetinin 1993-cü il tarixli 4543-1 sayılı qərarı ilə təsdiq edilmiş ərazi İTS Fondu haqqında Əsasnaməyə müvafiq olaraq dövlət sosial sığortasının tərkib hissəsi kimi İTS sahəsində dövlət siyasətinin həyata keçirilməsi məqsədilə fəaliyyət göstərir. Rayonlarda və şəhərlərdə Ərazi İTS Fondunun icraçı direktoru tərəfindən təsdiq olunan Əsasnaməyə müvafiq olaraq fəaliyyət göstərən filialları yaradıla bilər.

Ərazi İTS Fondunun üzərinə aşağıdakı funksiyalar qoyulmuşdur:

---

¹⁸ Tarazlaşdırılma prosesi İTS proqramı üzrə meydana çıxan xərclərin ödənilməsi üçün İTS-lərdə yaranan xüsusi gəlirlərin çatışmazlığı ilə əlaqədar İTS-in ərazi fondunun subvensiyaları formasında vəsaitlərin yenidən paylaşdırılmasından ibarətdir. Subvensiyaların miqdarının müəyyən edilməsi məqsədilə Federal fondun idarə heyəti tərəfindən hazırlanan aşağıdakı qiymət kriteriləri tətbiq edilir: müəyyən olunmuş qaydada təsdiq edilmiş İTS-in ərazi proqramının olması və onun maliyyələşmə mənbələri ilə təmin olunması

¹⁹ Rossiyskaya qəzeti. 1993. 28 aprel.

- müvafiq lisenziyalara malik olan sığorta tibb müəssisələri (sığorta edən idarələr) tərəfindən İTS-in maliyyələşdirilməsi;
- rayonların və şəhərlərin İTS-in yerinə yetirilməsinə yönəldilmiş maliyyə resurslarının bərabərləşdirilməsi;
- maliyyə resurslarının əsaslandırılmış çatışmazlığı zamanı sığorta edən idarələrə kreditlərin o cümlədən güzəştli şərtlərlə verilməsi;
- İTS sisteminin dayanıqlılığının təmin edilməsi məqsədilə maliyyə ehtiyatlarının yaradılması;
- ərazi fonduna sığorta haqlarının ödəyicilərinin bütün kateqoriyaları üzrə verilənlər bankının yaradılması.

Rusiya Federasiyasında tibbi sığortanın hansı növləri vardır?

Rusiya Federasiyasında tibbi sığortanın iki növü vardır: icbari və könüllü. İcbari tibbi sığorta dövlət sosial sığortasının tərkib hissəsidir və Rusiya Federasiyasının bütün vətəndaşlarına icbari tibbi sığorta proqramlarına müvafiq olan həcmələr və şərtlərlə, eləcə də icbari tibbi sığorta vəsaitləri hesabına tibbi yardımın və dərman ləvazimatlarının təmin edilməsində bərabər imkanlar yaradır.

İcbari tibbi sığortanın yerinə yetirilməsi dövlət səhiyyə sistemi üçün mürəkkəb maliyyələşdirmə sisteminə – büdcə - sığorta sisteminə keçidi göstərirdi. Büdcə vəsaitləri işləməyən əhəlinin (təgaüdçülərin, maliyyələşdirilməsini təmin edir. Sığorta edənlər müvafiq olaraq RF subyektlərinin icra orqanları, yerli özünüidarə orqanları (onlar işləməyən əhəli üçün ödəniş haqlarını ödəyirlər) və təsərrüfat subyektləri (təşkilatlar), eləcə də hüquqi şəxs statusu olmayan vətəndaşlar-sahibkarlardır.

Rusiya Federasiyasında qeyri-büdcə fondlarının perspektivləri nədən ibarətdir?

Son illər RF-də qeyri-büdcə fondlarının ləğv edilməsi tendensiyası meydana çıxmışdır. Bu büdcə sisteminin bütün səviyyələrində baş verir və həm iqtisadi, həm də sosial təyinatlı qeyri-büdcə fondlarının bütün növlərinə aiddir.

Bu proses daha çox idarə qeyri-büdcə fondları ilə əlaqədardır. Onlar 1994-cü ildən büdcə sisteminə birləşdirilmişdi, yəni məqsədli büdcə fondları - federal və ərazi fondları, federal və ərazi iqtisadi fondlar formasında müvafiq səviyyəli büdcələrə daxil edilmişdi. Sonralar isə aşağıdakılar qeyri-büdcə fondlarından məqsədli büdcə fondlarının tərkibinə keçirildi: RF-nin gömrük sisteminin inkişafı fondu; mineral-xammal bazasının təkrar istehsalı üzrə federal və ərazi fondları; su obyektlərinin bərpası və mühafizəsi federal fondu; cinayətkarlığa qarşı mübarizə dövlət fondu; Vergi və Rüşumlar Nazirliyinin federal fondu; RF-nin vergi siyasəti xidmətinin federal fondu; RF-nin Atom Enerjisi Nazirliyinin Fondu.

Yuxarıda göstərilən məqsədli federal büdcə fondları, RF-nin Atom Enerjisi Nazirliyinin Fondu istisna edilməklə, 27 dekabr, 2000-ci il tarixli 150-Φ3 sayılı “2001-ci il üzrə büdcə haqqında” federal qanunda ümumiyyətlə ləğv edilmişdi (götürülmüşdü).

Regional səviyyədə də qeyri-büdcə fondlarının sayı azaldılır. Belə ki, Moskvada 2000-ci ildən başlayaraq məqsədli büdcə fondları formasında büdcənin tərkibinə aşağıdakılar daxil idi: inzibati dairə və rayonların ərazisinin inkişafı fondları; yaşayış-investisiya fondu; Moskva şəhərinin yanğın təhlükəsizliyi fondu; yol hərəkəti təhlükəsizliyi fondu; cinayətkarlığa qarşı mübarizə fondu; reklam və şəhər informasiya fondu.

Qeyri-büdcə sosial fondlarının əsas gəlir mənbəyi kimi vahid sosial verginin xüsusiyyətləri nədən ibarətdir?

Vahid sosial vergi 1 yanvar 2001-ci ildə RF-nin Vergi Kodeksi ilə qüvvəyə minmişdir. Onun vergi ödəyiciləri iki qrup şəxslərdən ibarətdir:

I qrup: muzzdlu işçilərə ödəniş edən işəgötürənlər, o cümlədən təşkilatlar; fərdi sahibkarlar; təsərrüfatın ənənəvi sahələri ilə məşğul olan Şimalın azsaylı xalqlarının qəbilə və ailə icmaları; kəndli (fermer) təsərrüfatları; fiziki şəxslər.

II qrup: fərdi sahibkarlar, təsərrüfatın ənənəvi sahələri ilə məşğul olan Şimalın azsaylı xalqlarının qəbilə və ailə icmaları; kəndli (fermer) təsərrüfatları; advokatlar.

Əgər vergi ödəyicisi bir neçə yuxarıda qeyd olunan vergi ödəyiciləri kateqoriyalarına aid edilərsə, onda o, ayrıca götürülmüş əsasda ayrı-ayrı vergi ödəyiciləri kimi qəbul edilir.

Müəyyən fəaliyyət növləri üçün öhdəliyə götürülən gəlir vergisinin ödənişinə keçirilən təşkilatlar və fərdi sahibkarlar bu fəaliyyət növlərinin yerinə yetirilməsindən əldə olunan gəlir ilə əlaqədar sosial verginin ödənişindən azad edirlər. Vergi tutulması üçün vergi qoyulan obyekt bütün əsaslarda işçilərin xeyrinə işə götürən tərəfindən əlavə edilən ödənişlər, mükafatlar və digər gəlirlərdir. Bura eləcə də, işlərin yerinə yetirilməsi (xidmətlərin göstərilməsi) predmet hesab edilən mülki-hüquq xarakterli müqavilələr; müəllif və lisenziya müqavilələri üzrə mükafatlar, o cümlədən, maddi yardım formasında edilən ödənişlər və digər əvəzsiz ödənişlər daxildir.

İkinci qrup vergi ödəyiciləri üçün sosial verginin hesablanması üzrə vergi tutulma obyektini götürülən xərclər çıxılmaqla sahibkarlıq və ya digər peşəkar fəaliyyətdən gələn gəlirlərdir, lakin sadə vergi qoyma sistemini qəbul edən sahibkarlar üçün bu obyekt patentin dəyərinə görə müəyyən edilən gəlirdir.

Vergi qoyuluşuna aşağıdakılar daxil deyildir: dövlət müavinətləri, kompensasiya ödənişləri, vergi ödəyicilərinin könüllü

təqaüd təminatı üzrə sığorta edən idarələr və qeyri-dövlət təqaüd fondları ilə bağlanan müqavilələrə əsasən ödədiyi məbləğləri və RF-nin Vergi Kodeksi ilə müəyyən edilən bəzi digər gəlir növləri. Bundan başqa, RF-nin Vergi Kodeksində ayrı-ayrı vergi ödəyiciləri üçün sosial verginin ödənişi üzrə güzəştlər nəzərdə tutulmuşdur.

Sosial vergi normaları vergi ödəyicilərinin müxtəlif qrup və kateqoriyaları üçün fərqləndirilmişdir. Belə ki, birinci qrup vergi ödəyiciləri – muzzdlu işçilərə ödənişlər edən işə götürən şəxslər üçün ilin əvvəlindən 100 min rubla qədər artan yekun ilə hər bir ayrı-ayrı işçiyə düşən gəlir üzrə ümumi yekun norma 35,6%, o cümlədən Təqaüd Fonduna 28,0, Sosial Sığorta Fonduna 4, Federal İcbari Tibbi Sığorta Fonduna 0,2 və Ərazi İcbari Tibbi Sığorta Fondlarına 3,4% təşkil edir. Burada kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı ilə məşğul olan təşkilatlar, təsərrüfatın ənənəvi sahələri ilə məşğul olan Şimalın azsaylı xalqlarının qəbilə və ailə icmaları və kəndli (fermer) təsərrüfatları istisna edilir.

Kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı ilə məşğul olan təşkilatlar (yəni, birinci qrupdan çıxarılmış) üçün ilin əvvəlindən 100 min rubla qədər artan yekun ilə hər bir ayrı-ayrı işçiyə düşən gəlir üzrə ümumi yekun norma 26,1%, o cümlədən, Təqaüd Fonduna isə 20,6, Sosial Sığorta Fonduna 2,9, Federal və Ərazi İcbari Tibbi Sığorta Fondlarına isə 0,1 və 2,5% təşkil edirdi.

İkinci qrup vergi ödəyiciləri üçün vergi bazası üzrə sosial vergi norması ilin əvvəlindən 100 min rubla qədər artmaqla 22,8%, o cümlədən, Təqaüd Fonduna isə 19,2, Federal İcbari Tibbi Sığorta Fondlarına 0,2 və Ərazi İcbari Tibbi Sığorta Fondlarına isə 3,4% təşkil edir. Bu kateqoriyadan olan vergi ödəyiciləri üçün sosial vergi Sosial Sığorta Fonduna ayrılan məbləğləri nəzərdə tutmur.

Vəkillər üçün Vergi Kodeksi həm verginin ödənilməsi, həm də onun normasının müəyyən edilməsi üçün xüsusi qaydanı nəzərdə tutur.

Sosial verginin məbləği hər bir fond baxımından ayrı-ayrılıqda vergi ödəyicisi tərəfindən hesablanır və vergi bazasının müvafiq payı kimi müəyyən edilir.

Sosial verginin fərqli xüsusiyyəti bütün kateqoriyadan olan vergi ödəyiciləri üçün vergi normasının müəyyən edilməsinin repressiv xarakterə malik olmasıdır: ilin əvvəlindən artan yekun ilə hər bir ayrı-ayrı işçiyə düşən vergi bazasının artımı ilə vergi norması azalır.

RF-nin Təqaüd Fondunun vəsaitlərindən istifadə edilməsi strukturu və qaydası necədir?

Təqaüd fondunun vəsaitləri aşağıdakılara yönəldilir: dövlət təqaüdlərinin ödənilməsinə; yaş yarımından yuxarı olan uşağa qulluğa görə müavinətlərin ödənilməsinə; əhalinin sosial müdafiəsi orqanları tərəfindən yaşlı ötmüş qocalara və əmək qabiliyyətini itirmiş vətəndaşlara maddi yardımın göstərilməsinə, RF-nin Təqaüd Fondunun və onun orqanlarının cari fəaliyyətinin maliyyə və maddi-texniki baxımdan təmin edilməsinə.

Dövlət təqaüdlərinin ödənilməsi üzrə xərclərin 90%-dən çoxu səlahiyyətli banklar vasitəsilə əhalinin sosial müdafiəsi orqanları tərəfindən ödənilir. RF subyektləri arasında vahid təqaüd xidməti yaradılmışdır ki, burada təqaüdlərin təyinatı və ödənilməsi Təqaüd Fondunun bölmələri tərəfindən yerinə yetirilir. Sığorta haqları sosial vergidən ayrılan məbləğlər formasında RF subyektlərində Təqaüd Fondunun regional bölmələrinin hesablarında yığılır və məhz burada region xərclərinin maliyyələşdirilməsi işləri yerinə yetirilir. Gəlirlərin və xərclərin tarazlaşdırılmasının təmin edilməsi məqsədilə Təqaüd Fondunun regional bölmələri arasında vəsaitlərin yenidən paylaşdırılması işini Təqaüd Fondunun İdarə Heyəti və İcraçı Direktorluğu həyata keçirir. Büdcənin yerinə yetirilməsi haqqında hesabatlar RF-nin Federal Toplantısında və RF prezidenti tərəfindən baxılmaq və təsdiq edilmək məqsədilə Təqaüd Fondunun İdarə Heyəti tərəfindən təqdim edilir.

Sosial Sığorta Fondunun vəsaitlərindən istifadə edilməsinin əsas istiqamətləri hansılardır?

Fondun vəsaitlərindən istifadə edilməsinin əsas istiqamətləri aşağıdakılar üzrə müavinətlərin ödənilməsidir:

- işçinin müvəqqəti əmək qabiliyyətinin olmamasına görə;
- işçilərin və onun ailə üzvlərinin sanator-kurort müalicəsinə və sağlamlığına, müalicə və istirahət yerinə getmək üçün sərf edilən məbləğin ödənişinə görə;
- dəfn mərasiminə görə;
- uşaqılı ailələrə, məhz hamiləlik və doğuş üçün verilən müavinətlərə görə;
- hamiləliyin ilkin vaxtlarında tibb müəssisələrində qeydiyyatda düşən qadınlara verilən birdəfəlik nağd yardıma görə; uşaq yaş yarımına çatana qədər ona qulluq edilməsi üçün məzuniyyət dövründə aylıq müavinətlərə görə; uşağın 16 yaşına qədər verilən aylıq müavinətlərə görə, eləcə də, ümumtəhsil məktəblərində oxuyan, lakin yaşı 18-dən yuxarı olmayan uşaqların məktəbi qurtarmasına qədər verilən müavinətlərə görə.

Bundan başqa, aşağıdakılara da böyük xərclər sərf olunur. Sanatoriya və sağlamlıq mərkəzlərinin, eləcə də, uşaqların və gənclərin qismən saxlanılmasına; sosial sığorta və əməyin mühafizəsi məsələləri üzrə elmi-tədqiqat işlərinin aparılmasına; Sosial Sığorta Fondunun cari fəaliyyətinin təmin edilməsinə.

Sosial Sığorta Fondunun büdcəsinin ən böyük maddələri aşağıdakılardır: uşaqlara verilən müavinətlərin (60% həcmində) ödənişi ilə birlikdə müvəqqəti əmək qabiliyyətinin olmamasına görə ödənişlər və sanatoriya-kurort xidmətinə görə ödənişlər (30% həcmində). Uşaqılı ailələrə verilən müavinətlərin ödənişi Sosial Sığorta Fondunun büdcəsinin 20%-ni təşkil edir. Doğum

sayının aşağı olduğu hallarda uşaqılı ailələrə verilən müavinətlərin ödəniş payı həddindən artıq az olur. Onu sanatoriya-kurort müalicəsi, istirahət və müalicə yerinə getmək üçün nəzərdə tutulan ödəniş payı hesabına ən azı iki dəfə artırmaq olardı.

Federal İcbari Tibbi Sığorta Fondlarının (FİTSF) vəsaitlərinin xərclənməsi strukturu və istiqamətləri necədir?

Federal İcbari Tibbi Sığorta Fondunun əsas funksiyası icbari tibbi sığorta üzrə proqramların maliyyələşdirilməsi ilə əlaqədar ərazi fondlarının fəaliyyət şərtlərinin onlara subvensiyalar verilməsi yolu ilə tənzimlənməsindən ibarətdir. Bu məqsədlər üçün FİTSF-nin büdcəsinin 85%-dən çoxu xərclənir.

Büdcənin 10%-ə qədər hissəsi federal səviyyəli sağlamlıq müəssisələrinin maddi-texniki və dərman ləvazimatları ilə təminatının maliyyələşdirilməsinə xərclənir.

Ərazi İcbari Tibbi Sığorta Fondlarının vəsaitlərinin xərclənməsi strukturu ayrı-ayrı regionlar üzrə fərqlidir. Orta hesabla icbari tibbi sığorta üzrə proqramların maliyyələşdirilməsinə 80% sərf edilir.

FƏSİL 7

BÜDCƏLƏRARASI MÜNASİBƏTLƏR. BÜDCƏ FEDERALİZMİ

Büdcə federalizminin əsasını təşkil edən prinsiplər hansılardır?

Federalizm əhalinin dövlət xidmətlərinə olan tələbatlarının maksimal dərəcədə təmin edilməsi üçün həmin xidmətlərin hansı səviyyədə göstərilməsindən asılı olmayaraq tələb edilən büdcə sisteminin regional sahələrinin və büdcələrarası münasibətlər sisteminin mövcudluğunu nəzərdə tutur.

Büdcə sisteminin qurulması üzrə federativ prinsiplər büdcə prosesinin sərbəst və müştərək şəkildə idarə edilməsi ilə uyğunluq təşkil edir.

Federalizmin siyasi prinsipi Federasiyanın tərkib vahidlərinin bütövlüyünün təmin edilməsi zamanı vahid siyasətin yerinə yetirilməsində federativ təşkilatların tərəfləri arasında onlara məxsus olan səlahiyyətlərin konstitusiyaya uyğun olaraq bölüşdürülməsindən ibarətdir.

Federalizmin iqtisadi prinsipi isə əmlak baxımından federasiyalar və onların subyektləri arasında səlahiyyətlərin bölüşdürülməsindən, pul-kredit, büdcə-vergi, struktur, investisiya siyasətinin inkişaf etdirilməsindən və həyata keçirilməsindən ibarətdir.

Federativ sistemlər bir sıra əlamətlərinə görə xarakterizə edirlər: iyerarxiyanın mövcudluğuna əsasən; hər bir idarəçilik səviyyələrinin aydın ifadə edilən səlahiyyətlərinə əsasən; hər bir səviyyənin müəyyən edilən muxtariyyət və qanuniləşdirilmiş suverenitetinə əsasən.

Büdcələrarası münasibətlər sistemi büdcə sisteminin federal quruluşunun təyinedici əlaməti hesab edilirmi?

Əslində, büdcələrarası münasibətlər sistemi federal quruluşun təyinedici əlaməti deyildir. O, sadəcə müxtəlif müstəqil büdcələr arasındakı münasibətlərin sadələşdirilməsi zərurətini və imkanlarını sübut edir və bunlar bir çox unitar quruluşlu ölkələrdə mövcud ola bilər və mövcuddur. Buradan belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, bu və ya digər səviyyəli hakimiyyətin müstəqil büdcələrinin mövcudluğu iqtisadi sahədə federal quruluşun təyinedici əlaməti deyildir.

Federasiyanın və subyektlərin müəyyən səlahiyyətləri öz üzərinə götürməsi onların üzərinə qoyulan vəzifə və funksiyaların yerinə yetirilməsinə görə məsuliyyəti və hər şeydən əvvəl, federasiya subyektlərinin vətəndaşları, eləcə də ölkə vətəndaşları qarşısındakı məsuliyyəti nəzərdə tutur. Bu və ya digər vəzifələrin yerinə yetirilməsi üçün hakimiyyət strukturlarının daimi olaraq təhkim edilmiş müvafiq maliyyə resurslarına ehtiyacı vardır.

Büdcə federalizmi dedikdə nə başa düşülür?

Büdcə federalizmi dedikdə federativ dövlətdə büdcə quruluşunun formasını başa düşmək lazımdır ki, bu da kompromis əldə olunması yolu ilə onun subyektlərinin maliyyə maraqlarının uçotunu və federasiya subyektlərinin büdcə sistemlərinin müstəqil fəaliyyətini nəzərdə tutur.

Büdcə federalizmi federasiya subyektlərinin əsaslı şəkildə qəbul edilməmiş qərarlarının və regional proqramlarının maliyyələşdirilməsi üçün vəsaitlərin axtarılmasında müstəqilliyi nəzərdə tutur.

Dövlət büdcə gəlirlərinin və xərclərinin formalaşdırılması üçün müəyyən edilmiş prinsiplərdən, metodlardan və vasitələrdən istifadə edərək büdcə prosesinin bütün mərhələlərində büdcə üzrə qarşılıqlı əlaqələri yaradır, mərkəzləşmiş resursların bölüşdürülməsi proporsiyalarını və onlardan istifadə edilməsi metodlarını müəyyən edir.

Maliyyə sahəsində federativ dövlətlərdə kompromis qərarların qəbul edilməsini tələb edən problemlər varmı?

Federal quruluşlu bütün dövlətlərdə maliyyə sahəsində müxtəlif səviyyəli hakimiyyətin nümayəndələri arasında kompromis qərarların qəbul edilməsini tələb edən üç əsas məsələni ayırmaq olar.

Birinci məsələ əhaliyə xidmət göstərilməsi zamanı müxtəlif səviyyəli büdcələr arasında xərclər üzrə səlahiyyətlərin tərkibinin müəyyən edilməsi və onların bölüşdürülməsi ilə əlaqədardır. Çoxmillətli əhalisi olan dövlətlərdə bu problem bu və ya digər ərazidə sıx yaşayan ayrı-ayrı millətlərin milli adətlərinin, üstünlük verdiyi məsələlərin nəzərə alınmasını tələb edir. Müvafiq olaraq xidmətlərin bəzisini federal hakimiyyətlərin adından, digərini isə regional hakimiyyət orqanlarının adından təqdim etmək məqsədəuyğundur. Elə xidmətlər də ola bilər ki, onları müxtəlif səviyyəli büdcə vəsaitlərinin hesabına vətəndaşlara təqdim etmək məqsədəuyğundur.

İkinci məsələ xərclər üzrə səlahiyyətlərin təmin edilməsi məqsədilə müxtəlif səviyyəli büdcələrə daxil olan pul vəsaitlərinin mənbələrinin müəyyən edilməsindən ibarətdir. Bu məsələnin həll edilməsi zamanı eyni zamanda aşağıdakıların yerinə yetirilməsi vacibdir: 1) ölkədə olan resurslardan səmərəli istifadə edilməsi; 2) regional iqtisadiyyatların inkişafına kömək etmək; 3) bütövlükdə dövlətin maraqlarına cavab verən ümumiyyəti vəzifələrin həll edilməsinə imkan yaratmaq.

Üçüncü məsələ isə büdcələr arasında qarşılıqlı əlaqələrin yaradılmasından və hər şeydən əvvəl, müxtəlif səviyyəli büdcələr arasında transfertlərin yaradılmasından ibarətdir.

Büdcə federalizminin mərkəzləşmiş modellərinin əsas xüsusiyyətləri nədir?

Mərkəzləşmiş modellər zamanı xərclər üzrə hakimiyyət səviyyələri arasında səlahiyyətlərin ayrılması, bir qayda olaraq,

onların kifayət qədər xüsusi gəlir mənbələrinin ayrılması ilə müşayət edilmir. Belə şəraitdə ərazi proqramlarının maliyyələşdirilməsi büdcələrarası münasibətlərin müxtəlif formalarından istifadə etməklə federal büdcənin mərkəzləşmiş vəsaitləri hesabına həyata keçirilir. Burada büdcə sahəsinin tabe bölmələrinin müstəqil fəaliyyəti minimuma endirilmişdir.

Büdcə sisteminin yaradılmasının qeyri-mərkəzləşmiş növlərinin xüsusiyyətləri nədən ibarətdir?

Büdcə sisteminin yaradılmasının **qeyri-mərkəzləşmiş növlərinin** xüsusiyyətləri regional və yerli büdcələrin yüksək dərəcəli müstəqilliyinin təsdiq edilməsi üzərində qurulmuşdur. Yuxarı büdcələrin maliyyə yardımı burada minimuma endirilmişdir. Xərclər sahəsindəki səlahiyyətlər gəlirlər sahəsindəki səlahiyyətlərə bərabərdir. Bu cür yaradılma zamanı dövlət çərçivəsində vahid maliyyə və iqtisadi siyasətin həyata keçirilməsi çətinləşdirilmişdir.

Qeyri-mərkəzləşmə federal hakimiyyət orqanlarının makroiqtisadi proseslərə nəzarət etmək imkanlarına mənfi təsir edə bilər. Regional və yerli orqanların hərəkətləri federal mərkəzin üzərinə qoyulmuş vəzifələrin həlli ilə ziddiyyətlər təşkil edə bilər. Həmçinin onu da yaddan çıxartmaq lazım deyil ki, iqtisadi baxımdan müstəqil olan regional hakimiyyət orqanlarının rəhbərləri tez-tez özlərinin xüsusi maraqlarını ümumilikdə dövlətin maraqlarından yuxarı tutmağa meyl edirlər. Bu cür vəziyyət dövlət-inzibati təşkilatların ayrılması prinsipi ilə yaradılmış federativ quruluşlu çoxmillətli dövlətlər üçün xarakterikdir. Bu cür hallarda regional qeyri-mərkəzləşmə həm dövlət iqtisadiyyatlarının xüsusiyyətlərinin və üstünlüklərinin inkişaf etdirilməsinə kömək edə bilər, həm də dövlətin dağılmasına səbəb ola bilər.

Federativ dövlətlərdə idarəetmənin qeyri-mərkəzləşməsi xüsusiyyətlərindən danışarkən bir məsələni də qeyd etmək lazımdır ki, hakimiyyətin mərkəzləşməsi əhalinin sosial-iqtisadi,

etnik və mədəni xüsusiyyətlərini daha dəqiq anlamağa imkan verir. Problemin çətinliyi federasiya subyektlərinin və ümumilikdə dövlətin maraqlarını labüd olaraq qarşı-qarşıya qoyan hakimiyyətin qeyri-mərkəzləşməsi hüdudunun müəyyən edilməsindən ibarətdir.

Büdcə federalizminin birləşdirilmiş modelləri üçün hansı xüsusiyyətlər xarakterikdir?

Büdcə federalizminin **birləşdirilmiş modelləri üçün** aşağıdakı şərtlər xarakterikdir:

- büdcənin horizontal və vertikal şəkildə tarazlaşdırılması mexanizmindən istifadə edilməsi;
- regionların sosial-iqtisadi inkişafı üçün şərtlərin yarıdılmasına görə federal mərkəzin regional hakimiyyətlərin müstəqilliyini labüd şəkildə məhdudlaşdıran və federal hakimiyyət orqanları tərəfindən nəzarətin zəruriliyini şərtləndirən məsuliyyətinin artması;
- həm də regionların büdcəsinin tarazlaşdırılması məqsədilə yuxarı büdcələrin aşağı büdcələrə transfertlərinin əhəmiyyətli dərəcədə rolu

Vertikal şəkildə tarazlaşdırma xərclər üzrə hakimiyyətin hər bir səviyyəsinin götürdüüyü öhdəliklərin həcmi ilə onun gəlir mənbəyi arasındakı uyğunluğun müəyyən edilməsi prosesini və regional büdcələr arasındakı qeyri-bərabərliyin transfertlər hesabına kompensasiya olunmasını nəzərdə tutur; o, mahiyyət etibarilə əhaliyə ictimai əhəmiyyət kəsb edən xidmətlərin göstərilməsi ilə əlaqədar meydana çıxan xərclərin ödənilməsi üçün hər hansı səviyyəli büdcəyə xüsusi mənbələrdən daxil olan vəsaitlərin kifayətsizliyini göstərir.

Norizontal tarazlaşdırma müxtəlif ərazilərin vergi imkanlarının qeyri-bərabərliyinin aradan qaldırılması və ya azaldılması məqsədilə federasiya subyektləri arasındakı vergi yükünün proporsional şəkildə bölüşdürülməsini, eləcə də orta hesabla

hər nəfərə düşən büdcə gəlirinin səviyyəsi üzrə əhalinin fərqlənməsi qeydiyyatını və əhalinin yaşayış minimumu, pul gəlirləri və xərclərindəki regional fərqlərin tarazlaşmasını ehtimal edir.

Büdcə federalizminin qərb modellərinin əsas xüsusiyyətləri nədən ibarətdir?

Amerika modeli ayrı-ayrı ştatların nisbətən böyük müstəqilliyi üzərində qurulur. ABŞ-da gəlirlərin horizontal pay bölgüsü yoxdur. Ştatlara verilən federal subsidiyaların əksəriyyəti ştat və yerli hakimiyyət orqanları tərəfindən yerinə yetirilən hissə-hissə maliyyələşmənin həcmələrindən asılıdır. Bu cür siyasət regionların inkişafının sosial-iqtisadi şərtlərinin tarazlaşdırılmasına yönəldilməmişdir. Bundan əlavə, o hər şeydən əvvəl zəngin ştatların inkişafına kömək edir.

Ayrı-ayrı ştatlar, yerli hakimiyyət orqanları xüsusi vergi siyasətini yerinə yetirmək hüququna malikdirlər. Federasiyalar, ştatlar, bələdiyyələr xüsusi “kəşişməyən” vergilərə malikdirlər. Regionlar vergi və xərclərə görə bir-birindən əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənirlər. Regional sahədə bu cür böyük uyğunsuzluq resursların bölüşdürülməsi səmərəliliyinə və iqtisadi artıma təsiri baxımından qiymətləndirilir.

Büdcə federalizminin alman modeli üçün torpaqlar arasında vəsaitlərin vahid bölüşdürülməsi üzrə artan tendensiya xarakterik cəhətdir. Büdcə sistemi “ümumi” vergilərə əsaslanır ki, onlardan gələn gəlirlər onun bütün səviyyələri arasında bölüşdürülür. Bunlara aiddir: əmək haqqına qoyulan vergi, birbaşa gəlir vergisi, korporasiyaların gəlirlərindən vergi tutulması, dividendlərdən və faiz gəlirlərindən tutulan qeyri-birbaşa gəlir vergisi, əlavə dəyər vergisi.

Lakin elə vergilər də vardır ki, yalnız hakimiyyətin bir səviyyəsinə malikdirlər. Xüsusilə federal büdcəyə bütün aksizlər daxil olurlar. Regional vergilərə (torpaq vergisinə) nəqliyyat vergisi, miras vergisi aiddir; yerli vergiyə isə daşınmaz əmlaka qoyulan vergi, yerli sahibkarlıq vergisi və digərləri aiddir.

Ayrı-ayrı torpaqlar arasında (varrlı və kasıblar) şərtlərin tarazlaşdırılması üçün ümumi vergilərdən ayrılan məbləğlərin normativlərinin fərqləndirilməsi mexanizmindən istifadə olunur. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, torpaqlardan əlverişli istifadə edilməsi üçün sosial-iqtisadi şərtlərin tənzimlənməsi üçün əsas maliyyə vəsaitləri federal və birgə regional inkişaf proqramları vasitəsilə daxil olurlar.

İmkanların bu cür maliyyə tənzimlənməsi sistemində baxmayaraq ayrı-ayrı torpaqlar nisbətən “zəif” olmaqda davam edirlər. Onlar üçün federal subsidiyalar formasında maliyyə yardımını sistemi mövcuddur ki, onların vasitəsilə vergi potensialı ümumilikdə ölkə üzrə hər adama düşən potensialın 99,5%-ə qədər çatdırılır.

Büdcə federalizminin Kanada modeli bir çox hallarda Amerika modelinə bənzəyir. Onlar xüsusi vergi siyasətini müstəqil müəyyən edirlər. Kanadada hakimiyyətin hər bir səviyyəsi üçün həm ümumi, həm də fərdi vergilər mövcuddur. Federal səviyyədə ən vacib Kanada vergiləri şəxsi gəlir vergisi, korporasiyaların gəlirlərindən tutulan vergi, eləcə də əlavə dəyər vergisidir.

Əyalətlər və bələdiyyələr federal baza normalarına öz normalarını əlavə etmək hüququna malikdir.

Kanadada vergilərin yığılması üçün vahid sistem yoxdur. Bu, hər şeydən əvvəl şəxsi gəlir vergisinə, korporasiyaların gəlirlərindən tutulan vergiyə aiddir. Belə ki, Kvebek əyaləti öz sahəsinə aid olan şəxsi gəlir vergisini müstəqil yığır və istifadə edir.

Eyni zamanda Amerika modelində fərqli olaraq büdcə federalizminin Kanada modelində hər yerdə əhalinin həyat fəaliyyətinin sosial-iqtisadi şərtlərinin tənzimlənməsi prosesləri əsas rol oynayır. Bu, Kanadanın həm ümummilli, həm də əyalət hakimiyyət orqanlarının vəzifəsidir. Lakin büdcə baxımından zəif olan əyalətlərin maliyyə imkanlarının tənzimlənməsi üçün transfertlərin həcmi Almaniyaya nisbətən azdır. Əyalətlərin

maliyyə təminatının orta dövlət hesablama səviyyəsindən geridə qalması Kanadada transfertlərin ayrılması kriterisi kimi çıxış edir.

Rusiya Federasiyasında büdcə federalizminin əsas xüsusiyyətləri hansılardır?

Rusiyada büdcə federalizminin hazırkı mexanizmi büdcə mexanizminin mərkəzləşmiş növünə doğru meyl edir. Hazırkı vaxtda Rusiyada büdcə federalizmi çərçivəsində qarşılıqlı əlaqələrin aşağıdakı növləri vardır:

- “ayrı” vergilər (federal, regional və yerli);
- federal büdcələr və Federasiya subyektlərinin büdcələri arasında ciddi normativlərə bölünən “ikitərəfli” federal vergilər;
- konkret məqsədli təyinatı olmayan və ehtiyacı olan və xüsusi ehtiyacı olan regionlara maliyyə yardımının göstərilməsi funksiyasını yerinə yetirən federal büdcədən olan subyektlərə maliyyə transfertləri (köçürmələri);
- dotasiya, subsidiya və subvensiyalar;
- məqsədli federal proqramlar öz ərazi aspektlərində;
- qarşılıqlı hesablaşmalar;
- büdcə ssudaları;
- regionların daxilində qarşılıqlı maliyyə əlaqələrinin xüsusi sistemi.

Rusiyanın büdcələrarası əlaqələr mexanizmində eyni zamanda iki prinsip mövcuddur: bir tərəfdən, büdcə gəlirlərinin yaradılması zamanı regionlara vahid yanaşma (əlavə dəyər vergisinin və federal büdcənin hesabına daxil edilən qanunvericilik ilə müəyyən edilən gəlir vergisinin normasının tutulması haqqında bütün subyektlər üçün vahid təşkil edən normativin ciddi şəkildə təsbit olunmasına əsasən); ikinci tərəfdən, büdcənin xərclər hissəsinin yaradılması mərhələsində fərqli yanaşma. Bu, qarşılıqlı maliyyə axınlarının əmələ gəlməsinə gətirib çıxarır və onun mənfəət nəticələri ilə büdcə transfertlərinin (köçürmələrinin) təyin edildiyi regionlar daha çox üzləşirlər.

***Rusiya Federasiyasında büdcənin tənzimlənməsi
sisteminin əsas çatışmazlıqları hansılardır?***

Rusiyada hazırkı vaxtda büdcə tənzimlənməsi büdcələr-
arası münasibətlərin tənzimlənməsinə gətirib çıxarır və bunu
sübut olunmuş məsələ kimi qeyd etmək olmaz. Məsələnin bu cür
qoyuluşu zamanı büdcə sisteminin gəlir potensialını formalaş-
dıran vergi ödəyiciləri və müxtəlif səviyyəli büdcələr arasındakı
münasibətlər, eləcə də, büdcə alıcıları və büdcələr arasındakı
münasibətlər büdcə sisteminin yenidən təşkil edilməsindən
kənarda qalırlar.

İndiyə kimi büdcə mexanizminin əsas məsələsi – gəlirlər və
xərclər üzrə səlahiyyətlərin, eləcə də, müxtəlif səviyyəli haki-
miyyət orqanları arasında məsuliyyətin ayrılması məsələsi hələ də
tam olaraq həll edilməmişdir.

Transfertlərin bir hesabdən başqa hesaba keçirilməsi, region-
lara maliyyə yardımının göstərilməsi siyasi lobbiçiliyin təsiri
altına düşmüşdür. İndiyə qədər ayrı-ayrı regionlar büdcə sis-
temində xüsusi yer tuturlar və özləri üçün imtiyazlar və güzəştlər
əldə edirlər. Bu isə, mahiyyət etibarilə, Federasiyasının digər sub-
yektlərinin maraqlarının azalmasını nəzərdə tutur.

Hazırda qüvvədə olan büdcələrarası münasibətlər sistemi
çərçivəsində strateji planları işləyib hazırlamaq, xüsusən də,
onları həyata keçirmək, rasionel və şəffaf büdcə siyasətini həyata
keçirmək, federal mərkəzdən maliyyə asılılığını azaltmaq
çətindir. Çünki büdcələrarası qarşılıqlı münasibətlər üzrə əhə-
miyyətli şərtlər daim dəyişilir. Bu isə, öz növbəsində, büdcələrin
yerinə yetirilməsinə görə regional sahədə rəhbər şəxslərin
məsuliyyətini azaldır və onları separatizmin müxtəlif formalarına
gətirib çıxarır.

Büdcə federalizminin Rusiya modelinin yaradılması prosesini hansı istiqamətlər üzrə təkmilləşdirmək zəruri hesab edilir?

Büdcə federalizminin Rusiya modelinin yaradılması prosesi, hər şeydən əvvəl, büdcə mexanizmini təşkil edən və Rusiya üçün prioritet hesab edilən üç məsələnin qanunvericiliklə təsbit edilməsindən ibarət olmalıdır:

- bütün səviyyəli büdcələrin gəlir potensialının yaradılması mexanizmlərinin məcmusu (təkcə bütün səviyyəli hakimiyyət orqanları arasında vergi səlahiyyətlərinin və gəlir mənbələrinin ayrılması deyil);
- xərclərin rəşional strukturunun yaradılmasına, bütün büdcələrin həm gəlir, həm də xərclər hissəsinin yerinə yetirilməsinə vahid nəzarət sisteminə yönəldilmiş bütün səviyyəli büdcələrin həyata keçirilməsinin təşkilii üzrə kompleks tədbirlər;
- həm gəlirlər və xərclər üzrə səlahiyyətlərin və məsuliyyətin ayrılması mexanizmindən, həm də RF subyektlərinə maliyyə yardımının göstərilməsi üçün qarşılıqlı əlaqəli kompleks metodlardan ibarət olan büdcələrarası münasibətlər sistemləri.

Büdcələrarası transfertlər hansı funksiyaları yerinə yetirmək üçün nəzərdə tutulmuşdur?

Büdcələrarası münasibətlər sisteminin bir hissəsini təşkil edən büdcələrarası transfertlər aşağıdakı funksiyaları yerinə yetirmək üçün tələb edilir:

- ümummilli əhəmiyyət kəsb edən xidmətlərə görə aşağı səviyyəli büdcələrə xərcləri ödəmək, əgər bu xərclər həmin büdcələrə daxil olan digər vəsaitləri ötüb keçərsə;
- horizontal nisbətəsizlik ilə əlaqədar meydana çıxan problemlərin aradan qaldırılmasına, eləcə də regional

iqtisadi tənəzzül ilə bağlı sosial problemlərin həllinə kömək etmək;

- vergi potensialının artmasında yerli hakimiyyət orqanlarının fəaliyyətini gücləndirmək üçün stimül yaratmaq;

Büdcələrarası transfertlərin ayrılması və istifadə edilməsi zamanı federal mərkəz və Federasiya subyektləri arasında hansı ziddiyyətlər meydana çıxır?

Hər şeydən əvvəl qeyd etmək lazımdır ki, “ümummilliyət əhəmiyyət kəsb edən xidmətlərə görə xərclərin ödənilməsi” prosesi federal mərkəz və Federasiya subyektləri tərəfindən müxtəlif cür qəbul edilir və bu da müxtəlif səviyyəli hökumətlər arasında tez-tez müxtəlif sövdələşmələrə gətirib çıxarır. Ona görə də, bu cür transfertlərin ayrılması və alınması üzrə stabil formalaşdırılmış prosedurları müəyyən etmək vacibdir.

Rusiyada transfertlərin istifadə edilməsi mərhələsində çoxlu suallar meydana çıxır. Xüsusilə, federal mərkəz ayrılmış vəsaitlərdən məqsədli istifadəyə ciddi nəzarət olunmasına çalışır. Bu cür nəzarət çox vaxt yerlərdə həmin mərkəzin yerli prioritetləri bilməməsi və ya onlardan xəbərsizliyi üzündən bu vəsaitlərdən səmərəli istifadə edilməsinə maneçilik kimi başa düşülür.

Federal mərkəzlər üçün transfertlər – federal büdcələrin xərclər mənbəyidir. Federal büdcədə vəsaitlərin çatışmazlığı, eləcə də müvəqqəti çatışmazlığı şəraitində federal hökumət transfertlərin həcmələrini azaldır və bununla da büdcə kəsiri problemini dövlət səviyyəsindən Federasiya subyektləri səviyyəsinə ötürür.

Şərtləşdirilmiş transfertlərə hansı büdcələrarası transfertlər aiddir?

Şərtləşdirilmiş transfertlər birinci onların təqdim edilməsi üçün müəyyən şərtlərin olmasını, ikinci transfertlərin alıcılarının maliyyə məsuliyyətini tələb edir. Bu transfertlər, bir qayda

olaraq, dövlətin milli maraqlarına uyğun gələn və həmin transfertlər olmadan xüsusi büdcələrin hesabına yerinə yetirilə bilməyən fəaliyyət layihələrinin maliyyələşməsinə yönəldilmişdir. Şərtləşdirilmiş transfertlərə yol tikintisinə, ətraf mühitin mühafizəsinə və s. ayrılan vəsaitləri misal gətirmək olar. Şərtləşdirilmiş subsidiyalar ən müxtəlif formalar qəbul edə bilər və aşağı büdcələrin müxtəlif növlərinə tətbiq edilə bilər.

Şərtsiz büdcələrarası transfertlər dedikdə nə başa düşülür?

Şərtsiz transfertlər büdcə alıcılarının pul buraxmalarından ibarətdir və axırıncılar tərəfindən onların öz ixtiyarına əsasən istifadə edilir. Bu transfertlər, bir qayda olaraq, əhalinin həyat səviyyələrinin tənzimlənməsinə, vətəndaşlar qarşısında dövlətin RF Konstitusiyasında təsbit edilən öhdəliklərinin yerinə yetirilməsinə yönəldilmişdir. Rusiya Federasiyasında Federasiya subyektlərinin vergi potensialı arasındakı böyük bərabərsizliyi və minimal sosial standartların təmin edilməsi üzrə xərclərə olan tələbatı nəzərə alaraq tənzimləyici transfertlərin olması zəruriliyi obyektiv olaraq mövcuddur.

Rusiya Federasiyasının hansı subyektləri Regionlara Maliyyə Dəstəyi Fondundan (RMDF) transfertləri almaq hüququna malikdirlər?

RMDF Fondundan transfertləri almaq hüququ Rusiya Federasiyasının o subyektlərinə verilir ki, onların orta hesabla hər nəfərə düşən vergi gəlirləri müəyyən edilmiş minimal səviyyəyə çatmır. Müvafiq olaraq hesablama transfertləri hər nəfərə düşən tənzimlənmiş vergi gəlirlərinin bütün dotasiya regionları üçün eyni cür əhəmiyyət daşımasını təmin etməlidirlər.

Bu cür yanaşmanı nöqsansız hesab etmək çətindir, çünki hər nəfərə düşən vergi gəlirlərinin tənzimlənməsi bir çox hallarda subyektivdir. Təsəvvür edilir ki, RMDF-nin transfertlər funksiyası əhalinin hər bir nəfərinə düşən büdcə gəlirlərinin səviyyəsi

üzrə regionların təbəqələşməsinin aradan qaldırılmasından deyil, azaldılmasından ibarət olmalıdır, xüsusən ona görə ki, onun real olaraq aradan qaldırılması mümkün hesab edilmir. Az gəlirli regionların cürətli inkişafı məqsədilə stimulların yaradılması hazırda rusiya şərtləri üçün regionların büdcə gəlirlərinin mexaniki şəkildə tənzimlənməsinə nisbətən transfertlər sisteminin daha prioritet məqsədini daşıyır.

Büdcələrarası transfertlərin müəyyən edilməsi zamanı hansı əsas məqsədlər nəzərə alınmalıdır?

Mərkəzləşmiş büdcə vəsaitlərinin ideal bölüşdürülməsi modeli obyektiv olaraq mövcud deyildir. Prinsip etibarilə “düzgün” bölgü yoxdur. Bölüşdürülmə əlaqələrinin bu və ya digər subyektlərinin maraqlarının boğulması həmişə baş verir. Ona görə də, belə təsəvvür edilir ki, büdcələrarası transfertlərin əsas məqsədlərindən biri Federasiya subyektlərinin federal mərkəzin maliyyə yardımından asılılığının azaldılması, regionların büdcələrinin bərabərləşdirilməsi və büdcə potensialının artırılmasıdır.

FƏSİL 8

DÖVLƏT VƏ BƏLƏDİYYƏ KREDİTLƏRİ VƏ BORCLARI

Maliyyə münasibətlərinin hansı sahəsi dövlət və bələdiyyə kreditləri ilə əlaqədardır?

Dövlət və bələdiyyə kreditləri büdcə və qeyri-büdcə fondlarının vəsaitlərindən istifadə edilməsinə xidmət edir və aşağıdakı vasitələr kimi çıxış edirlər: a) büdcələrin, eləcə də qeyri-büdcə fondlarının büdcə kəsirinin maliyyələşdirilməsi vasitəsi və (b) qeyri-büdcə fondlarının büdcələrinin yerinə yetirilməsi üçün maliyyə resurslarının müvəqqəti çatışmazlığının aradan qaldırılması vasitəsi.

Dövlət və bələdiyyə kreditləri borc pul vəsaitlərinin alınması, kreditin və zəmanətlərin verilməsi ilə əlaqədar dövlət və bələdiyyələr arasında pul münasibətlərini nəzərdə tutur. Bu zaman dövlət və bələdiyyələrin adından aşağıdakılar çıxış edir: bir tərəfdən federal icra hakimiyyəti orqanları, Rusiya Federasiyası subyektlərinin icra hakimiyyəti orqanları, yerli özünüidarə orqanları, digər tərəfdən isə hüquqi və fiziki şəxslər, beynəlxalq dövlətlər, beynəlxalq maliyyə təşkilatları.

Dövlət və bələdiyyə kreditini klassik maliyyə kateqoriyalarından fərqləndirən əsas cəhət nədir?

Dövlət və bələdiyyə kreditini klassik maliyyə kateqoriyalarından fərqləndirən əsas cəhət hər şeydən əvvəl ondadır ki, onlar bir qayda olaraq, könüllü xarakter daşıyır (dövlətlərin, eləcə də SSRİ-nin tarixində icbari olaraq dövlət istiqrazlarının yayılması (və ya istiqraza abunə keçirilməsi) halları məlumdur). Bundan əlavə, dövlət və bələdiyyə kreditləri üçün səciiyyəvi olan əlamətlər geri qaytarmaq və ödəniş etməkdir. Maliyyənin klassik formalarında maliyyə resurslarının hərəkəti br istiqamətdə baş verir.

Dövlət və bələdiyyə borc vəsaitlərinin götürülməsi üçün hansı formalar mövcuddur?

Dövlət və bələdiyyə borc pul vəsaitləri fiziki və hüquqi şəxslərdən, xarici dövlətlərdən, beynəlxalq maliyyə təşkilatlarından tutulan maliyyə vəsaitləridir və bunlara əsasən borc alan və ya zəmanət verən tərəflər kimi Rusiya Federasiyasının, Rusiya Federasiyası subyektlərinin, bələdiyyə təşkilatlarının borc iltizamları meydana çıxır.

Dövlət və bələdiyyə borc pul vəsaitlərinin verilməsi emissiya və qiymətli kağızların yerləşdirilməsi, ixtisaslaşmış maliyyə-kredit təşkilatlarından və xarici dövlətlərdən kreditlərin alınması yolu ilə həyata keçirilir.

Dövlət tərəfindən kreditin verilməsi prosesi hansı sənədlər ilə tənzimlənir?

Dövlət kreditlərinin verilməsi RF-nin Bütçə Kodeksi ilə tənzimlənir. Federal bütçədən aşağıdakılar borc pul vəsaitləri ala bilərlər: bütçə müəssisələri; dövlət və bələdiyyə unitar müəssisələri; yuxarıda göstərilən müəssisələr və xarici investisiyaları olan müəssisələrdən başqa, rusiya müəssisələri və təşkilatları; tabe bütçələrin icra hakimiyyəti orqanları.

Dövlət borcunun qaytarılmasının təmin edilməsi vasitələri kimi yalnız bank təminatları, zəmanətləri və əmlak girovu çıxış edir. Daxili dövlət kreditinin verilməsi bütçə krediti və bütçə ssudası formasında yerinə yetirilir.

Bütçə krediti və bütçə ssudası dedikdə nə başa düşülür?

Bütçə krediti qaytarmaq və əvəzini vermək yolu ilə hüquqi şəxslərə verilən vəsaitlər üzrə bütçə xərclərinin maliyyələşməsi formasıdır. **Bütçə ssudası** – maliyyə ili ərzində altı aydan çox olmayaraq qaytarılmaq, əvəzini ödəmək və ya ödəməmək şərtilə digər bütçəyə verilən bütçə vəsaitləridir. Faizsiz

büdcə ssudaları, bir qayda olaraq, tabe büdcələrin yerinə yetirilməsi zamanı müvəqqəti kassa kəsirlərinin aradan qaldırılması üçün verilir.

Dövlət və bələdiyyə müəssisələrinə aid olmayan hüquqi şəxslərə, büdcə müəssisələrinə büdcə kreditinin verilməsi üçün RF-nin Büdcə Kodeksində hansı qayda nəzərdə tutulur?

Büdcə Kodeksində müəyyən edilmişdir ki, büdcə krediti onun əvəzinin ödənilməsi əsasında və borc alan tərəfin qeyd edilən kreditin qaytarılması üzrə götürdüyü öhdəliyin yerinə yetirilməsinin təmin edilməsi şərtilə verilə bilər.

Büdcə kreditinin qaytarılması ilə əlaqədar öhdəliklərin yerinə yetirilməsinin təmin edilməsi vasitələri kimi yalnız verilən kreditin 100%-dən aşağı olmayan həcmdə bank təminatları, zamanətləri, əmlak girovu, eləcə də səhmlər, digər qiymətli kağızlar, paylar çıxış edə bilər.

Vergi kreditləri hüquqi şəxslərə büdcə krediti formasında verilə bilər.

Büdcə kreditinin verilməsinin icbari şərti səlahiyyətli orqan tərəfindən büdcə kreditni alan tərəfin maliyyə vəziyyətinin ilkin yoxlanılması işinin təşkilidir. Bu orqan həm də büdcə kreditindən məqsədli şəkildə istifadə edilməsinin yoxlanılması işini həyata keçirir.

Verilən vəsaitlərin qaytarılması, eləcə də onlardan istifadəyə görə ödəniş edilməsi büdcəyə edilən ödənişlərə bərabər tutulur.

Büdcə krediti yalnız qaytarılmaq şərtilə əvvəlcədən verilmiş büdcə vəsaitlərinə görə vaxtı uzadılmış borcları olmayan hüquqi şəxslərə verilir.

Dövlət və bələdiyyə unitar müəssisələrinə büdcə kreditinin verilməsi şərtləri və qaydaları necədir?

Büdcə kreditləri (faizli və faizsiz) dövlət və bələdiyyə unitar müəssisələrinə müvafiq büdcələr ilə nəzərdə tutulan məhdudiyətlər şəraitində və çərçivəsində verilir.

RF-nin Büdcə Kodeksində dotasiyalar, subsidiyalar və subvensiyalar dedikdə nə başa düşülür?

Dotasiyalar dedikdə cari xərclərin ödənilməsi məqsədilə əvəzsiz və qaytarılmamaq şətilə Rusiya Federasiyasının büdcə sisteminin digər səviyyəli büdcəsinə verilən büdcə vəsaitləri başa düşülür.

Subvensiyalar dedikdə müəyyən məqsədli xərclərin həyata keçirilməsi üçün əvəzsiz və qaytarılmamaq şətilə Rusiya Federasiyasının büdcə sisteminin digər səviyyəli büdcəsinə və hüquqi şəxsə verilən büdcə vəsaitləri başa düşülür.

Subsidiyalar dedikdə məqsədli xərclərin pay şəklində maliyyələşməsi şətilə Rusiya Federasiyasının büdcə sisteminin digər səviyyəli büdcəsinə və fiziki yaxud hüquqi şəxsə verilən büdcə vəsaitləri başa düşülür.

Rusiya Federasiyasının dövlət borcu deyiləndə nə başa düşülür?

RF-nin dövlət borcu RF tərəfindən təqdim edilən zəmanətlər üzrə öhdəliklər daxil olmağa RF-nin fiziki və huquqi şəxslər, beynəlxalq dövlətlər, beynəlxalq təşkilatlar və beynəlxalq hüququn digər subyektləri qarşısında borc iltizamıdır. Dövlət borcu dövlət xəzinəsini təşkil edən federal mülkiyyətdə olan əmlak ilə tam və şərtsiz olaraq təmin edilir.

Rusiya Federasiyasının borc öhdəlikləri aşağıdakı kimi ola bilər:

Borc alan tərəf kimi Rusiya Federasiyasının adından kredit təşkilatları, beynəlxalq dövlətlər və beynəlxalq maliyyə təşkilatları ilə bağlanmış kredit sazişləri və müqavilələri;

Rusiya Federasiyasının adından qiymətli kağızların buraxılması yolu ilə həyata keçirilən dövlət istiqrazları;

Rusiya Federasiyasının bu Federasiyanın büdcə sisteminin digər səviyyələrinin büdcələrindən büdcə ssudalarını və büdcə kreditlərini alması barədə müqavilələr və sazişlər;

Rusiya Federasiyası tərəfindən dövlət zəmanətlərinin təqdim edilməsi haqqında müqavilələr;

Rusiya Federasiyasının ötən illər üzrə dövlət iltizamlarının uzadılması və restrukturlaşdırılması haqqında beynəlxalq daxil olmaqla, saziş və müqavilələr.

Dövlətin daxili və xarici borcuna hansı öhdəliklər daxil edilir?

Dövlətin daxili borcunun həcminə aşağıdakılar daxil edilir:

Dövlət qiymətli kağızlar üzrə borcun əsas nominal məbləği;

Rusiya Federasiyası tərəfindən alınmış kreditlər üzrə əsas borcun həcmi;

Rusiya Federasiyasının digər səviyyəli büdcələrindən alınmış büdcə ssudaları və büdcə kreditləri üzrə əsas borcun həcmi;

Rusiya Federasiyası tərəfindən təqdim edilən dövlət zəmanətləri üzrə öhdəliklərin həcmi.

Rusiya Federasiyasının xarici borcunun həcminə aşağıdakılar daxildir:

xarici dövlətlərin, kredit təşkilatlarının, firmaların və beynəlxalq maliyyə təşkilatlarının Rusiya Federasiyası tərəfindən alınmış kreditlər üzrə əsas borcunun həcmi;

Rusiya Fedrasiyası tərəfindən təqdim edilən dövlət zəmanətləri üzrə öhdəliklərin həcmi.

Dövlət borcunun idarə edilməsi hansı orqanların üzərinə qoyulmuşdur?

Rusiya Federasiyasının dövlət borcunun idarə edilməsi Rusiya Federasiyası Hökumətinin, Rusiya Federasiyası subyektinin dövlət borcunun idarə edilməsi Rusiya Federasiyası subyektinin icra hakimiyyəti orqanının, bələdiyyə borcunun idarə edilməsi isə yerli özünüidarə səlahiyyətli orqanı tərəfindən həyata keçirilir.

Rusiya Federasiyasının, onun subyektlərinin və bələdiyyə təşkilatlarının borc iltizamlarına görə kim məsuliyyət daşıyır?

Rusiya Federasiyası öz öhdəliklərinə görə məsuliyyət daşıyır və əgər qeyd edilən öhdəliklərə Rusiya Federasiyası tərəfindən təminat verilməyibsə, Rusiya Federasiyası subyektlərinin bələdiyyə təşkilatlarının borc iltizamlarına görə məsuliyyət daşımır.

Əgər qeyd edilən iltizamlara Rusiya Federasiyası subyektləri və bələdiyyə təşkilatları tərəfindən təminat verilməzsə, onlar bir-birinin, eləcə də Rusiya Federasiyasının borc iltizamlarına görə məsuliyyət daşıyırlar.

Hansı hakimiyyət orqanları dövlətin xarici vəsaitlərini götürmək (borc olaraq) hüququna malikdir?

Rusiya Federasiyasının adından Rusiya Federasiyasının dövlət xarici vəsaitlərinin (borc olaraq) götürülməsinin həyata keçirilməsi və xarici kreditlərin (borclarının) cəlb edilməsi üçün dövlət zəmanətlərinin təqdim edilməsi barədə müqavilələrin bağlanması hüququ RF Hökumətinə və ya ona tabe olan cavabdeh federal icra hakimiyyəti orqanına məxsusdur.

Rusiya Federasiyasının xarici vəsaitlərinin götürülməsi federal büdcə kəsirinin ödənilməsi, eləcə də dövlətin borc iltizamlarının yerinə yetirilməsi üçün istifadə edilir.

***Borcun restrukturlaşması dedikdə RF-nin
Büdcə Kodeksində nə başa düşülür?***

Borcun restrukturlaşdırılması dedikdə RF-nin Büdcə Kodeksində dövlət və bələdiyyə borcunu təşkil edən borc iltizamlarının razılaşmaya əsaslanaraq borcların digər ödənilməsi şərtlərini nəzərdə tutan başqa borc iltizamları ilə əvəz edilməsi vasitəsilə dayandırılması başa düşülür.

Borcun restrukturlaşması əsas borc məbləğinin hissə-hissə silinməsi (ixtisar edilməsi) ilə yerinə yetirilə bilər.

Əgər restrukturlaşdırılan borcun ödənilməsi üçün xərclərin məbləği restrukturlaşdırılan öhdəliklərin ümumi həcminə daxil edilərsə, onda qeyd edilən məbləğ cari ildə borc iltizamının ödənilməsi üçün xərclərin həcminə daxil edilmir.

***RF-nin Budcə Kodeksində Rusiya Federasiyasının
dövlət borcunun və Rusiya Federasiyasının dövlət
vəsaitlərinin götürülməsinin (borc olaraq) son həcmi
necə nəzərdə tutulmuşdur?***

Büdcə Kodeksində aşağıdakı ən son həcmələr nəzərdə tutulmuşdur:

Rusiya Federasiyasının dövlət xarici vəsaitlərinin götürülməsinin (borc olaraq) son həcmi Rusiya Federasiyasının dövlət xarici borcunun ödənilməsi üzrə illik ödənişlərin həcmi ötməməlidir;

Növbəti maliyyə ili üçün Rusiya Federasiyasının dövlət daxili borcunun və dövlət xarici borcunun son həcmələri və xarici vəsaitlərinin götürülməsi məhdudluğu üçün maliyyə ili üçün federal büdcə haqqında federal qanun ilə borcun öhdəliklər üzrə

təmin edilməsi formalarına görə bölünməsi vasitəsilə təsdiq edilir.

***RF-nin Bütçə Kodeksində dövlət və bələdiyyə
zəmanətlərinin verilməsi qaydası necədir?***

Bütçə Kodeksində dövlət və bələdiyyə zəmanət olaraq mülki-hüquq öhdəliklərinin təmin edilməsi vasitəsi başa düşülür və buna görə də, müvafiq olaraq Rusiya Federasiyası, Rusiya Federasiyasının subyekti və ya bələdiyyə təşkilatı – qarant üçüncü şəxslər qarşısında tam və ya qismən dövlət və bələdiyyə zəmanəti, öhdəliyi verilən şəxs tərəfindən yerinə yetirilmək üçün yazılı öhdəlik verir. Bu halda dövlət və ya bələdiyyə zəmanətinin yazılı forması icbari xarakter daşıyır. Buna riayət edilməməsi onun etibarsız olmasına gətirib çıxarır.

Zəmanətlər, bir qayda olaraq, konkurs əsasında verilir.

Dövlət və ya bələdiyyə zəmanətinin qarantı borclunun zəmanət verdiyi öhdəlik üzrə məsuliyyətinə əlavə olaraq başqa məsuliyyət daşıyır.

Rusiya Federasiyasının xarici borcunu təşkil edən öhdəliklər üzrə zəmanətlər qarantın birgə məsuliyyətini nəzərdə tuta bilər.

***Rusiya Federasiyasının, Rusiya Federasiyası subyektlərinin
dövlət daxili borcunun, bələdiyyə borcunun ödənilməsi
hansı orqanların üzərinə qoyulmuşdur?***

Rusiya Federasiyasının Hökumətində başqa cür nəzərdə tutulmadığı təqdirdə Rusiya Federasiyasının dövlət daxili borcunun verilməsi Rusiya Bankı və onun müəssisələri tərəfindən Rusiya Federasiyasının borc iltizamlarının yerləşdirilməsi, onların aradan qaldırılması və onlara görə faizlər formasında gəlirlərin ödənilməsi və ya başqa yolla həyata keçirilir.

Rusiya Federasiyası Hökumətinin əsas nümayəndəsinin Rusiya Federasiyasının borc iltizamlarının yerləşdirilməsi,

onların aradan qaldırılması və onlara görə faizlər formasında gəlirlərin ödənilməsi üzrə vəzifələri dövlət qiymətli kağızlarının emitenti vəzifəsini yerinə yetirmək məqsədilə federal icra hakimiyyəti orqanı, Rusiya Federasiyasının səlahiyyətli Hökuməti ilə imzalanmış xüsusi sazişlərə əsasən Rusiya Bankı, digər ixtisaslaşmış maliyyə təşkilatı tərəfindən həyata keçirilir.

Rusiya Bankı dövlətin daxili borcunun şərtsiz verilməsi üzrə əsas nümayəndənin vəzifələrini yerinə yetirir.

Rusiya Federasiyası subyektinin dövlət daxili borcunun, bələdiyyə borcunun verilməsi federal qanunlara, Rusiya Federasiyası subyektinin qanunlarına və yerli özünüidarə orqanlarının hüquqi aktlarına müvafiq olaraq həyata keçirilir.

FƏSİL 9

BÜDCƏ PROSESİ

Büdcə prosesi dedikdə nə başa düşülür?

Büdcə prosesi – büdcə layihələrinin, dövlət qeyri-büdcə fondlarının büdcə layihələrinin hazırlanması və baxılması, büdcələrin və dövlət qeyri-büdcə fondlarının büdcələrinin təsdiq edilməsi və yerinə yetirilməsi, eləcə də onların yerinə yetirilməsinə nəzarət üzrə dövlət hakimiyyəti orqanlarının, yerli özünüidarə orqanlarının və büdcə prosesi iştirakçılarının fəaliyyətinin normalar ilə qanuniləşdirilmiş hüququdur.

Büdcə siyahısı dedikdə RF-nin Büdcə Kodeksində nə başa düşülür?

Büdcə Kodeksində büdcə siyahısı büdcə vəsaitlərini alanlar arasında büdcə təyinatlarının bölüşdürülməsini müəyyən edən və Rusiya Federasiyasının büdcə təsnifatına əsasən hazırlanan büdcə gəlirlərinin və xərclərinin, eləcə də büdcə kəsirinin maliyyələşdirilməsi mənbələrindən daxil olan vəsaitlərin büdcə təyinatlarının rüblük bölüşdürülməsi haqqında sənəd kimi nəzərdən keçirilir.

RF-nin Büdcə Kodeksində hansı orqanlar büdcə prosesinin iştirakçılarna aid edilir?

Büdcə Kodeksində büdcə prosesinin iştirakçılarna aşağıdakılar aid edilir:

Rusiya Federasiyasının prezidenti;
qanunvericilik hakimiyyəti orqanları;
icra hakimiyyəti orqanları (Rusiya Federasiyası subyektlərinin yüksək vəzifəli şəxsləri, yerli özünüidarə orqanlarının

rəhbərləri, maliyyə orqanları, büdcə gəlirlərinin toplanılması işlərini yerinə yetirən orqanlar, digər səlahiyyətli orqanlar);

pul-kredit tənzimləmə orqanları;

dövlət və bələdiyyə maliyyə nəzarəti orqanları;

dövlət qeyri-büdcə fondları;

büdcə vəsaitlərinin baş sərəncamçıları və sərəncamçıları;

Rusiya Federasiyasının və Rusiya Federasiyası subyektlərinin qanunvericiliyinə əsasən büdcə, vergi və başqa səlahiyyətlərin qoyulduğu digər orqanlar.

Büdcə prosesinin iştirakçıları həm də büdcə təşkilatları, dövlət və bələdiyyə unitar müəssisələri, büdcə vəsaitlərini digər alanlar, eləcə də büdcə vəsaitləri ilə ayrı-ayrı əməliyyatları yerinə yetirən kredit təşkilatlarıdır.

Büdcə vəsaitlərinin əsas sərəncamçıları kimdir?

Federal büdcə vəsaitlərinin əsas sərəncamçısı federal büdcə xərclərinin idarə təsnifatına əsasən müəyyən edilən federal büdcə vəsaitlərinin tabe sərəncamçılar və büdcə vəsaitlərinin alıcıları üzrə bölüşdürmək hüququ olan Rusiya Federasiyasının dövlət hakimiyyəti orqanıdır.

Rusiya Federasiyası subyektinin büdcə vəsaitlərinin, yerli büdcə vəsaitlərinin əsas sərəncamçısı - müvafiq büdcə xərclərinin idarə üzrə təsnifatına əsasən müəyyən edilən Rusiya Federasiyası subyektinin büdcə vəsaitlərinin və yerli büdcə vəsaitlərinin tabe sərəncamçıları və alıcılarına görə büdcə vəsaitlərini bölüşdürmək hüququna malik olan Rusiya Federasiyası subyektinin dövlət hakimiyyəti orqanı, yerli özünüidarə orqanı, büdcə təşkilatıdır.

Büdcə vəsaitlərinin əsas sərəncamçıları hansı hüquq və səlahiyyətlərə malikdir?

Büdcə vəsaitlərinin əsas sərəncamçısı aşağıdakı hüquq və səlahiyyətlərə malikdir:

- 1) maliyyə xərclərinin normativləri nəzərə alınaraq büdcə vəsaitlərinin tabe sərəncamçıları və alıcıları üçün dövlət və bələdiyyə xidmətlərinin yerinə yetirilməsi ilə əlaqədar tapşırıqları müəyyən edir;
- 2) tabe büdcə təşkilatlarının gəlirlər və xərclər smetasını hazırlayır;
- 3) büdcə siyahısını hazırlayır, büdcə vəsaitlərinin idarə sərəncamçıları və alıcıları ilə əlaqədar büdcə öhdəliklərinin limitlərini bölüşdürür və büdcənin müvafiq hissəsini yerinə yetirir;
- 4) büdcə təşkilatının motivləşdirilmiş təsəvvürünə əsasən büdcəni yerinə yetirən orqanı xəbərdarlıq etməklə onun maddələri arasında vəsaitlərin bölüşdürülməsi ilə əlaqədar büdcə təşkilatının gəlirlər və xərclər üzrə təsdiq olunmuş smetasına dəyişikliklər etmək hüququna malikdir;
- 5) büdcə vəsaitlərindən məqsədli istifadə edilməsinin, onların vaxtında qaytarılmasının təmin edilməsi, hesabatın təqdim edilməsi, dövlət və bələdiyyə xidmətlərinin göstərilməsi üzrə tapşırıqların yerinə yetirilməsi ilə əlaqədar büdcə vəsaitlərinin alıcılarının nəzarətini yerinə yetirir;
- 6) təsərrüfatın idarə edilməsində və ya operativ idarəetmədə müvafiq olaraq Rusiya Federasiyasının, Rusiya Federasiyası subyektlərinin və bələdiyyə təşkilatlarının mülkiyyətinin verildiyi büdcə vəsaitlərinin sərəncamçılarının, büdcə müəssisələrinin və büdcə vəsaitlərinin digər alıcılarının, eləcə də dövlət və bələdiyyə unitar müəssisələrinin büdcə vəsaitlərindən istifadəyə nəzarətini yerinə yetirir;
- 7) ayrılmış vəsaitlər üzrə büdcənin yerinə yetirilməsi haqqında müqayisəli hesabat, gəlirlər və xərclər üzrə müqayisəli smeta, eləcə də dövlət və bələdiyyə xidmətlərinin göstərilməsi ilə əlaqədar tapşırıqların yerinə yetirilməsi haqqında hesabat hazırlayır və müvafiq budcənin yerinə

yetirilməsinə nəzarət edilməsinə məsuliyyət daşıyan orqana təqdim edir.

Hansı hakimiyyət orqanları büdcə vəsaitlərinin sərəncamçıları ola bilər?

Büdcə vəsaitlərinin sərəncamçıları büdcə vəsaitlərinin həmin vəsaitlərin tabecilikdə olan alıcıları üzrə bölüşdürülməsi hüququna malik olan icra hakimiyyəti orqanları və ya yerli özünüidarə orqanı ola bilər.

Büdcə vəsaitlərinin alıcıları kimlərdir?

Büdcə vəsaitlərinin alıcıları növbəti il üçün büdcə siyasətinə müvafiq olaraq büdcə vəsaitlərini almaq hüququna malik olan büdcə müəssisələri və digər təşkilatlardır.

Büdcənin işlənilib hazırlanmasında hansı sənədlər əsas götürülür?

Büdcənin hazırlanması hər şeydən əvvəl aşağıdakılara əsaslanır:

Rusiya Federasiyası Prezidentinin büdcə məktubuna;
növbəti maliyyə ili üçün müvafiq ərazinin sosial-iqtisadi inkişafı haqqında proqnoza;
növbəti maliyyə ili üçün müvafiq ərazinin büdcə və vergi siyasətinin əsas istiqamətlərinə;
növbəti maliyyə ili üçün müvafiq ərazi üzrə müqayisəli maliyyə balansı haqqında proqnoza;
növbəti maliyyə ili üçün müvafiq ərazinin iqtisadiyyatının dövlət və bələdiyyə sektorunun inkişafı planına.

Federal büdcə layihəsinin Dövlət Dumasında nəzərdən keçirilməsi üçün təqdim edilmə müddəti nə qədərdir?

Rusiya Federasiyasının Hökuməti növbəti maliyyə ili üçün federal büdcə haqqında federal qanun layihəsinin cari ilin 26 avqust tarixindən gec olmayan müddətdə Dövlət Dumasında nəzərdən keçirilməsini təklif edir.

Federal büdcə haqqında layihə ilə birlikdə Dövlət Dumasına hansı əsas sənədlər təqdim edilir?

Federal büdcə haqqında layihə ilə birlikdə RF Hökuməti Dövlət Dumasına bir sıra sənədləri, o cümlədən aşağıdakıları təqdim etməyə borcludur:

Rusiya Federasiyasının cari ilin ötən müddəti ərzində sosial-iqtisadi inkişafının ilkin yekunları;

növbəti maliyyə ili üçün Rusiya Federasiyasının sosial-iqtisadi inkişafı haqqında proqnoz;

növbəti maliyyə ili üçün büdcə və vergi siyasətinin əsas istiqamətləri;

iqtisadiyyatın dövlət və bələdiyyə sektorunun inkişafı planı;

növbəti maliyyə ili üçün Rusiya Federasiyasının ərazisi üzrə müqayisəli maliyyə balansı haqqında proqnoz;

növbəti maliyyə ili üçün Rusiya Federasiyasının konsolidasiya olunmuş büdcəsi haqqında proqnoz;

növbəti maliyyə ilində Rusiya Federasiyası subyektlərinin federal büdcəsinin və konsolidasiya olunmuş büdcələrinin qarşılıqlı əlaqələri üzrə əsas prinsiplər və hesablaşmalar;

növbəti maliyyə ilində federal büdcədən maliyyələşdirilmək üçün nəzərdə tutulmuş regionların inkişafı üçün federal məqsədli proqramların və federal proqramların layihələri;

növbəti maliyyə ili üçün dövlət və bələdiyyə müəssisələrinin özəlləşdirilməsi proqramının layihəsi;

növbəti maliyyə ili üçün Rusiya Federasiyasının dövlət xarici vəsaitlərinin götürülməsi (borc olaraq) proqramının layihəsi;

növbəti maliyyə ili üçün Rusiya Federasiyası tərəfindən xarici dövlətlərə dövlət kreditlərinin verilməsi proqramının layihəsi;

növbəti maliyyə ili üçün Rusiya Federasiyasının dövlət xarici borcunun borcun növlərinə və ayrı-ayrı dövlətlərə bölünməsinə görə strukturunun layihəsi;

növbəti maliyyə ili üçün nəzərdə tutulmuş daxili vəsaitlərin götürülməsi proqramının layihəsi ilə birlikdə Rusiya Federasiyasının dövlət daxili borcunun strukturunun layihəsi;

Rusiya Federasiyası Hökumətinin cari maliyyə ilinin ötən dövrü ərzində zamanətlərin verilməsi barədə hesabatı ilə birlikdə növbəti maliyyə ili üçün zamanətlərin verilməsi proqramının layihəsi.

Federal büdcə haqqında federal qanunun Dövlət Duması tərəfindən nəzərdən keçirilməsi qaydası necədir?

RF-nin Büdcə Kodeksində müəyyən edilmişdir ki, Dövlət Duması federal büdcə haqqında federal qanun layihəsini dördüncü oxunuşda nəzərdən keçirir.

Birinci oxunuşda aşağıdakılar müzakirə olunur: federal büdcə layihəsinin konsepsiyası və növbəti maliyyə ili üçün Rusiya Federasiyasının sosial-iqtisadi inkişafı haqqında proqnoz, növbəti maliyyə ili üçün büdcə və vergi siyasətinin əsas istiqamətləri, federal büdcə və Rusiya Federasiyası subyektlərinin büdcələri arasında qarşılıqlı əlaqələr üzrə əsas prinsiplər və hesablaşmalar, federal büdcə kəsirinin xarici maliyyələşmə mənbələri ilə əlaqədar Rusiya Federasiyasının dövlət xarici vəsaitlərinin götürülməsi proqramının layihəsi, eləcə də aşağıdakılar aid edilən federal büdcənin əsas xarakteristikaları:

büdcə gəlirlərinin təsnifatının qruplara, yarım qruplara və maddələrə görə federal büdcə gəlirləri;

federal büdcə və Federasiya subyektlərinin büdcələri arasında federal vergilərdən və rüsumlardan gələn gəlirlərin bölüşdürülməsi;

növbəti maliyyə ili üçün federal büdcənin mütləq rəqəmlər və federal büdcə xərclərinə gələn faizlər ilə kəsiri və federal büdcə kəsirinin aradan qaldırılması mənbələri;

növbəti maliyyə ili üçün federal büdcə xərclərinin ümumi məbləği.

Növbəti maliyyə ili üçün federal büdcə layihəsi birinci oxunuşda rədd edilərsə, Duma aşağıdakıları yerinə yetirə bilər:

növbəti maliyyə ili üçün federal büdcənin əsas xarakteristikalarının razılaşdırılmış variantının maddənin birinci oxunuşda nəzərdən keçirilməsinə cavabdeh olan komitələrinin yekun qərarlarında və büdcənin nəzərdən keçirilməsinə cavabdeh olan Federasiya Şurasının komitəsinin yekun qərarında göstərilən təklif və tövsiyələrə uyğun olaraq işlənib hazırlanması məqsədilə qeyd edilən qanun layihəsini Dövlət Dumasının, Federasiya Şurasının və Rusiya Federasiyası Hökumətinin nümayəndələrindən ibarət olan federal büdcənin əsas xarakteristikalarının dəqiqləşdirilməsi üzrə razılaşdırma komissiyasına vermək (bundan sonra – razılaşdırma komissiyası);

qeyd edilən qanun layihəsini hazırlayıb qurtarmaq üçün Rusiya Federasiyası Hökumətinə qaytarmaq;

Rusiya Federasiyası Hökumətinə etibar edilməsi haqqında məsələ qaldırmaq.

Büdcə Kodeksi müəyyən edir ki, razılaşdırma komissiyası 10 gün ərzində federal büdcənin əsas xarakteristikalarının variantını işləyib hazırlayır və onları vergi və rüsumlar haqqında qanunvericilik aktlarına dəyişikliklər və əlavələr edilməsi barədə Dövlət Dumasında nəzərdən keçirilmək üçün təklif edilən qanun layihələri və federal büdcə kəsirinin xarici maliyyələşməsi ilə əlaqədar Rusiya Federasiyasının dövlət xarici vəsaitlərinin götürülməsi proqramının layihəsi ilə razılaşdırır.

Razılaşdırma komissiyasının qərarı razılaşdırma komissiyasının Dövlət Dumasından, Federasiya Şurasından və Rusiya Federasiyası Hökumətindən olan üzvlərinin ayrı-ayrı səsverməsi yolu ilə qəbul edilir. Qərar o vaxt tərəf vasitəsilə qəbul edilir ki, ona razılaşdırma komissiyasının iclasında iştirak edən həmin tərəfin əksəriyyəti səs vermiş olsun. Hər bir tərəfin səsverməsinin nəticələri bir səs kimi qəbul edilir. Qərar o vaxt razılaşdırılmış hesab edilir ki, onu üç tərəf dəstəkləmiş olsun. Ən azı bir tərəfin etiraz etdiyi qərar razılaşdırılmamış hesab edilir.

Tərəflərin razılıq əldə edə bilmədikləri məsələlər Dövlət Dumasında nəzərdən keçirilmək üçün təklif edilir.

Əgər Dövlət Duması razılaşdırma komissiyasının işinin nəticələrinə görə federal büdcənin əsas xarakteristikalarına dair qərarlar qəbul etməzsə, növbəti maliyyə ili üçün federal büdcə haqqında federal qanun layihəsinin birinci oxunuşda təkrar rədd edildiyi hesab edilir.

Növbəti maliyyə ili üçün federal büdcə haqqında federal qanun layihəsinin ilk oxunuşda təkrar rədd edilməsi zamanı Dövlət Dumasının qeyd edilən qanun layihəsini təkrar olaraq razılaşdırma komissiyasına və Rusiya Federasiyasının Hökumətinə göndərmək hüququ yoxdur. Federal büdcə haqqında federal qanun layihəsinin təkrar rədd edilməsi yalnız Dövlət Dumasının Rusiya Federasiyası Hökumətinə etibar edilməsi barədə məsələ qaldırdığı halda mümkün ola bilər.

Federal büdcənin əsas xarakteristikasının ilk oxunuşda təsdiqi zamanı bu dəyişikliklərə qarşı razılaşdırma komissiyasının müsbət rəyi olmadığı təqdirdə Dövlət Duması razılaşdırma komissiyasının işinin yekunlarına görə federal büdcə gəlirlərini və kəsirini artırmaq hüququna malik deyildir.

Federal büdcənin Dövlət Duması tərəfindən ikinci oxunuşda nəzərdən keçirilməsi zamanı birinci oxunuşda təsdiq edilmiş federal büdcə xərclərinin funksional təsnifatının bölmələrinə əsasən federal büdcə xərcləri və Rusiya Federasiyası subyektlərinin Federal Maliyyə Yardımına Fondunun həcmi təsdiq edilir.

Növbəti maliyyə ili üçün federal büdcə layihəsinin Dövlət Dumasında üçüncü oxunuşda nəzərdən keçirilməsi zamanı aşağıdakılar təsdiq olunur: Rusiya Federasiyasının büdcə xərclərinin funksional təsnifatının yarım fəsilərinə və Rusiya Federasiyasının büdcə xərclərinin funksional təsnifatının bütün dörd səviyyəsinə görə federal büdcə vəsaitlərinin əsas sərəncamçıları üzrə federal büdcə xərcləri, Rusiya Federasiyasının Federal Maliyyə Yardımı Fondunun vəsaitlərinin Rusiya Federasiyası subyektlərinə görə bölüşdürülməsi; dövlət müdafiə sifarişinin əsas göstəriciləri; federal məqsədli proqramların, növbəti maliyyə ili üçün federal ünvanlı investisiya proqramının, federal büdcənin bölmələrinə əsasən ikinci oxunuşda təsdiq olunmuş xərclər çərçivəsində növbəti maliyyə ili üçün dövlət silahlanma proqramının, növbəti maliyyə ili üçün Rusiya Federasiyası Hökumətinin zəmanətlərinin verilməsi proqramının, xərclərin hər bir növü üzrə federal büdcə vəsaitlərinin qaytarılma şərtilə verilməsi proqramının, növbəti maliyyə ili üçün Rusiya Federasiyasının dövlət xarici vəsaitlərinin götürülməsi proqramının, Rusiya Federasiyasının daxili vəsaitlərinin götürülməsi proqramının, növbəti maliyyə ili üçün Rusiya Federasiyasının xarici dövlətlərə dövlət kreditlərinin verilməsi proqramının maliyyələşməsi üçün federal büdcə xərcləri və satışı üçün büdcədə vəsaitlərin nəzərdə tutulmaması ilə əlaqədar növbəti maliyyə ili üçün təxirə salınan və ya dayandırılan bir sıra qanunvericilik aktları (maddələr, maddələrin ayrı-ayrı bəndləri, yarım bəndlər, abzaslar).

Büdcə Kodeksi nəzərdə tutur ki, Dövlət Duması növbəti maliyyə ili üçün federal büdcə haqqında federal qanun layihəsinə qeyd edilən layihənin üçüncü oxunuşda qəbul edildiyi gündən 15 gün ərzində dördüncü oxunuşda müzakirə edir.

Dördüncü oxunuşda nəzərdən keçirilərkən qeyd edilən qanun layihəsi ümumilikdə səsə qoyulur. Ona düzəlişlər edilməsinə icazə verilmir.

Növbəti maliyyə ili üçün Dövlət Duması tərəfindən qəbul edilmiş federal büdcə haqqında federal qanun qəbul edildiyi

gündən beş gün ərzində nəzərdən keçirilmək üçün Federasiya Şurasına verilir.

Növbəti maliyyə ili üçün federal büdcə haqqında federal qanunun Federasiya Şurasında nəzərdən keçirilməsi qaydası necədir?

Federasiya Şurası növbəti maliyyə ili üçün federal büdcə haqqında federal qanunu Dövlət Duması tərəfindən təqdim edildikdən sonra 14 gün ərzində nəzərdən keçirir.

Nəzərdən keçirilərkən növbəti maliyyə ili üçün federal büdcə haqqında federal qanun onun ümumilikdə qəbul edilməsi məqsədilə səsə qoyulur.

Növbəti maliyyə ili üçün federal büdcə haqqında federal qanun Federasiya Şurası tərəfindən qəbul edildiyi gündən beş gün sonra imzalanmaq və ictimaiyyətə bildirilmək üçün Rusiya Federasiyasının prezidentinə göndərilir.

Növbəti maliyyə ili üçün federal büdcə haqqında federal qanun Federasiya Şurası tərəfindən rədd edilərsə, qeyd edilən federal qanun meydana çıxan fikir ayrılığının aradan qaldırılması məqsədilə razılaşdırma komissiyasına verilir.

Razılaşdırma komissiyası növbəti maliyyə ili üçün razılaşdırılmış büdcə haqqında federal qanunu təkrar nəzərdən keçirmək üçün 10 gün ərzində Dövlət Dumasına təqdim edir.

Dövlət Duması növbəti maliyyə ili üçün federal büdcə haqqında federal qanunu təkrar nəzərdən keçirir.

Təkrar nəzərdən keçirildikdən sonra Dövlət Duması tərəfindən qəbul edilən federal büdcə haqqında federal qanun RF-nin Büdcə Kodeksinin 207-ci səhifəsində göstərilən qaydada Federasiya Şurasına verilir.

Əgər Dövlət Duması Federasiya Şurasının qərarı ilə razılaşmazsa, növbəti maliyyə ili üçün federal büdcə haqqında federal qanun, Dövlət Duması deputatlarının ümumi sayının üçdə ikisindən az olmayan hissəsi ona səs verdiyi halda, qəbul ediləcəkdir.

***Növbəti maliyyə ili üçün federal büdcə haqqında federal qanun
RF prezidenti tərəfindən rədd edildiyi halda fikir ayrılığının
aradan qaldırılması qaydası necədir?***

Növbəti maliyyə ili üçün federal büdcə haqqında federal qanun Rusiya Federasiyası prezidenti tərəfindən rədd edildiyi halda qeyd edilən qanun fikir ayrılıqlarının aradan qaldırılması məqsədilə razılaşdırma komissiyasına verilir. Bu halda razılaşdırma komissiyasının tərkibinə Rusiya Federasiyasının nümayəndəsi daxil edilir.

***Büdcənin müvəqqəti idarə edilməsi
xüsusiyyətləri hansılardır?***

Büdcə Kodeksində nəzərdə tutulmuşdur ki, əgər büdcə haqqında qanun (qərar) maliyyə ilinin əvvəlindən qüvvəyə minməzsə, onda büdcəni yerinə yetirən orqan qanunvericilik ilə müəyyən edilmiş məqsədlər üçün investisiya obyektlərinin, dövlət sazişlərinin maliyyələşdirilməsinin davam etdirilməsinə, Rusiya Federasiyasının büdcə sisteminin digər səviyyələrinin büdcələrinə maliyyə yardımının göstərilməsi üçün büdcə vəsaitlərinin xərclənməsini yerinə yetirmək səlahiyyətinə malikdir: bu şərtlə ki, əvvəlki maliyyə ili üçün bu məqsədlərə görə büdcədən vəsaitlər ayrılmış olsun və bu vəsaitlər Rusiya Federasiyasının büdcə xərclərinin funksional və müəssisələr üzrə təsnifatının müvafiq bölmələrinə əsasən rüblük olaraq əvvəlki ildə buraxılmış pul vəsaitlərinin dördüdə bir hissəsindən (aylıq olaraq on ikidə birindən çox olmamalıdır) çox olmasın;

Bu büdcəni yerinə yetirən orqan növbəti maliyyə ili üçün büdcə haqqında qanun (qərar) layihəsində nəzərdə tutulmayan xərcləri maliyyələşdirməmək səlahiyyətinə malikdir;

Rusiya Federasiyasının büdcə sisteminin digər səviyyələrinin büdcələrinə tənzimləyici vergilərin normativləri, mərkəzləşdirilmiş tədbirlərin maliyyələşdirilməsi üçün Rusiya Federasiyasının büdcə sisteminin digər səviyyələrinin büdcələrinə

daxil edilən gəlirlərin mərkəzləşdirilməsi normativləri, büdcə haqqında (qərarda) müəyyən edilən digər tarif və qiymətlər əvvəlki maliyyə ili üçün büdcə haqqında qanunda (qərarda) müəyyən edilən həcmdə və qaydada tətbiq edilir.

Rusiya Federasiyasının büdcə sisteminin digər səviyyələrinin büdcələrinə maliyyə yardımının göstərilməsi üçün vəsaitlərin bölüşdürülməsi qaydası əvvəlki maliyyə ili üçün büdcə haqqında qanunda müəyyən edilən formada saxlanılır.

Əgər büdcə haqqında qanun (qərar) maliyyə ilinin əvvəlindən sonra üç ay ərzində qüvvəyə minməyibsə, büdcəni yerinə yetirən orqan aşağıdakıları etmək hüququna malik deyildir:

- büdcə vəsaitlərini investisiya məqsədləri üçün vermək;
- büdcə vəsaitlərini qaytarılmaq şərtilə vermək;
- qeyri-dövlət hüquqi şəxslərə subvensiyaları vermək;
- rüblük olaraq əvvəlki maliyyə ilində alınmış vəsaitlərin səkkizdə birindən çox həcmdə vəsaitləri götürmək;
- icra hakimiyyəti orqanlarının ehtiyat fondlarını yaratmaq və xərcləri bu fondlardan reallaşdırmaq.

III BÖLMƏ

TƏSƏRRÜFAT SUBYEKTLƏRİNİN (TƏŞKİLATLARININ) MALİYYƏSİ

Təşkilatların kommersiya və qeyri-kommersiya təşkilatlarına bölünməsi RF-nin Mülki Kodeksində müəyyən edilmişdir. Kommersiya təşkilatının fərqli cəhəti odur ki, onun yaradılmasının və fəaliyyətinin əsas məqsədi gəlir əldə etməkdir. Qeyri-kommersiya təşkilatı isə gəlir əldə edilməsi fəaliyyətinin əsas məqsədi olmayan və əldə edilmiş gəliri iştirakçılar arasında bölüşdürməyən təşkilatdır. RF-nin kommersiya təşkilatları aşağıdakı təşkilati-hüquqi formalardan birində yaradıla bilər: təsərrüfat cəmiyyətləri, təsərrüfat idarələri, istehsal kooperativləri, dövlət və bələdiyyə müəssisələri. Qeyri-kommersiya təşkilatları isə aşağıdakı təşkilati-hüquqi formalarda yaradılırlar: ictimai və dini təşkilatlar, sahibkar tərəfindən maliyyələşdirilən müəssisələr, xeyriyyə və digər fondlar: assosasiya və birliklər; digər formalar (qeyri-kommersiya təşkilatlarının təşkilati-hüquqi formaları həddindən artıq tez uyğunlaşandır və qanunla çox da ciddi müəyyən edilməmişdir).

Kommersiya təşkilatları arasında ölkə iqtisadiyyatı üçün xüsusi yeri istehsal sahəsində fəaliyyət göstərən kommersiya təşkilatları (bundan sonra mətn üzrə müəssisələr); maliyyə sahəsində fəaliyyət göstərən kommersiya təşkilatları tutur.

Təşkilatların maliyyəsi həmin təşkilatların yaradılmasının əsas məqsədinə uyğun olaraq faktiki və (ya) potensial pul vəsaitləri fondlarının formalaşdırılması, bölüşdürülməsi və istifadə edilməsi ilə əlaqədar meydana çıxan pul münasibətlərinin məcmusudur.

FƏSİL 10

MÜƏSSİSƏLƏRİN MALİYYƏSİ

*Müəssisələrin maliyyəsinin idarə edilməsinin mahiyyəti və xüsusiyyətləri**“Müəssisələrin maliyyəsi” iqtisadi kateqoriyasının məzmunu nədən ibarətdir?*

İqtisadi kateqoriya kimi müəssisələrin maliyyəsi məqsədli pul vəsaitləri fondlarının yaradılması, bölüşdürülməsi və onların istehsal və istehlak tələbatları baxımından istifadə edilməsi ilə əlaqədar təsərrüfat subyektlərində meydana çıxan pul münasibətlərinin məcmusudur.

Müəssisələrin maliyyəsi hansı funksiyaları yerinə yetirir?

Maliyyə bir sıra aşağıdakı vacib funksiyaları yerinə yetirməklə müəssisənin fəaliyyətində əhəmiyyətli rol oynayır: investisiya-bölüşdürmə, fond yaratma, gəlirin bölüşdürülməsi, nəzarət, tənzimləmə.

İnvestisiya-bölüşdürmə funksiyası müəssisənin yarım bölmələrinin müxtəlif strukturları arasında maliyyə resurslarının bölüşdürülməsindən, müəssisənin fəaliyyətinin ayrı-ayrı növlərinin maliyyələşməsindən, onun aktivlərinin müxtəlif qruplarının yaradılmasından ibarətdir.

Müəssisə sahibləri onun pul mədaxilinin bölüşdürülməsi barədə qərar verirlər. Onlar artıq gəlirləri dividendlər formasında götürməklə qoyulmuş kapitalın həcmi müəssisənin fəaliyyətinin genişləndirilməsini nəzərdə tutmayan səviyyədə saxlaya bilər və ya gələcəkdə daha böyük məbləğ almaq ümidi ilə gəlirə yenidən investisiya qoya bilər. Qeyd edilən bölüşdürmə müəssisənin maliyyəsinin **gəlirin bölüşdürülməsi funksiyası** çərçivəsində baş verir.

Hər bir müəssisə müxtəlif maliyyələşmə mənbələrinə malikdir: kreditlər, borclar, yenidən investisiyalaşdırılan gəlir və s. Çoxlu mənbələrdən vəsaitlərin cəlb edilməsi müəssisənin xərclərini çoxaldır. Ona görə də, hər bir müəssisə öz maliyyələşmə mənbələrinin strukturunu optimallaşdırmağa və onların təmin edilməsi üçün meydana çıxan xərcləri azaltmağa çalışır. Müəssisənin maliyyələşməsi mənbələrinin optimal birləşməsinin yaradılması vasitəsilə müəssisənin maliyyəsinin **fond yaratma funksiyası** meydana çıxır.

Müəssisənin maliyyəsinin **nəzarət funksiyasının** mahiyyəti müəssisənin resurs potensialından istifadə edilməsi prosesinə “sükan arxasında” nəzarət etməkdən ibarətdir. Bu nəzarət müəssisənin özü, onun sahibləri, kontragentləri, dövlət orqanları və yerli özünüidarəetmə orqanları vasitəsilə yerinə yetirilir. **Tənzimləyici funksiyanın** mahiyyəti maliyyə əməliyyatlarının yerinə yetirilməsinin qanuniləşdirilmiş xarakterində meydana çıxır.

Maliyyə idarəçiliyinin mahiyyəti nədir?

Maliyyə idarəçiliyini müəssisənin maliyyəsinin səmərəli idarə edilməsi sistemi kimi müəyyən etmək olar. Çox vaxt maliyyə idarəçiliyini maliyyə resurslarının cəlb edilməsi və istifadə edilməsi ilə əlaqədar müəssisədə meydana çıxan münasibətlər sistemi kimi izah edirlər. Maliyyə idarəçiliyi çərçivəsində müəssisənin aktivlərinin həcmi və tərkibi, müəssisənin fəaliyyətinin maliyyələşdirilməsi mənbələrinin strukturu, maliyyə fəaliyyətinin cari və perspektiv idarə olunmasının təşkil edilməsi barədə məsələlər həll edilir.

İstənilən idarəetmə sistemi iki əsas elementdən ibarətdir – idarəetmə subyektindən (alt sistemi idarə edən) və idarəetmə obyektindən (alt sistem tərəfindən idarə edilən).

Müəssisənin maliyyəsinə məxsus idarə edən alt sistemin müstəqil elementləri qismində aşağıdakıları müəyyən edirlər²⁰:

---

²⁰ Məsəl üçün, bax: V.V. Kovalyov, V.Vit.Kovalyov. Maliyyənin idarə olunması: Dərs vəsaiti. M. , 2002. C. 25.

maliyyənin idarə edilməsi üçün təşkilati strukturlar, maliyyə xidməti üzrə kadrlar, maliyyə metodları, maliyyə alətləri, maliyyə xarakterli məlumatlar və maliyyənin idarə edilməsi üçün texniki vəsaitlər.

***Müəssisənin maliyyəsinin idarə edilməsi üçün
təşkilati struktur necə qurulur?***

Maliyyənin idarə edilməsi üçün təşkilati struktur, eləcə də onun işçi heyəti müəssisənin həcmindən, onun fəaliyyətinin miqyasından və digər amillərdən asılıdır.

Kiçik müəssisədə maliyyənin idarə edilməsinin təşkilati strukturu ümumiyyətlə mövcud olmaya bilər, lakin onun bütün maliyyə məsələləri müəssisə rəhbəri və onun mühasibi tərəfindən həll edilə bilər. Böyük müəssisələrdə isə maliyyənin idarə edilməsi üçün əksər hallarda ayrıca təşkilati struktur – maliyyə xidməti (maliyyə departamenti, maliyyə direktorluğu) yaradılır. Ayrı-ayrı müəssisələrdə maliyyə xidmətlərinin strukturu öz xüsusiyyətlərinə malikdir, lakin bir qayda olaraq, burada iki böyük yarım bölmə ayrılır: plan-analitik və hesablama-nəzarət. Birinci yarım bölmə maliyyə axınlarının proqnozlaşdırılması, planlaşdırılması və təşkil edilməsi məsələlərinə, ikincisi isə müəssisənin fəaliyyətində maraqlı olan müxtəlif şəxslərin uçotunun, maliyyə nəzarətinin və iformasiya ilə təminatını təşkil edir. Hər iki yarım bölmə bir-biri ilə sıx əlaqədardır.

***Müəssisənin maliyyəsinin idarə edilməsi üçün
təşkilati strukturun yaradılması prosesində
hansı prinsiplərə riayət edilir?***

Müəssisənin maliyyəsinin idarə edilməsi üçün təşkilati strukturun yaradılması prosesində bir sıra prinsiplərə riayət edilir.

İqtisadi səmərəlilik prinsipi ondan ibarətdir ki, maliyyə xidmətinin cari fəaliyyətinin yaradılması və təmin edilməsi üçün

xərclər müəssisənin öz fəaliyyətinin nəticəsində əldə etdiyi birbaşa və qeyr-birbaşa gəlirlərdən çox olmamalıdır.

Maliyyə nəzarəti prinsipi. Müəssisənin və onun ayrı-ayrı yarım bölmələrinin fəaliyyətinə dövrü olaraq nəzarət edilməlidir. Təcrübə göstərir ki, maliyyə nəzarəti daha səmərəli və təsirlidir. Maliyyə nəzarəti çərçivəsində misal üçün, mühasibat (maliyyə) uçotunun, ödəniş-hesablama sənədləşmələrinin müstəqil auditor yoxlamaları və s. aparılır. Böyük şirkətlərdə isə daxili audit xidməti yaradılır.

Maliyyə stimullaşdırması prinsipi əvvəlki prinsip ilə sıx əlaqədardır və müəssisənin və onun ayrı-ayrı yarım bölmələrinin fəaliyyətinin səmərəliliyinin artırılması mexanizminin yaradılmasından ibarətdir. Bu mexanizmin əsasını müəssisə işçilərinin maliyyə baxımından həvəsləndirilməsi və cəzalandırılması üzrə müxtəlif vasitələr təşkil edir.

Müəssisənin maliyyəsinin idarə edilməsi prosesində hansı metod və üsullardan istifadə edilir?

Maliyyə metodlarını üç böyük qrupa bölmək olar: ümumi-iqtisadi, proqnoz-təhlil və xüsusi.

Birinci qrupa kreditləşmə, müəssisələrin kassa və hesablama əməliyyatları, sığorta, vergi goyuluşu və s. aiddir. İkinci qrupa isə maliyyə və vergi planlaşması, proqnozlaşdırma metodları, amilin təhlil edilməsi, modelləşdirmə və s. daxildir. Üçüncü qrupa maliyyə idarəçiliyinin siyasət, faktorinq əməliyyatları, françayzing, fyuçerslər və s. kimi üsulları aiddir.

Maliyyə aləti nə deməkdir?

Daha geniş mənada, maliyyə alətləri – elə bir müqavilədir ki, onun nəticəsində iştirakçılarından birinin maliyyə aktivləri və digərinin maliyyə öhdəlikləri çoxaldılır. Misal üçün, “A” müəssisəsi “B” müəssisəsi üçün ödəniş gecikdirilməklə malları təchiz etmiş və bunun nəticəsində “A” müəssisəsinin debitor borcu

çoxalmış və elə həmin məbləğdə də “B” müəssisəsinin kreditor borcu artmışdır.

Maliyyə alətləri birinciyə və ikinciyə bölünür. Birinciyə kreditlər, borc pullar, istiqraz vərəqələri, qiymətli pay kağızları və s. aiddir. İkinci maliyyə aləti (törəmə alətlər və ya derivativlər) – maliyyə opsiyonları, fyuçersləri, forfard sazişləri, faizli və valyuta svoplarıdır.

Müəssisənin maliyyəsinin idarə edilməsi sisteminin informasiya təminatının əsasını nə təşkil edir?

İstənilən səviyyədə maliyyənin idarə edilməsi sisteminin informasiya əsasını maliyyə xarakterli informasiya təşkil edir. Maliyyə idarəçiliyinin informasiya bazası həddindən artıq genişdir və ona xüsusilə, mühasibat uçotu, maliyyə orqanlarının məlumatları, bank sistemli müəssisələrin məlumatları, fond və valyuta birjalarının məlumatları daxildir.

Müəssisənin maliyyəsinin idarə edilməsində texniki vasitələrin rolu nədir?

Texniki vasitələr maliyyə idarəçiliyinin müstəqil və həddindən artıq vacib elementidir. Müasir müəssisənin maliyyəsinin idarə edilməsi personal kompyuterlər, kompyuter şəbəkələri, xüsusi proqram təminatı tətbiq edilmədən qeyri-mümkündür.

Müəssisənin maliyyəsinin idarə edilməsi sisteminin obyektini hansı elementlərdən ibarətdir?

Müəssisənin maliyyəsinin idarə edilməsi sisteminin obyektini kimi bir qayda olaraq, bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə olan üç elementi ayırırlar²¹: maliyyə münasibətləri, maliyyə resursları və maliyyə resurslarının mənbələri. Maliyyə menecerləri məhz bu elementlər vasitəsilə idarə etməyə çalışırlar.

---

²¹ Kovalyov V.V., Kovalyov Vit. V. Ukaz. Soç. S. 25

Hansı münasibətləri maliyyə münasibətləri adlandırmaq olar?

Maliyyə münasibətlərinə bu subyektlərin aktivlərinin tərkibinə və (ya) öhdəliklərinə edilən dəyişikliyi özünə daxil edən müxtəlif subyektlər arasındakı münasibətlər aiddir. Müəssisələrin maliyyəsi səviyyəsində olan bu münasibətlər sənədlə (müqavilə, faktura, cədvəl, akt və digərləri) təsdiq olunmuşdur və bir qayda olaraq, kontragentlərin əmlak və maliyyə vəziyyətinin dəyişməsi ilə müşayiət olunur. Müəssisələrin maliyyə münasibətləri müxtəlifdir. Bunlara büdcələr, müəssisə-partnyorlar, kredit-bank sistemi üzrə fəaliyyət döstərən idarələr ilə olan münasibətlər, həmçinin müəssisənin sahibləri, işçiləri və s. ilə olan münasibətlər aiddir.

Maliyyə resurslarının və onların mənbələrinin tərkibinə nə daxildir?

Maliyyə resurslarını balansın aktivində verilən resurslar, uzunmüddətli material, qeyri-material və maliyyə aktivləri, istehsal ehtiyatları, debitor borcu, pul vəsaitləri və onların ekvivalentləri kimi hesab etmək olar. Təbii ki, burada söhbət onların maddi təminatından deyil, aktivlərin müxtəlif növlərinə qoyulmuş pul vəsaitlərindən və onların nisbətindən gedir.

Maliyyə resurslarının mənbələri müəssisənin balansının passivində verilmişdir. Onları üç böyük qrupa bölmək olar: şəxsi kapital, uzunmüddətli öhdəliklər, qısamüddətli öhdəliklər.

Maliyyə meneceri və maliyyə xidmətləri müəssisədə hansı funksiyaları yerinə yetirirlər?

Maliyyə xidmətləri müəssisənin fəaliyyətinin idarə olunmasında vacib rol oynayır və aşağıdakı əsas funksiyaları yerinə yetirirlər:

- ümumi maliyyə analizi və maliyyə planlaşması;

- müəssisənin investisiya fəaliyyətinin idarə olunması;
- müəssisənin maliyyə resursları mənbələrinin idarə olunması;
- müəssisənin rentabelliyyənin təmin edilməsi məqsədilə onun maliyyə fəaliyyətinin idarə olunması;
- müəssisənin pul vəsaitlərinin cari olaraq idarə edilməsi.

Bazar şəraitində idarəetmənin plan-təhlil funksiyasının xüsusiyyətləri nədən ibarətdir?

Bazar iqtisadiyyatında müəssisələrin əksəriyyəti rəqabət mühitində öz fəaliyyətlərini müstəqil planlaşdırırlar. Rəqabət mühitində davam gətirməsi üçün müəssisə öz fəaliyyətini elə qurmalıdır ki, onun gəliri xərclərindən daha çox olsun. Lakin əgər biznesi hansısa sahəsi daha da cəlbedici olarsa, rəqiblər mütləq ora daxil olacaqlar. Ona görə də, müəssisənin idarə aparatı mümkün dəyişiklikləri proqnozlaşdırmalı, neqativ amillərin aradan qaldırılmasına yönəldilmiş müəyyən tədbirlər işləyib-hazırlamalı və tətbiq etməlidir. Bundan başqa, müəssisə bazar şəraitində yuxarı orqanın onun məhsulu üçün təchizatçı və istehlakçı tapa bilməsinə, eləcə də onunla işgüzar əlaqələr yaradılmasına ümid edə bilməz. Bu halda fəaliyyət göstərən və ya potensial kontragentin maliyyə fəaliyyətinin düzgün qiymətləndirilməsinin əhəmiyyəti artmağa başlayır. Müvəffəqiyyətlə çalışan müəssisə həm də kapital qoyma problemi ilə üzləşir. Burada söhbət xüsusi maddi bazadan deyil, həm də biznesin digər sahələrinə kapital qoyuluşundan gedir ki, bu da bu və ya digər investisiya istiqamətinin əhəmiyyətinin qiymətləndirilməsini zəruri edir. Beləliklə, bazar şəraitində birinci yerə plan-təhlil funksiyasının proqnoz-istiqamətləndirilmiş və kommunikativ aspektləri çıxır.

***Müəssisənin fəaliyyətinin araşdırılması
və planlaşdırılması üçün informasiya təminatı
sistemi hansı elementlərdən ibarətdir?***

Müəssisənin idarə olunması sisteminin informasiya təminatının əsas elementi informasiya bazasıdır və bunun tərkibinə daxil olanları beş iri blokda qruplaşdırmaq olar: tənzimləyici-hüquqi xarakterli məlumatlar, normativ-məlumat xarakterli xəbərlər, mühasibat uçotu sistemi haqqında məlumatlar, statistik məlumatlar və qeyri-sistem məlumatları.

Birinci bloka qanunlar, qərarlar və fərmanlar, yəni hər şeydən əvvəl, müəssisənin fəaliyyətinin hüquqi əsasını müəyyən edən sənədlər daxildir. İkinci bloka isə dövlət orqanlarının (Maliyyə Nazirliyi, Rusiya Bankı, Qiymətli Kağızlar Bazarı üzrə Federal Komissiya), beynəlxalq təşkilatların və müxtəlif institutların, o cümlədən maliyyə institutlarının bazar iştirakçıları maliyyə sahəsində tələblərdən, tövsiyələrdən və kəmiyyət normativlərindən ibarət olan normativ sənədləri daxildir. Üçüncü blokda mühasibat uçotu barədə məlumatlar cəmləşmişdir. Dördüncü blok statistik məlumatlardan ibarətdir və bunları şərti olaraq iki massivə bölmək olar: mərkəzləşmiş şəkildə formalaşdırılan statistik məlumatlar və daxili statistika. Birinci massivə daim nəşr edilən ümumiqtisadi yönümlü rəsmi statistika (qiymətlərin indeksi, müxtəlif baxımdan ümumiqtisadi göstəricilərin dinamikası) və maliyyə statistikasını (faiz normalarının dinamikası, bazar indeksləri, valyuta kursları və s. barədə məlumatlar) daxildir. İkinci massivə müəssisənin əsas göstəriciləri üzrə statistik məlumatlar (satışdan gələn mədaxil, maya dəyəri, gəlir, maliyyə kapitalları və s.). Beşinci blokda şərti olaraq qeyri-sistem adlandırılan informasiya resursları verilmişdir. Bu cür adlandırılmanın mənası ondan ibarətdir ki, bu məlumatlar, birincisi, tərkibinə, strukturuna və s. görə ciddi şəkildə sistemləşdirilməmişdir, ikincisi isə onlar icbari xarakter daşımır, yəni bu resursun yaradılması və ondan istifadə edilməsi müəssisənin özünün xüsusi səlahiyyətidir. Bu blokun

əsas əlamətləri – daxili operativ məlumatlar və xarici mənbələrdən gələn digər məlumatlardır.

İnformasiya bazasına daxil olan məlumatlar üçün hansı tələblər irəli sürülür?

İnformasiya bazasına daxil olan çıxış məlumatlarına, yəni potensial olaraq informasiya daşıyan məlumatlara bir sıra tələblər, o cümlədən onların düzgünlüyü, vaxtında verilməsi, verilən məlumatın tamlığı, həddindən artıq dəqiqliyi, əhəmiyyəti və s. tələblər irəli sürülür.

İnformasiya sistemində mühasibat hesabatı hansı yeri tutur?

Maliyyə analizi sistemində xüsusi yeri müəssisənin maliyyə vəziyyətinin araşdırılması tutur. Bu təhlilin nəticələri idarə üzrə müxtəlif qərarların qəbul edilməsi zamanı əsas dəlillərin sırasına daxil edilir. Maliyyə vəziyyətinin analiz edilməsi müəssisənin ümumi mühasibat hesabatının məlumatlarına əsasən yerinə yetirilir. İnformasiya təminatı sistemində mühasibat hesabatının xüsusi yeri ondadır ki, o birincisi, yaxşı strukturlaşdırılmış, ikincisi, mahiyyət etibarilə vahid şəkildə salınmış (maliyyə hesabatı üzrə beynəlxalq standartların əhəmiyyətinin artmasını nəzərə alaraq, hətta beynəlxalq miqyasda vahid şəkildə salınmadan danışmaq olar), üçüncüsü, müntəzəm olaraq göstərilmək üçün mütləq xarakter daşıyan (istənilən ölkədə mühasibat hesabatı heç olmasa, ildə bir dəfə tərtib edilir) və dördüncüsü hamı tərəfindən əldə edilə bilən yeganə informasiya mənbəyidir (heç olmasa, istifadəçilər üçün tam qapalı olmayan).

Mühasibat hesabatının tərkibinə hansı sənədlər daxildir?

Normativ sənədlərə əsasən illik mühasibat hesabatının tərkibinə aşağıdakılar daxildir:

- a) Mühasibat balansı (forma № 1);
- b) Gəlirlər və itkilər haqqında hesabat (forma № 2);
- c) Mühasibat balansına və gəlirlər və itkilər haqqında hesabatla əlavələr:
  - Kapitalın dəyişməsi haqqında hesabat (forma № 3);
  - Pul vəsaitlərinin hərəkəti haqqında hesabat (forma № 4);
  - Mühasibat balansına əlavə (forma № 5);
  - Alınmış vəsaitlərdən məqsədli istifadə edilməsi haqqında hesabat (forma № 6);
- q) izahedici kağız;
- d) auditor rəyinin yekun hissəsi.

Qeyd edilən hesabat səhmdarlar üçün tərtib edilir. Vergi xidmətinə gəlincə, vergi qanunvericiliyinə əsasən vergi yığanlara təqdim edilən formaların siyahısı daha genişdir – orada bir neçə on sənəd var və bura mühasibat hesabatından başqa müxtəlif arayışlar, bəyannamələr, hesabatlar və başqaları daxildir.

Müəssisənin maliyyə vəziyyətinin təhlil edilməsinin hansı növləri vardır?

Hesabat məlumatlarına əsasən müəssisənin maliyyə vəziyyətinin təhlil edilməsi müxtəlif detallaşdırma səviyyəsi ilə yerinə yetirilə bilər. Burada təhlilin iki növünü müəyyən etmək olar: ekspress-təhlil və dərinləşdirilmiş təhlil.

Ekspress-təhlilin məqsədi aşağıdakılara əsasən müəssisənin maliyyə müvəffəqiyyətinin və inkişaf dinamikasının operativ və aydın şəkildə qiymətləndirilməsindən ibarətdir: 1) formal əlamətlərə görə hesabatın nəzərdən keçirilməsi (hesabat formalarının doldurulması düzgünlüyünün, aydın şəkildə tələb edilən bütün göstəricilərin olmasının və yekunların uyğunluğunun yoxlanılması, eləcə də hesabat maddələri arasında nəzarət uyğunluqlarının yoxlanılması); 2) auditorun rəyi ilə tanışlıq; 3) müəssi-

sənin hesablama siyasəti ilə tanışlıq; 4) hesabatda “zəif” maddələrin müəyyən edilməsi və onların dinamikada qiymətləndirilməsi (“zəif” maddələr əlverişsiz mühitdə maliyyə vəziyyətini xarakterizə edən hesabat maddələridir: itkilər, vaxtı uzadılmış kreditor və debitor borcu); 5) əsas indikatorlar ilə tanışlıq (səhmə gələn gəlir, şəxsi kapitalın rentabelliği, satışların rentabelliği və digərləri); 6) hesabatın əsas maddələrinin şərhindən və təhlil baxımından açılışından ibarət izahedici arayışın oxunması; 7) balans məlumatlarına əsasən əmlak və maliyyə vəziyyətinin ümumi qiymətləndirilməsi; 8) analizin nəticələrinə əsasən rəylərin formalaşdırılması (ekspres-təhlilin yekununun aparılması).

Ekspres-təhlil çox vaxt aparmamalıdır, onun yerinə yetirilməsi hansısa çətin hesablaşmaları və ətraflı informasiya bazasını tələb etməməlidir.

Dərinləşdirilmiş təhlil müəssisənin fəaliyyətinin aşağıdakı tərəfləri barədə məlumat əldə etməyə imkan verən analitik əmsallar sisteminin hesablanması tələb edir: əmlak vəziyyəti; likvidlik və ödəniş etmək qabiliyyəti; maliyyə sabitliyi, işgüzar fəallıq; gəlir və rentabellik; bazar fəallığı. Bundan başqa, dərinləşdirilmiş təhlil hesabat formalarının horizontal və vertikal təhlillərinin zlərinin yerinə yetirilməsini tələb edir.

Maliyyə hesabatının hansı formaları müəssisənin əmlak vəziyyətini qiymətləndirməyə imkan verir?

Müəssisənin əmlak potensialının maliyyə cəhətdən qiymətləndirilməsi balansın aktivində, eləcə də forma № 5-də verilmişdir. Bu blokun göstəriciləri müəssisənin “həcmi”, onun nəzarətində olan vəsaitlərin miqdarı və aktivlərin strukturu barədə məlumat əldə etməyə imkan verir.

Müəssisənin balansında olan təsərrüfat vəsaitlərinin məbləği necə müəyyən edilir?

Bu göstərici müəssisənin balansında hesablanan və onun yekun bazar qiyməti ilə mütləq uyğun olmayan ümumiləşdirilmiş maya dəyərinin qiymətindən və aktivlərin qiymətindən ibarətdir. Göstəricinin qiyməti onun valyutasını (yəni, balansın yekununu) həddindən artıq qaldıran maddələrin balansdan çıxarılması yolu ilə müəyyən edilir; məsələn, strukturu PBU 4/99 və RF-nin Maliyyə Nazirliyinin “Təşkilatların mühasibat hesabatının formaları haqqında” 13 yanvar, 2000-ci il tarixli əmrinə²² əsasən tövsiyə edilən balans üçün hesablanma formulu aşağıdakı kimidir:

$$NBV = TA-TS-OD$$

burada NBV – müəssisənin balansında olan təsərrüfat vəsaitlərinin məbləğidir;

TA- balans üzrə bütün aktivlərdir;

TS - portfeldəki şəxsi səhmlərdir;

OD- nizamnamə kapitalına üzvlük haqqı ilə əlaqədar təsisçilərin borcudur.

Bu göstəricinin dinamikada artımı əlverişlidir və müəssisənin iqtisadi gücünün artmasını göstərir. Əsas artım amili – gəlirin yenidən investisiyalaşdırılmasıdır.

Müəssisənin xalis aktivlərinin dəyəri necə hesablanır?

Mülki Kodeksə uyğun olaraq səhmdar cəmiyyətləri üçün xalis aktivlərin dəyəri hər il hesablanmalıdır, onun müəyyən şəraitdə əhəmiyyəti isə vəsaitlərin mənbələrinin həcminə və strukturuna, eləcə də dividendlərin ödənilməsinə təsir edə bilər. Bu göstərici (YA) aşağıdakı alqoritmə uyğun olaraq müəyyən edilir (hesablama üçün bütün göstəricilər balansdan götürülür):

---

²² İqtisadiyyat və həyat. 2000. №. 8

$$\text{ЧА} = (\text{BA} + \text{OA} - (\text{HДC} + 3\text{Y} + \text{CAП})) - [\text{ЦФ}] + \text{ДO} + (\text{KO} - \text{ДБП} - \text{ФП}),$$

burada BA– dövriyyədən kənar aktivlərdir (balansın aktivinin birinci bölməsinin yekunu);

OA – dövriyyə aktivləridir (balansın aktivinin ikinci bölməsinin yekunu);

HДC - əldə olunmuş qiymətli əşyalara görə əlavə dəyər vergisidir;

3Y- nizamnamə kapitalına üzvlük haqqı ilə əlaqədar təsisçilərin borcudur;

CAП – səhmdarlardan alınan şəxsi səhmlərdir;

ЦФ– məqsədli maliyyələşmə və gəlirlərdir;

ДO – uzunmüddətli öhdəliklərdir;

KO – qısamüddətli öhdəliklərdir;

ДБП– gələcək dövrlərin gəlirləridir;

ФП – istehlak fondlarıdır.

Hesablama formulunun məntiqi həddindən artıq sadədir – burada hesablaşmaların (yəni, bu aktivləri satmaq olar və əldə edilən məbləğləri kreditorlar qarşısındakı borcların ödənilməsinə vermək olar) kreditorlar qarşısında yekun borcların həcmi ilə təmin edilməsi kimi real olaraq nəzərdən keçirilə bilən aktivlər müqayisə edilir. Aktivlərin həcmi və borc məbləği arasındakı fərq xalis aktivləri təşkil edir. Xalis aktivlər müəssisənin öz sahibkarları arasına “borcunun” təmin edilməsi deməkdir – müəssisə bağlandığı təqdirdə sahibkarlar məhz bu məbləğin əldə olunmasına ümid edə bilərlər. Əslində, bu hesablama qiymətidir; əgər iş müəssisənin bağlanmasına gəlib çıxarsa, onda xalis aktivlərin həcmi, bir qayda olaraq hesablama qiymətindən əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənə və “fakta görə” müəyyən edilə bilər; onun təqribi həcmi aktivlərin özünün mümkün satış qiymətlərinə görə hesablanır.

Balansın valyutasında əsas vəsaitlərin payı balansın birinci bölməsinin yekununun onun valyutasına aid edilməsi ilə hesablanır. Əsas vəsaitlər müəssisəni maddi-texniki bazasının

mahiyyəti, onun gəlirlərinin artırılması üçün əsas maddi amildir. Qeyd edilən aktivin təhlil baxımından qiymətləndirilməsinin əhəmiyyəti bununla izah edilir.

Köhnəlmə əmsalını nə xarakterizə edir və necə hesablanır?

Köhnəlmə əmsalı əvvəlki dövrlərdə ilkin (bərpa) dəyərdə xərclərdən silinən və aşağıdakı formul üzrə hesablanan əsas vəsaitlərin dəyərinin hissəsini xarakterizə edir:

$$K_e = \frac{\text{Toplanmış amortizasiya}}{\text{Əsas vəsaitlərin ilkin (bərpa) dəyəri}}$$

Hesablanma üçün məlumatlar forma № 5-də verilmişdir. Bu göstəricinin şərti olmasına baxmayaraq, o, müəyyən analitik məna kəsb edir – bəzi araşdırmalara əsasən bərabər amortizasiya metodundan istifadə edilərkən azalma əmsalının qiymətinin 50%-dən çox olması arzu edilməz hesab edilir. Qeyd etmək lazımdır ki, bu göstəricinin aktivlərin fiziki cəhətdən köhnəlməsi ilə heç bir əlaqəsi yoxdur.

Hansı göstəricilər müəssisənin maliyyə vəziyyətini qısa planda daha adekvat xarakterizə edir?

Qısamüddətli perspektiv baxımından müəssisənin daha adekvat maliyyə vəziyyətini likvidlik və ödəmə qabiliyyəti göstəricilərinin köməyi ilə qiymətləndirmək olar. Bu göstəricilər müəssisənin öz qısamüddətli öhdəliklərinə əsasən vaxtında və tam həcmdə hesablama apara biləcəyi barədə analitikə məlumat verəcəkdir. Müəssisənin dövrüyyədən kənar aktivləri həm də, prinsip etibarilə, balans passivinin ayrıca bölməsində göstərilmiş müəssisənin qısamüddətli borcunun təmin edilməsi ola bilər. Lakin cari kreditor borcunun ödənilməsi üçün əsas vəsaitlərin satılması çox vaxt müəssisənin müflisləşməyə doğru getdiyini göstərir və adi əməliyyat kimi hesab edilə bilməz.

Ona görə də, müəssisənin cari maliyyə vəziyyətini qiymətləndirərkən qısamüddətli öhdəlikləri onların real və iqtisadi cəhətdən təsdiq edilmiş təminatı kimi dövriyyə aktivləri ilə müqayisə edilməsi məntiqli uyuşdur.

Likvidlik və ödəmə qabiliyyəti bir-birindən fərqli, lakin bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə olan xarakteristikalardır.

Müəssisələrin aktivlərinin likvidliyi dedikdə nə başa düşülür?

Hər hansı bir aktivin likvidliyi onun pul vəsaitlərinə transformasiya olunması qabiliyyətidir. Likvidlik dərəcəsi transformasiya dövrünün davam etməsi ilə müəyyən edilir. Müddət nə qədər qısa olarsa, verilmiş aktivlərin likvidliyi də bir qədər çox olar. Hesablama-təhlil ədəbiyyatda o aktivlər likvid adlanır ki, onlardan bir istehsal ili ərzində istifadə edilir.

Müəssisənin likvidliyi dedikdə nə başa düşülür?

Müəssisənin likvidliyi dedikdə öhdəliklərin yerinə yetirilməsi üzrə sazişlərdə nəzərdə tutulan müddətin pozulmasına baxmayaraq, müəssisənin qısamüddətli öhdəliklərinin yerinə yetirilməsi üçün nəzəri cəhətdən kifayət qədər həcmdə dövriyyə vəsaitlərinin olması başa düşülür.

Müəssisənin ödəmə qabiliyyəti dedikdə nə başa düşülür?

Ödəmə qabiliyyəti tez bir zamanda ödənilməli kreditor borclarına görə hesablamalar üçün kifayət edən pul vəsaitlərinin və onların ekvivalentlərinin olmasını bildirir. Belə ki, ödəmə qabiliyyətinin əsas əlamətləri aşağıdakılardır: a) hesablanma hesabında kifayət qədər vəsaitin olması; b) vaxtı uzadılmış kreditor borcunun olmaması.

Likvidliyi və ödəmə qabiliyyətini mütləq və nisbi göstəricilər vasitəsilə müəyyən edirlər. Əsas mütləq göstərici **xüsusi**

dövriyyə vəsaitlərinin həcmidir (WC). WC göstəricisinin daha geniş yayılmış hesablanma alqoritmi belədir:

$$WC = CA - CL,$$

Burada CA – dövriyyə aktivləridir;
CL – qısamüddətli öhdəliklərdir.

WC bütün qısamüddətli öhdəliklər üzrə ödəniş edildikdən sonra müəssisənin sərəncamında hansı məbləğdə dövriyyə vəsaitlərinin qalacağı barədə analitikə məlumat verəcəkdir. WC-nin tövsiyə edilən qiymətləri yoxdur; onu dinamikada təhlil edirlər; istehsal həcmünün artması ilə xüsusi dövriyyə vəsaitlərinin həcmi adətən çoxalır.

Likvidlik və ödəmə qabiliyyətinin qiymətləndirilməsi üçün hansı aidiyyəti göstəricilərdən istifadə edilir?

Likvidlik və ödəmə qabiliyyətinin ümumiləşdirilmiş xarakteristikası üçün likvidlik əmsallarından istifadə edilir. Burada öz likvidlik dərəcəsinə görə bir-birindən fərqlənən dövriyyə aktivlərinin üç qrupunu ayırırlar: istehsal ehtiyatları, debitor borcu, pul vəsaitləri və onların ekvivalentləri. Bu, müəssisənin likvidliyini və ödəmə qabiliyyətini xarakterizə edən üç təhlil əmsalını əmələ gətirməyə imkan verir.

Cari likvidlik əmsalı cari qısamüddətli borcun (cari öhdəliklərin) bir rubluna dövriyyə vəsaitlərinin (cari aktivlərin) neçə rublunun düşdüyünü göstərməklə müəssisənin likvidliyinə ümumi qiymət verir.

$$K_{nm} = \frac{\text{Dövriyyə vəsaitləri}}{\text{Qısamüddətli öhdəliklər}}$$

Göstəricinin qiyməti fəaliyyət sahələrinə və növlərinə görə əhəmiyyətli dərəcədə dəyişə bilər. Onun dinamikada mən-

tiqə uyğun şəkildə artımı əlverişli tendensiya kimi hesab edilir. Qərb hesablama-analiz təcrübəsində 2-yə bərabər olan göstəricinin qiyməti az mümkün hesab edilir; bu, göstəricinin dəqiq normativ qiymətini deyil, onun qaydasını göstərən təxmini qiymətdir.

Sürətli likvidlik əmsalı mənaca cari likvidlik əmsalı ilə eynidir, lakin çox az sayda dövriyyə aktivləri üzrə hesablanır: onların daha az likvid hissəsi hesabdan çıxarılmışdır:

$$K_{\text{лб}} = \frac{\text{Debitor borcu} + \text{pul vəsaitləri}}{\text{Qısamüddətli öhdəliklər}}$$

Bu cür çıxarılmanın məntiqi nəinki ehtiyatların çox az likvidliyindən ibarətdir, həm də, ən vacibi odur ki, istehsal ehtiyatlarının məcburi satışı zamanı əldə edilməli olan pul vəsaitləri onların əldə olunmasına görə xərclərdən çox aşağı ola bilər.

Bəzi qərb analitiklərinin işlərində əmsalın təxmini aşağı qiyməti – 1 misal gətirilir, lakin bu qiymət də şərti xarakter daşıyır.

Mütləq likvidlik (ödəmə qabiliyyəti) əmsalı müəssisənin sərt likvidlik meyarıdır; zərurət yarandığı halda qısamüddətli borc öhdəliklərinin hansı hissəsinin mövcud olan pul vəsaitləri hesabına dərhal ödənilə bilməsini göstərir;

$$K_{\text{лб}} = \frac{\text{Pul vəsaitləri}}{\text{Qısamüddətli öhdəliklər}}$$

Verilmiş əmsalın tövsiyə edilən qiymətləri yoxdur. Yerli hesabatın aparılması üçün iş təcrübəsi göstərir ki, onun qiyməti, bir qayda olaraq, 0,05-dən 0,1-ə qədər dəyişir.

Analitik üçün müəyyən maraq kəsb edən likvidliyi və ödəniş etmək qabiliyyətinin digər göstəriciləri də məlumdur. Likvidliyin və ödəmə qabiliyyətinin qiymətləndirilməsini düşünlü şəkildə yerinə yetirirlər; misal üçün, əgər WC-nin həcmi mənfidirsə, onda qısamüddətli perspektivdə müəssisənin maliyyə

vəziyyəti xoşagəlməz hesab edilir və likvidlik əmsalının hesablanması artıq öz mənasını itirir.

Müəssisənin maliyyə sabitliyini necə qiymətləndirmək olar?

Müəssisənin maliyyə sabitliyinin əsas xarakteristikalarından biri uzunmüddətli perspektiv baxımından onun fəaliyyətinin sabitliyidir.

Maliyyə sabitliyi kəmiyyət etibarilə iki cür qiymətləndirilir: birincisi, vəsaitlərin mənbələrinin strukturu baxımından, ikincisi, xarici mənbələrin təmin edilməsi ilə əlaqədar xərclər baxımından. Müvafiq olaraq, göstəricilərin iki qrupunu ayırırlar: şərti olaraq adlandırılan kapitallaşma əmsalı və ödəniş etmə əmsalı. Birinci qrupun göstəriciləri əsas etibarilə, balansın passivi haqqında məlumatlara əsasən hesablanırlar. İkinci qrupa isə, o göstəricilər daxil edilir ki, onlar faizlər və gəlirlər çıxılana qədər gəlirin daimi maliyyə xərclərinin həcmi ilə əlaqələndirilməsi yolu ilə hesablanır. Burada xərclər dedikdə, müəssisənin öz gəlirindən asılı olmayaraq sərf etdiyi xərclər nəzərdə tutulur.

Xüsusi kapitalın təmərküzü əmsalı müəssisə sahiblərinin fəaliyyəti üçün avans olaraq verilmiş vəsaitlərin ümumi məbləğindəki payını müəyyən edir:

$$K_{eq} = \frac{\text{Xüsusi kapital}}{\text{Vəsaitlərin bütün mənbələri}} = \frac{E}{TL}$$

burada TL – vəsaitlərin mənbələrinin (uzunmüddətli və qısamüddətli) ümumi məbləğidir, yəni balansın yekunudur.

Verilmiş əmsalın qiyməti nə qədər çox olarsa, müəssisə daha sabit, stabil və xarici kreditorlardan müstəqil şəkildə fəaliyyət göstərir. Bu göstəriciyə əlavə olaraq cəlb edilmiş vəsaitlərin həcmnin mənbələrin ümumi məbləğinə aid edilməsi yolu ilə hesablanan **cəlb edilmiş vəsaitlərin təmərküzü əmsalı** (K_{idc})

əmələ gəlir. Aydınır ki, qeyd edilən əmsalların qiymətlərinin miqdarı 1-ə (və ya 100%-ə) bərabərdir.

Uzunmüddətli maliyyələşmə mənbələrinin strukturunu xarakterizə edən göstəricilərə bir-birini qarşılıqlı şəkildə tamamlayan iki göstərici aiddir: aşağıdakı formullar vasitəsilə hesablanan **kapitallaşdırılmış mənbələrin maliyyə asılılığı əmsalı** (K_{dtc}) və **kapitallaşdırılma mənbələrinin maliyyə müstəqilliyə əmsalı** (K_{etc}):

$$K_{dtc} = \frac{\text{Uzunmüddətli öhdəliklər}}{\text{Xüsusi kapital} + \text{uzunmüddətli öhdəliklər}} = \frac{LTD}{E+LTD}$$

$$K_{etc} = \frac{\text{Xüsusi kapital}}{\text{Xüsusi kapital} + \text{uzunmüddətli öhdəliklər}} = \frac{E}{E+LTD}$$

Maliyyə təsir vasitəsinin səviyyəsi. Bu əmsal müəssisənin maliyyə sabitliyinin əsas xarakteristikalarından biri hesab edilir. Onun hesablanması üçün müxtəlif alqoritmlər məlumdur; aşağıdakı daha geniş şəkildə tətbiq edilir:

$$K_{bfl} = \frac{\text{Uzunmüddətli öhdəliklər}}{\text{Xüsusi kapital (balans qiyməti)}} = \frac{LTD}{E}$$

Göstəricinin iqtisadi interpretasiyası aydındır: şəxsi vəsaitlərin bir rubluna borc kapitalının nə qədər rublu düşür. Maliyyə təsir vasitəsinin səviyyəsinin dəyəri nə qədər çox olarsa, müəyyən şirkət ilə əlaqədar risk bir o qədər çox, onun ehtiyat borc potensialı, yəni zəruriyyət yarandığı təqdirdə müəssisənin əlverişli şərtlər ilə kredit almaq imkanı isə aşağı olar.

Bütün nəzərdən keçirilmiş göstəricilər kapitalizasiya əmsallarının qrupuna aid edilirdi.

Ödəniş əmsalları arasından daha vacib olanını – **ödənilməli olan faizlərin təmin edilməsi əmsalını** (TİE) ayıraq:

$$TİE = \frac{\text{Faizlər və vergilər tutulana qədər gəlir}}{\text{Ödənilməli olan faiz}} = \frac{EBT + İE}{E}$$

Aydındır ki, TİE qiyməti vahiddən çox olmalıdır, əks halda müəssisə cari öhdəliklərə görə xarici investorlar ilə geniş həcmdə hesablaşa apara bilməz. Əgər göstərici stabil olaraq bu cür yüksək qiymətə malik olarsa (bunu dinamikada təhlil zamanı görmək olar), borc kapitalının təchizatçıları ilə münasibətlərdə həddindən artıq əlverişli perspektivdən danışmaq olar, yəni müəssisə hesablaşmaların yerinə yetirilməsi üçün kifayət qədər həcmdə gəlir əldə edir.

Müəssisənin işgüzar fəallığını necə qiymətləndirmək olar?

Geniş mənada, “işgüzar fəallıq” məhsul, əmək və kapital bazarında firmanın irəliləməsinə yönəldilmiş bütün səyləri nəzərdə tutur. Müəssisənin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin idarə edilməsi baxımından bu termin onun cari istehsal və kommersiya fəaliyyəti kimi daha çox dar mənada başa düşülür.

Kəmiyyət baxımından qiymətləndirilmə və işgüzar fəallığın təhlil edilməsi aşağıdakı istiqamətlərə əsasən yerinə yetirilə bilər:

- əsas göstəricilərə əsasən planın (yuxarı təşkilatlar tərəfindən və ya müstəqil olaraq müəyyən edilən) yerinə yetirilməsi dərəcəsinin qiymətləndirilməsi və kənara çıxma hallarının təhlil edilməsi;
- maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin həcmnin artırılması üçün müvafiq templərin qiymətləndirilməsi və təmin edilməsi;
- kommersiya təşkilatının maddi, əmək və maliyyə resurslarından səmərəli istifadə olunması səviyyəsinin qiymətləndirilməsi.

Sonuncu istiqamət əsas istiqamətdir, onun mahiyyəti dövriyyə vəsaitlərinin rəşional strukturunun təmin edilməsindən ibarətdir. Maliyyənin cari idarə edilməsi məntiqi dövriyyə vəsaitlərindən səmərəli istifadə edilməsi tələbindən asılıdır – imkan daxilində hər bir rubl “işləməlidir” və aktivlərdə uzun müddət yararsız qalmamalıdır.

Çünki cari fəaliyyət zamanı vəsaitlərin transformasiyası aşağıdakı sxemə əsasən yerinə yetirilir: pullar → istehsal ehtiyatları → hesablaşmalarda olan vəsaitlər (debitorlar) → pullar ... onda pul vəsaitlərinin “yararsız” qalması, hər şeydən əvvəl, ehtiyatlara və debitorlara aid edilir. Məhz bu aktivlərə qoyulan vəsaitlərin dövriyyə qabiliyyəti də təhlil edilməlidir.

İstehsal ehtiyatlarının dövriyyə göstəricilərini nə xarakterizə edir və onlar necə hesablanırlar?

Maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin vacib göstəriciləri – satışdan və gəlirdən əldə edilən mədaxil dövriyyə göstəricilərindən birbaşa asılıdır. Bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqə aydındır – çox da böyük olmayan dövriyyə vəsaitlərinə malik olan, lakin onlardan daha səmərəli istifadə edən müəssisə böyük həcmli dövriyyə aktivlərinə malik olan müəssisə kimi eyni nəticələri əldə edə bilər, lakin bu zaman aktivlər qeyri-rasional struktura malik olacaq və cari həcm tələblərinə görə yüksək olacaqdır. Bundan başqa, dövriyyənin müxtəlif mərhələlərində yerləşən dövriyyə aktivləri, bir qayda olaraq, bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədədir; ona görə də, ayrı-ayrı mərhələdə dövriyyənin sürətləndirilməsi digər mərhələlərdə dövriyyənin sürətləndirilməsi ölçüləri ilə müşayət edilir.

İstehsal ehtiyatlarına vəsaitlərin qoyulması səmərəliliyi dövr etmə və ya günlər ilə ölçülən dövriyyə göstəriciləri ilə xarakterizə edilə bilər.

Dövr etmə ilə dövriyyə (INV_t) aşağıdakı alqoritmə əsasən hesablanır:

$$INV_t = \underline{COGS}$$

İnv

burada COGS - hesabat dövründə realizə edilən məhsulun maya dəyəridir (xammalın və materialın ümumi xərcləri).

İnv - hesabat dövründə orta xammal və materiallar ehtiyatıdır (dəyər mənasında).

Misal gətirilən göstərici dövrlər ilə ölçülür; Onun dinamikada artımını müsbət tendensiya hesab edirlər və o vəsaitlərin ehtiyatlarda dövriyyəsinin sürətləndirilməsi kimi xarakterizə edilir. Dövriyyə balans məlumatlarına və gəlirlər və itkilər haqqında hesabata əsasən hesablanır. Ticarət müəssisələri üçün bu formul başqa cürdür – kəsrin surətində tez-tez ancaq mal dövriyyəsi qeyd edilir, göstəricinin özü isə mal dövriyyəsinin sürəti adlanır. İndikator hesabat dövrü ərzində ehtiyatlara qoyulmuş pul vəsaitlərinin neçə dəfə dövr etdiyini göstərəcək.

Ehtiyatların dövr etməsi (günlərlə). Bu, dövriyyənin dövrlər ilə deyil, günlər ilə olan digər dövriyyəsidir. Hesablaşma alqoritmi belədir:

$$\text{İnv}d = \frac{\text{İnv}}{\text{COGS/D}},$$

burada D- hesabat dövründə günlərin sayıdır.

Kəsrin verilmiş məxrəcində bir günlük maya dəyəridir, yəni hesabat dövrü ərzində istifadə edilmiş xammalın və materialların həcmidir. Göstərici günlər ilə ölçülür və orta hesabla gün ərzində nə qədər pul vəsaitinin istehsal ehtiyatlarında yararsızlaşdığını xarakterizə edir. Bu dövrün davamiyyəti nə qədər az olarsa yaxşıdır, yəni, göstəricinin dinamikada aşağı düşməsi müsbət tendensiya kimi qəbul edilir.

Dövlər və günlər ilə dövriyyə göstəriciləri bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədədir – onların bir-birinə vurulması təhlil edilən hesabat dövrünün uzunluğuna bərabərdir.

Debitor borcunun dövriyyə göstəricilərinin (hesablaşmalarda vəsaitlərin) hesablanma alqoritmi necədir ?

Vəsaitlərin hesablaşmalarda dövriyyəsi (dövrələr ilə).
Müvafiq (AR_t) göstəricisi aşağıdakı alqoritmə əsasən hesablanır:

$$AR_t = \frac{S}{AR}$$

burada S- hesabat dövründə satışdan gələn mədaxildir;
AR isə hesabat dövründə orta debitor borcudur.

Bu göstərici dövrlər ilə (dəfə ilə) ölçülür və hesabat dövründə debitor borcuna qoyulmuş vəsaitlərin neçə dəfə dövr etdiyini göstərir. Göstəricinin dinamikada artımı müsbət tendensiya kimi hesab edilir.

Vəsaitlərin hesablaşmalarda dövriyyəsi (günlər ilə).
Müvafiq (AR_d) göstəricisi aşağıdakı alqoritmə əsasən hesablanır:

$$AR_d = \frac{AR}{S/D}$$

burada D – hesabat dövründə günlərin sayını bildirir.

Bu göstərici günlər ilə hesablanır və debitor borcunda vəsaitlərin orta hesabla neçə gün yararsız və ya istifadəsiz qaldığını göstərir. Göstəricinin dinamikada aşağı düşməsi müsbət tendensiya kimi hesab edilir. Nümunə gətirilmiş iki dövriyyə göstəricisinin bir-birinə vurulması hesabat dövrünün davamiyyətinə bərabərdir.

Əməliyyatın dövr etməsinin davamiyyəti göstəriciləri necə xarakterizə edilir və necə hesablanır?

Ehtiyatlarda və debitorlarda olan pul vəsaitlərinin immobilizasiyası (yəni, vəsaitlərin aktiv dövriyyədən ayrılması) dərəcəsinin ümumiləşdirilmiş xarakteristikası üçün aşağıdakı alqoritmə əsasən hesablanan **əməliyyatların dövr etməsinin davamiyyəti göstəricisi** tətbiq edilir:

$$D_{oc} = \dot{Inv}_d + AR_d$$

Verilmiş göstərici pul vəsaitlərinin orta hesabla neçə gün qeyri-pul vəsaitlərinin dövriyyə aktivlərində istifadəsiz qaldığını göstərir. Dinamikada göstəricinin aşağı düşməsi müsbət tendensiyadır.

Müəssisənin rentabelliğini (gəlirliliğini) necə qiymətləndirmək olar?

Maliyyə baxımından müəssisənin fəaliyyətinin səmərəliliyi gəlir və rentabellik göstəricisi ilə xarakterizə edilir.

Müəssisənin zərərsiz işləməsinin əsas göstəricisi gəlirdir. Lakin ayrıca götürülmüş bu göstəriciyə görə müəssisənin maliyyə səmərəliliyi barədə qərar vermək olmaz. Ona görə də, təhlil zamanı rentabellik əmsallarından istifadə edilir.

Rentabellik göstəriciləri – gəlirin ya istifadə olunan resursların həcmi, ya da alınmış mədaxil formasında ümumi gəlir ilə müqayisə edildiyi nisbi göstəricidir. Ona görə də, rentabellik əmsallarının iki qrupu məlumdur: investisiyaların (kapitalın) rentabelliği və satışların rentabelliği.

İnvestisiyaların rentabelliği müxtəlif qrupların maraqları baxımından hesablanı bilər: sahibkarların, investorların, müəssisələrin və sairənin maraqları baxımından.

Investorlar (sahibkarlar və kreditorlar) müəssisənin əsas kapital təchizatçılarıdır. Onların ümumi gəliri xalis gəlir və ödənilməli olan faizlərin həcmidir. Bu ümumi gəlir ya aktivlərin hamısı, ya da uzunmüddətli kapital ilə müqayisə edilə bilər; birinci halda aktivlərin rentabelliği kimi məlum olan əmsal (ROA), ikinci halda isə investisiyalaşdırılan kapitalın rentabelliği (ROİ) hesablanır:

$$ROA = \frac{NI + IE}{TA},$$

$$ROİ = \frac{NI + IE}{TL - CL}$$

burada NI - xalis gəlirdir (sahibkarlar arasında bölüşdürülə bilən gəlirlər);

TL – maliyyələşmə mənbələrinin ümumi həcmidir (balansın yekunu – passiv üzrə nettodur);

IE – ödənilməli olan faizlərdir;

CL – qısamüddətli öhdəliklərdir.

ROA göstəricisi bu müəssisənin aktivlərinə vəsaitlərin qoyuluşunun səmərəliliyini qiymətləndirir; başqa sözlə desək, investorun seçilməsi düzgünlüyü qiymətləndirilir (xüsusilə, söhbət müəssisənin hansı sahəyə məxsus olmasından gedir). ROİ göstəricisi investorlar və onlar tərəfindən yaradılmış müəssisələr arasında qarşılıqlı münasibətlərin səmərəliliyinin və məqsədəuyğunluğunun qiymətləndirilməsini xarakterizə edir – uzunmüddətli kapitalın gəlirliliyini qiymətləndirir.

Müəssisə sahibkarlarının mövqeyi baxımından investisiyaların məqsədəuyğunluğunun qiymətləndirilməsi üçün daha geniş yayılmış maliyyə göstəricisi **xüsusi kapitalın rentabelliği göstəricisidir** (ROE):

$$ROE = \frac{NI}{E}$$

Nəzərdən keçirilən göstəricilər satışların rentabelliği əmsalı ilə tamamlanır. Gəlir göstəricilərindən hansının hesablaşmaların əsasını təşkil etməsindən asılı olaraq onların tutulması üçün müxtəlif alqoritmlər vardır, lakin çox vaxt ümumi gəlirdən, əməliyyat gəlirindən (faizlər və vergilər çıxılana qədər) və xalis gəlirdən istifadə edilir. Ona görə də, burada satış rentabelliğinin üç göstəricisini hesablayırlar: a) ümumi gəlir norması və ya satılan məhsulun ümumi rentabelliği (GPM); b) əməliyyat gəlirinin norması və ya satılan məhsulun əməliyyat rentabelliği (OİM); b) xalis gəlir norması və ya satılan məhsulun xalis rentabelliği (NPM).

$$GPM = \frac{\text{Ümumi gəlir}}{\text{S-COGS}},$$

$$\text{OIM} = \frac{\text{Satışdan gələn mədaxil}}{\text{Satışdan gələn mədaxil}} = \frac{S - \text{COGS} - \text{OE}}{S},$$

$$\text{NPM} = \frac{\text{Xalis gəlir}}{\text{Satışdan gələn mədaxil}} = \frac{\text{NI}}{S},$$

burada COGS – satılan məhsulun maya dəyəridir.

OE - əməliyyat xərcləridir (ödənilməli olan xərclər və vergilər istisna olmaqla)

Müəssisənin bazarda fəallığını necə qiymətləndirmək olar?

“Maliyyə fəallığı” termini müxtəlif cür şərh edilir. Birjada öz qiymətli kağızlarına qiymət təyin edən şirkət baxımından o, ən azı bazar göstəricilərinin dinamikası nöqtəyi-nəzərindən kapital bazarında mövcud vəziyyətin saxlanılmasına kömək edən kompleks tədbirləri ifadə edir. Digər şirkətlər baxımından bazarın fəallığı kapital bazarının dinamikasına nəzarəti nəzərdə tutur və onun əsas məqsədi ümumiqtisadi və sahə tendensiyalarının müəyyən edilməsi, malların, işlərin və xidmətlərin istehsalı üzrə konkret sektorda “havanı” müəyyən edən əsas konkurentlərin və (və ya) şirkətlərin vəziyyətinin qiymətləndirilməsi və sairədən ibarətdir. Ona görə də, inkişaf etmiş bazar iqtisadiyyatında şirkətlərin böyük əksəriyyəti bu və ya digər dərəcədə kapital bazarı ilə əlaqədardır. Bazar ilə əlaqənin yaradılması (maliyyə resurslarının toplanılması ilə əlaqədar, spekulyasiya məqsədləri baxımından, bazarların vəziyyətinin qiymətləndirilməsi və sairə nöqtəyi-nəzərindən) məqsəduyğunluğu bir sıra maliyyə göstəricilərinin təhlili nəticələrinə əsasən müəyyən edilir. Onlardan daha çox əhəmiyyətli bunlardır:

Səhmdən gələn gəlir (Earnings Per Share, EPS) imtiyazlı səhmlər üzrə dividendlərin həcminə azaldılan xalis gəlirin adi

səhmlərin ümumi sayına aid edilməsi deməkdir. Bu göstərici səhmlərin bazar qiymətinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir edir, çünki geniş ictimaiyyət – adi səhm sahibləri üçün nəzərdə tutulmuşdur. Bu göstəricinin artımı şirkətin investisiya cəlb etmək bacarığının artmasına şərait yaradır. Qeyd edək ki, səhmlərin tədavülündəki qiymətlərin artması emitentə birbaşa gəlir gətirmir, bununla belə, bu proses əlavə gəlirlər ilə müşayiət edilir. Məsələn üçün, kapitallaşdırmadan gələn gəlir artmağa başlayır və gəlirlərin şirkətin aktivlərinə yenidən qoyulması üçün fəaliyyət göstərən səhmdarlara stimül verir; şirkətin ehtiyat borc potensialı artır; yenidən emissiya edilən qiymətli kağızların daha sərfəli şərtlərlə yerləşdirilməsi mümkün olmağa başlayır və s.

Səhmin dəyəri (Price/Earnings Ratio, P/E) səhmin bazar qiymətinin səhmdən əldə olunan gəlirə bölünməsi nəticəsində əmələ gələn qiymətdir. P/E əmsalı müəyyən şirkətin səhmlərə olan tələbat göstəricisidir. O, müəyyən anda investorların səhmdən gələn gəlirin bir rubluna nə qədər ödəməyə razı olduqlarını göstərir. Bu göstəricinin dinamikada nisbətən yüksək artımı onu göstərir ki, investorlar digərləri ilə müqayisədə müəyyən firmanın gəlirlərinin daha sürətlə artmasını gözləyirlər. Bu göstəricini artıq məkan (təsərrüfatlararası) baxımından aparılan müqayisələrdə istifadə etmək olar. İqtisadi artımın səmərəliliyi baxımından nisbətən yüksək əmsal qiymətinə malik olan şirkətlər üçün, bir qayda olaraq, “səhmin dəyəri” göstəricisinin yüksək qiyməti də xarakterikdir.

Səhmin dividend gəliri (Dividend Yield) səhmə görə ödənilən dividendin onun bazar qiymətinə nisbəti ilə ödənilir. Gəlirin çox hissəsinin kapitallaşdırılması yolu ilə öz fəaliyyətini genişləndirən şirkətlərdə bu göstəricinin qiyməti nisbətən kiçikdir. Səhmin dividend gəliri firmanın səhminə qoyulan kapitalla qaytarılan faizdir. Bu, birbaşa effektdir. Bundan başqa, müəyyən firmanın səhminə qoyulan qiymətlərin dəyişməsi ilə ifadə olunan və kapitallaşdırılmış gəlirlilik göstəricisi ilə xarakterizə olunan qeyri-birbaşa effekt (gəlir və ya itki) də mövcuddur.

Divident gəliri (Divident Payout) səhmə görə ödənilən dividendin səhmdən gələn gəlirə bölünməsi yolu ilə hesablanır. Bu göstəricinin daha aydın şərhə – dividendlər şəkilində səhmdarlara ödənilən xalis gəlir payıdır. Əmsalın qiyməti firmanın investisiya siyasətindən asılıdır. Bu göstərici ilə onun istehsal fəaliyyətinin inkişafına yönəldilmiş payını xarakterizə edən gəlirin yenidən investisiyalaşdırılması əmsalı sıx bağlıdır. Divident gəlirin qiyməti və gəlirin yenidən investisiyalaşdırılması əmsalı vahidə bərabərdir.

Səhmin kotirovka (qiymətin təyin edilməsi) əmsalı (Market-to-Book Ratio) səhmin bazar qiymətinin onun kitab (hesaba alma) qiymətinə nisbətidir. Kitab qiyməti xüsusi kapitalın bir səhminə düşən payını xarakterizə edir. Beləliklə, o, nominal dəyərdən (yəni, onun səhmdar kapitalda buna görə hesablandığı səmlərə qoyulan dəyərlər), emissiya gəlirinin payından (satılmış səhmlərin bazar qiyməti ilə onların nominal dəyəri arasındakı yığılmış fərq) və firmanın inkişafı üçün toplanmış və qoyulmuş gəlir payından əmələ gəlir. Kotirovka əmsalının vahiddən çox olan qiyməti o deməkdir ki, potensial səhmdarlar səhmi əldə edərək verilmiş anda bu səhmə gələn real kapitalın mühasibat qiymətini artıran qiyməti verməyə hazırdırlar.

Müəssisənin maliyyə resursları və maliyyələşmə mənbələri

Dövriyyə kapitalı nə deməkdir?

Dövriyyə kapitalı (sinonimləri: dövriyyə aktivləri, mobil aktivlər, cari aktivlər, dövriyyə vəsaitləri) – müəssisənin cari fəaliyyətinin təmin edilməsi məqsədilə müəyyən müntəzəmlik ilə bərpa edilən aktivlərdir ki, onlara qoyulan vəsaitlər bir il və ya bir istehsal dövrü ərzində minimum bir dəfə dövr edirlər. Dövriyyə aktivlərinin sxematik olaraq tam dövriyyəsinə belə təsəvvür etmək olar: pul vəsaitləri istehsal ehtiyatlarına daxil edilir; ehtiyatlar istehsala daxil edilir; istehsal məhsulu anbara daxil olur;

hazır məhsul alıcı üçün yüklənir; satılmış məhsula görə pul vəsaitləri satıcının hesabına daxil olut; pul vəsaitləri xammalın və materialların əldə olunması üçün yenidən istifadə edilir.

Dövriyyə aktivlərinin strukturu necədir?

Maliyyə menecmenti sistemində əhəmiyyəti olan dövriyyə aktivlərinin aşağıdakı dərinləşdirilmiş komponentlərini ayırırlar: istehal ehtiyatları, debitor borcu, pul vəsaitləri və onların ekvivalentləri.

İstehsal ehtiyatlarının idarə olunması prosesinin yaradılması nə üçün zəruridir?

Maddi təminatına görə istehsal ehtiyatları xammaldan, materailardan, başa çatmamış istehsaldan, hazır məhsuldan, yenidən satış üçün nəzərdə tutulmuş mallardan və digərlərindən ibarətdir. Maliyyə menecerləri üçün istehsal dövrü ərzində ehtiyatlarda yararsız qalmış pul vəsaitlərinin ümumi məbləği vacibdir, ona görə də bu eyni aktivlər bir qrupda birləşdirilmişdir.

Ehtiyatların idarə olunması həm texnoloji, həm də maliyyə aspektlərində böyük əhəmiyyətə malikdir. Müəssisənin maliyyəsinin idarə olunması baxımından ehtiyatlar – dövriyyə kapitalının əsas kapitalla çevrilməsi vəsaitləridir, yəni məlum mənada dövriyyədən çıxarılmış vəsaitlərdir. Məlumdur ki, vəsaitlərin əsas kapitalla çevrilməməsi mümkün deyildir, lakin onunla əlaqədar neydana çıxan qeyri-birbaşa itkiləri kəmiyyətə görə bərabər olan müəyyən şərtlik payı ilə azaltmaq istəyi yaranır. Bunu isə müvafiq məbləğin alternativ layihəyə investisiyalaşdırılması yolu ilə etmək mümkün olardı (misal üçün, kommertiya bankında təcili hesaba yerləşdirmək). Müəyyən hallarda, dolayı itkilər birbaşa da ola bilər. Araşdırmalar göstərir ki, aktivlərin məcburiyyətdən irəli gələn satışı zamanı bir çox dövriyyə aktivləri “birdən-birə” ləğv edilməli olan əmlakların sırasına düşür,

onlardan əldə olunan məbləğ isə hesaba alma dəyərindən xeyli az ola bilər.

Debitor borcunu necə idarə etmək olar?

Bazar şəraitində mallar, bir qayda olaraq, ödənişin vaxtı uzadılmaqla satılır. Bu, satıcı üçün sərfəli deyildir, çünki o satıcıya kredit verməli olur, lakin məhz bu sistem təchiz edilmiş məhsula görə hesablaşmalar sistemində əsas məsələ hesab edilir. Bu sxemin tətbiq olunması nəticəsində həm də debitor borcu yaranır.

Debitor borcu xüsusi dövriyyə vəsaitlərinin əsas kapitalla çevrilməsidir, ona görə də onun maksimal dərəcədə ixtisar edilməsi qərarı aydındır. Nəzəri cəhətdən debitor borcu minimuma endirilə bilər, həm də bu, bir çox səbəblərə görə baş vermir. Onlardan biri rəqabət ilə əlaqədardır.

Debitor borcunun həcmi məhsulu alan alıcılar ilə əlaqədar şirkətdə qəbul edilmiş siyasətdən asılıdır.

Bu cür siyasəti həyata keçirməklə müəssisə aşağıdakıları müəyyən etməlidir:

- kreditin verilməsi müddəti (çox vaxt şirkətdə məhsulun ödənişi üçün son müddəti nəzərdə tutan bir neçə nümunəvi müqavilələr vardır);
- kredit ödəmə standartları (təchizatçıya alıcının maliyyə vəziyyətini müəyyən etmək imkanını yaradan və buradan da mümkün ödəniş variantlarının meydana çıxdığı kriterilər);
- şübhə yaradan borclar (debitorlar ilə iş sistemi təxirə salınsa da, hətta fors-major hallarına görə ödənişin alınmaması riski daim mövcuddur; ona görə də, alıcının az təminatlı olması ilə əlaqədar olaraq mümkün itkilər üçün əvvəlcədən ehtiyatların yaradılması zəruridir);
- ödənişin yığılması sistemi (bura ödəniş şərtləri pozulduğu halda alıcılar ilə qarşılıqlı əlaqələr pro-

seduru, ödənişdə hansı səviyyədə pozuntuya yol verildiyini təsdiq edən kriterilərin məcmusu, səhlənkar borcluların cəzalandırılması sistemi və digərləri daxildir);

- çatdırılmış məhsulun əvvəlcədən şərt kəsilmiş və həddindən artıq qısa müddətdə ödənişi zamanı edilən güzəştlər sistemi

Müəssisələr üçün pul vəsaitlərinin və onların ekvivalentlərinin əhəmiyyəti necə müəyyən edilir?

Bazar iqtisadiyyatı zamanı pul vəsaitlərinin və onların ekvivalentlərinin əhəmiyyəti üç səbəb ilə müəyyən edilir: hərəkətsizlik (müəssisənin cari fəaliyyətinin maliyyə təminatının zəruriliyi); ehtiyatlılıq (gözlənilməz ödənişlərin yerinə yetirilməsi); spekulativlik (əvvəlcədən nəzərdə tutulmamış, lakin sərfəli hesab edilən layihədə iştirak etmək imkanı);

Pul vəsaitlərini necə idarə etmək olar?

Pul vəsaitlərinin səmərəli şəkildə idarə edilməsi sistemi dörd iri blokdən ibarətdir: a) maliyyə dövrünün hesablanması; b) pul vəsaitlərinin hərəkətinin təhlil edilməsi; c) pul axınlarının proqnozlaşdırılması; q) pul vəsaitlərinin optimal səviyyəsinin müəyyən edilməsi.

Maliyyə dövrünün hesablanması. Əməliyyat dövrü olan D_{oc} – pul vəsaitlərinin qeyri-pul dövriyyə aktivlərində yarırsızlaşdığı dövrün orta davamiyyətidir, bu, hər şeydən əvvəl, istehsal və kommərsiya fəaliyyətinin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsidir.

Müəssisənin maliyyə fəaliyyətinin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi üçün cari maliyyə fəaliyyətinin yerinə yetirilməsi ilə əlaqədar pul vəsaitlərinin azalması ilə istehsal-maliyyə fəaliyyətinin nəticəsi kimi onların çoxalması arasındakı orta vaxt

müddətinə bərabər olan dövrün davamiyyəti göstəricisindən istifadə olunur:

$$D_{cc} = Inv_d + AR_d - AP_d,$$

burada Inv_d – istehsal ehtiyatlarında yararsızlaşdırılmış vəsaitlərin (günlər ilə) dövriyyəsidir.

AR_d - debitor borcunda yararsızlaşdırılmış vəsaitlərin (günlər ilə) dövriyyəsidir.

AP_d - kreditor borcunun dövriyyəsidir (günlər ilə); orta kreditor borcunun maddi istehsal ehtiyatlarının bir günlük xərclərinə nisbəti ilə hesablanır.

Pul vəsaitlərinin hərəkətinin təhlili cari, investisiya və maliyyə fəaliyyəti nəticəsində pul axınının saldosunu müəyyən etməyə imkan verir. Onun köməyiylə fəaliyyətin hansı növlərinin daxil olan pul vəsaitlərinin və azalan pul vəsaitlərinin əsas həcmi əmələ gətirməsi barədə təsəvvür əldə etmək olar. Təhlildə daha çox pul hesablarının debeti (pul vəsaitlərinin axını) və pul hesablarının krediti (pul vəsaitlərinin çoxalması) ilə əlaqədar bütün əməliyyatların identifikasiyasını nəzərdə tutan “birbaşa” metodu yayılmışdır. Mühasibat uçotu sistemində müvafiq sövdələşmələrin identifikasiyası fəaliyyətin vacib növləri (cari, investisiya və maliyyə) üzrə pul vəsaitlərinin azalmasının və çoxalmasının qruplaşmasını təmin edir.

Pul axınlarının proqnozlaşdırılması. Bu blok mənaca onunla müəyyən edilir ki, maliyyə xarakterli bir çox qərarlar, misal üçün, investisiya və dividendlərin ödənilməsi vaxtında yığılmalı olan iri məbləğdə pul vəsaitlərinin eyni vaxtda azalmasını nadir hallarda tələb etmir. Pul axınlarının proqnozlaşdırılması biznes planlaşmasının mütləq atributu və ümumiyyətlə potensial və (və ya) strateji investorlar ilə qarşılıqlı əlaqələrdir.

Pul axınlarının proqnozlaşdırılması metodikası üzrə prosedurların standart ardıcılığı belədir: daxil olan pul vəsaitlərinin yarım dövrlər üzrə proqnozlaşdırılması; pul vəsaitlərinin yarım dövrlər üzrə azalmasının proqnozlaşdırılması; xalis pul axınının

(həddindən artıq çoxluq /çatışmazlıq) yarım dövrlər üzrə hesablanması; yarım dövrlər baxımından uzunmüddətli (qısamüddətli) maliyyələşmədə ümumi tələbatın müəyyən edilməsi.

Pul vəsaitlərinin optimal səviyyəsinin müəyyən edilməsi pul vəsaitlərinin daim çatışmazlığı vəziyyətlərindən özünü qorumaq arzusu və əlavə gəlir əldə edilməsi məqsədilə hansısa iş boş pul vəsaitlərini qoymaq arzusu arasında razılığın əldə edilməsi zəruriyyətindən irəli gəlir. Artıq qalmış pul vəsaitlərinin optimallaşdırılması üçüüb bir sıra metodlar mövcuddur. Daha çox Baumol, Miller Orr, Stoun metodları və Monte-Karlo metodu üzrə immitasiyalı modelləşdirmə məşhurluq qazanmışdır. Onların mahiyyəti pul vəsaitləri qalığının müxtəlif şəkildə dəyişilməsi keçidi haqqında tövsiyələrin hazırlanmasından ibarətdir. Bu keçidin hədudlarından kənara çıxılması ya pul vəsaitlərinin likvid qiymətli kağızlara çevrilməsini, ya da əks proseduru nəzərdə tutur.

“Pul vəsaitlərinin ekvivalentləri” anlayışı nəyi ifadə edir?

Bu termin vasitəsilə həddindən artıq tez bir vaxtda “canlı” pullara çevirmək mümkün olan yüksək likvidli qiymətli kağızları qeyd edirlər.

Müəssisənin maliyyələşməsi mənbələri

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində müəssisələrin hansı maliyyələşmə vasitələri vardır: özünü maliyyələşdirmə, kapital bazarı vasitəsilə birbaşa maliyyələşmə; müəssisənin büdcə maliyyələşməsi və qarşılıqlı maliyyələşmə.

Özünü maliyyələşmənin mahiyyəti nədir?

Özünü maliyyələşmənin mahiyyəti firmanın əldə etdiyi gəlir hesabına öz fəaliyyətini maliyyələşdirməsi deməkdir.

Müəssisə kapital bazarının mexanizmi vasitəsilə maliyyələşmənin hansı variantlarından istifadə edə bilər?

Kapital bazarında resursların toplanılmasının iki variantı mövcuddur: pay və borc maliyyələşmə. Birinci halda şirkət öz səhmləri ilə bazara daxil olur, yəni səhmlərin əlavə satışından gələn gəlir, sahibkarların sayının artması və ya artıq mövcud olan sahibkarların qoyduqları əlavə töhfələr hesabına vəsaitləri əldə edirlər. İkinci halda şirkət təcili qiymətli kağızları buraxır və bazarda satır. Bu isə onların sahiblərinə cari gəlirin uzunmüddətə alınması və verilmiş istiqraz kağızının təşkil edilməsi zamanı müəyyən edilən şərtlərə müvafiq olaraq verilmiş kapitalın qaytarılması üçün imkan yaradır.

Özünü maliyyələşdirmə və kapital bazarının mexanizmi vasitəsilə maliyyələşdirmə ilə müqayisədə bank kreditləşməsi hansı üstünlüyə malikdir?

Müəssisənin fəaliyyətinin maliyyələşməsi üçün yuxarıda nəzərdən keçirilən iki metod qüsurlara malikdir: birinci metoda cəlb edilmiş maliyyələşmə metodlarının məhdudluğu, ikinci isə satışda çətinlik və bir çox kiçik və orta biznes nümayəndələri üçün əlçatmazlıq xasdır. Bu mənada bank kreditləşməsi cəlbedici görünür. Bank kreditinin alınması, prinsip etibarilə, borc alanın istehsal həcmi, gəlirin əldə olunması davamlılığı və onun səhmlərinin kapital bazarında pılaşdırılması dərəcəsi və s. ilə əlaqədar deyildir. Cəlb edilən kapitalın həcmi nəzəri cəhətdən çox böyük ola bilər; kreditin hazırlanması və alınması nisbətən az müddətə başa gələ bilər və s. Əsas problem bankı əlverişli şərtlər ilə kredit verməyə inandırmaqdan ibarətdir.

Büdcə maliyyələşməsinin mahiyyəti nədən ibarətdir?

Bu maliyyələşmə metodu müxtəlif səviyyəli büdcələrdən vəsaitlərin alınmasını nəzərdə tutur. Bu maliyyələşmə metodunun

cəlb ediciliyi ondan ibarətdir ki, bu vəsaitlərin mənbəsi praktiki olaraq pulsuzdur, alınan vəsaitlər nadir hallarda qaytarılır, onların xərclənməsinə isə nəzarət edilir. Lakin bir sıra obyektiv səbəblər üzündən bu mənbədən istifadə edilməsi daim məhdudlaşdırılır.

Müəssisənin qarşılıqlı maliyyələşməsinin mahiyyəti nədir?

Öz fəaliyyəti zamanı müəssisələr ödəniş müddətinin uzadılması şərti ilə bir-biri üçün məhsul təchz edirlər. Bu halda söhbət qarşılıqlı maliyyələşmədən (kommersiya krediti) gedir. Bu metodun bundan əvvəlki maliyyələşmə metodundan prinsipcə fərqi ondan ibarətdir ki, digər metodlar strateji əhəmiyyətə malik olduqları halda o, qısamüddətli maliyyələşmə sisteminin tərkib hissəsidir.

“Kapital” kateqoriyasının izahı üçün hansı yanaşmadan istifadə edilir?

Təsərrüfat subyektinin fəaliyyətinin maliyyələşməsi sisteminə əsas anlayışlardan biri kapitaldır. Bu kateqoriyanın izah edilməsi üçün üç əsas yaxınlaşmanı müəyən edirlər: iqtisadi, mühasibat və uçot-təhlil.

İqtisadi yaxınlaşma çərçivəsində kapitalın fiziki konsepsiyası yerinə yetirilir və cəmiyyətin gəlirlərinin universal mənbəyi olan və dövlət daxil olmaqla şəxsi (onun daşıyıcısından, yəni insandan uzaqlaşmayan), özəl, ictimai birliklərə bölünən resursların cəmi kimi geniş mənada nəzərdən keçirilir. Kapitalın iki son növünü, öz növbəsində, real və maliyyə növünə ayırmaq olar. Real kapital istehsal amillərində (binalar, maşınlar, nəqliyyat vasitələri, xammal və digərləri) ifadə olunur; maliyyə isə qiymətli kağızlarda və pul vəsaitlərində. Bu konsepsiyaya uyğun olaraq kapitalın həcmi aktivə görə mühasibat balansının yekunu kimi hesablanır.

Müəssisə səviyyəsində yerinə yetirilən mühasibat yaxınlaşması çərçivəsində “kapital” termini xalis aktivlərin sinonimi

kimi çıxış edir, onun həcmi isə müəssisənin aktivlərinin məbləği və onun öhdəliklərinin həcmi arasındakı fərq kimi hesablanır.

Uçot-təhlil yanaşması mahiyyət etibarilə iki əvvəlki yanaşmanın birləşməsidir və kapitalın fiziki və maliyyə konsepsiyalarının modifikasiyasından istifadə edir. Bu halda resurslar cəmi kimi kapital eyni vaxtda iki tərəfdən xarakterizə edilir: a) onun qoyulma istiqamətləri (kapital vahid müstəqil substansiya kimi mövcud deyildir və həmişə bəsi fiziki formaya salınır) və b) yaranma mənbələri kimi (kapital haradan alınmışdır və kimindir). Müvafiq olaraq kapitalın iki bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə olan müxtəlifliyini ayırırlar: aktiv və passiv. Aktiv kapital – təsərrüfat subyektinin istehsal gücüdür və onun mühasibat balansının aktivində iki blok - əsas və dövriyyə kapitaları formasında formal olaraq təqdim edilmişdir. Passiv kapital – vəsaitlərin uzunmüddətli mənbələridir və onların hesabına subyektlərin aktivləri formalaşmışdır; onlar xüsusi və borc kapitalına bölünmüşdür.

Xüsusi kapital üçüncü tərəflərin tələbləri ödənildikdən sonra müəssisə sahiblərinə çatan müəssisə aktivlərinin dəyərinin bir hissəsidir. Formal xüsusi kapital isə balans passivində bu və ya digər dərəcədə ifadə olunmur; onun əss komponentləri nizamnamə, əlavə və ehtiyat kapitaları, eləcə də paylaşırlmamış gəlirdir.

Borc kapitalı isə üçüncü şəxslər tərəfindən müəsisəyə uzun müddətə verilən vəsaitlərin pul baxımından qiymətləndirilməsi deməkdir. Xüsusidən fərqli olaraq, borc kapitalı qaytarılmalıdır, qaytarılması şərti barədə onun yığılması vaxtında danışıqlı; o mənada daimidir ki, kapital təchizatçıları nöqtəyi-nəzərindən borcun əsas məbləğinin nominal həcmi dəyişmişdir. Forml olaraq borc kapitalı balansın passivində müəssisənin üçüncü şəxslər qarşısında götürdüyü öhdəliklərinin cəmi kimi ifadə edilmişdir, onun əsas komponentləri isə uuzunmüddətli kreditlər və borclardır.

Uçot-təhlil yanaşmasına əsasən kapitalın həcmi mühasibat balansının üçüncü və dördüncü bölmələrinin yekunlarının məbləği kimi hesablanır.

Maddi-əşya baxımından ifadə olunması nöqteyi-nəzərindən mənbələrin digər bütün növləri kimi kapitalın sahibi göstərilməmişdir, yəni o, müəssisənin müxtəlif aktivlərinə görə yayılmışdır. Bu mənada xüsusi və borc kapitalının olmasını heç bir vaxt belə təsəvvür etmək olmaz ki, hesablama hesabındakı vəsaitlərin bir hissəsi xüsusi, bir hissəsi isə borc vəsaitləridir.

Xüsusi kapitalın ayrı-ayrı elementlərinin tərkibi və xüsusiyyətləri nədən ibarətdir?

Səhmdar tipli kommərsiya təşkilatının yaradılması zamanı, bir qayda olaraq, yeganə maliyyələşmə mənbəyi nizamnamə kapitalıdır. Təşkilatın nizamnamə kapitalı onun əmlakının minimal ölçüsünü müəyyən edir. Biznesin bəzi təşkilati-hüquqi formaları üçün onun həcmi aşağıda məhdudlaşdırılır; o cümlədən, açıq cəmiyyətin minimal nizamnamə kapitalı (MNK) onun qeydiyyat tarixində əməyin ödənilməsi üçün minimal həcmi minqat məbləğindən aşağı, qapalı cəmiyyətin kapitalı isə MNK-nin yüzqat məbləğindən aşağı olmamalıdır.

Açıq cəmiyyətin nizamnamə kapitalı iki tiptən ibarət ola bilər: adi və üstünlük verilən, həm də qoyulmuş üstünlük verilən səhmlərin nominal dəyəri nizamnamə kapitalının 25%-ni keçməməlidir. Cəmiyyətin təsis edilməsi zamanı onun səhmləri cəmiyyətin nizamnaməsi ilə müəyyən edilən müddət ərzində tam ödənilməlidir, bu zaman nizamnamə kapitalının 50%-dən çox olmayan hissəsinin cəmiyyətin yaradılması vaxtı, yerdə qalan hissəsinin isə onun qeydiyyatına alındığı andan il ərzində ödənilməsi lazımdır.

Əlavə kapitala müəssisənin əsas vəsaitlərinin, əsaslı tikinti obyektlərinin və digər əmlak obyektlərinin 12 aydan yuxarı sərfəli şəkildə istifadə edilməsi məbləği, eləcə də yerləşdirilmiş səhmlərin (səhmdar cəmiyyətin emissiya gəliri) nominal dəyərinədən çox alınmış məbləğ daxildir.

Rezerv kapitalının yaradılması icbari olaraq ayrılan illik vəsaitlərin onlar üçün müəyyən edilmiş həcmə çatana qədər həyata

keçirilir. Ayrılmış bu vəsaitlərin həcmi müəssisənin nizamnaməsində müəyyən edilir, lakin xalis gəlirin (vergilər üzrə büdcə ilə hesablaşmalardan sonra cəmiyyətin sərəncamında qalan gəlirlər) 5%-dən aşağı ola bilməz. “Səhmdar şirkətlər haqqında” 26 dekabr, 1995-ci il tarixli 208-Φ3 sayılı federal qanunda nəzərdə tutulmuşdur ki, ehtiyat kapitalının vəsaitləri itkilərin kompensasiya edilməsi, eləcə də cəmiyyətin borclarının ödənilməsi və digər vəsaitlər olmadığı halda xüsusi səhmlərin alınması üçün nəzərdə tutulmuşdur.

İlin nəticələrinə görə müəssisə tərəfindən əldə olunan gəlir səhmdar cəmiyyətdə səhmdarların ümumi toplantısının və ya məhdud məsuliyyətli cəmiyyətdə iştirakçıların toplantısının qərarı ilə dividendlərin ödənilməsi, ehtiyat və digər fondların yaradılması, eləcə də ötən illərə görə itkilərin kompensasiya edilməsi və s. üçün bölüşdürülür. Bölüşdürülməyən gəlir, mahiyyət etibarilə müəssisənin aktivlərinə yenidən investisiya edilir; o balansda xüsusi vəsaitlərin mənbəyi kimi göstərilir. Gəlirin yerdə qalan hissəsi isə səhmdarların növbəti iclasına qədər dəyişməz qalır.

Borc kapitalının ayrı-ayrı növlərinin xüsusiyyətləri nədən ibarətdir?

Borc kapitalının (qeyd etmək istəyirik ki, bu, müəssisənin uzunmüddətli öhdəliklərini ümumi şəkildə xarakterizə edən şərti termdir) əsas növləri istiqraz kağızları və uzunmüddətli kreditlərdir.

RF-nin Mülki Kodeksinə (səh.816) müvafiq olaraq istiqraz dedikdə onun sahibinin istiqrazı buraxan şəxsin adından istiqrazın nominal dəyərini və ya digər əmlak ekvivalentini onun üçün nəzərdə tutulmuş vaxtda almaq imkanını verən qiymətli kağız nəzərdə tutulur. Bu qiymətli kağız onun sahibinə onda qeyd olunan nominal dyərdən gələn faizi almaq və ya digər əmlak hüquqlarını almaq imkanını verir. Korporasiyalar (səhmdar şirkətləri) tərəfindən dövriyyəyə buraxılmış istiqrazlar şəxsi borc qiymətli kağızlarıdır.

Emitetlər və investorar nöqtəyi-nəzərindən iztiqraz kağıdı müsbət və mənfi cəhətərə maikdir. Emitent üçün istiqrazın əsaslı buraxılışı sərfəlidir, çünki: 1) müəssisənin istifadə edəcəyi pul vəsatlərinin həcmi artır və yeni investisiya layihələrinin tətbiq edilməsi üçün imkanlar yaranır; 2) istiqrazların sahiblərinə ödənişlər, hər şeydən çox, sabit və qəflətən artıb-azalmaya məruz qalmayan qiymətlər üzrə həyata keçirilir. Bu isə həmin mənbənin ödənilməsi üzrə xərclərin əvvəlcədən məlum olmasına gətirib çıxarır; 3) bu mənbə vəsaitlərin yığılması baxımından ucuzdur.

Əsas qüsur isə ondan ibarətdir ki, istiqrazın buraxılması şirkətin maliyyə asılılığının artmasına, yəni onun fəaliyyətinin maliyyə riskinin artmasına gətirib çıxarır. Əgər dividendlərin ödənişi şirkətlər üçün icbari hesab edilməzsə, onda istiqrazların sahibləri qarşısındakı öhdəliklər üzrə hesablaşmalar cari fəaliyyətin nəticələrindən asılı olmayaraq icbari şəkildə aparılmalıdır.

İstiqrazların sahiblərini icbari faiz ödənişlərinin sabitliyi cəlb edir. Bu isə prinsip etibarilə, nə emitentin işinin gəlirliliyindən, nə də kapital bazarında cari faiz normalarının qısamüddətli artıb-azalmasından asılı deyildir. Müəyyən edilmiş təhlükə ikili xarakter daşıyır. Birincisi, emitentin maliyyə fəaliyyətinin qeyri-sabitliyi istiqrazın bazar qiymətinin azalması və müvafiq olaraq, istiqrazların ikinci bazarda məcburi olaraq olaraq satışı zamanı kapitallaşdırılmış gəlirin itkisi ilə müşayiət edilə bilər. İkincisi, emitentin müflisləşməsi halında istiqraz sahiblərinin tələblərinin tam və) vaxtında ödənilməyəcəyi ehtimalı mövcuddur.

Uzunmüddətli bank krediti – bu, aşağıdakı şərtlər ilə üç ildən çox müddətə bankda alınan kreditdir: təcillik, qaytarılmaq, ödənilmək, differensiallıq və təmin olunma. Kredit razılaşmasının əsas parametrləri (faiz normasının səviyyəsi, müddət, kreditin ödənilməsi qrafiki, təmin edilmə növü və s.) yazılı formada bağlanmalı olan kredit müqaviləsi ilə müəyyən edilir. Differensiallıq prinsipi çərçivəsində bank potensial borclu tərəfin kredit ödəmə səviyyəsini müəyyən etmək məqsədilə kredit haqqında ərizəyə əlavələr kimi sənədlər toplusunu tələb edəcək ki, bu sənədlərin

tərkibinə həm də borc alan tərəfin əsas kredit məbləğini və ona olan faizləri ödəmək imkanlarını təsdiq edən iqtisadi hesablaşmalar daxildir. Belə hesab edilir ki, bankda kreditin alınması istiqraz kağızı və səhmlər emissiyası ilə müqayisədə resursların cəlb edilməsi üçün az zəhmət tələb edən və daha tez vasitədir.

Müəssisənin fəaliyyətinin maliyyələşməsi vasitəsi kimi lizinqin xüsusiyyəti nədən ibarətdir?

Borc kapitalının elementlərinə lizinq kimi maliyyələşmə mənbəyini də aid etmək olar. Lizinqi əmlakın icarə şərtilə sonradan müştəriyə verilməsi yolu ilə alınması məqsədilə müvəqqəti sərbəst olan və ya cəlb edilən maliyyə resurslarının investisiyalaşdırılması kimi müəyyən etmək olar.

İqtisadi mahiyyətinə görə lizinq müqaviləsi kreditləşmə əməliyyatlarına yaxındır. Lizinqverən (icarədar) həyata keçirdiyi investisiyadan gələn faizi almağa - əmlakı əldə etməyə və sonradan onu lizinq alıcısına (icarədara) verməyə çalışır; lizinq alıcısı üçün lizinq əməliyyatı aktivlərin əldə olunmasının maliyyələşdirilməsi formalarından biri hesab edilir.

İcarə əməliyyatlarının strukturunda lizinq xüsusi yer tutur, çünki o əmlakın icarəyə verilməsi üzə məqsədyönlü, xüsusi təşkil edilmiş fəaliyyət deməkdir. Eyni zamanda icrə özünün klassik, adi anlayışında tez-tez məcburi tədbir kimi hesab edilir - əmlak icarəyə verilir, çünki sahibkar tərəfindən lazımi şəkildə istifadə olunmur.

İcarə əməliyyatlarının xüsusi növü olaraq lizinq bir sıra xüsusiyyətlərə malikdir və bu xüsusiyyətlər onu icarə münasibətlərinin ümumi qəbul edilmiş qaydasından fərqləndirir. Məsələn, lizinq zamanı əmlaka dəyən zərər riskini lizinq alıcısı öz üzərinə götürür, halbuki icarə haqqında ümumi qaydalara əsasən, qeyd edilən risk icarədarın deyil, əmlak sahibinin üzərinə düşür. Bunda başqa, bir qayda olaraq, lizinq müqaviləsi lizinq verən tərəfi müştərinin obyektinə texniki yardım göstərməyə, köhnəlmiş avadanlığı dəyişməyə, eləcə də icarəçi və icarədar arasında

normal qarşılıqlı əlaqələr qaydasına xas olmayan digər hərəkətləri etməyə məcbur edir. Lizinqin xüsusiyyəti həm də ondan ibarətdir ki, lizinq alıcısına öz istəyinə əsasən seçilmiş və əldə olunmuş əmlak verilir.

Müəssisələr cari fəaliyyətin hansı maliyyələşmə vasitələrindən istifadə edirlər?

Müəssisəni cari fəaliyyətinin maliyyələşdirilməsi xüsusi və cəlb edilmiş mənbələr hesabına, eləcə də birbaşa və dolayı vasitələr ilə həyata keçirilir. Cari fəaliyyətin birbaşa maliyyələşməsi qısamüddətli bank kreditlərinin cəlb edilməsi, dolayı maliyyələşdirmə isə bəzən kommersiya krediti adlanan kreditor borcu hesabına yerinə yetirilir.

Qısamüddətli bank kreditlərinə adətən bir ilə qədər verilən kreditləri aid edirlər. Qısamüddətli bank kreditləşməsinin müxtəlif formaları vardır: kontokorrent kredit, onkol kredit və hesablama krediti.

Kreditor borcunu cari fəaliyyətin əsas mənbəyi adlandırmaq olar. Müxtəlif vəziyyətlər ilə əlaqədar müəssisənin praktiki olaraq həmişə vəsaitləri (aktivlər) olur ki, həmin bu vəsaitlərə görə müəssisə müəyyən məbləği ödəməli və ya bunun üstünə gələcəkdə pul vəsaitlərinin ödənilməsini nəzərdə tutan əlavə məbləğlər gəlməlidir, misal üçün alınmış, ilkin ödənilməmiş xammal, üstünə əlavə məbləğ gəlmiş, lakin büdcəyə ödənilməmiş icbari dənişlər və digərləri. Belə məlum olur ki, bu vəsaitlər alıcılara ödənilməyə qədər müəssisə başqa maliyyə resurslarından istifadə edəcəkdir.

Bu mənbə maliyyə-təsrüfat fəaliyyətinin miqyasından asılıdır və öz-özündən dəyişir.

Müəssisədə maliyyə nəticələri, pul dövriyyəsi və hesablasmalar sistemi

Müəssisənin gəlirlərinə nəyi aid edirlər?

Müəssisənin gəlirləri iştirakçıların (əmlak sahiblərinin) töhfələri istisna olmaqla, aktivlərin daxil olması və ya öhdəliklərin yerinə yetirilməsi nəticəsində əldə olunan iqtisadi faydadır və bu, həmin təşkilatın kapitalının artmasına gətirib çıxarır.

Aşağıdakıları kapitalın artmasına misal gətirmir və müvafiq olaraq, gəlirlərə aid etmirlər: 1) əlavə dəyər vergisinin, aksizlərin məbləğini, satışlardan verginin məbləğini, ixrac rüsumlarını və büdcəyə daxil edilməli olan digər analogi icbari məbləğləri; 2) komissiyanın razılaşmalarına əsasən daxil olan pul vəsaitlərini; 3) məhsulun, malların, görülmüş işlərin, xidmətlərin ödənilməsi hesabına müəssisənin avans formasında aldığı məbləğləri; 4) alınmış beh məbləğlərini; 5) alınmış girovların məbləğlərini; 6) əvvəlcədən borc alan tərəfə verilən kreditin ödənilməsi üçün alınmış məbləğlər.

Müəssisənin xərclərinə nəyi aid edirlər ?

İştirakçıların (əmlak sahiblərinin) qərarına əsasən töhfələrin azaldılması istisna olmaqla, bu təşkilatın kapitalının azalmasına gətirib çıxaran aktivlərin (pul vəsaitlərinin, digər əmlakın) çıxarılması və ya öhdəliklərin meydana çıxması nəticəsində iqtisadi mənfəətin azalması müəssisənin xərcləri kimi qəbul edilir.

Aşağıdakılar ilə əlaqədar olaraq aktivlərin çıxarılması xərclər kimi qəbul edilmir: 1) qeyri-dövriyyə aktivlərinin əldə olunması (yaradılması); 2) digər təşkilatların nizamnamə kapitallarına qoyulan töhfələr və yenidən satış məqsədilə səhmlərin və digər qiymətli kağızların əldə olunması; 3) xeyriyyə fəaliyyəti çərçivəsində vəsaitlərin istirahət təşkilatlarına, idman və mədəni-maarifçilik xarakterli tədbirlərə köçürülməsi; 4) komissiyanın

müqavilələri; 5) avansların və behlərin verilməsi; 6) əvvəlcədən alınmış kreditlərin və borcların ödənilməsi.

Müəssisənin gəlirlərinin və xərclərinin hansı növləri vardır?

Gəlirlər və xərclər öz xarakterindən, yerinə yetirilmə şərtlərindən və təşkilatın fəaliyyət istiqamətlərindən asılı olaraq bir neçə növlərə ayrılır.

Adi fəaliyyət növündən gələn gəlirlər məhsulların və avadanlıqların satışından gələn pul, eləcə də işlərin yerinə yetirilməsindən və xidmətlərin göstərilməsindən daxil olan məbləğlərdir.

Adi fəaliyyət növündən əmələ gələn xərclərə məhsulun hazırlanması və satışı ilə əlaqədar xərcləri, eləcə də amortizasiya üçün ayrılmış məbləğlər formasında amortizasiya edilmiş aktivlərin (misal üçün, əsas vəsaitlərin və qeyri-maddi aktivlərin) dəyərinin ödənilməsi aiddir.

Maya dəyərinin hesablanması və müəssisənin ayrı-ayrı bölmələrinin işinin səmərəliliyini müəyyən etmək məqsədilə adi fəaliyyət növü üzrə xərclər idarə uçotu sistemində ətraflı şəkildə hazırlanır. O cümlədən, adi fəaliyyət növü üzrə xərclər xammalın, materialların, malların və digər material-istehsal ehtiyatlarının əldə olunması ilə əlaqədar xərclərə və idarə və kommərsiya xərcləri daxil olmaqla, maddi-istehsal ehtiyatlarının yenidən işlənməsi prosesində bilavasitə meydana çıxan xərclərə bölünür. Burada eyni zamanda xərclərin aşağıdakılar üzrə qruplaşması da nəzərə alınır: maddi xərclər, əmək haqqının ödənilməsi xərcləri, sosial tələbatlara, amortizasiyaya ayrılan vəsaitlər, digər xərclər.

Əməliyyat gəlirlərinə (xərclərinə) xüsusilə aşağıdakılar daxildir: 1) təşkilatın aktivlərindən müvəqqəti istifadəyə (müvəqqəti yiyələnməyə və istifadəyə) görə ödəniş edilməsi ilə əlaqədar gəlirlər (xərclər); 2) ixtiralara, sənaye nümunələrinə verilən patentlər və intellektual mülkiyyətin digər növləri ilə əlaqədar meydana çıxan hüquqların ödənilməsinə görə gəlirlər (xərclər); 3) əsas vəsaitlərin və pul vəsaitlərindən (xarici valyutadan başqa),

məhsuldan, mallardan fərqlənən digər aktivlərin satışından gələn gəlirlər (xərclər); 4) dəyəri xarici valyuta ilə ifadə olunan əmlakın və öhdəliklərin nəticələri; 5) verilən (alınan) kreditlərə və borclara görə faizlər.

Qeyri-satış gəlirlərinə (xərclərinə) aşağıdakıları aid edirlər: 1) müqavilə şərtlərinin pozulmasına görə əlavə edilmiş cərimələr, cəzalar; 2) aktivlərin əvəzsiz ötürülməsindən və ya alınmasından gələn gəlirlər və xərclər; 3) təşkilata dəymiş zərərin ödənilməsi üçün daxil olan vəsaitlər və ya köçürmələr; 4) hesabat ilində aşkar edilmiş ötən illərin itkiləri və gəlirləri; 5) İddia müddətinin keçdiyi kreditor və debitor borclarının məbləğləri; 6) aktivlərin qiymətinin aşağı salınması və sonradan artırılması (qeyri-dövriyyə aktivləri istisna edilməsi); 7) məhsulların, işlərin və xidmətlərin yerinə yetirilməsi ilə bilavasitə əlaqədar olmayan digər gəlirlər və xərclər.

Qeyd edək ki, gəlirlərin və xərclərin qeyri-satış və əməliyyat xərclərinə bölünməsi hazırda tövsiyə olunan formatlarda hesabatın hazırlanması zamanı böyük əhəmiyyət kəsb edir; maliyyə nəticəsinin yaradılmasına gəldikdə isə misal gətirilən fərqləndirmələrin əhəmiyyəti yoxdur.

Fövqəladə gəlirlərə (xərclərə) təsərrüfat fəaliyyətinin (təbii fəlakətlər, yanğınlar, qəzalar, milliləşdirmələr və s.) fövqəladə hallarının nəticəsi olaraq meydana çıxan gəlirlər və xərclər aiddir. Fövqəladə gəlirlərə, xüsusilə aşağıdakılar aiddir: sığorta ödənişi, bərpa edilməsi və sonradan istifadə edilməsi üçün yararlı olmayan aktivlərin silinməsindən qalan maddi dəyərlərin qiyməti və s.

“Gəlir” anlayışının müəyyən edilməsi üsulları (yanaşmaları) hansılardır?

Gəlir – mürəkkəb iqtisadi kateqoriyadır, ona görə də, bu anlayışın müəyyən edilməsinin müxtəlif üsulları vardır. Onlardan ikisini – şərti adlandırılan “iqtisadi” və “mühasibat” üsullarını baza kimi nəzərdən keçirmək olar. İqtisadi gəliri ya kapitalın bazar qiymətinin dinamikası əsasında (yəni, yalnız öz qiymətli

kağızlarına birjada qiymət təyin edən şirkətlər üçün – məhz bu halda sahibkarların kapitalının dəyişməsi haqqında nisbətən obyektiv məlumatları əldə etmək olar), ya da hesabat dövrünün əvvəlində və ya sonunda ləğv edilmiş balanslara əsasən hesablamaq olar.

Lakin istənilən halda eyni cür hesablanmış gəlirin qiyməti şərti olacaqdır. İqtisadi gəlirin kəmiyyət baxımından qiymətləndirilməsi nəinki hesablaşma üçün başlanğıc bazanın kvantifikasiyasının subyektivliyindədir, həm də ondadır ki, xüsusi kapitalın heç də bütün dəyişikliklərini gəlir elementləri hesab etmək olmaz.

Ona görə də, gəlirin müəyyən edilməsi üçün daha əsaslandırılmış üsul və ya yanaşma mühasibatdır. Bu üsul baxımından gəlir (itki) müəssisənin gəlirləri və xərcləri arasında müsbət (mənfi) fərqdır. Gəlirlər və xərclər anlayışları həm mahiyyət etibarilə, həm də kəmiyyət baxımından müəyyən edilə bildiyindən gəlirin bu cür müəyyən edilməsi az sxolastikdir və praktiki istifadə edilmək üçün əlverişli təsəvvür edilir. Bu cür hesablanan gəlir mühasibat gəliri adlanır.

İqtisadi və mühasibat üsulları arasındakı iki əsas fərqi müəyyən etmək olar. Birincisi ondan ibarətdir ki, iqtisadi üsuldən fərqli olaraq mühasibat üsulunda gəlir elementləri, yəni gəlirlərin və xərclərin növləri dəqiq eyniləşdirilir və onların ayrı-ayrı uçotu aparılır. Ona görə də, son maliyyə nəticəsi kimi gəlirin hesablanması üçün həmişə obyektiv informasiya bazası olur.

İkinci fərq realizə edilən və realizə edilməyən gəlirlərin müxtəlif cür izah edilməsindən ibarətdir. Elə təsəvvür edin ki, müəssisənin bəzi aktivlərinə (misal üçün, binaya) qoyulan bazar qiyməti artmışdır. İqtisadi yanaşma (üsul) çərçivəsində müəssisə sahibləri gəlir əldə etmişlər; mühasibat üsuluna gəldikdə isə qiymətləndirmənin subyektivliyi, nəticənin müvəqətililiyi səbəblərinə görə o, bu cür gəliri qəbul etməyə tələsmir və s. Mühasibin fikrinə görə, bina həqiqətən yüksək qiymətə satıldığı halda gəlir əmələ gələ bilər.

Bununla yanaşı onu da qeyd edək ki, hər iki nəzərdən keçirilən yanaşmalar (üsullar) bir-biri ilə ziddiyət təşkil etmir;

bundan əlavə, iqtisadi üsul gəlirin mahiyyətinin başa düşülməsi, mühasibat üsulu isə onun praktiki istifadə edilməsi məntiqi və qaydasıdır.

Müəssisənin gəlirinin tərkibinə hansı komponentlər daxildir?

Müəssisə gəlir və onun komponentləri haqqında daha dolğun məlumatları Gəlirlər və İtkilər haqqında Hesabatda verir.

Hesabatda aşağıdakı göstəricilər qeyd edilmişdir:

- ümumi gəlir (bu gəlir malların, işlərin, xidmətlərin (ƏDV və aksizlər çıxılmaqla) satışından gələn mədaxil və kommersiya, eləcə də idarə xərcləri nəzərə alınmadan malların, işlərin, xidmətlərin maya dəyəri arasındakı fərqə bərabərdir);
- satışdan (itkidən) gələn gəlir (bu göstərici kommersiya və idarə xərcləri çıxılmaqla ümumi gəlirin məbləğinə bərabərdir: gəlir (vergi qoyulana qədər itki) = satışlardan gələn gəlir (itki) + alınan faizlər – ödənilməli olan faizlər + digər təşkilatlarda iştirakdan gələn gəlirlər + digər əməliyyat gəlirləri – digər əməliyyat xərcləri + realizədən kənar gəlirlər və realizədən kənar xərclər);
- adi fəaliyyətdən gələn gəlir (itki) – bu gəlirə qoyulan vergi məbləği çıxılmaqla vergi qoyulana qədər olan gəlir arasındakı fərkdir. Xalis gəlir fəvqəladə xərclərin məbləği çıxılmaqla fəvqəladə gəlirlərin məbləğinə çoxaldılan adi fəaliyyətdən gələn gəlir məbləğinə bərabərdir.

Müəssisə xərclərin azaldılmasına necə təsir edə bilər?

Xərclərin azaldılması xərclər üzrə plan tapşırıqlarının yerinə yetirilməsinin qiymətləndirilməsi, təhlil edilməsi, planlaşdırılması və nəzarəti, eləcə də məhsulun maya dəyərini (müəs-

sisənin istehsal prosesində istifadə olunan resurslarının maya dəyərinin qiymətləndirilməsi və məhsulların satışı) əsaslandırılmış şəkildə aşağı salınması üçün ehtiyatların axtarılması vasitəsilə əldə olunur.

Bir istehsal dövrü ərzində və daha geniş formada maya dəyəri ilə idarə olunma aşağıdakı prosedurlar formasında təqdim edilə bilər:

- xərclərin proqnozlaşdırılması və planlaşdırılması (xərclərin ayrı-ayrı növlərinin dəyişməsi üzrə uzunmüddətli və qısamüddətli tendensiyalar müəyyən olunur, gəlir və rentabellik göstəricilərinin müəyyən olunmuş qiymətlərindən istifadə olunmasını təmin edən oriyentirlər verilir);
- xərclərin normallaşdırılması (xərclərin ayrı-ayrı növləri, texnoloji proseslər və məsuliyyətlik mərkəzlərinə əsasən natural və maya dəyərinin qiymətləndirilməsində nörmativlər müəyyən edilir);
- xərclərin uçotu (maddələrin verilmiş nomenklaturasında xərclər nəzərə alınır);
- maya dəyərinin hesablanması (burada maya dəyərinin hesablanması obyektləri üçün faktiki xərclər bölüşdürülür, yəni, məhsulun faktiki maya dəyəri hesablanır);
- xərclərin və maya dəyərinin təhlil edilməsi (plan tapşırıqları və normativləri ilə müqayisədə faktiki xərclər təhlil edilir, əhəmiyyətli dərəcədə kənara çıxma hallarına səbəb olan amillər aşkar edilir, maya dəyərinin aşağı salınması ehtiyatları müəyyən edilir);
- xərclərin idarə olunması prosesinə nəzarət və onun tənzimlənməsi (xərclərin planlaşdırılmış dinamikasından yayınma hallarında xərclərin idarə olunması sisteminə cari dəyişikliklər edilir, planlaşdırma və normalaşdırma sistemi dəqiqləşdirilir).

Müəssisə öz fəaliyyəti prosesində hansı hesablaşma formalarından istifadə edir?

RF-nin Mülki Kodeksinin 140-cı səhifəsinin 1-ci paragrafına müvafiq olaraq müəssisələr öz fəaliyyəti dövründə nağd və nağdsız hesablaşmalardan istifadə edə bilirlər. Nağd hesablaşmaların həyata keçirilməsi zamanı pul vəsaitlərinin (banknot və monetalar) bilavasitə ötürülməsi baş verir, nağdsız hesablaşmalar zamanı pul məbləği ilə əlaqədar hüquq müvafiq hesablaşma sənədlərinin hazırlanması və bank hesabları üzrə qeydlərin aparılması yolu ilə ötürülür.

Müəssisə nağd hesablaşmaların iştirakçısı kimi hansı şərtlərə riayət etməlidir?

Hal-hazırda müəssisələrin nağd hesablaşmalardan istifadə etmək imkanları məhduddur. Müəssisələr yalnız cari fəaliyyətin təmin edilməsi üçün nağd hesablaşmalardan istifadə edə bilirlər.

Rusiya Bankının 5 yanvar, 1998-ci il tarixli “Rusiya Federasiyasında nağd pul dövriyyəsinin təşkili qaydaları haqqında” Əsasnaməsi ilə nağd-pul dövriyyəsi tənzimlənmiş və buna əsasən həm də hesablaşmaların məhdud ölçüləri bir ödənişə görə nağd pul ilə müəyyən edilir: müəssisənin kassasına daxil olan nağd pul vəsaitləri sonradan həmin müəssisənin hesabına daxil olmaqla, bankın idarəsinə təhvil verilməlidir; müəssisənin kassasında saxlanıla bilən pul vəsaitlərinin məbləği məhdudlaşdırılır; nağd pulların bankın idarəsinə təhvil verilməsi qaydası və müddəti hər bir müəssisəyə görə fərdi şəkildə müəyyən edilir; daxil olan və verilən bütün nağd pul vəsaitləri hər gün müəssisənin kassa kitabçasında göstərilir və onun səhifələri bir-birinə tikilməli və nömrələnməlidir.

Nağdsız hesablaşmalar necə təşkil edilir?

RF-də nağdsız hesablaşmaları tənzimləyən əsas normativ sənəd RF-də nağdsız hesablaşmalar haqqında 12 aprel, 2001-ci il tarixli, 2 sayılı Əsasnamədir. Bu Əsasnaməyə uyğun olaraq nağdsız hesablaşmalar müəyyən sistem çərçivəsində həyata keçirilir və bu sistem ödənişlərin və onunla əlaqədar sənədlərin icrasının yerinə yetirilməsi prinsiplərinin, forma və vasitələrinin məcmusu kimi başa düşülür.

Nağdsız hesablaşmaların təşkilinin hansı prinsipləri əsas prinsiplər hesab edilir?

Nağdsız hesablaşmalar haqqında Əsasnamədə nağdsız hesablaşmaların təşkilinin aşağıdakı əsas prinsipləri formulə edilmişdir:

- nağdsız hesablaşmalar sifarişçilər üçün vəsaitlərin saxlanması və ötürülməsi məqsədilə açılan bank hesabları üzrə aparıla bilər;
- bankın hesablarından ödənişlər onun sahiblərinin sərəncamlarına əsasən ödənişlərin ardıcılığı qaydasında və hesabdakı vəsaitlərin qalığı daxilində aparılır;
- təsərrüfat subyektləri nağd hesablaşmaları təsərrüfat müqavilələrində təsbit edərək onların formalarını müstəqil şəkildə müəyyən edirlər.

RF-nin müəssisələri öz fəaliyyətləri prosesində hansı nağd hesablaşma formalarından istifadə edirlər?

Rusiya Federasiyasında Rusiya Bankının qeyd edilən Əsasnaməsinə müvafiq olaraq aşağıdakı nağdsız hesablaşma formalarından istifadə edilməsi mümkündür: ödəniş tapşırığı; akkreditiv; qəbz; inkasso.

Nağdsız hesablaşmaların hər bir forması üçün sənədlərin mübadilə sistemi və hesablar üzrə pul vəsaitlərinin hərəkəti qaydası xarakterikdir.

Ödəniş tapşırığı cari hesabın sahibinin müəyyən pul məbləğinin öz hesabından digər alıcının hesabına köçürülməsi haqqında banka yazılı sərəncamıdır.

Əgər ödəniş tapşırığı ilə həyata keçirilən hesablaşmalar banklararası nağdsız hesablaşmalara dair mərkəzləşmiş sistem çərçivəsində aparılırsa, onda sənəd mübadiləsi qaydası aşağıdakı şəkildə olur:

- alıcı müəssisə (ödəyici) və təchizatçı müəssisə (alıcı) malların çatdırılması haqqında müqavilə bağlayır;
- təchizatçı malları yükləyib göndərir;
- ödəyici standart blankda ödəniş tapşırığını hazırlayır və icra edilmək üçün öz bankına göndərir. Ödəniş tapşırığı hazırlandığı andan 10 gün ərzində qüvvəyə minir. Bank ödəniş tapşırığını icra edilmək üçün yalnız o zaman qəbul edir ki, hesabda ödəniş üçün zəruri olan pul vəsaitləri məbləği olsun;
- ödəyicinin bankı bu vəsaitləri onun hesablaşma hesabından silir və özünün hesablaşma-kassa mərkəzindəki (HKM) müxbir hesabına daxil edir. HKM – Rusiya bankının bölməsidir və onun əsas vəzifələrindən biri banklararası nağdsız hesablaşmalar sisteminin təşkilidir;
- ödəyicinin bankındakı HKM alıcının bankındakı HKM-ə pul vəsaitlərinin hesaba daxil edilməsi haqqında məlumat verən sənədi – kredit haqqında bildirişi göndərir;
- alıcının bankındakı HKM bu sənəd əsasında pul vəsaitlərini alıcının bankındakı müxbir hesabına keçirir;
- alıcının bankı öz müxbir hesabından vəsaitləri silir və alıcının hesablaşma hesabına daxil edir.

Akkreditiv – elə hesablaşma metodudur ki, bank akkreditivin şərtlərinə uyğun olaraq satıcının öz bankına malların çatdırılmasını təsdiqləyən sənədlərin verməsi şərtilə alıcının tapşırığı

rıǵına əsasən malların çatdırılmasına görə ödəniş etməyə öhdəlik götürür.

Belə hesab edilir ki, akkreditiv hesablaşma forması alıcıya malların çatdırılması şərtlərinin pozulması ilə əlaqədar riskin dərəcəsinə azaltmağa imkan verir, təchizatçıya isə ödənişin vaxtında və tam şikildə yerinə yetirilməsinə zəmanət verir. Ona görə də, akkreditivdən alıcının və təchizatçının bir-birini yaxşı tanımadığı halda istifadə edirlər ki, bu da beynəlxalq və şəhərlərarası ticarətdə çox tez-tez baş verir.

Akkreditiv hesablaşma forması beynəlxalq və şəhərlərarası dövriyyədə istifadə edilir və bu zaman ödəniş təchizatçının bankında yerinə yetirilir.

Akkreditiv üzrə hesablaşmalar zamanı sənədlərin mübadilə edilməsi qaydası aşağıdakı kimi olur:

- təchizatçı və alıcı akkreditiv hesablaşma formasının nəzərdə tutulduğu və akkreditivin əsas parametrlərinin (akkreditivin müəyyən edildiyi sənədlərin növü, müddəti, məbləği) razılaşdırıldığı müqaviləni bağlayırlar;
- alıcı (ödəyici) əsas parametrlər göstərilməklə öz bankına akkreditivin açılması haqqında ərizə təqdim edir;
- ödəyicinin bankı akkreditivi açır: ödəyicinin hesablaşma hesabından pul vəsaitlərini silir, onları akkreditivin əsas parametrləri təsvir edilməklə təchizatçının bankına göndərir;
- təchizatçının (alıcının) bankı pul vəsaitlərini depozitə qoyur və akkreditivin açılması barədə satıcıya xəbər verir;
- təchizatçı malları yükləyir; əgər çatdırılma işləri müqaviləyə əsasən yerinə yetirilərsə və alıcı təchizatçıya heç bir iddia irəli sürməzsə, onda o, akkreditivin açıldığı sənədlər toplusunu ona verir;
- təchizatçı öz bankına malların çatdırılması haqqında faktı təsdiq edən sənədləri təqdim edir;
- təchizatçının bankı akkreditivin şərtlərinə uyğun olaraq çatdırılmaya görə ödəniş edir.

Yuxarıda ödənilmiş akkreditivə əsasən sənəd mübadiləsi qaydası göstərilmişdir. Bu halda pul vəsaitləri təchizatçının ban-

kına köçürülür və onun tərəfindən bronlaşdırılır. Əgər akkreditivlərin digər növləri tətbiq edilərsə, onda sənəd mübadiləsi qaydası başqa cür görünəcəkdir.

Çek – orada göstərilən məbləğin onun bankına xidmət edən çek verən tərəfindən çek sahibinə ödənilməsi ilə əlaqədar heç nə ilə əsaslandırılmayan sərəncamdan ibarət qiymətli kağızdır.

Çeklərin iki növünü ayırırlar: pul çeklər (nağd pul vəsaitlərinin çek sahibinə ödənilməsi ilə əlaqədar nəzərdə tutulan çeklər) və hesablaşma çekləri (hüquqi şəxslər arasında hesablaşmalarda istifadə olunan çeklər). Bu halda söhbət hesablaşma çeklərindən gedir.

Hesablaşma çekləri depozitə qoyulmuş və zəmanətli ola bilərlər. Depozitə qoyulmuş çeklər hazırlanarkən sifarişçi çekdə göstərilənlərə əsasən ödənişin zəmanətini təmin edən müvafiq məbləği ilkin olaraq özünün xüsusi şəxsi hesabına köçürür.

Zəmanət olunan çeklər vəsaitlərin ilkin depozitə qoyulmasını nəzərdə tutmur. Çekin ödənilməsi vəsaitləri müvafiq zəmanət məbləği çərçivəsində çek sahibinin hesablaşma hesabında olan və çek kitabçası veriləndə bank tərəfindən müəyyən edilən vəsaitlərdir. Ödəyicinin hesabında vəsaitlər olmadığı təqdirdə müəyyən edilmiş məbləğ çərçivəsində xüsusi vəsaitlərin hesabına ödəniş edə bilər.

Depozitə qoyulmuş çeklər ilə sənəd mübadiləsinin sxemi belədir:

- potensial çek verən çeklərin rəsmiləşdirilməsi barədə ərizəni, eləcə də çeklərlə hesablaşmalar zamanı zəruri olan məbləğin bronlaşdırılması üçün köçürülmə barədə ödəniş tapşırığını banka verir;
- bank çekləri rəsmiləşdirir və çek verənə verir, çek verən çeklərlə çek (identifikasiya) kartını (çek verənin imzalarının təsdiq edilmiş nümunələri və çek verənin möhürünün şəkli vardır) alır. Kart ona görə lazımdır ki, potensial çek sahibi çek verənin çeklərlə hesablaşmaq hüququnun olmasına inansın;

bank çeklərlə hesablaşmaq üçün zəruri olan vəsaitləri xüsusi hesabda bronlaşdırır;

- alıcı müəssisə və təchizatçı müəssisə malların çatdırılması barədə müqavilə bağlayır;
- təchizatçı malları yükləyir;
- alıcı (çek verən) çeki rəsmiləşdirir və satıcıya (çek sahibinə) verir;
- çek sahibi ödəniş üçün çeki 10 gün ərzində öz bankına təqdim edir;
- çek sahibinin bankı çeklərin reyestrini ödəniş etmək üçün çek verənin bankına ötürür;
- çek verənin bankı vəsaitləri onların bronlaşdırıldığı hesabdən silir və çek sahibinin bankına göndərir;
- çek sahibinin bankı vəsaitləri çek sahibinin hesablaşma hesabına keçirir.

İnkasso üzrə hesablaşmalar – bu elə bir bank əməliyyatıdır ki, onun çərçivəsində bank malların və xidmətlərin yerinə yetirilməsini təsdiqləyən sənədlər əsasında öz sifarişçisinə çatan ödənişləri almağa öhdəlik götürür.

Ödəyicinin hesabından vəsaitlərin silinməsi haqqında sərəncam ya ödəniş tələbatı, ya da inkasso tapşırığı vasitəsilə rəsmiləşdirilə bilər.

Ödəniş tələblərinin tətbiq edilməsi ilə inkasso üzrə hesablaşmalar zamanı sənədlərin mübadilə olunması sistemi belədir:

- alıcı müəssisə və təchizatçı müəssisə malların çatdırılması haqqında müqavilə bağlayır;
- təchizatçı malları yükləyir;
- təchizatçı standart blankda ödəniş tələbini rəsmiləşdirir (qanuni şəklə salır) və öz bankında inkassoya qoyur;
- təchizatçının bankı ödəniş tələbini və müşayiətedici sənədləri alıcının bankına göndərir;
- alıcının bankı ödəniş tələbini təsdiq olunmaq üçün alıcıya göndərir;
- alıcı ödəniş tələbini təsdiq edir və banka göndərir (ödəniş tələbinin təsdiq olunmasından imtina edilə bilər);

- alıcının bankı ödəniş tələbinin yerinə yetirilməsi məqsədilə pul vəsaitlərini təchizatçının bankına göndərir (əgər tələbin təsdiq olunmasından imtina edilərsə, onda təchizatçının bankı sənədlər paketini və imtina edilmənin əsası haqqında məlumatı göndərir);
- təchizatçının bankı vəsaitləri təchizatçının hesablaşma hesabına daxil edir.

İnkasso tapşırıqları pul vəsaitlərinin ödəyicidən mübahisəsiz şəkildə alınması üçün tətbiq edilir. Təchizatçının bankı inkasso tapşırığının icrasına o zaman başlayır ki, ödənişin tələb edilməsi haqqında icra sənədi əlavə edilmiş olsun.

FƏSİL 11

KREDİT TƏŞKİLATLARININ MALİYYƏSİ

Hansı təşkilatlar kredit təşkilatlarına aid edilir?

Rusiyada kredit təşkilatlarının fəaliyyəti 2 dekabr, 1990-cı il tarixli, 395-1 sayılı “Banklar və Bank Fəaliyyəti Haqqında” Federal Qanunla tənzimlənir²³.

Qanuna uyğun olaraq **kredit təşkilatı** – Rusiya Federasiyasının Mərkəzi Bankının (Rusiya Bankı) xüsusi icazəsi əsasında öz fəaliyyətinin əsas məqsədi kimi gəlir əldə etmək üçün bank əməliyyatlarını həyata keçirmək hüququ olan hüquqi şəxsdir.

Qanunda bir neçə **bank əməliyyatları** müəyyən olunmuşdur. Onlara aşağıdakılar aid edilir:

- 1) fiziki və hüquqi şəxslərin maliyyə vəsaitlərinin banka cəlb edilməsi (tələb olunan vaxta qədər və müəyyən müddət üzrə);
- 2) Cəlb edilmiş vəsaitlərin öz adından və öz hesabına yerləşdirilməsi;
- 3) fiziki və hüquqi şəxslərin bank hesablarının açılması və aparılması;
- 4) fiziki və hüquqi şəxslərin, o cümlədən, bank-müxbirlərin tapşırığı ilə hesablaşmaların onların bank hesabları üzrə yerinə yetirilməsi;
- 5) pul vəsaitlərinin, veksellərin və hesablaşma sənədlərinin inkassasiyası və fiziki və hüquqi şəxslərin kassa xidməti;
- 6) xarici valyutanın nağd və nağdsız formalarda alqı-satqısı;
- 7) pul vəsaitlərinin banka cəlb edilməsi və qiymətli metalların yerləşdirilməsi;
- 8) bank zəmanətlərinin verilməsi;

---

²³ Rossiyskaya qazeta. 1990. 11 dekabr.

- 9) fiziki şəxslərin tapşırığı ilə bank hesabları açılmadan pul vəsaitlərinin köçürülməsinin yerinə yetirilməsi (poçt köçürmələri istisna olmaqla).

Kredit təşkilatlarının hansı əsas növləri “Banklar və Bank Fəaliyyəti Haqqında” Qanunda qeyd olunmuşdur?

Qanunda kredit təşkilatlarının iki əsas növü qeyd olunmuşdur: qeyri-bank kredit təşkilatları və banklar.

Qeyri-bank kredit təşkilatları (QKT) ayrı-ayrı bank əməliyyatlarını həyata keçirmək hüququna malikdir; bununla belə, qeyri-bank kredit təşkilatları üçün bir sıra bank əməliyyatları Rusiya Bankı tərəfindən müəyyən olunur.

Bank - ümumilikdə aşağıdakı bank əməliyyatlarının yerinə yetirilməsi üzrə müstəsna hüququ olan kredit təşkilatıdır: fiziki və hüquqi şəxslərin pul vəsaitlərinin banka cəlb edilməsi, qeyd olunan vəsaitlərin qaytarılma, ödəniş edilmə, təxirəsalınmazlıq şərtləri ilə öz adından və öz hesabına bankda yerləşdirilməsi; fiziki və hüquqi şəxslərin bank hesablarının açılması və aparılması.

Qanun kredit təşkilatların istehsal, ticarət və sığorta fəaliyyəti ilə məşğul olmasına qadağa qoyur.

Bankın resurs bazasının strukturu necədir?

Bankın resurs bazasının tərkibinə kommertiya bankının şəxsi kapitalı və onun öhdəlikləri daxildir. Bu mənbələr bankın passiv balansında əks olunur. Kommertiya bankının resurslarının əsas hissəsi bank öhdəliklərindən ibarətdir. İqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş ölkələrdə və RF-də bankların sərəncamında olan kredit resurslarında onların ümumi miqdarı bankın həcmindən, onun ixtisaslaşmasından və başqa faktorlardan asılı olaraq dəyişir.

Bankın şəxsi kapitalı hansı struktura malikdir?

Kommersiya bankının şəxsi kapitalı (şəxsi vəsaitləri, kapitalı) ikisəviyyəli struktura malikdir. O, baza kapitalından (birinci dərəcəli kapital) və əlavə kapitaldan (ikinci dərəcəli kapital) ibarətdir. Baza kapitalının tərkibinə daha çox sabit xarakter daşıyan şəxsi vəsait mənbələri, əlavə kapitalın tərkibinə isə həcmi dəyişə bilən şəxsi vəsait mənbələri daxil edilir.

Baza kapitalı hansı komponentlərdən ibarətdir?

Birinci dərəcəli kapitalın tərkibinə daxildir: 1) nizamnamə kapitalı (fond); 2) bankın emissiya gəliri; 3) ehtiyat fondu; 4) iqtisadi və sosial inkişaf fondları; 5) cari ilin bölüşdürülməmiş gəliri.

Nizamnamə kapitalı kommersiya bankının fəaliyyətinin iqtisadi əsasıdır.

Nizamnamə kapitalının yaradılması qaydası bankın təşkilati-hüquq normalarından asılıdır. Əgər bank səhmdar cəmiyyət formasında yaradılırsa, o zaman nizamnamə kapitalının həcmi əldə olunmuş səhmlərin nominal dəyərinin miqdarına bərabərdir.

Nizamnamə kapitalının miqdarı, onun formalaşması və dəyişilməsi qaydası bankın nizamnaməsi ilə müəyyən olunur. Nizamnamə kapitalının miqdarı qanunvericilikdə məhdudlaşdırılmır, amma bankların maliyyə sabitliyinin təmin olunması üçün RF Mərkəzi Bankı nizamnamə kapitalının minimum miqdarı ilə əlaqədar tələbləri müəyyən edir. Rusiya Bankının 24 iyun, 1999-cu il tarixli, 586-Y sayılı Göstərişinə əsasən nizamnamə kapitalının minimum miqdarı 1 milyon avroya ekvivalent olan məbləğdən aşağı olmamalıdır.

Emissiya gəliri (səhmlərə qoyulan mükafatlar) səhmlərin ilk sahibkarları tərəfindən həyata keçirilməsi dəyəri (və ya əgər bank məhdud məsuliyyətli cəmiyyət formasında yaradılmışdırsa) ilə səhmlərin nominal dəyəri arasındakı müsbət fərq kimi yaranır.

Ehtiyat fondu bankın xalis gəlirindən illik tutulmalar hesabına formalaşır. Ehtiyat fondunun vəsaitləri bank tərəfindən müxtəlif əməliyyatların həyata keçirilməsi zamanı yarana bilən itkilərin kompensasiya olunması üçün nəzərdə tutulmuşdur. Ehtiyat fondunun ən son və minimum miqdarı bankın nizamnaməsi ilə müəyyən olunur.

Kommersiya bankının təsisəddici sənədləri müxtəlif iqtisadi və sosial inkişaf fondlarının (əməkdaşların material həvəsləndirmə fondu, bankın inkişaf fondu, sosial inkişaf fondu, və s.) yaradılması imkanı kimi nəzərdə tutula bilər. Bu fondlar bankın xalis gəliri hesabına formalaşır və əgər onların formalaşması haqqında məlumatlar auditorlar tərəfindən təsdiq olunarsa, fondlar birinci dərəcəli kapitalın tərkibinə daxil edilir.

Cari ildə bölüşdürülməmiş gəlir haqqında məlumatlar auditor təşkilatı tərəfindən təsdiq olunduğu halda, bölüşdürülməmiş gəlir birinci dərəcəli kapitalın tərkib elementi hesab olunur.

Əlavə kapitalın tərkibinə hansı komponentlər daxil edilir?

İkinci dərəcəli kapitalın tərkibinə aşağıdakılar daxildir: 1) auditor təşkilatı tərəfindən təsdiq olunmamış hesabat ilinin gəliri; 2) ssudalar üzrə mümkün olan itkilər üçün ehtiyat; 3) auditorun qərarı ilə təsdiq olunmamış bank fondları və bir sıra başqa elementlər.

Beləliklə, ikinci dərəcəli kapitalın tərkibinə şəxsi vəsaitlərin mənbələri daxildir və onların miqdarı vaxtaşırı kifayət qədər asanlıqla dəyişə bilər.

Şəxsi kapitalın həcmi ilə əlaqədar hansı tələblər irəli sürülür?

Şəxsi kapitalın dəqiq absolyut kəmiyyəti ilə bağlı tövsiyə vermək çətin ki, mümkün olsun. Ehtimal var ki, bu kəmiyyət minimum olaraq bank aktivlərinin məbləğindən və strukturundan asılı olmalıdır. Əgər bank tərəfindən aktivlər ilə əlaqədar

əməliyyatların aparılması zamanı risklərin həcmi artarsa, o zaman şəxsi kapitalın miqdarı artırılmalıdır.

1988-ci ilin iyul ayında Bazeldə (İsveçrədə) iqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş ölkələrin mərkəzi bankları şəxsi kapitalın kifayətliliyinin ümumi hesablama qaydasını (“Kuka əmsalı”) müəyyən etmişlər. Bu əmsal bankın şəxsi kapitalı ilə riskin səviyyəsi üzrə ölçülən balans və qeyri-balans aktivlər arasındakı minimum nisbəti müəyyən edir. 1994-cü ildə müxtəlif ölkələrin mərkəzi banklarında Kuka əmsalından kommersiya banklarının şəxsi kapitalının kifayətliliyinə dair tələblərin müəyyən olunması zamanı baza oriyentiri kimi istifadə olunmuşdur. Verilən normativin kəmiyyəti birinci dərəcəli kapitalla münasib olaraq 4%-dən az olmamalıdır; kommersiya bankının ümumi şəxsi kapitalının aktivlərə nisbəti riskin dərəcəsi ölçülməklə 8%-dən aşağı olmamalıdır.

Milli bankların şəxsi kapitalının kifayətlilik dərəcəsi ilə bağlı tələblərin hazırlanması zamanı verilən standartlardan Rusiya Bankında istifadə olunur. Kommersiya banklarının şəxsi kapitalının kifayətlilik göstəricilərinin hesablanması qaydası RF MB-nın “Bankların Fəaliyyətinin Tənzimlənməsi Qaydası Haqqında” 1 sayılı Təlimatı ilə müəyyən olunmuşdur. Təlimatda müəyyən olunmuşdur ki, bankın şəxsi vəsaitlərinin (N_1) kifayətlilik normativi, bankın şəxsi vəsaitlərinin miqdarının, riskin nəzərə alınması ilə ölçülən aktivlərinin məbləği ilə, qiymətli kağızların öz dəyərini itirməsi və 2-4 risk qruplarının ssudalar ilə əlaqədar mümkün olan itkilər üzrə yaradılmış ehtiyatların məbləği arasındakı fərqə nisbətində bərabərdir.

Əgər şəxsi kapitalın absolyut kəmiyyəti 5 milyon avrodan çoxdursa, o zaman N_1 minimum qiyməti 10%-ə bərabər olur; əgər bankın şəxsi kapitalı 5 milyon avrodan azdırsa, o zaman N_1 11%-dən az olmamalıdır.

Kommersiya banklarına hansı pul qoyuluşları qəbul olunur?

Banka pul qoyuluşu (depozit) - əmanətçilərin müəyyən şərtlərlə kommersiya bankına yerləşdirdiyi pul vəsaitləridir.

Banka müxtəlif pul qoyuluşları mövcuddur, onların təsnifatı üçün müxtəlif kriteriyalar tətbiq olunur. Əsas kriteriyalar əmanətçinin kateqoriyası və pul qoyuluşu üzrə pul vəsaitlərinin hesabdan götürülməsi formasıdır.

Əmanətçinin kateqoriyası nöqteyi-nəzərindən, bütün pul qoyuluşlarını hüquqi və fiziki şəxslərin pul qoyuluşlarına bölmək olar. Pul vəsaitlərinin pul qoyuluşu üzrə hesabdan götürülməsinin müxtəlif forması hüquqi və fiziki şəxslərin pul yatırımlarının tələb olunan vaxta qədər olan pul qoyuluşlarına və təcili pul qoyuluşlarına ayrılmasına imkan verir.

Tələb olunan vaxta qədər olan pul qoyuluşları (depozitlər) – kommersiya banklarının hesablarında olan vəsaitlərdir və bankın ilkin xəbərdarlığı olmadan sifarişçi tərəfindən tələb oluna bilər. Onlara hüquqi şəxslərin hesablaşma hesabında, cari və büdcə hesablarında olan vəsaitlər, eləcə də, fiziki şəxslərin cari hesablarda olan vəsaitləri aid edilir. Kommersiya banklarının ehtiyat strukturunda tələb olunan vaxta qədər olan depozitlər bir qayda olaraq ən çox xüsusi çəkini tutur.

Təcili pul qoyuluşları (depozitlər) – hüquqi və fiziki şəxslərin müəyyən müddətə banklara cəlb edilən vəsaitləridir.

Banklar öz sifarişçilərinin pul vəsaitlərinin cəlb olunması üzrə (vəsaitlərin pul qoyuluşları kimi cəlb olunması istisna olmaqla) hansı üsullardan istifadə edirlər?

Banklar depozit və əmanət sertifikatlarını, o cümlədən, şəxsi veksellərini dövriyyəyə buraxmaqla öz sifarişçilərinin resurslarını cəlb edirlər.

Sertifikat – bankın, pul vəsaitlərinin əmanət kimi qoyulması haqqında və əmanətçinin müəyyən olunmuş vaxtın tama-

mında pul qoyuluşunun məbləğini və pulun faizini almasını təsdiqləyən yazılı şəhadətnaməsidir. Depozit sertifikatlarının sahibləri hüquqi şəxslər, əmanət sertifikatlarının sahibləri isə fiziki şəxslər ola bilər.

Bankın vekseli –müəyyən məbləği konkret yerdə və təyin olunmuş vaxtda vekseli qanuni təqdim edən şəxsə ödəməsi haqqında veksəl verənin (bankın) şərtsiz yazılı öhdəliyindən ibarət qiymətli kağızdır.

Hüquqi və fiziki şəxslərin bank vekselini əldə etmək imkanı vardır.

Kommersiya bankı digər kommersiya banklarının resurslarını necə cəlb edə bilər?

Kommersiya bankı banklararası kreditlər bazarında banklararası ssudaları cəlb edə bilər.

Bu bazarda kreditorlar kimi hazırda əldə olan kredit resursları olan və borc alan şəxs kimi onları mənfəətlə yerləşdirməyə can atan banklar – kredit resurslarına ehtiyacı olan banklar kimi çıxış edirlər.

Banklararası kreditlər bazarında sövdələşmələrin müddəti müxtəlif olur, xüsusən bir aydan altı aya qədər olan müddətlər geniş yayılmışdır. Banklararası kreditlər bazarında kreditlər üzrə tarif əldə olan resurslara tələbin səviyyəsindən və təklifin həcmindən asılıdır. Konkret saziş üzrə faiz dərəcəsinin miqdarı – banklar arasındakı bilavasitə razılaşmanın nəticəsidir.

Banklar onların sərəncamında olan kredit resurslarını necə yerləşdirirlər?

Kommersiya banklarının onların sərəncamında olan kredit resurslarından istifadə etməsi istiqamətləri bank balansının aktivində əks olunmuşdur. Bir çox banklarda aktivlərin əsasını verilən kreditlər təşkil edir. Bank kreditləri müxtəlif kriteriyalara uyğun olaraq, xüsusən borc alanların müəyyən sahələrə aid ol-

ması; məqsədli təyinat; borc alanların kateqoriyası; təminat xarakteri; ödəniş müddəti; kredit valyutası; ödəniş qaydası və sair üzrə təsnif olunur. Bank aktivlərinin əsasını həm də “Banklarda vəsaitlər” maddəsi üzrə vəsaitlərin qoyulması təşkil edir və bura Mərkəzi Banklarda, eləcə də, müxbir banklarda olan müxbir hesablarda olan qalıqlar aid edilir. Banklar, onlar tərəfindən cəlb edilmiş kredit resurslarından alqı-satqı məqsədilə qiymətli kağızlara qoymaq üçün, borc qiymətli kağızlara uzunmüddətli qoyuluşlar və əsas vəsaitlərin, qeyri-material aktivlərin maliyyələşdirilməsi üçün istifadə edirlər.

Bank gəlirinin strukturu necədir?

Kommersiya bankının gəliri – bank mədaxilinin əsas faktorudur. Bankın gəliri faizli və faizsiz gəlirlərə bölünür. Bank üçün daha çox əhəmiyyət kəsb edən, bir qayda olaraq, faizli gəlirlərdir. Faizli gəlirlər aşağıdakılardan toplanır: 1) bankların sifarişçilərə verdiyi kreditlərdən və icarədən əldə olunan gəlir; 2) vəsaitlərin digər banklarda (banklararası kreditlər, digər banklara qoyulan təcili depozitlər) yerləşdirilməsindən əldə olunan gəlirlər; 3) əmlakın icarəyə verilməsindən daxil olan ödəniş; 4) borc qiymətli kağızlara qoyulan vəsaitlərdən əldə olunan gəlir və b. Kommersiya bankının faizsiz gəlirlərinə komissiyon gəlirlər, xarici valyutanın alqı-satqısından əldə olunan gəlirlər, dividendlər şəklində əldə olunmuş gəlirlər və başqaları aid edilir. Burada həmçinin qeyri-əməliyyat gəlirləri də fərqlənir və onlara xüsusilə, ssudalar üzrə mümkün olan itkilərin kompensasiyası üçün ehtiyat vəsaitlərinin dəyişdirilməsi; gözlənilməyən (fövqəladə) gəlirlər aid edilir.

Bank məxariclərinin strukturu necədir?

Bankın ümumi xərcləri faizli və faizsiz xərclərə bölünür. Faizli xərclər, bir qayda olaraq, xərclərin böyük hissəsini təşkil edir. Onların tərkibinə aşağıdakılar daxil edilir: təcili bank əma-

nətləri üzrə hüquqi və fiziki şəxslərin vəsaitlərinin cəlb edilməsi üçün xərclər və digər kredit təşkilatlarının vəsaitlərinin cəlb edilməsi üçün tələb olunan vaxta qədər olan əmanətlər üzrə; borc qiymətli kağızların buraxılması üçün xərclər; bankda yerləşmələr üçün icarə haqqının ödənilməsi və başqa analoji xərclər. Bankın faizsiz (əməliyyat) xərclərinə komisiyon xərclər, əmək haqqının ödənişi üzrə xərclər, istismar xərcləri, xarici valyuta ilə bağlı əməliyyatların yerinə yetirilməsinə çəkilən xərclər, valyuta kursu üzrə fərqlər və başqa cari xərclər aid edilir. Onlara xüsusilə, ssudalar üzrə mümkün olan itkilərin kompensasiyası üçün ehtiyat vəsaitlərinin formalaşması üzrə xərclər; gözlənilməyən (fövqəladə) gəlirlər, ödənilməsi mümkün olmayan borcların silinməsi üzrə xərclər aid edilir.

Bank gəliri necə formalaşır?

Gəlir kommersiya bankının fəaliyyətinin əsas maliyyə nəticəsi hesab olunur.

Bank gəlirinin formalaşdırılması modeli Rusiya Bankının “Maliyyə Hesabatının Hazırlanması Haqqında” 1 oktyabr, 1997-ci il tarixli, 114 sayılı gəlirlərə və xərclərə dair yekun hesabatında müəyyən olunmuşdur. Bu modeli sxematik şəkildə aşağıdakı göstəriləndiyi kimi təqdim etmək olar:

- 1) faizli gəlirlər;
- 2) faizli xərclər;
- 3) xalis faizli gəlir (səh. 1 – səh. 2);
- 4) faizsiz gəlirlər;
- 5) ümumi əməliyyat gəliri (səh. 3 + səh. 4);
- 6) faizsiz xərclər;
- 7) xalis əməliyyat gəliri (itkisi) (səh. 5 – səh. 6);
- 8) qeyri-əməliyyat gəlirləri (xərcləri);
- 9) **balans gəliri** (səh. 7 + səh. 8);
- 10) gəlirdən ödənilən vergilər;
- 11) **xalis gəlir.**

Bankın rentabelliğini necə qiymətləndirməli?

Mədaxil mühüm qiymət göstəricilərindən biridir. Əgər gəlirin miqdarına digər göstəricilərdən ayrıca baxılırsa, o zaman çətin ki, bankın maliyyə səmərəliliyi haqqında əsaslandırılmış nəticəyə gəlmək olar. Buna görə də, təhlil zamanı rentabellik əmsallarından istifadə olunur. Onlardan biri xüsusi olaraq şəxsi kapitalın rentabelliği (ROE), aktivlərin rentabelliği (ROA), xalis faizsiz marja, faizsiz marja, bankın əməliyyat gəlirinin xalis marjası kimi göstəricilərin hesablanması və qiymətləndirilməsini nəzərdə tutur.

Biz əvvəlki bölmələrdə ROE və ROA göstəricilərinin hesablanması və interpretasiyası qaydasını nəzərdən keçirmişik.

Xalis faizli marja (XFM) faizli spredin bankın aktivlərinə nisbəti kimi nəzərə alınır. Faizli spred – bankın faizli gəlirləri ilə xərcləri arasındakı fərkdir. **Xalis faizsiz marja (XFM)** faizsiz spred ilə bank aktivləri məbləği arasındakı nisbət kimi müəyyən olunur. Faizsiz spred bankın faizsiz gəlirləri ilə faizsiz xərcləri arasındakı fərqə bərabərdir. Analoji olaraq bankın əməliyyat gəlirinin xalis marjası nəzərdə tutulur. Verilən əmsallar analitikə göstərəcəkdir ki, bankın menecer və əməkdaşları bank xərclərinin artım sürəti ilə müqayisədə gəlirlərin artım sürətinin saxlanması nə dərəcədə müvəffəqiyyətlə təmin edirlər. Əlbəttə, daha əhəmiyyətli göstərici xalis faizli marjadır.

“Bankın likvidliyi” və ya “bankın ödəmə qabiliyyəti” anlayışları arasındakı fərq nədən ibarətdir?

Bankın likvidliyi – bankın ona təqdim oluna bilən maliyyə tələbləri üzrə öz aktivlərinin pul vəsaitlərinə çevrilməsi hesabına hesablaşma aparmaq qabiliyyətidir. Bankın likvidliyi onun bank öhdəliklərinin ödənişi üçün onda nəzəri cəhətdən kifayət qədər məbləğdə olan likvid aktivlərin olmasını nəzərdə tutur.

Bankın likvidliyi kredit resurslarının cəlb olunması və yerləşdirilməsi miqdarına və müddətinə uyğun olaraq müəyyən

olunur. Belə ki, bank tərəfindən aktiv əməliyyatların aparılması nəticəsində nağd pulun daxil olması bankın borcunun ödənilməsi üçün vacib olan nağd pulun miqdarı və müddəti ilə nadir hallarda üst-üstə düşür.

Bankın ödəmə qabiliyyəti – bankın lazımi müddətdə tamamilə öz borc öhdəliklərini yerinə yetirmək qabiliyyətidir. Ödəmə qabiliyyəti bankda onun borclarının tez bir zamanda ödənilməsi üçün kifayət qədər olan faktiki pul vəsaitlərinin və onların ekvivalentlərinin olmasını nəzərdə tutur.

Bankın likvidliyi onun mədaxilliliyi ilə necə əlaqəlidir?

Bankın likvidliyi səviyyəsi ilə onun mədaxillilik səviyyəsi arasında əks əlaqə mövcuddur. Belə ki, bankın likvidliyinin saxlanılması üçün tələb olunan nağd pul vəsaitləri və onların ekvivalenti gəlir gətirmir və ya cüzi miqdarda gəlir gətirir.

Bankın likvidliyinin lazımi səviyyədə saxlanması zamanı maksimum dərəcədə mədaxilliliyin təmin olunması məqsədilə pul vəsaitlərinin cəlb olunması və yerləşdirilməsi üzrə bankın hər bir əməliyyatı əks olunan netto – likvidlik anlayışından istifadə olunur. Netto- likvidlik – müəyyən müddətdə kredit resurslarının mənbələrinin həcmi ilə həmin müddətdə kredit resurslarından istifadə olunmasının müxtəlif istiqamətlərinin həcmi arasındakı fərqdır. Likvidlik mövqeyinin idarə olunması satılma vəsaitlərinin artıqlığı və çatışmazlığı həcmnin tənzimlənməsindən ibarətdir.

“Bankın likvidliyi” və “bank balansının likvidliyi” anlayışları arasında fərq nədən ibarətdir?

Bankın likvidliyi onun müəyyən müddətdə maliyyə vəziyyətini səciyyələndirir. (likvidlik axın kimi).

Bank, onun cari borclarının ödənilməsi üçün likvid aktivlərinin miqdarını və likvid vəsaitlərini digər mənbələrdən tez bir

zamanda səfərbər etmək imkanı olduğu halda, likvid hesab olunur.

Bank balansının likvidliyi – konkret tarix üzrə müəyyən olunur (likvidlik ehtiyat olaraq). Bu cür qiymətləndirmə zamanı likvid aktivlərin mövcud ehtiyatı ilə hazırkı vaxtda likvid vəsaitlərdə mövcud olan tələbatı müqayisə olunur.

Bankın vəziyyəti onun aktiv vəsaitlərinin tez bir zamanda reallaşması hesabına passiv balans üzrə təcili borclarının ödənilməsinə imkan verirsə, o zaman bank balansı likvid hesab olunur.

Hansı faktorlar bankın likvidliyinə təsir edir?

Bankın likvidliyinə daxili və xarici faktorlar təsir göstərir. Daxili faktorlara aşağıdakılar aid edilir: 1) bank aktivlərinin keyfiyyəti, ilk növbədə, onların likvidliyi, risk səviyyəsi, mədaxillilik və onların istiqamətlərinin ayrılması baxımından müəyyən olunur; 2) şəxsi kapitalın kifayətlilik dərəcəsi; 3) bank passivlərinin keyfiyyəti; 4) bank idarəçiliyi səviyyəsi və sair. Xarici faktorlara xüsusi olaraq aşağıdakılar daxildir: 1) milli iqtisadiyyatın inkişaf səviyyəsi; 2) ölkədə siyasi vəziyyətin sabitliyi və sair.

Bank aktivləri likvidlik dərəcəsinə görə hansı qruplara bölünür?

Hər hansı aktivin likvidliyi dedikdə, onun pul vəsaitlərinə çevrilməsi qabiliyyəti başa düşülür. Aktivin likvidlik dərəcəsi çevrilmə prosesinin müddəti ilə müəyyən olunur: müddət nə qədər qısa olarsa, likvidlik dərəcəsi bir o qədər yüksək olar.

Bütün bank aktivlərini öz likvidlik dərəcəsinə görə aşağıdakı qruplara bölmək olar:

- yüksək likvidliyə malik aktivlər: kassa və ona bərabərləşdirilmiş vəsaitlər; Mərkəzi Bankın müxbir hesabında və

- digər banklarda olan pul vəsaitləri; bankın portfelində olan dövlət qiymətli kağızları və başqaları;
- likvid aktivlər: bank tərəfindən təqdim olunan qısamüddətli kreditlər; birjada qeydə alınan və şərti reallaşan qiymətli kağızlar; digər təşkilatların və bankların fəaliyyətində pay iştirakı; qeyri-material aktivlər daxil olmaqla digər dəyərlər;
  - qeyri-likvid aktivlər: vaxtı keçmiş və ödənişi gözlənilməyən borclar; bankın əsas fondları.

Rusiya Bankı kommertiya banklarının likvidlik dərəcəsi ilə əlaqədar hansı tələbləri müəyyən edir?

Kommertiya bankının fəaliyyəti prosesində bank sahibkari, əmanətçilər, potensial borc alanlar və başqaları kimi bir çox iqtisadi subyektlərin mənafeyinə toxunulduğundan, Rusiya Bankı kommertiya banklarının likvidlik dərəcəsi ilə əlaqədar bir sıra tələblər müəyyən edir. Bu tələblər Rusiya Mərkəzi Bankının “Bankların Fəaliyyətinin Tənzimlənməsi Qaydası Haqqında” təlimat ilə müəyyən olunur.

Təlimata əsasən xüsusən aşağıdakı normativlər müəyyən edilmişdir:

- **tez bir zamanda likvidlik normativi (N₂)** bankın yüksək likvidliyə malik olan aktivlərinin məbləğinin onun tələb olunan vaxta qədər olan pul qoyuluşları üzrə bank öhdəliklərinin məbləğinə nisbəti kimi müəyyən olunur. Minimal mümkün ola bilən qiymət N₂ 20% məbləğində müəyyən olunur. Bu o deməkdir ki, bank istənilən zaman özünün 20%-dən az olan borc öhdəliklərini yüksək likvidliyə malik olan aktivlərdə yerləşdirilən pul vəsaitləri ilə təmin etməlidir;
- **carı likvidlik normativi (N₃)** bankın likvid aktivlərinin miqdarının onun tələb olunan vaxta qədər olan pul qoyuluşları və 30 günə qədər müddətdə təcili pul yatırımları üzrə bankın borclarının məbləğinə olan nisbəti kimi

- müəyyən edilir. Minimal mümkün ola bilən qiymət N_3 70% məbləğində müəyyən olunur;
- **uzunmüddətli likvidlik normativi (N_4)** verilmiş zamanətlər daxil olmaqla, bir ildən çox vaxta ödənilməsi müddətində banka ödənilməli bütün uzunmüddətli borcun bankın şəxsi kapitalına, eləcə də, təcili pul qoyuluşları, alınan kreditlər və bir ildən çox müddətə digər borc öhdəlikləri üzrə bankın borclarına nisbəti ilə müəyyən edilir. Maksimum mümkün ola bilən qiymət N_4 120% məbləğində müəyyən olunur;
  - **ümumi likvidlik normativi (H_5)** bankın likvid aktivlərinin və onun yekun aktivlərinin nisbəti kimi müəyyən edilir. Minimal mümkün ola bilən qiymət N_5 20% məbləğində müəyyən olunur. Bu o deməkdir ki, 20%-dən az olmayan bütün bank aktivləri yüksək likvidliyə malik və likvid aktivlər qrupuna daxil edilir.

Bank fəaliyyəti ilə əlaqədar risklər bankın maliyyə vəziyyətinə necə təsir göstərir?

Hər hansı bank əməliyyatında risk mövcuddur. Bank riski – müxtəlif bank əməliyyatlarının aparılması zamanı yaranmış bankın xalis gəlirinin və onun səhmlərinin bazar qiymətinin azaldılması mümkünlüyüdür.

Risklər bankın maliyyə vəziyyətinə müəyyən təsir göstərməklə bankın fəaliyyətində əhəmiyyətli rol oynayır.

Bank risklərinin müxtəlif təsnifat formaları mövcuddur. Riskin yaranması nöqtəyi-nəzərindən, riskləri xarici və daxili risklərə ayırırlar. Xarici risklərə bankın fəaliyyəti ilə bilavasitə əlaqəsi olmayan siyasi, valyuta riskləri və bir sıra başqa analogi risklər aid edilir. Siyasi risklər dövlət mexanizminin xüsusiyyətlərinin nəticəsi, dövlət hakimiyyətinin fəaliyyətinin sabitlik səviyyəsi, dövlətin yürütdüyü iqtisadi siyasətin effektivlik göstəricisi və sair hesab olunur. Valyuta riski – milli və xarici valyutaların

kursunun gözlənilmədən dəyişməsi səbəbindən itkilərin yaranması mümkünlüyüdür.

Daxili bank risklərinə xüsusi olaraq aşağıdakılar aid edilir:

- kredit riski – verilən borclar və ya əsas borc məbləğinin qaytarılmaması üzrə faizlərin ödənilməməsi nəticəsində bankın xalis gəlirinin və onun səhmlərinin bazar qiymətinin aşağı düşməsi mümkünlüyüdür;
- likvidlik riski –aktivlərin satılması yolu ilə, şəxsi alınmalar yolu ilə orta qiymətlə nağd pul vəsaitlərinin alınması zamanı bankda yaranan çətinliklər nəticəsində bankın xalis gəlirinin və onun səhmlərinin bazar qiymətinin aşağı düşməsi mümkünlüyüdür;
- faiz dərəcəsinin dəyişməsi ilə əlaqəli risk, - bazarın faiz dərəcələrinin səviyyəsinin dəyişməsi nəticəsində bankın xalis gəlirinin və onun səhmlərinin bazar qiymətinin aşağı düşməsi mümkünlüyüdür;
- əməliyyat riski - əməliyyat xərclərinin əvvəlcədən nəzərdə tutulan xərclərdən xeyli kənarlaşması nəticəsində bankın xalis gəlirinin və onun səhmlərinin bazar qiymətinin aşağı düşməsi mümkünlüyüdür;
- kapital ilə əlaqəli risk – bankın şəxsi və ya mənfəətli xarakterli nizamnamə kapitalının əldə olunması nəticəsində bankın ödəmə qabiliyyətinin itməsi mümkünlüyüdür.

FƏSİL 12

SİĞORTA TƏŞKİLATLARININ MALİYYƏ MƏSƏLƏLƏRİ

“Sığorta” anlayışının tərfi necədir?

“Sığorta” anlayışının müxtəlif tərifləri mövcuddur.

Hüquq nöqtəyi-nəzərindən, sığorta riskin bölüşdürülməsi haqqında razılaşmadır və müvafiq razılaşmada göstərildiyi kimi, bir tərəf (sığorta edən) digər tərəfi (sığorta olunan) müəyyən itkilərdən sığortalamaq ilə razılığa gəlir.

İqtisadi nöqtəyi-nəzərdən, sığorta ayrı-ayrı subyektlərin iqtisadi riskinin birləşdirilməsinə əsaslanan və onunla əlaqədar maliyyə itkilərinin azaldılması məqsədilə iqtisadi münasibətlər sistemidir.

Sığortanın iqtisadi-təşkilati quruluşunun əsasını hansı prinsiplər təşkil edir?

Hər hansı mürəkkəb fəaliyyət növü kimi sığortanın onun iqtisadi-təşkilati mexanizmini müəyyən edən bir sıra prinsiplərə riayət olunmasında əks olunan daxili qanunauyğunluğu vardır.

Psixoloji amilin nəzərə alınması prinsipi. Əksər insanlar naməlum, amma mümkün qədər böyük itkilər qarşısında məlum, amma böyük itkilərə üstünlük verir. İnsanlar öz gəlirlərinin məlum hissəsini itirməyə razıdırlar ki, gözlənilməz hadisələr böyük maliyyə itkiləri ilə nəticələnməsin.

İqtisadi riskin birləşdirilməsi prinsipi. Sığorta prosesində iştirak edən hər bir kəs ayrıca risk üçün öz məsuliyyətini sığorta puluna – sığorta edənə ötürür və bunun əsasında bu fərdi risklər birləşir.

Həmrəylik prinsipi, itkinin bölüşdürülməsi. Bütün sığorta iştirakçıları sığorta haqqı ödəyir və onun hesabına sığorta şirkətlərinin sığorta fondu formalaşır. Sığorta halları baş verən

zaman yaranan itki və ziyanın aradan qaldırılması üçün bu fondlardan istifadə olunur. Hər bir sığorta iştirakçısı nisbətən cüzi miqdarda sığorta haqqı ödəyir və əgər heç bir şey baş vermədikdə, sığorta haqqını itirir. Buna baxmayaraq, əgər sığorta halı baş verərsə, o zaman o, onun ödədiyi sığorta haqqından bir neçə dəfə çox məbləğdə maliyyə vəsaiti alır. Həmrəylik onda özünü göstərir ki, sığorta halı baş verən zaman tək iştirakçıya ödənilən sığorta ödənişi, sığorta iştirakçılarının hər biri ilə sığorta halının baş verib-verməməsindən asılı olaraq, bütün iştirakçıların sığorta haqqından yığılır.

Maliyyə ekvivalentliyi prinsipi. Bu prinsipə riayət olunması o deməkdir ki, müəyyən müddətdə bütün sığorta iştirakçılarından yığılmış və itkilərin kompensasiyası üçün nəzərdə tutulan bütün pul vəsaitləri həmin müddət üzrə sığorta ödənişləri şəklində qaytarılmalıdır.

Hansı sığorta növləri mövcuddur?

Sığorta sisteminin təsnif olunması üzrə müxtəlif variantlar məlumdur.

Hüquq nöqtəyi-nəzərdən, iki əsas sığorta formaları mövcuddur – məcburi və könüllü. **Məcburi sığorta** mövcud qanunvericiliyə uyğun olaraq məcburi şəkildə yerinə yetirilir. Bununla, onun növləri, şərtləri və aparılması qaydası da həmçinin müvafiq qanunlara uyğun olaraq müəyyən olunur. **Könüllü sığorta** onu nəzərdə tutur ki, sığorta edən ilə sığorta olunan arasındakı qarşılıqlı əlaqələr onların arasındakı razılaşma əsasında qurulur. Bununla, sığortanın şərtlərini və aparılması qaydasını müəyyən edən könüllü sığortalar qüvvədə olan qanunvericilik əsasında sığortaçı tərəfindən müstəqil şəkildə təsis edilir. Konkret sığorta şərtləri müqavilə bağlanan zaman müəyyən olunur.

“*Sığorta obyektinin məzmunu*”na əsasən bütün sığorta növləri şəxsi, əmlak və məsuliyyətin sığortası kimi növlərə bölünür.

Rusiya təsnifatına əsasən həyatın sığortası, bədbəxt hadisələrdən və xəstəliklərdən sığortalanma, tibbi sığorta **şəxsi sığortaya** aid edilir. Şəxsi sığorta obyektı sığortaçının və ya sığorta olunmuş şəxsin həyatı, səhhəti, əmək qabiliyyəti, təqaüd təminatı ilə bağlı əmlak maraqlarıdır.

Əmlak sığortasına yerüstü, hava, su nəqliyyatı vasitələrinin, yüklərin və digər əmlak növlərinin, o cümlədən, məişət əmlakının, heyvanların, kənd təsərrüfatı strukturlarının və çoxillik bitkilərin, tikililərin, tikinti-montaj risklərinin sığortası daxildir. Əmlak sığortasının obyektı əmlaka sahiblik, əmlakdan istifadə olunması ilə bağlı əmlak maraqlarıdır. Rusiya qanunvericiliyinə əsasən əmlak sığorta növlərinə həmçinin maliyyə risklərinin sığortası daxildir. Eyni zamanda, dünya təcrübəsində bu sığorta növü müstəqil sığorta növü kimi təsnif oluna bilər.

Maliyyə risklərinin sığortasına müflisləşmə, gözlənilən gəlirin bütöv alınmaması, gözlənilməyən kommərsiya xərclərinin yaranması, iş yerinin itirilməsi ehtimalı, o cümlədən, bank işçilərinin qeyri-loyallığı, saxta pulların qəbul edilməsi, qiymətlilərin daşınması ilə əlaqədar kreditlərin ödənilməməsi riskinin, başqa maliyyə risklərinin sığortası daxildir. Maliyyə risklərinin sığortası obyektı kommərsiya fəaliyyəti ilə əlaqədar əmlak maraqlarıdır.

Rusiya təsnifatına əsasən **məsuliyyətin sığortasına** avtonəqliyyat vasitələrinin sahiblərinin, daşıyıcının, müəssisələrin – yüksək təhlükə mənbələrinin mülki məsuliyyətinin sığortası, peşəkar məsuliyyətin sığortası, öhdəliklərin yerinə yetirilməməsi ilə bağlı məsuliyyətin sığortası və digər mülki məsuliyyət növlərinin sığortası daxil edilir. Məsuliyyətin sığortası obyektı sığortada edən və ya sığorta olunanın ona üçüncü tərəf vasitəsilə dəyən ziyanın kompensasiya olunması məsuliyyəti ilə əlaqədar əmlak maraqlarından ibarətdir.

Avropa sığorta qanunvericiliyinə əsasən sığorta növləri iki böyük qrupa ayrılır – riskli sığorta növləri və şəxsi sığorta növləri.

Rusiyanın və xarici sığorta ilə bağlı qanunvericilikdə göstərilən hallar istisna olmaqla həmçinin digər təsnifat sistemləri tətbiq olunur.

“*Yaradılma forma*”sına görə şəxsi sığorta **fərdi** və **qrup (kollektiv)** sığorta növlərinə bölünür. Fərdi sığortalanma zamanı bir nəfər sığorta olunan şəxs ilə əlaqədar, eyni zamanda, qrup şəklində (kollektiv) sığortalanma sığorta olunan subyektlərin bütöv kollektivi ilə əlaqədar müqavilə bağlanır.

“*Risqlərin oxşarlığı*” sığorta təsnifatına aid edilə bilər. Bu halda, sığorta **nəqliyyat, dəniz, hava sığortası, mülki məsuliyyət, bədbəxt hadisələrdən sığortalanma** və sair bu kimi sığorta növlərinə ayrılı bilər.

“*Nəticənin növlərinə*” görə **yanğından** sığortalanma, “*sığorta halının növünə*” görə - **bədbəxt hadisələrdən, kritik xəstəliklərdən** sığortalanma və s. seçilir.

“*Sığortanın məqsədi*” nə görə sığorta iki böyük qrupa ayrılır – **riskli** sığorta növləri, bu sığorta növünün məqsədi riskin aradan qaldırılması və **yığım** sığortası və bu sığorta növünə əsasən riskin aradan qaldırılması ilə yanaşı pul vəsaitlərinin yığılması nəzərdə tutulur.

Brutto-mükafat nə deməkdir?

Brutto-mükafat (sığorta haqqı) dedikdə, sığorta müqaviləsinə uyğun olaraq bütün sığorta məbləğindən (sığorta edənin sığorta ödənişi üzrə öhdəliklərinin maksimum həcmnin pul dəyərləndirilməsi) sığortaçının sığorta edənə (sığorta təşkilatına) müəyyən dövr üzrə ödədiyi sığorta haqqının dərəcəsi nəzərdə tutulur.

Brutto-mükafat hansı struktura malikdir?

Brutto-mükafat iki əsas elementdən təşkil olunmuşdur: sığorta müqaviləsinin şərtlərinə uyğun olaraq sığorta ödənişləri üçün nəzərdə tutulmuş netto-mükafat və yük; yük hesabına işlərin

aparılması ilə əlaqədar xərclərin ödənişi və sığorta əməliyyatlarından gəlirin əldə olunması təmin edilir.

Netto-mükafat hansı elementlərdən təşkil olunmuşdur?

Netto-mükafat aşağıdakı elementlərdən təşkil oluna bilər: risk ödəməsi, risk (zəmanətli) əlavəsi və yığım (əmanət) haqqı.

Risk ödəməsi sığortanın bütün növləri üzrə riskin bağlanması üçün nəzərdə tutulmuşdur, yəni sığorta halı baş verən zaman sığorta ödənişləri üçün risk ödəmədən istifadə olunur. Netto-mükafat strukturunda o, daim mövcuddur.

Risk (zəmanətli və ya sabit) əlavəsi risk ödəməsi şəklində nəzərə alınmış hesablama ödənişlərinə qarşı faktiki ödəmələrin mümkün artımının kompensasiyası üçün nəzərdə tutulmuşdur. Bu əlavə netto-mükafatın strukturuna daxil edilə bilməz – hər bir şey sığorta edənin seçdiyi idarəçilik strategiyasından asılıdır. Əgər onun məqsədi – digər sığorta edənlərlə müqayisədə daha aşağı qiymətlər hesabına sığorta bazarında üstün mövqe tutmaqdan ibarətdirsə, o zaman bu element (risk əlavəsi) netto-mükafatın strukturuna daxil edilmir. Əgər sığorta edən özünün maliyyə dayanıqlığını möhkəmləndirmək arzusundadırsa, o zaman bu element netto-mükafata daxil edilir.

Yığım (əmanət) haqqı sığortaçının müəyyən tarixə qədər ömrünün son günlərinə qədər (ömrün son günləri riski üzrə) həyatın sığorta olunması haqqında uzunmüddətli müqavilənin şərtlərinə əsasən ödənilən məbləğin yığılması üçün nəzərdə tutulmuşdur. Yığım haqqı gəlirin əldə olunması məqsədilə investisiya kimi qoyulmalıdır. O, məsələn, ömrün son günlərində sığortalanma, həyatın kompleks sığortalanması, təqaüdlərin sığortalanması (bu zaman sığorta növlərinin rus təsnifatından istifadə olunur) həyatın sığortası haqqında uzunmüddətli müqavilələrin netto-mükafatının struktur elementi hesab olunur.

Sığorta yükünün strukturuna hansı elementlər daxildir?

Yükün birinci struktur elementi – işin aparılmasına çəkilən xərclər – sığorta xidmətlərinin maya dəyərində aid edilir; ikinci element isə sığorta təşkilatının sığorta əməliyyatlarından əldə edilən planlı gəlirdir.

İşin aparılmasına çəkilən xərclər hər hansı biznes növündə yeri olan ənənəvi xərclərə və sığorta işi üçün səciyyəvi olan spesifik xərclərə bölünür. Spesifik xərclərə sığorta məhsullarının yayılmasında vasitəçilik fəaliyyəti üçün agent və brokerlərin komissiyon mükafatlandırılması, ehtiyat tədbirlərinin aparılmasına çəkilən xərclər, məsələn, ilkin ekspertizanın (müqavilənin bağlanması zamanı) aparılması ilə əlaqədar, o cümlədən, sığorta halının baş verməsi ilə əlaqədar ekspertizalara çəkilən xərclər aid edilir.

Sığorta təşkilatının aktivlərinin spesifik xüsusiyyətləri nədən ibarətdir?

Balans aktivində sığorta şirkətinin sahibliyində olan mülkiyyət təmsil olunur. Sığorta edənin pul qoyuluşundan ibarət olan əsas aktiv maddələri aşağıdakılardır: əsas vəsaitlər, qeyri-material aktivlər, investisiyalar, özünü sığorta edənlərin sığorta ehtiyatlarında payı, debitor borcu, pul vəsaitləri.

Sığorta edənin spesifik balans aktiv maddələrinə aşağıdakılar aid edilir: 1) həyatın sığortası üçün borclar; 2) özünü sığorta edənlərin sığorta ehtiyatlarında payı; 3) sığorta, sosial sığorta və təkrar sığorta olunma əməliyyatları üzrə debitor borcu. Həyatın sığorta olunması üçün ssuda – həyatın sığorta olunması haqqında müqavilənin şərtlərinə uyğun olaraq sığorta edən tərəfindən bu müqaviləyə əsasən yığılmış vəsaitlərdən sığorta olunana verilən ssudadır. Özünü sığorta edənin sığorta ehtiyatlarındakı payı onun sığorta ehtiyatının bir hissəsini təşkil edir və onun təkrar sığorta edən tərəfindən aldığı risk üçün nəzərdə tutulan ölçülərə cavab verir, o cümlədən, sığorta edənin (özü sığorta olunan) balans aktivinin maddəsi hesab olunur. Sığorta, sosial sığorta və təkrar

sığorta olunma əməliyyatları üzrə debitor borcu sığorta, sosial sığorta və təkrar sığorta olunma əməliyyatları üzrə sığorta olunanların, agentlərin, brokerlərin və digər debitorların borcunu əks etdirir.

Sığorta təşkilatının vəsaitlərinin mənbəyi hansı struktura malikdir?

Sığorta təşkilatının vəsaitlərinin mənbəyinin strukturu iki əsas hissədən – şəxsi kapitaldan və cəlb olunmuş vəsaitlərdən təşkil olunmuşdur. Sığorta fəaliyyətinin spesifik xüsusiyyətinə görə cəlb olunmuş vəsaitlərin payı ümumi strukturda vəsait mənbələrindən nisbətən yüksəkdir.

Sığorta olunanın şəxsi kapitalının elementlərinin tərkibi istənilən təsərrüfat vahidinin şəxsi kapitalının strukturuna oxşardır və nizamnamə kapitalı, əlavə kapital, ehtiyat kapitalı, bölüşdürülməmiş gəlir, məqsədli daxil olan vəsaitlər və maliyyələşmə bura daxil edilir. Sığorta edənin şəxsi kapitalının formalaşmasının əsas mənbələri təsisçilərin haqqı, sığorta fəaliyyətindən əldə olunan gəlirdən artımlar və investisiya fəaliyyətindən, o cümlədən, səhmlərin əlavə emissiyasından əldə olunan gəlirdən ibarətdir.

Sığorta təşkilatının nizamnamə kapitalının minimal ölçüsü ilə əlaqədar bir sıra tələblər irəli sürülür: həyatın sığortasından başqa digər sığorta növləri ilə məşğul olan sığorta şirkətləri üçün nizamnamə kapitalı 25000 MPOT-dan aşağı olmamalıdır; bütün sığorta növləri (riskli sığorta və həyatın sığortası) ilə məşğul olan sığorta şirkətləri üçün nizamnamə kapitalı 35000 MPOT-dan aşağı olmamalıdır; yalnız təkrar sığorta məsələləri ilə məşğul olan şirkətlər üçün nizamnamə kapitalı 50000 MPOT-dan aşağı olmalıdır.

Sığorta təşkilatının cəlb olunmuş vəsaitlərinin əsas mənbələri aşağıdakılardır: a) sığorta olunanların sığorta haqqının bir hissəsi hesabına formalaşmış, gələcək sığorta ödəmələri üçün nəzərdə tutulmuş və cəlb olunmuş vəsaitlərin ən mühüm payını

təşkil edən sığorta ehtiyatları; b) sığorta, sosial sığorta və təkrar sığorta olunma əməliyyatları üzrə kredit borcu; c) sığorta fəaliyyəti ilə bilavasitə əlaqəsi olmayan əməliyyatlar üzrə kredit borcu.

Sığorta təşkilatı hansı gəlir mənbələrinə malikdir?

“Daxil olan pul vəsaitlərinin mənbəyi”nə görə sığorta edənin bütün gəlirləri üç qrupa bölünür: sığorta əməliyyatlarından əldə olunan gəlir; investisiya fəaliyyətindən əldə olunan gəlir; sığorta əməliyyatlarının aparılması ilə birbaşa əlaqəsi olmayan digər gəlirlər.

Sığorta əməliyyatlarından əldə olunan gəlirlər sığorta edən sığorta xidmətlərinin vasitəçisi rolunda çıxış edən zaman daxil olan sığorta pulları hesabına (onlar sığorta əməliyyatlarından əldə olunan gəlirin ən böyük hissəsini verir), risklər ilə əlaqədar itkilərə, təkrar sığorta üçün verilmiş, eləcə də, komisiyon və broker mükafatlandırılmaları hesabına formalaşır.

Sığorta edənin **investisiya fəaliyyətindən əldə olunan gəlir** sığorta ehtiyatları vəsaitlərinin və əldə olan şəxsi vəsaitlərin investisiya qolulduğu hesabına formalaşır. Qeyd etmək lazımdır ki, sığorta edənin investisiya fəaliyyəti sığorta əməliyyatlarına münasibətdə tabeçi xarakter daşıyır. İnvestisiyalar qəbul edilmiş sığorta öhdəliklərinə uyğun olaraq razılaşdırılmış müddətdə, məkanda və həcmdə yerinə yetirilməlidir. Onlar sığorta edəni gəlir əldə etməsi üçün təmin etməlidir, onlardan istifadə olunması üzrə əsas istiqamətlərə aşağıdakılar aid edilir: 1) həyatın sığortası haqqında uzunmüddətli müqavilələrə əsasən mənfəət əldə edənlərə investisiya gəlirinin verilməsi üzrə, o cümlədən, gəlirin əldə olunmasında iştirak ilə əlaqədar polislər üzrə bonusların ödənişi üçün öhdəliklərin yerinə yetirilməsi; 2) itkilərin kompensasiyası üçün çatışmayan sığorta ehtiyatlarının yerinin doldurulması; 3) sığorta edənin öz fərdi qərarına əsasən investisiya gəlirinin hissələrindən istifadə olunması (məsələn, inkişaf ilə əlaqədar).

Sığorta edənin **digər gəlirləri** həm sığorta, həm də digər fəaliyyət sahələri ilə əlaqədardır. Xüsusi olaraq, digər gəlirlərə aid edilir: 1) əgər özünü sığorta edən rolunda çıxış edən sığorta edən təkrar sığorta pulunun bir hissəsini və ya hamısını depozitə qoyursa, depo mükafatların hesabına əlavə edilmiş faizlərin miqdarı; 2) sığorta edən sığorta ödənişləri üzrə öz öhdəliklərini yerinə yetirdikdən sonra repress qaydada alınmış məbləğlər; 3) əsas fondların, maddi dəyərlərin və başqa aktivlərin reallaşmasından əldə olunan gəlir; 4) sığorta edənin əmlakının icarəyə verilməsi nəticəsində əldə olunan gəlirlər; 5) sığorta ehtiyatlarının təkrar hesablanması nəticəsində onların həcmi azaldan sığorta ehtiyatlarının qaytarılması məbləği; 6) sığorta edən tərəfindən göstərilən konsultasiya xidmətlərinin, təhsilin haqqının istehlakçılar tərəfindən ödənilməsi.

Sığorta təşkilatının xərcləri hansı struktura malikdir?

Sığorta edənin xərcləri müxtəlif əlamətlər üzrə təsnif oluna bilər:

- *əsas fəaliyyətə münasibət*, yəni, sığorta əməliyyatlarına münasibət – bu əlamətə görə bütün xərcləri iki böyük qrupa bölmək olar: sığorta əməliyyatlarının yerinə yetirilməsi ilə əlaqəli olan və sığorta fəaliyyəti ilə birbaşa əlaqəli olmayan xərclər;
- *məqsədli təyinat* – bu əlamət üzrə müqavilənin hazırlanması və bağlanması (yeni şərtlərin işlənilməsi, hazırlanması, yeni sifarişçilərin cəlb olunması, risklərin qiymətləndirilməsi üzrə və sair), müqavilənin həyata keçirilməsi (sığorta ehtiyatlarının formalaşdırılması, işlənməsi, sığorta ödənişlərinin yerinə yetirilməsi, təkrar sığorta və investisiyalar ilə əlaqədar xərclər), inzibati-təsərrüfat fəaliyyəti üzrə xərclər (məsələn, inzibati xərclər, icarə haqqı) və sair;

- *yerinə yetirilmə vaxtı* – bu əlamət üzrə sığorta əməliyyatlarının aparılması ilə əlaqədar bütün xərclər üç qrupa bölünür: sığorta haqqında müqavilənin bağlanıldığı vaxta qədər yerinə yetirilən xərclər; müqavilənin həyata keçirilməsi prosesində, o cümlədən, müqavilənin bağlanması zamanı rol oynayan; müqavilənin vaxtı başa çatanda və yaxud sığorta müddətinin vaxtı qurtaranda sığorta halı baş verən zaman yaranan xərclər. “*Yerinə yetirilmə vaxtı*” əlaməti üzrə xərclər həmçinin eyni vaxtda yaranan və cari xərclərə bölünə bilər.

Sığorta edənin xərcləri sığorta xidmətinin maya dəyərini təşkil edir və maliyyə yekununun və vergi qoyulması bazasının müəyyən olunması zamanı nəzərə alınır. Xərclərin sığorta xidmətlərinin maya dəyərinə aid edilməsi ümumi və müəyyən sahələr üzrə normativ aktlar ilə tənzimlənir.

Sığorta biznesinin xüsusiyyəti planlı maya dəyərini və faktiki maya dəyərini nəzərdən keçirilməsi vacibliyindən asılıdır. Planlı (hesablama) maya dəyəri dedikdə, sığorta tarifinə qoyulan və onun struktur elementləri – netto-mükafat və yük şəklində göstərilən sığorta xidmətlərinin maya dəyəri başa düşülür. Faktiki maya dəyəri dedikdə, sığorta məbləğinin real itkisindən, işçilərin əmək haqqının ödənilməsi daxil olmaqla vəsaitlərə qənaətdən və ya inzibati-təsərrüfat məqsədlərinə çəkilən artıq xərclərdən asılı olan sığorta müqavilələrinin həyata keçirilməsi nəticələri əsasında real yığılan maya dəyəri başa düşülür. Maya dəyərinə aid edilən xərclərin tərkibi xüsusi olaraq vergi qoyulması bazasının müəyyən olunması üçün dəqiqləşdirilir.

Sığorta təşkilatının son maliyyə yekunu (gəliri) necə formalaşır?

Ümumi halda, sığorta təşkilatının son maliyyə yekunu onun gəlirləri ilə xərcləri arasındakı fərq kimi müəyyən olunur. Sığorta təşkilatının vergi qoyuluşu gəlirinin hesablama alqoritmi aşağıdakı cədvəldə göstərilmişdir.

Sığorta edənin mədaxili	Sığorta fəaliyyətindən daxil olan digər pul vəsaitləri	Digər fəaliyyət sahələrindən daxil olan gəlirlər
-------------------------	--	--

--	--

Sığorta edənin gəlirləri
----

tutmaq

Sığorta xidmətlərinin maya dəyərində daxil olan xərclər					
Ehtiyat tədbirlərinin maliyyələşdirilməsi üçün ehtiyat üçün çıxılmış pul vəsaitləri	Təkrar sığorta müqavilələri üzrə ödənişlərin təmin olunması	Təkrar sığorta müqavilələri üzrə komisyon mükafatlandırma	İşin aparılmasına çəkilən xərclər	Əsas fondların icarəsinə çəkilən xərclər	Sığorta fəaliyyəti ilə əlaqədar olan digər xərclər

bərabərdir

Sığorta edənin maliyyə yekunu
----

tutmaq

Ehtiyat fondları üçün çıxılmış pul vəsaitləri	Birgə iştirakdan əldə olunan gəlirlər	Qiymətli kağızlardan əldə olunan gəlirlər	Gəlir vergisi üçün imtiyazlar
---	---------------------------------------	---	-------------------------------

bərabərdir

Gəlir vergisinin ödənişi üçün vergi goluşu bazası

Gəlir vergisinin ödənişi üçün sığorta şirkətinin vergi bazasının hesablaması

Sığortada gəlir yalnız real maliyyə yekunu kimi nəzərə alınmır. Normativ gəlir adlandırılan gəlir növü də fərqlənir; yəni o, tarif hesablamaları zamanı sığorta xidmətinin qiymətinə salınır. Sığorta əməliyyatlarının normativ gəliri – sığorta əməliyyatlarından əldə olunan və brutto-mükafat strukturuna qoyulan gəlirdir.

Normativ gəlir ilə real sığorta fəaliyyətindən əldə olunan gəlir arasındakı ziddiyyət bir çox amillərin təsir etməsi və ilk

növbədə, sığorta hallarının baş verməsi ilə əlaqədar olaraq sığorta ödənişlərinin mümkünlüyü ilə izah olunur.

Sığorta edənin maliyyə fəaliyyətinin səciyyələndirilməsi üçün hansı əlavə göstəricilərdən istifadə oluna bilər?

Sığorta edənin maliyyə fəaliyyətinin səciyyələndirilməsi üçün gəlirdən başqa digər mütləq və nisbi göstəricilərdən istifadə oluna bilər. Daha çox yayılmış **mütləq** göstəricilərə aşağıdakılar daxildir:

Mənimənilmiş sığorta növlərinin sayı. Bu göstərici müxtəlif sahələrin və sığorta növlərinin əhatə dairəsini səciyyələndirir. Belə ki, bir sığorta şirkəti həyatın sığortası deyil, yalnız sığorta növləri üzrə, digər sığorta şirkəti isə - bütün sığorta növləri üzrə xidmətlər göstərir.

Bağlanmış sığorta müqavilələrinin sayı. Bu göstərici sığorta portfelini və sığorta sahəsinin əhatə dairəsini xarakterizə edir. Bu rəqəm nə qədər yüksək olarsa, sığorta şirkətinin sığorta bazarında layiqli yer tutmasını hesab etmək üçün bir o qədər çox əsas olar;

Yekun sığorta məbləği bütün müqavilələr üzrə ümumi məbləğ və ya orta həcm kimi nəzərdə tutulur. Sığorta edənin risklər üzrə üzərinə götürdüyü məsuliyyət kimi səciyyələndirilir;

Sığorta pullarının həcmi sığorta edənin cari maliyyə vəsaitlərinin həcmi, o cümlədən, qəbul edilmiş öhdəliklərin səviyyəsini əks etdirir. Dinamikada, ayrı-ayrı sığorta növləri, orta hesabla və bütövlükdə, bir müqavilə üzrə təhlil edilir;

Yekun ödənişlər yerinə yetirilmiş öhdəliklərin həcmi əks etdirir, dinamikada, ayrı-ayrı sığorta növləri, üzrə, bütövlükdə isə ayrı-ayrı bölmələr üzrə təhlil edilir.

Gəlirlərin və xərclərin həcmi sığorta edənin maliyyə yekunlarını səciyyələndirir, dinamikada və faktorlar üzrə təhlil olunur;

Əldə olan şəxsi vəsaitlərin həcmi (xalis aktivlər) sığorta şirkətinin likvidliyi və ödəmə qabiliyyəti xüsusiyyətlərindən biri

sayılır. Qəbul edilmiş öhdəliklərin həcmi ilə müqayisə olunur, dinamikada təhlil olunur.

Sığorta şirkətinin maliyyə fəaliyyətini səciyələndirən və daha çox tez-tez istifadə olunan *nisbi göstəricilər arasında* aşağıdakıları göstərmək olar:

Rentabellik. Balans gəlirinin nizamnamə kapitalına və ya şəxsi vəsaitlərə nisbəti, sığorta şirkətinin sığorta fəaliyyətindən əldə olunan gəlirin xərclərə və tutulmuş vəsaitlərin məbləğinə nisbəti kimi nəzərdə tutulur. Ayrı-ayrı sığorta növləri üzrə rentabellik müvafiq sığorta növü üzrə əldə olunmuş gəlirin həmin sığorta növü üzrə yekun sığorta məbləğinə və ya sığorta pullarının yekun məbləğinə nisbəti kimi nəzərdə tutulur;

Sığorta növləri üzrə ödəniş səviyyəsi. Faktiki ödənişlərin yığılmış sığorta pulları ilə müqayisə olunması ilə nəzərə alınır;

Xərclərin səviyyəsi. Sığorta şirkətinin xərclərinin yığılmış sığorta ödənişlərinin həcminə nisbəti kimi qiymətləndirilir;

Sığorta və qeyri-sığorta fəaliyyəti üzrə əldə olunmuş gəlirlərin nisbəti. Bu göstərici qeyri-sığorta fəaliyyətindən əldə olunan gəlirin sığorta fəaliyyətindən əldə olunan gəlirə nisbəti kimi nəzərə alınır.

Sığorta şirkətinin maliyyə sabitliyi nədir və o, nə ilə təmin olunur?

Sığorta təşkilatının *maliyyə sabitliyi* dedikdə, onun ixtiyarında olan öhdəliklərin yerinə yetirilməsi bacarığı başa düşülür. Şübhəsiz, sığorta edən xarici və daxili öhdəliklərə malikdir. Xarici öhdəliklərin sığorta və qeyri-sığorta (digər) öhdəliklərinə bölünməsi qəbul edilmişdir. Əgər başqa cür ifadə olunmazsa, o zaman maliyyə sabitliyi altında sığorta öhdəliklərinin xüsusi əhəmiyyətinə görə, ən əvvəl, sığorta edənin öz sığorta öhdəliklərini yerinə yetirmək qabiliyyəti başa düşülür.

Sığorta təşkilatının maliyyə sabitliyi kifayət olan və ödənilmiş nizamnamə kapitalı, qəbul edilmiş öhdəliklər üzrə adekvat sığorta ehtiyatları, eləcə də, qəbul edilmiş təkrar sığorta sistemi

ilə təmin edilir. Təkrar sığorta sistemindən istifadə olunması zamanı nəzərdə tutulur ki, sığorta edənin məsuliyyət daşdığı risklər üzrə o, öz maliyyə imkanlarından irəli gələn öhdəlikləri yerinə yetirə bilər. Sığorta edənin maliyyə sabitliyi kriteriyası kimi adətən sığorta edənin öhdəliklərinin yerinə yetirilməsi üçün sığorta ehtiyatları vəsaitlərinin və əldə olan şəxsi vəsaitlərinin lazımi həcmdə olmasını hesab etmək qəbul edilmişdir. Sığorta edənin maliyyə sabitliyinin, etibarlığının mühüm göstəricisi ödəmə qabiliyyətidir.

Sığorta təşkilatının ödəmə qabiliyyəti nədir?

Sığorta təşkilatının *ödəmə qabiliyyəti* dedikdə, onun istənilən vaxtda öz öhdəliklərini yerinə yetirmək qabiliyyəti başa düşülür. Maliyyə sabitliyi halında olduğu kimi, ödəmə qabiliyyətinin qiymətləndirilməsi zamanı adətən, əgər xüsusi olaraq qeyd olunmamışdırsa, ən əvvəl, sığorta öhdəliklərinin yerinə yetirilməsi qabiliyyəti başa düşülür.

Sığorta edənin ödəmə qabiliyyəti şərti maliyyə sabitliyi şərtinə nisbətən daha əhəmiyyətlidir; belə ki, o, şirkətin aktivlərinə əlavə tələb qoyur. Onlar kifayət qədər olmaqdan başqa, istənilən zaman sığorta öhdəliklərinin yerinə yetirilməsi üçün vacib olan dərəcədə likvid olmalıdırlar.

Sığorta təşkilatının ödəmə qabiliyyətini necə qiymətləndirməli?

Sığorta edən tərəfindən sığorta ödənişləri üzrə öhdəliklərin yerinə yetirilməsinin maliyyə təminatı formalaşdırılmış sığorta ehtiyatları, o cümlədən, xalis aktivlər adlandırılan öhdəliklərdən azad olan şəxsi vəsaitlərdir.

Sığorta ehtiyatları xüsusi metodikalar üzrə nəzərə alındığı halda, onların həcmi kifayət qədər müəyyəndir, **sığorta təşkilatının ödəmə qabiliyyətinin qiymətləndirilməsi** xalis aktivlərin həcmnin kifayət qədər olması qiyməti ilə əlaqələndirilə bilər və

sığorta ehtiyatlarını kompensasiya edən aktivlərlə birlikdə sığorta öhdəliklərinin yerinə yetirilməsi üçün onlardan istifadə olunur.

Sığorta edənin aktivlərinin onun öhdəliklərindən ötür keçməsi **ödəmə qabiliyyəti marjasının** – sığorta edənin aktivləri ilə onun öhdəlikləri arasında müsbət fərqin olmasını təsdiq edir. Sığorta təşkilatının hazırda qüvvədə olan ödəmə qabiliyyətinin qiymətləndirilməsi metodikasının mahiyyəti sığorta edənin xalis aktivlərinin faktiki həcmnin onların təlimat materiallarına uyğun olaraq sığorta təşkilatının məlumatları üzrə nəzərə alınmış normativləri ilə müqayisə olunmasına gətirib çıxarır.

Ödəmə qabiliyyəti üç mərhələdə yerinə yetirilir.

1-ci mərhələ. Ödəmə qabiliyyətinin normativinin – sığorta edənin xalis aktivlərinin normativ qiymətinin nəzərə alınması.

Təlimatlara əsasən həyatın sığortası və digər sığorta növləri ilə eyni vaxtda məşğul olan sığorta təşkilatı üçün ödəmə qabiliyyətinin kəmiyyət baxımından qiymətləndirilməsi nəzərdə tutulur. Buna görə də, ödəmə qabiliyyətinin ümumi normativi iki xüsusi normativin – həyat sığortası və digər sığorta növlərinin miqdarı kimi hesablanır. Həyatın sığortası ilə müqayisədə digər sığorta növləri üçün xüsusi normativ N_{eht} aşağıdakı düstur ilə hesablanır:

$$N_{\text{or}} = 0,16 \times \text{Mük} \times \Theta_{\text{ödəniş}}$$

Mük – məcburi sığorta növləri üzrə ehtiyat tədbirləri üçün çıxılmış illik məbləğə qədər azaldılmış və ödəmə qabiliyyətinin qiymətləndirildiyi müddətdə sığorta pullarının həcmi (bir qayda olaraq bir ildə);

$\Theta_{\text{ödəniş}}$ – sığorta olunanların sığorta ödənişlərində iştirakı çıxmaqla digər sığorta növləri üzrə sığorta ödənişlərinin məbləğinin həmin sığorta növləri üzrə sığorta ödənişlərinin ümumi məbləğinə nisbəti kimi hesablanan düzəliş əmsalı. Faktiki qiymət, 0,5-i keçmədiyi halda $\Theta_{\text{ödəniş}}$ əmsalı 1-ə bərabər götürülür.

Həyatın sığortası üçün xüsusi normativ N_{hs} aşağıdakı düstur ilə hesablanır:

$$N_{hs} = 0,5 \times HSE,$$

burada HSE – axırıncı hesablama tarixində həyat sığortası ehtiyatı.

Ödəmə qabiliyyəti üçün ümumi normativ olan N xüsusi normativlərin məbləği kimi hesablanır:

$$N = N_{or} + N_h$$

2-ci mərhələ. Xalis aktivlərin faktiki həcmnin (xüsusi artıq vəsaitlər) müəyyən edilməsi, yəni faktiki ödəmə qabiliyyətinin $\ddot{O}Q_f$ müəyyən edilməsi.

Rusiya qanunvericiliyinə əsasən faktiki ödəmə qabiliyyəti “Kapital və ehtiyatlar” bölməsindəki yekun məbləğdən *ayrıca mənzillərin dəyərində* azaldılmış qeyri-material aktivlərin dəyərinin çıxılması yolu ilə mühasibat balansı üzrə hesablanır.

3-cü mərhələ. Faktiki ödəmə qabiliyyətinin normativ ilə müqayisə edilməsi.

Əgər faktiki ödəmə qabiliyyəti $\ddot{O}Q_f$ hesablanmış N normativindən aşağı deyilsə, yəni əgər $\ddot{O}Q_f > N$ nisbətində riayət edilirsə, onda belə nəticəyə gəlmək olar ki, sığorta təşkilatı ödəmə qabiliyyətinə malikdir. Digər halda, sığorta edənin maliyyə vəziyyətinin yaxşılaşmasına nəzarət sığorta fəaliyyətinə nəzarət orqanları tərəfindən yerinə yetirilir.

Avropa İttifaqı çərçivəsində ödəmə qabiliyyətinin qiymətləndirilməsi sığortanın riskli növləri ilə və həyat sığortası ilə məşğul olan sığorta şirkətləri üçün ayrıca yerinə yetirilir. Rusiya Federasiyasının Ümumdünya Ticarət Təşkilatına və Avropa İttifaqına daxil olması xüsusi olaraq bunu nəzərdə tutur ki, Rusiya sığorta şirkətlərinin ödəmə qabiliyyətinin qiymətləndirilməsi Avropa və dünya standartlarına uyğun aparılmalıdır.

Sığorta təşkilatının fəaliyyəti üzrə büdcənin hazırlanması prosesi hansı mərhələlərdən ibarətdir?

Sığorta təşkilatının fəaliyyətinin maliyyə sabitliyini təmin edən istiqamətlərdən biri büdcənin hazırlanması əsasında onun maliyyəsinin idarə olunmasıdır. Ümumi halda, büdcənin hazırlanması bir neçə mərhələdə həyata keçirilən maliyyə fəaliyyətinin təşkili, planlaşdırılması və nəzarəti prosesini əks etdirir:

- firmanın mühasibat hesabının və əsas göstəricilərinin proqnozu əsasında sığorta təşkilatının büdcəsinin əsas göstəricilərinin proqnozlaşdırılan mənalınının formalaşdırılması;
- yerinə yetirilmə üçün qəbul edilmiş büdcə layihəsinin formalaşdırılması;
- büdcənin baza variantının yerinə yetirilməsinə nəzarət və onun təhlili.

Sığorta təşkilatının büdcəsinin hazırlanmasının xüsusiyyətləri nədən ibarətdir?

Büdcə gəlirlər və xərclər balansının müəyyən olunmuş modelini əks etdirir və burada gəlir və xərclərin müqayisə edilməsi, sığorta əməliyyatlarının, investisiya və digər fəaliyyət növlərinin maliyyə nəticəsinin müəyyənləşdirilməsi nəzərdə tutulur.

Büdcə layihəsinin hazırlanması zamanı bir sıra əlavə xərclər, gəlirlər, aktivlər, öhdəlik və hesablamalar ilə müəyyən olunan sığorta fəaliyyətinin xüsusiyyətini nəzərə almaq lazımdır.

Xüsusi xərclərə aşağıdakılar aid edilir: 1) işlərin aparılması xərcləri; 2) birbaşa sığorta üzrə sığorta ödənişləri; 3) təkrar sığortada qəbul edilən risklər üzrə ödənilən itkilərin payının kompensasiya olunması; 4) təkrar sığortaya ötürülən risklər üzrə ödənilən sığorta pulları; 5) ödənilmiş komisiyon və broker mükafatları, tantiyəmlər, yığımlar.

Xüsusi gəlirlərin siyahısına aşağıdakılar daxildir: 1) alınan komissiyon və broker mükafatları, tanyemlər, yığımlar; 2) təkrar sığortada risklər üzrə alınan sığorta mükafatları və mükafatlar portfeli; 3) təkrar sığortaya və retrosessiyaya²⁴ ötürülən risklər üzrə itkilərin payının alınmış kompensasiyaları; 4) birbaşa sığorta üzrə sığorta haqları (pulları); 5) sığorta təşkilatının digər sığorta təşkilatları qarşısında depo mükafatları və itkiləri; 6) təkrar sığortaya ötürülmüş risklər üzrə depo mükafatları və itkilər; 7) sığorta ehtiyatlarının dəyişilməsinin müsbət nəticəsi.

Aktivlərin və öhdəliklərin xüsusiyyəti, ən əvvəl, həyatın sığortası üzrə borcların olması ilə müəyyən olunur, amma spesifik hesablamalara aşağıdakılar üzrə hesablamalar aid edilir: 1) iddialar üzrə; 2) reqressiv tələblər²⁵ üzrə; 3) müxtəlif sığorta növləri üzrə; 4) təkrar sığortaya ötürülən risklər üzrə; 5) təkrar sığortaya qəbul edilən risklər üzrə; 6) birbaşa sığorta üzrə.

Sığorta təşkilatı, sığorta olunmuş mülkiyyətə dəyən ziyan üçün cavabdeh olan şəxslərə və ya bu şəxslər tərəfindən qəbul edilmiş şəxslərə qarşı qaldırılan reqress iddialar üzrə sığorta edən xeyrinə verilmiş məbləğləri, maliyyə nəticəsini müəyyən edən zaman əlavə olaraq nəzərə alır. Qazanılmamış mükafatların ehtiyatı, həyatın sığortası üçün ehtiyatlar, itkilərin ehtiyatı və başqa texniki ehtiyatlar xüsusi olaraq məhz sığorta üçün hesab olunur.

---

²⁴ Retrosessiya növbəti səviyyədə təkrar sığortalanma deməkdir, yəni, yenidən sığorta edən idarə qismində təkrar sığorta üçün riskləri qəbul edən sığorta edən təşkilat həmin riski digər sığorta edən idarəyə ötürməklə təkrar sığorta edənin rolunda çıxış edir.

²⁵ Reqress tələb dedikdə, sığorta edən idarənin sığorta ödəmələri üzrə öz öhdəliklərini yerinə yetirdikdən sonra sığorta olunan şəxsə ziyan vuran səbəbkara sığorta edən idarə tərəfindən edilən tələbdır.

IV BÖLMƏ

EV TƏSƏRRÜFATININ MALİYYƏSİ

FƏSİL 13

EV TƏSƏRRÜFATLARININ MALİYYƏSİ ANLAYIŞI VƏ FUNKSİYALARI

BMT-nin Milli Hesablar Sistemi “ev təsərrüfatı”nın sosial- iqtisadi kateqoriyasını necə müəyyən edir?

Rusiyada rəsmi istifadə olunan və BMT-nin tövsiyə etdiyi Milli Hesablar Sistemi (MHS) “ev təsərrüfatı” kateqoriyasının aşağıdakı tərifini verir. Ev təsərrüfatı – (bir nəfərdən ibarət olan ev təsərrüfatı istisna olmaqla) müştərək iqtisadi qərarlar qəbul edən bir qrup insanlardır. Ev təsərrüfatı öz tələbatını müstəqil şəkildə təmin edən bir nəfərdən və ya birgə yaşayan və öz tələbatını təmin edən bir neçə şəxsdən ibarət ola bilər. Ev təsərrüfatı, bir qayda olaraq, qohumluq əlaqələri ilə birləşmiş insanlardan ibarətdir, amma eyni zamanda, qohumluq əlaqələri olmayan insanlardan da ibarət ola bilər.

Ev təsərrüfatı kompleks iqtisadi sistemin fəaliyyəti prosesində necə rol oynayır?

Kompleks iqtisadi sistem şəraitində çoxlu sayda təsərrüfat vahidləri fəaliyyət göstərir və onların fəaliyyətinin iqtisadi motivləri müxtəlifdir. Əgər bu çoxluğu aqreqat (iriləşdirilmiş) qrupların məhdud sayına azaltsaq, o zaman biz gerçəkliyi ciddi şəkildə sadələşdirməklə üç qrup əldə edirik: dövlət, müəssisələr (firmalar) və ev təsərrüfatları.

Ev təsərrüfatlarının iqtisadi xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, ev təsərrüfatları əsas istehsalat faktorlarının sahibkarlarıdır. Bu

faktorları firmalara və dövlətə satmaqla ev təsərrüfatları gəlir əldə edir; bu isə onlara firmaların istehsal etdiyi nemətləri almaq, qənaətləri təmin etmək imkanı verir (qeyd edək ki, real, amma modelləşdirilməmiş iqtisadiyyatda istehsalat faktorlarının bir hissəsi həmçinin firmalara və dövlətə məxsusdur). Ev təsərrüfatlarının iqtisadi fəaliyyətdə iştirakının əsas motivi – ev təsərrüfatı iştirakçılarının tələbatlarının bir qədər tam şəkildə ödənilməsidir.

“Ev təsərrüfatının maliyyəsi” kateqoriyasının sosial-iqtisadi məzmunu nədən ibarətdir?

Sosial-iqtisadi fəaliyyətin hər hansı bir sahəsində həmişə qurulan eyni münasibətlər müstəqil iqtisadi kateqoriyanın məzmununu təşkil edir. Bu halda, “ev təsərrüfatının maliyyəsi” kateqoriyasının sosial-iqtisadi məzmunundan söhbət gedir.

“Ev təsərrüfatının maliyyəsi” – pul vəsaitlərinin məqsədli fondlarının bölüşdürülməsinin və istifadə olunmasının formalaşdırılması haqqında maliyyə münasibətlərinin məcmusudur; ev təsərrüfatı və onun ayrı-ayrı iştirakçıları sosial-iqtisadi fəaliyyət prosesində bu münasibətlərə daxil olurlar.

Ev təsərrüfatının maliyyə münasibətlərinə hansı iqtisadi münasibətləri aid etmək lazımdır?

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində ev təsərrüfatı həmişə həm ev təsərrüfatının daxilində, həm də xaricində meydana gələn və bazar subyektlərinin həmin ev təsərrüfatı ilə əlaqədar maliyyə münasibətlərinə daxil olur.

Ev təsərrüfatının daxili maliyyə münasibətləri maliyyə fondlarının formalaşması üzrə onun iştirakçıları arasında yaranan münasibətlərdir; bu fondlar formalaşmadan heç bir ev təsərrüfatının mövcudluğu mümkün deyildir. Bu fondlar müxtəlif məqsədli təyinatla malikdir: hazırkı istehlak səviyyəsinin saxlanılması; uzunmüddətli istifadə olunan baha qiymətli əşyaların əldə olunması, gələcək investisiya və b.

Ev təsərrüfatının xarici maliyyə münasibətləri, xüsusi olaraq, aşağıdakı münasibətlər hesab olunur: birgə maliyyə fondlarının formalaşması və istifadə olunmasına dair digər ev təsərrüfatları ilə münasibətlər (onlara qarşılıqlı mübadilə münasibətləri aid edilir, bu münasibətlərdə də ev təsərrüfatları iştirak edə bilər); ev təsərrüfatının büdcə kəsirinin kompensasiya olunması, eləcə də, əlavə gəlirin saxlanması və əldə olunması məqsədilə ev təsərrüfatlarının əldə olan pul vəsaitlərinin bank hesablarında yerləşdirilməsi üzrə kommersiya bankları ilə münasibətlər; dövlət büdcəsinin və məqsədli qeyri-büdcə fondlarının təşkil və istifadə olunması üzrə dövlət ilə münasibətlər və b.

Ev təsərrüfatının maliyyəsi hansı funksiyaları yerinə yetirir?

Ev təsərrüfatlarının maliyyəsinin sosial-iqtisadi mahiyyəti onun funksiyalarında özünü göstərir.

Paylaşdırıcı funksiya. Ev təsərrüfatının iştirakçılarında müxtəlif səbəblərdən işləməyən yeniyetmələr və həddi-buluğa çatmış gənclər daxildir. Paylaşdırıcı funksiya çərçivəsində ev təsərrüfatının payına düşən milli gəlirin bir hissəsi bu və ya digər proporsiyada onun iştirakçıları arasında bölüşdürülür. Paylaşdırıcı funksiyanı yerinə yetirən zaman ev təsərrüfatının maliyyəsi hər bir insanı onun həyatı üçün vacib olan resurslar ilə təchiz edərək işçi qüvvəsinin fasiləsiz təkrar istehsal prosesini təmin edir.

Paylaşdırıcı funksiyanın fəaliyyət obyektini ev təsərrüfatının əldə olan gəliri hesab olunur. Bölüşdürmə subyektlərinə ev təsərrüfatının bütün iştirakçıları aid edilir.

Verilmiş funksiya müxtəlif formalarda, o cümlədən, investisiya-təşkilatçı funksiya şəklində həyata keçirilə bilər. Bu funksiya ondan ibarətdir ki, ev təsərrüfatları iqtisadiyyat üçün maliyyə resurslarının əsas təchizatçılarından biri hesab olunur. Ev təsərrüfatlarının gəlirlərinin artımı verilmiş funksiyanın yerinə yetirilməsi üçün material əsasını təşkil edir. Ev təsərrüfatlarının investisiya funksiyasını tez-tez yalnız kapitallaşdırılmış, yəni,

əmanət (vəsaitlərin müxtəlif maliyyə institutlarına və real istehsalata qoyulması) kimi istifadə olunan gəlir payı ilə əlaqələndirirlər. Amma bu yanaşma birtərəfli hesab olunur. Əslində, istehlak payının artırılması iqtisadiyyatda investisiya artımına imkan yaradan amildir.

Nəzarət funksiyası. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində ev təsərrüfatı müstəqil təsərrüfat subyekti hesab olunur, yəni ev təsərrüfatı üzvlərinin həyat səviyyəsi onun payına düşən gəlirin həcmindən asılıdır. Müxtəlif amillərin təsiri ilə bu həcm həm artıma doğru, həm də azalmağa doğru dəyişə bilər. Buna görə də, istehlakın adi səviyyəsinin saxlanması müxtəlif fondlar üzrə əldə olunmuş gəlirin bölüşdürülməsinə, eləcə də, onların məqsədli istifadə olunmasına nəzarət olunmadan mümkün deyildir.

Tənzimləyici funksiya. Ev təsərrüfatının iqtisadiyyatı onun müxtəlif iştirakçıları arasında kifayət qədər mürəkkəb münasibətlər məcmusuna istinad edir. Bu münasibətlər yaş fərqi, xarakterik xüsusiyyətlər, insanların vərdişləri, onların tələb və gəlirlərinin müxtəlif səviyyəsi baxımından müəyyən olunur. Bununla yanaşı, ev təsərrüfatının iştirakçıları qarşılıqlı anlaşma yolu ilə iqtisadi qərarlar qəbul etdiyi halda, ev təsərrüfatının normal inkişafı mümkündür. Ev təsərrüfatının müxtəlif iştirakçılarının iqtisadi maraqlarının uyğunlaşdırılması onların tənzimlənməsi yolu ilə təmin olunur; belə ki, bununla ev təsərrüfatının bir nəfər üzvünün payına düşən bölüşdürülmüş gəlirin mümkün ola bilən dərəcədə dəyişməsi başa düşülür. Beləliklə, ev təsərrüfatının maliyyəsi daha bir mühüm funksiyayı – tənzimləyici funksiyayı yerinə yetirir; bu funksiya iqtisadi vahid olaraq ev təsərrüfatının tarazlaşdırılmış inkişafını tənzimləyir.

Ev təsərrüfatının maliyyəsinin spesifik xüsusiyyəti nədir?

Maliyyə sisteminin hər bir sahəsində pul vəsaitləri fondlarının təşkili və istifadə olunması prosesi özünəməxsus xüsusiyyətlərə malikdir. Məsələn, kommersiya təşkilatlarının maliyyəsi maliyyə sisteminin əsasını təşkil edir, çünki məhz elə sahibkarlıq

sektorunda gələcək maliyyə münasibətləri gedişatı zamanı bölüşdürülmüş Ümumi Daxili Məhsul yaradılır. İctimai maliyyə ayrı-ayrı sahələr, iqtisadi regionlar, əhalinin müxtəlif sosial qrupları arasında pul vəsaitlərinin yenidən bölüşdürülməsində mühüm rol oynayır. Ev təsərrüfatının maliyyəsinin öz spesifik xüsusiyyətləri vardır və bu xüsusiyyətlər onları maliyyə sisteminin digər elementlərindən fərqləndirir.

İctimai maliyyə dövlət tərəfindən idarə olunur və sərt dövlət nəzarəti altındadır. Kommersiya təşkilatlarının maliyyə fondlarının formalaşması prosesi həmçinin, bir çox hallarda, dövlət tərəfindən müəyyən olunur (nizamnamə kapitalının minimal ölçüsünə dair tələblər, vergi qoyma sistemi, amortizasiya çıxılmalarının və maya dəyərinin digər elementlərinin hesablanması qaydasının nizama salınması və b.).

Ev təsərrüfatının maliyyəsinin xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, maliyyə münasibətlərinin bu sahəsi minimum səviyyədə dövlət tərəfindən nizama salınır. Ev təsərrüfatı maliyyə fondlarının vacibliyi və formalaşması qaydası, onların həcmi və məqsədli təyinatı, eləcə də, onların istifadə olunması müddəti haqqında müstəqil qərar qəbul edir. Başqa sözlə desək, bazar iqtisadiyyatı şəraitində dövlət ev təsərrüfatlarının əldə olan gəlirinin bölüşdürülməsi prosesinə birbaşa təsir göstərən vasitələrə malik deyildir.

Bununla yanaşı, dövlət ev təsərrüfatının real olaraq əlində olan gəlirin ümumi həcminə təsir göstərməyə qadirdir. Ev təsərrüfatının və dövlətin maliyyə münasibətlərinin reallaşdırılması prosesində ümumi ictimai məhsulun dəyərinin dəfələrlə bölüşdürülməsi və yenidən bölüşdürülməsi nəticəsində ev təsərrüfatının real gəlirləri əmələ gəlir. Fiziki şəxslər tərəfindən ödənilən vergi normalarının artırılması onların real gəlirinin azaldılmasına gətirib çıxarır. Bundan əlavə, vergi yığımını yolu ilə toplanılmış maliyyə resursları büdcə vasitəsilə səhiyyə, təhsil, sosial təminat sahələrinə yönəldilir və nəticədə ev təsərrüfatlarının real gəlir səviyyəsi artır.

Ev təsərrüfatları fəaliyyətində hansı iqtisadi və maliyyə qərarları qəbul edir?

Hər hansı başqa bir iqtisadi vahid kimi ev təsərrüfatı öz iştirakçılarının rifahının yaxşılaşdırılması üçün fəaliyyətinin müxtəlif sahələrinə aid olan sabsız-hesabsız qərarlar qəbul edir.

Ev təsərrüfatının iqtisadi və maliyyə qərarları iki əsas qrupa bölünür: iş vaxtı fondunu necə formalaşdırmaq (ev təsərrüfatının işləyən üzvlərinin sayı, onların iş yeri və s.); onun mövcud olduğu aktivlər nəzərə alınmaqla, gələcək aktivlərinin strukturunu necə formalaşdırmaq, yəni kapital xərcləri yerinə yetirmək lazımdır (yeni daşınmaz əmlakı, avtomobilləri, mebel və s. və ya qiymətli kağızlar və s. əldə etmək); yenidən əldə olunmuş aktivlər arasında nisbət müəyyən olunur.

Qərarların birinci qrupu ev təsərrüfatlarının gəlir səviyyəsinə təsir göstərir. İkinci qrup isə nəinki ev təsərrüfatının əldə olan, sərf olunan və qənaət kimi yığılan hissəyə ayrılan gəlirin nəsibətinə, həm də ev təsərrüfatının gələcək investisiya gəlirlərinin səviyyəsinə təsir edir. Burada investisiya gəliri alınan səhmlər üzrə dividendlər və ya kommersiya bankına təcili pul qoyuluşları üzrə gəlirlər formasında əldə olunur.

Ev təsərrüfatlarının iqtisadi və maliyyə qərarlarını hansı amillər müəyyən edir?

Ev təsərrüfatında iqtisadi və maliyyə qərarları, əsasən, aşağıdakılardan ibarət olan bir çox amillərdən asılıdır: 1) cari və perspektiv məqsədlər; 2) ev təsərrüfatının üzvləri arasındakı münasibətlər; 3) ev təsərrüfatının gəlirlər səviyyəsi; 4) ev təsərrüfatının üzvlərinin riskə üstünlük verməsi və meyl göstərməsi; 5) ev təsərrüfatının fəaliyyət göstərdiyi xarici mühit.

Xarici mühit ev təsərrüfatında qəbul edilən qərarlara böyük təsir göstərir. Xarici mühitin daha vacib amilləri xüsusi olaraq məşğulluq sahəsində gəlir və xərclərin qanunvericiliyə uyğun olaraq tənzimlənməsi, gəlirlərə, sosial müavinətlərə vergi

qoyulması; ev təsərrüfatının üzvlərinin işlədiyi kollektivdə münasibətlər; sonuncuların ictimai və siyasi təşkilatlarda iştirakı; ev təsərrüfatlarının bir-biri arasında münasibətlər.

Ev təsərrüfatları tərəfindən qəbul edilən iqtisadi və maliyyə qərarlarının xüsusiyyətləri nədən ibarətdir?

Ev təsərrüfatı tərəfindən maliyyə və iqtisadi qərarlarının qəbul edilməsinin formalaşması mexanizminin və dərəcəsinin xüsusiyyətləri mövcuddur. Məsələn, kommertiya təşkilatlarında planlaşdırma, operativ rəhbərlik, nəzarət və “menecment” anlayışı altında birləşən idarəçiliyin digər mərhələləri (onun tərkib hissəsi maliyyə idarəçiliyi hesab olunur) daxil olmaqla, qərarların qəbul edilməsi metodları sistemi mövcuddur. Kommerciya təşkilatlarında operativ və strateji məqsədlər, onların iyerarxiyası, əldə olunma vasitələri aydın şəkildə müəyyən olunmuşdur. Bütün bunlar şirkətlərdaxili rəqlamentlərdə təsbit edilir. Ev təsərrüfatlarında məqsədlərin müəyyən edilməsi – mühüm atributtur. Buna baxmayaraq, bu məqsədlərin əldə olunması qərarların qəbul edilməsi üzrə formalaşmış prosedurlar ilə əlaqəli deyildir. Məqsədlər ev təsərrüfatı tərəfindən tez-tez instinktiv olaraq, həyat təcrübəsi əsasında müəyyən olunur. Ev təsərrüfatının üzvləri arasında qeyri-formal əlaqələr sistemi tətbiq edilir və burada onların hər birinin rolu müəyyən edilir. Ev təsərrüfatlarında, bir qayda olaraq, qəbul edilmiş qərarların qeyri-formal xarakterini əks etdirən gəlir və xərclərin balansı hazırlanmır.

Ev təsərrüfatları tərəfindən iqtisadi və maliyyə qərarlarının qəbul edilməsi prosesinin xüsusiyyətləri nə ilə müəyyən edilmişdir?

Ev təsərrüfatları tərəfindən iqtisadi və maliyyə qərarlarının qəbul edilməsi mexanizmi, onların məqsədli istiqamətləndirilməsi kommertiya təşkilatları tərəfindən qəbul edilən analogi

qərarların qəbul edilməsi mexanizmindən və onların məqsədli istiqamətləndirilməsindən fərqlənir.

Bu xüsusiyyətlər, xeyli dərəcədə, ev təsərrüfatının ayrı-ayrı üzvləri arasındakı əlaqələrin yalnız iqtisadi deyil, həmçinin sosial xarakter daşdığı şəraitin nəticəsi hesab olunur. Kommerciya təşkilatlarında da həmçinin sosial münasibətlər mövcuddur, amma onlar iqtisadi münasibətlərdən asılı rol oynayır, çünki onların əsas məqsədləri iqtisadi məqsədlərdir (gəlirin artımı, səhmdar kapitalın artımı və s.). Ev təsərrüfatında nəzərdə keçirilmiş iki münasibət tipinin subordinasiyası birbaşa ziddiyyət təşkil edir. Buna görə də, həm iqtisadi, həm də maliyyə qərarları nəinki iqtisadi (ev təsərrüfatlarının gəlirlərinin artımı, xərclərə qənaət edilməsi və s.), həmçinin sosial məqsədlər (uşaqların tərbiyəsi, maarifləndirmə səviyyəsinin artırılması, mükəmməl istirahət üçün şərtlərin təmin olunması və s.) baxımından qəbul edilir. İqtisadi məqsədlər sosial məqsədlər ilə müqayisədə təcəssüm xarakter daşıyır və sonuncuların bir qədər tam şəkildə həyata keçirilməsinə istiqamətləndirilmişdir.

FƏSİL 14

EV TƏSƏRRÜFATLARININ MALİYYƏ RESURSLARININ MƏNBƏLƏRİ

Ev təsərrüfatları maliyyə resurslarının hansı mənbələrinə malikdirlər?

Ev təsərrüfatının maliyyə resurslarının əsas mənbəyi onun maliyyə gəliridir. Ev təsərrüfatının maliyyə gəlirlərini onların daxil olduğu mənbələr üzrə təsnif etmək olar: əmək haqqı; sosial transferlər; fərdi əmək və sahibkarlıq fəaliyyətindən daxil olan gəlirlər; faizlər, dividendlər, rentalar şəklində və mülkiyyətdən əldə olunan digər mədaxillərdən gələn gəlirlər (bağışlama, mülkiyyətin vərəsəlik yolu ilə ötürülməsi, lotereya və s.).

Əmək haqqının tərkibinə hansı elementlər daxildir?

Əmək haqqı – muzzdlu əmək ilə məşğul olan şəxslər üçün əsas gəlir mənbəyidir. Bura aşağıdakı elementlər daxil edilir: işəməzd qiymətləndirmələri, tarif cədvəlləri və vəzifə maaşları üzrə əlavə verilən əmək haqqı; xüsusi şərtlərlə görülən iş üçün ödəmələr; iş vaxtından artıq iş və gecə saatlarında görülən iş üçün əlavə ödənilən pul; mükafatlar və həvəsləndirici ödəmələr; uzun müddət xidmətə görə ödəmə; illik və əlavə məzuniyyətlərin ödənilməsi; ezamiyyət pulu; verilən iş paltarının qiyməti və b.

Büdcə sahəsi üzrə işçilərin əmək haqqı dövlət tərəfindən tarif sistemi əsasında kifayət qədər sərt şəkildə nizama salınır. Tarif sisteminin əsas elementləri tarif dərəcələri, vahid tarif cədvəli, rayon əmsalları və b. hesab olunur. Vahid tarif cədvəlində (VTC) əmək haqqı 18 kateqoriya üzrə fərqləndirilir. Tarif-ixtisas arayış kitabçaları əsasında işçi bu və ya digər kateqoriyaya aid edilir. VTC-nin tətbiq olunması bütün büdcə təşkilatları üçün məcburidir. Amma büdcə təşkilatı büdcə pul ayırımları

çərçivəsində müstəqil şəkildə əmək haqqına əlavələrin növlərini və miqdarını müəyyən edə bilər.

RF sosial transfertlər sistemi hansı elementlərdən ibarətdir?

RF-də ev təsərrüfatının həcminə görə ikinci gəlir mənbəyi sosial transfertlərdir. Sosial transfertlər sistemi aşağıdakı əsas elementlərdən ibarətdir: təqaüdlər, müavinətlər, stipendiyalar.

RF-də əmək təqaüdlərinin hansı növləri mövcuddur?

“Rusiya Federasiyasında Əmək Təqaüdləri Haqqında” 17 dekabr, 2001-ci il tarixli, 173-Φ3 sayılı federal qanuna²⁶ uyğun olaraq aşağıdakı təqaüd növləri müəyyən olunur: qocalığa görə əmək təqaüdü; əlilliyə görə əmək təqaüdü; ailə başçısı itirildikdə verilən əmək təqaüdü.

Qocalığa görə əmək təqaüdü 5 ildən az olmayan əmək stajı olduğu zaman təyin olunur.

Təqaüdlərin təyin olunması zamanı nəzərə alınan əmək haqqı məbləğində məhdudiyətlər qanunla müəyyən olunmamışdır.

Qocalığa görə əmək təqaüdü aşağıdakı əsas hissələrdən təşkil oluna bilər: baza, sığorta; yığılmış.

Təqaüdün baza hissəsinin ödənişi dövlət tərəfindən təmin edilir. Onun miqdarı hər il Federal Məclis tərəfindən düzəliş olunacaqdır (inflyasiyanın sürətinə uyğun olaraq indeksləşdirilir).

Təqaüdün sığorta hissəsinin miqdarı fərqlənir və hər bir konkret şəxsdən daxil olan vəsaitlərin həcmindən asılıdır. Əmək haqqının sığorta hissəsinin miqdarı hesablama təqaüd kapitalının məbləğinin (HTK) qocalığa görə əmək təqaüdünün ödənişi üçün gözlənilən dövrün aylarının sayına nisbəti kimi müəyyən olunur (19 il və ya 228 ay). HTK əmək təqaüdünün sığorta hissəsinin maliyyələşməsi üçün sığorta haqqının ümumi məbləğindən

---

²⁶ Rossiyskaya qazeta. 2002. 31 dekabr.

formalaşır. HTK orta əmək haqqının artımına uyğun olaraq indeksləşdirilir.

Əmək təqaüdünün baza və sığorta hissəsinin aylıq minimum məbləği məhdudlaşır.

Əmək haqqının yığım hissəsinin miqdarı sığorta olunanın təqaüd yığımlarının məbləğinin qocalıq üzrə əmək təqaüdünün ödənişi üçün gözlənilən dövrün aylarının sayına nisbəti kimi müəyyən olunur.

Qocalıq üzrə əmək təqaüdünün maliyyə mənbəyi – onun hissələri arasında müxtəlif proporsiyalarda bölüşdürülən vahid sosial vergi məbləğidir.

Rusiya ev təsərrüfatları hansı müavinətləri alırlar?

RF ev təsərrüfatlarının tərkibinə daxil olan şəxslər müxtəlif növ sosial müavinətlər alırlar. Bir çox hallarda, onların ödəmə mənbəyi Sosial Sığorta Fondunun (SSF) vəsaitləri hesab olunur.

Ödənilən müavinətlərə xüsusi olaraq müxtəlif növ uşaq müavinətləri; hamiləlik və doğuş üçün müavinət; hamiləliyin ilkin çağlarında tibbi müəssisələrdə uçota durmuş qadınlara birdəfəlik nağd yardım; uşağın doğulması ilə əlaqədar birdəfəlik nağd yardım; uşağın yaş yarımına çatdığı vaxta qədər uşağa baxılması üçün məzuniyyət dövründə birdəfəlik nağd yardım; uşaq üçün verilən birdəfəlik nağd yardım.

Əhalinin sosial müdafiəsi sistemində işsizlik üçün verilən müavinətlər mühüm yer tutur. İşsiz vətəndaşlara verilən müavinətlər son iş yeri üzrə sonuncu üç ayda hesablanmış orta əmək haqqının faiz nisbəti kimi müəyyən olunur. İşsizlik üçün verilən müavinətlər aşağıdakı şəkildə ödənilir: birinci üç ay ərzində - son iş yeri üzrə sonuncu üç ayda hesablanmış orta əmək haqqının 75%-i məbləğində; növbəti dörd ay ərzində - 60% məbləğində; gələcəkdə - 45% məbləğində.

İşçini təkmilləşdirmə kurslarına göndərən zaman ona stipendiya ödənilir və onun məbləği əmək stajından, işdə fasilə-

lərdən, əvvəlki işin yerinə yetirilməsi bacarığından və başqa amillərdən asılı olaraq fərqlənir.

Sahibkarlıq fəaliyyətindən daxil olan gəlirlərə hansı gəlirlər aid edilir?

Sahibkarlıq fəaliyyətindən daxil olan gəlirlərə ev təsərrüfatının ixtiyarında olan mülkiyyətin əvvəlki dəyərinin saxlanması və ya artırılması zamanı şəxsi biznesin aparılması nəticəsində əldə edilən istənilən gəlir formaları aid edilir. Bu formalar həm biznesin mütəşəkkil şəkildə (qeydə alınmış), həm də qeyri-mütəşəkkil şəkildə aparılması çərçivəsində mümkündür. Qeyri-mütəşəkkil formaları qeyri-mütəşəkkil şəxsi ticarət, ev və kustar istehsal, özəl xidmətlərin göstərilməsinə ayırmaq olar. Vətəndaşların şəxsi yardımçı təsərrüfatlarından alınan məhsulların bir hissəsinin satılmasından əldə olunan gəlirlər həmçinin müəyyən şərtlər baxımından sahibkarlıq fəaliyyətindən daxil olan gəlirlər kimi nəzərdən keçirilə bilər. Bu cür şərtlər bu məhsulların istehsalının müntəzəm xarakter daşması və istehsalın bir hissəsinin və ya tam şəkildə bazarda satılmağa istiqamətləndirilməsidir.

Ev təsərrüfatlarının maliyyə gəlirinin həcminin səciyyələndirilməsi üçün hansı göstəricilərdən istifadə olunur?

Ev təsərrüfatlarının maliyyə gəlirinin həcminin səciyyələndirilməsi üçün bir sıra, xüsusən aşağıdakı göstəricilərdən istifadə olunur:

- nominal maliyyə gəliri – bu, vergilərin və digər məcburi ödəmələrin ödənişinə qədər maliyyə gəliridir;
- əldə olan maliyyə gəliri – bütün məcburi ödəmələrin ödənişindən sonra ev təsərrüfatının ixtiyarında qalan nominal gəlirin bir hissəsidir;
- real maliyyə gəliri iki amil vasitəsilə müəyyən olunur: əldə olan gəlirin miqdarı və məhsul və xidmətlərə qoyulan qiymət.

mətlərin səviyyəsi (digər eyni şərtlərdə əldə olan gəlir nə qədər çox olarsa, real gəlir bir o qədər çox olar; digər eyni şərtlərdə qiymətdən nə qədər çox olarsa, ev təsərrüfatının real gəliri bir o qədər aşağı olar).

Ev təsərrüfatları fəaliyyət prosesində hansı əlavə maliyyə resurslarının cəlb olunması mənbələrindən istifadə edirlər?

Ev təsərrüfatının fəaliyyətinin maliyyələşməsinin əsas xarici mənbəyi müxtəlif məhsul və xidmətlərin əldə olunması üçün fiziki şəxslərə verilən istehlak kreditidir.

İstehlak krediti əmtəə və pul formasına malik ola bilər. Birinci halda, istehsalat və ticarət müəssisələri kreditorlar kimi çıxış edirlər (məhsulların kredit yolu ilə satılması), ikinci halda isə, bir qayda olaraq, kommersiya bankları kreditorlar kimi çıxış edir (bank istehlak krediti).

İstehlak bank kredit verilmənin bir çox növləri mövcuddur. Daha çox məlum olan növlər aşağıdakılardır:

- *kontokorrent krediti*. Bank öz sifarişçisi üçün aktiv-passiv hesabı açır. Bu hesabda sifarişçinin həm şəxsi vəsaitləri, həm də banka borcu əks oluna bilər. Borcun ən son məbləği bank tərəfindən əvvəlcədən ilkin olaraq məhdudlaşdırılır (bank kredit limitini müəyyən edir). Sifarişçi istənilən zaman bankın onun üçün ayırdığı kredit limitindən istifadə edə bilər. Bu cür kredit qısamüddətli olur (bir qayda olaraq, onun müddəti 30 gündən çox müddəti ötüb keçmir). Borc alan faizləri yalnız faktiki istifadə etdiyi məbləğdən ödəyir. Kontokorrent krediti heç bir şey ilə təmin edilmir (bu blank kreditidir) və ona görə də, yalnız etibarlı borc alanlara verilir. RF-də kontokorrent kredit plastik kredit bank kartlarının əsas daşıyıcılarına verilir.
- *ipoteka krediti*. Bir qayda olaraq, yaşayış yerinin tikintisi məqsədilə verilən uzunmüddətli kreditdir. Bu kreditin xarakterik xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, maliyyələşən

obyekt, eyni zamanda, verilən kreditin təminatçısı hesab edilir.

Ev təsərrüfatının məcburi ödəmələrinə nə aid olunur?

Ev təsərrüfatının məcburi ödəmələri onun nominal gəlirini azaldır. Ev təsərrüfatı tərəfindən məcburi ödəmələrə nə qədər çox pul vəsaitləri xərclənilsə, o zaman o, o qədər az miqdarda pul vəsaitini istehlak və qənaət məqsədilə istiqamətləndirə bilər.

Məcburi ödəmələr funksional istiqamətləndirilməsi baxımından təsnifat kriteriyası üzrə iki əsas qrupa bölünə bilər. Birinci qrupa fiziki şəxslərdən yığılan vergi və yığımları, ikinci qrupa isə kommunal ödəmələri, telefon xidmətinə görə ödəniş, elektrik enerjisi və digər bu kimi ödəmələri aid edilməlidir. Bundan əlavə, bankdan alınan əsas kredit məbləğinin qaytarılması və bunun əsasında faizlərin ödənişi (ev təsərrüfatı bu cür maliyyələşmə vasitəsindən istifadə etdiyi halda), sığorta haqları (əgər ev təsərrüfatının iştirakçıları sığortaçı olmaqla şəxsi və ya mülkiyyətin sığorta olunması xidmətlərindən istifadə etdiyi halda) və s. ev təsərrüfatının məcburi ödəmələrinə aid edilməlidir.

Ev təsərrüfatının maliyyə resurslarının strukturu necədir?

Material tərkib nöqtəyi-nəzərdən, ev təsərrüfatının maliyyəsi – ev təsərrüfatı tərəfindən yaradılan məqsədli maliyyə fondlarının məcmusudur. Bu fondların formalaşması mənbəyi ev təsərrüfatının əlində olan maliyyə gəliridir.

Ev təsərrüfatının maliyyəsi strukturuna aşağıdakı əsas elementlər daxildir:

- cari xərclərin maliyyə fondu (cari xərclər – qısa müddət ərzində istifadə olunan ərzaq məhsullarının, qeyri-ərzaq mallarının (ayaqqabı, paltar və b.) alınması üçün çəkilən xərclər, vaxtaşırı istifadə olunan xidmətlər üçün ödəniş və b.);

- kapital xərclərinin maliyyə fondu (kapital xərclər – kifayət qədər uzun müddət ərzində istifadə olunan qeyri-ərzaq mallarının alınmasına çəkilən xərclər (mebel, mənzil, nəqliyyat vasitələri və b.), ev təsərrüfatının iştirakçıları tərəfindən az-az istifadə olunan xidmətlərin ödənişi (təhsil, tibbi əməliyyat, turist putyovkası);
- pul əmanətləri fondu.

Əhalinin pul əmanətlərinin hansı formaları mövcuddur?

Əmanətlər iki əsas formaya ayrılır: təşkil edilməmiş əmanətlər; təşkil edilmiş əmanətlər.

Birinci formaya manat və xarici valyutada əhalinin əlində olan nağd pullar aid edilməlidir. İkinci formaya isə əhalinin kommersiya banklarının hesablarında yerləşdirdiyi, səhmlərə qoyulan nağd pul vəsaitləri, eləcə də, müxtəlif müəssisələrin istiqraz və rəqələri və başqa maliyyə vasitələri aid edilməlidir.

Rusiya ev təsərrüfatları təşkil edilməmiş əmanətlərə üstünlük verirlər. Rusiya Bankının məlumatına əsasən təşkil edilməmiş əmanətlərin payı – Rusiyanın ev təsərrüfatlarının əmanətlərinin ümumi məbləğinin 80%-dən çox hissəsini təşkil edir.

Ev təsərrüfatlarının təşkil edilmiş və təşkil edilməmiş əmanətlərinin həcmi arasındakı əlaqə hansı amillərlə müəyyən olunur?

Ev təsərrüfatlarının əmanətlərinin ümumi həcmi, eləcə də, onların təşkil edilmiş və təşkil edilməmiş əmanətlərə bölündüyü proporsiyalar aşağıdakı amillərlə müəyyən olunur: istehlak xərclərində prioritetlər ilə əlaqədar daxili amillər, onların səviyyəsi və strukturu; xüsusi xarici amillər. Sonunculara xüsusi olaraq aşağıdakılar aid edilir: əhalinin bank sisteminə inam səviyyəsi; şəxsi pul qoyuluşlarının sığortası üzrə dövlət sisteminin bütövlüyü; qiymətli kağızlar bazarında əməliyyatların, bank əməliyyat-

larının, təqaüd təminatının, sığorta işlərinin və b. qanunauyğun qaydada təminatı səviyyəsi.

***Ev təsərrüfatının maliyyə resurslarının mənbələri
və onların istifadə olunması istiqamətləri arasındakı
qarşılıqlı əlaqə harada əks olunmuşdur?***

Ev təsərrüfatının maliyyə resurslarının mənbələri və onların istifadə olunması istiqamətləri arasındakı qarşılıqlı əlaqə ev təsərrüfatının büdcəsində əks olunmuşdur.

Ev təsərrüfatının büdcəsi – ev təsərrüfatının tərkibinə daxil olmuş şəxslərin tələbatlarının daha tam şəkildə təmin olunması məqsədilə formalaşmış maliyyə fondudur.

V BÖLMƏ

BEYNƏLXALQ MALİYYƏ

FƏSİL 15

BEYNƏLXALQ MALİYYƏNİN MÖVZUSU VƏ TƏŞKİLİ PRİNSİPLƏRİ

Beynəlxalq maliyyə nədir, o, necə və nə üçün yaranmışdır?

Beynəlxalq maliyyə, bir tərəfdən, beynəlxalq təsərrüfat əlaqələri üzərində qurulmuş maliyyə münasibətlərinin yayılması, digər tərəfdən, dünya iqtisadiyyatının maliyyə alt sisteminin meydana gəlməsi və inkişafı nəticəsində yaranmışdır²⁷.

Beynəlxalq maliyyə dünya iqtisadiyyatının bir hissəsi olmaqla dünya miqyaslı maliyyə resurslarının məcmusunu əks etdirir; yəni, maliyyə təşkilatları ilə birlikdə 185 ölkənin²⁸ maliyyə resurslarının, beynəlxalq təşkilatların və dünyanın beynəlxalq maliyyə mərkəzlərinin, 65 milyon qanuni biznes firmalarının və Yer kürəsində yaşayan bütün əhalinin, məlum olduğu kimi, 6 milyard insanın maliyyə resursları.

Amma beynəlxalq maliyyənin rezident və qeyri-rezidentlər arasında maliyyə fondlarının hərəkəti kimi daha geniş

---

²⁷ Müxtəlif beynəlxalq pul sistemləri şəraitində konsepsiyaların, kateqoriyaların və ödəniş balanslarının formalaşması metodlarının, cari valyuta mübadilə kurslarının, tarazlaşmamış ödəniş balanslarının məcmusu və onların tarazlaşdırılması texnikası *dünya iqtisadiyyatının maliyyə nəzəriyyəsi* adlandırılmışdır (bax., məsələn, Dünya iqtisadiyyatı / İ.P.Nikolayevanın redaktəsi ilə. M., 2000. S. 7).

²⁸ Verilmiş halda BMT üzvü olan ölkələrdən bəhs olunur. Həmçinin Beynəlxalq Valyuta Fondu (üzlərin sayı - 181) və Dünya Bankı kimi nüfuzlu təşkilatların da adını şəkmək lazımdır və bura 180 ölkənin maliyyə təşkilatları daxildir (bax.: *Kireyev A.P.* Beynəlxalq iqtisadiyyat. M., 1998. S. 65). Bu mənəbə Dünya Bankına istinad etməklə ölkələrin digər sayını da – 209 göstərir.

izahından tez-tez istifadə olunur. Beynəlxalq maliyyənin qloballaşması baxımından onun geniş və dar sərhədləri arasındakı sərhəd aradan götürülür. Daha sonra beynəlxalq maliyyə dedikdə, ümumdünya maliyyə dar mənada nəzərdə tutulacaqdır.

Beynəlxalq maliyyənin strukturu necədir və onun səciyyəvi xüsusiyyətləri nədir?

Dövlət maliyyəsindən, o cümlədən, firmaların və ev təsərrüfatının maliyyəsindən fərqli olaraq beynəlxalq maliyyənin xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, onlar bir çox subyektlər tərəfindən təqdim olunur, yəni, ilkin olaraq o, çoxsubyektli kateqoriyadır. Bu o deməkdir ki, konkret yerdə mərkəzləşmiş və dünya iqtisadiyyatının konkret subyektinin mülkiyyəti olan pul vəsaitlərinin vahid beynəlxalq fondu yoxdur. Dünya miqyaslı maliyyə resursları dünya maliyyə bazarını (DMB) yaradaraq əsasən dövriyyədə olurlar.

İctimai və beynəlxalq özəl maliyyəyə nə aid edilir?

İctimai beynəlxalq maliyyənin subyektləri beynəlxalq hüquq normalarına uyğun olaraq təsdiq edilən şəxslər, yəni: suveren dövlətlər, müstəqil dövlətin yaradılması üçün mübarizə aparan millətlər və xalqlar; dövlətlərarası təşkilatlar; dövlət təşkilatları (məsələn, Vatikan); azad şəhərlərdir. Beynəlxalq özəl maliyyənin əsas subyektləri isə dövlətin yerli və xarici fiziki və hüquqi şəxsləri (və onların müəssisələri), eləcə də, onlar tərəfindən yaradılan təşkilatlardır.

Dünya maliyyə bazarının strukturu necədir?

Dünya maliyyə bazarı onun funksiyaları və maliyyə aktivlərinin dövriyyə müddəti baxımından nəzərdən keçirilə bilər. Funksional baxımdan o, valyuta bazarına, derivativ bazar, sığorta xidmətləri, səhmləri və kreditlər bazarına bölünür; bu bazarlarda

müxtəlif seqmentlər ayrılı bilər: məsələn, sığorta xidmətləri bazarında – təkrar sığorta, kredit bazarında – borc qiymətli kağızların və bank kreditlərinin seqmentləri və b.

Maliyyə aktivləri dövriyyə müddətinə görə dünya maliyyə bazarı aşağıdakı seqmentlərə ayrılır: valyuta bazarı (qısamüddətli) və kapital bazarı (uzunmüddətli). Maksimum gəlir əldə etmək məqsədilə, eləcə də, müəyyən məqsədə yönəldilmiş bazar əməliyyatları hesabına maliyyə bazarında mövcud olmaq üçün istiqamətləndirilmiş maliyyə aktivləri də həmçinin mövcuddur. Bu aktivləri tez-tez “qaynar pullar” adlanırlar.

Dünya maliyyə bazarının müxtəlif seqmentləri arasındakı sərhədlər aradan qaldırılmışdır, buna görə də, dünya maliyyə resurslarının hissələrinin bir seqmentdən digərinə ötürülməsi mümkündür. Bu səbəbdən müxtəlif dünya ölkələrində valyuta kursları, bank faizi və qiymətli kağızların kursu arasında qarşılıqlı asılılıq müəyyən olunur. Bu isə dünya maliyyə resurslarının qloballaşmasına aparır; belə ki, 1997-ci ilin yayında Cənub-Şərqi Asiyada olduğu kimi, ayrı-ayrı regionlarda maliyyə fəlakətləri dünya maliyyə təsərrüfatının sarsılmasına gətirib çıxardı.

Beynəlxalq maliyyə əməliyyatlarını kim yerinə yetirir?

Beynəlxalq maliyyə bazarı iştirakçılarının növünün, forma və tiplərinin müxtəlifliyi onların hərtərəfli təsnifatını tələb edir. Belə ki, onun seqmentlərinin hər biri üçün eyni iştirakçılar xarakterikdir. Təsnifat aşağıdakı şəkildə müəyyən olunur: əməliyyatlarda subyektlərin iştirakı xarakteri; bu cür iştirakın məqsəd və motivləri; elementlər tipi və onların xüsusiyyətləri; subyektlərin mənsub olduğu ölkələr; investorların və borclu olanların tipləri²⁹.

Əməliyyatlarda iştirak nöqtəyi-nəzərindən, bazar iştirakçıları birbaşa (bilavasitə) və dolayı (vasitəli) iştirakçılara bölünürlər. Birincilərə öz hesabına sövdələşmə quran və ikincilərə isə

---

²⁹ Mixaylov D.M. Beynəlxalq maliyyə bazarı: tendensiyalar və vasitələr. M., 2000. S. 25.

sifarişçilərin hesabına və ya onların göstərişi ilə müstəqil olaraq sövdələşmə quran, yəni vasitəli iştirakçılar aid edilir.

Bazarda iştirakın motiv və məqsədlərinə görə bazarda hejrlər, alverçilər, ticarətçilər və arbitrlər fərqlənir.

Hejrlər valyuta mədaxilini valyuta-kursu riskindən mühafizə etmək üçün nəzərdə tutulmuş hejrinq adlanan əməliyyatları yerinə yetirirlər. Bu məqsədlər üçün onlar maliyyə vasitələrinə xas olan transfert riskindən sığortalamaq, qısamüddətli bazarda (yəni, sövdələşmələrin iki bank günü ərzində başa çatdığı “spot” bazarında) öz aktivlərinin və ya konkret sövdələşmələrin sığortalamaq üçün derivat bazar vasitələrindən istifadə edirlər.

Alverçilər yalnız kursların əlverişli hərəkəti şəraitində qazanc əldə etmək məqsədilə sövdələşmə qururlar və ona görə də, onların öz əməliyyatlarını sığortalamaq niyyəti yoxdur.

Ticarətçilərin fəaliyyəti bir və ya bir neçə sazişlər üzrə kurs qiymətinin azalıb-artmasından istifadə etmək ilə əlaqədardır və mahiyyət etibarilə, hejrlərin fəaliyyəti ilə ziddiyyət təşkil edir.

Arbitrlər müxtəlif bazarlarda və müxtəlif dövrlərdə kursdakı fərq ilə gəlir əldə etmək məqsədilə başqa bir bazarda eyni zamanda əks əməliyyatlar aparmaqla bazarda maliyyə əməliyyatlarını yerinə yetirirlər. Arbitrlər alverçilərdən fərqli olaraq az risk edirlər.

Emitentlərin tipinə və onların səciyyəvi xüsusiyyətlərinə görə BMB iştirakçıları arasında aşağıdakılar ayrılır: beynəlxalq və millətlərarası agentliklər; yerli hökumətlər və suveren borc alanlar; əyalət və regional hökumətlər; (yerli administrasiya); bələdiyyə hökumətləri (bələdiyyə idarəsi); kvaz-hökumət emitentləri; korporasiyalar, banklar və başqa təşkilatlar³⁰.

Beynəlxalq agentliklərə Dünya Bankı, Beynəlxalq Yenidənqurma və İnkişaf Bankı, Avropa Yenidənqurma və İnkişaf Bankı və b. Milli səviyyəli elementlər arasında alman torpaq-

---

³⁰ *Mixaylov D.M.* Beynəlxalq maliyyə bazarı: tendensiyalar və vasitələr. M., 2000. S. 29.

larının, Kanada əyalətinin, Avstraliya ştatlarının, Nyu-York, Moskva və Sankt-Peterburq şəhərlərinin və b. hökumətləri seçilir.

Mənsub olduqları ölkədən asılı olaraq BMB iştirakçıları aşağıdakılara bölünür: inkişaf etmiş, inkişaf etməkdə olan ölkələr, beynəlxalq institutlar (konkret milli mənsubiyyəti olmayan) və offşor mərkəzləri (zonalar).

Sonunculara qeyri-rezidentlər üçün vergi valyuta və digər imtiyazların qüvvədə olduğu ərazilər aid edilir; bu qeyri-rezidentlər öz hesablarını və firmalarını bu ərazilərdə yaradır, amma maliyyə əməliyyatlarını yalnız başqa ölkələr ilə həyata keçirirlər. Bu, başlıca olaraq ada dövlətləridir; onların bəzisi artıq regional və dünya maliyyə mərkəzlərinə (Kipr, Panama, Bermuda, Bahama, Kaymanovlar, Antil adaları) çevrilmişlər; dünya maliyyə mərkəzlərinin (Lixtenşteyn, İrlandiya, Normandiya adaları) yaxınlığında yerləşən ölkələr, və yaxud BMB iştirakçılarının ölkələrinin bəzi əraziləri (məsələn, ABŞ-ın ayrı-ayrı ştatları və İsveçrə kantonları). Statistika əsasən, offşor mərkəzlərində təxminən 5 trilyon ABŞ dolları məbləğində, eləcə də, təqribi olaraq 100 milyard ABŞ dolları məbləğində rus mənşəli maliyyə resursları yerləşdirilmişdir³¹.

BMB iştirakçıları arasında **tipinə** görə iki əsas qrup seçilir – şəxsi və institusional. *Şəxsi investorlar* – fiziki şəxslərdir (hərdən onlar son və ya xırda investorlar adlanırlar). Bir qayda olaraq, onlar müxtəlif maliyyə aktivlərinin əldə olunması yolu ilə öz əmanətlərinin fərqləndirilməsinə və ya faiz gəlirinin artmasına çalışırlar. *Institusional investorlar* – maliyyə bazarlarının peşəkar iştirakçılarıdır (və ya prinsipalların maliyyə vasitəçiləri).

Sonuncular ilə əlaqədar BMB-də iki tendensiya müşahidə olunur. Bir tərəfdən, BMB onda dövriyyədə olan maliyyə vasitələrinin kəmiyyətinin artması və likvidliyinin yaxşılaşdırılması, yəni onun həcmnin və iştirakçılarının xeyli artması ilə əlaqədar

---

³¹ 1990-cı illərin ortalarında bu və ya digər offşorları olan təxminən 90 ölkə və ərazi hesablanırdı. (Bax.: *Kotke Klaus*. “Çirkli” pullar – bunlar nədir? “Çirkli” pullar sahəsində vergi qanunvericiliyinə dair sorğu / Alman dilindən tərcümə. M., 1998. S. 674-683).

daha çox institusionallaşır; digər tərəfdən, “dezintermediasiya” fenomeni müşahidə olunur, yəni vasitəçilərin aradan götürülməsi, onların alıcılar ilə satıcılar arasındakı sövdələşmələrdən çıxarılması. Dezintermediasiya (*disintermediation*) maliyyə texnologiyalarının inkişafının nəticəsi və tənzimlənməməsi – komissiya ödəmələrindən və başqa yığımlardan boyun qaçıran son alıcılara və satıcılara (prinsipallar) xərcləri azaltmağa imkan verir. Vasitəçilərdən azad olmanın nümunələrindən biri, yeni aktiv əməliyyatların maliyyələşdirilməsi üçün müxtəlif bank aktivləri likvid qiymətli kağızlara çevrilən zaman borcun təhlükəsizliyinin təmin olunmasıdır.

BMB-da əməliyyat aparən institusional investora banklar (mərkəzi, investisiya, kommersiya), dövlət müəssisələri, beynəlxalq maliyyə institutları, təqaüd fondları, sığorta fondları və şirkətləri (eləcə də, offşor), qarşılıqlı (pay) investisiya fondları (PIF), əmanətlərin menecerləri (investisiyaları idarə edən), transmilli korporasiyalar aid edilir.

Bank trast departamentləri tez-tez əmanətlərin menecerləri (yəni, investisiyaları idarə edən) rolunda çıxış edirlər. Əksər hallarda şəxsi investora onların sifarişləri kimi çıxış edirlər.

Dünya valyuta bazarı nədir?

Dünya valyuta bazarı (DVB) BMB-nin mühüm hissəsini təşkil edir və qeyri-rezidentlərin bir-birinə olan maliyyə tələblərinin və öhdəliklərinin məcmusunu ifadə edir. DVB dünya valyuta sisteminin – tarixi yaradılmış beynəlxalq maliyyə münasibətlərinin təşkili formasının meydana gəlməsi və inkişafı ilə əlaqədar formalaşmışdır.

Dünya Valyuta Sistemi nədir və hansı elementlər ona daxil edilir?

Dünya Valyuta Sistemi (DVS) dövlətlərarası və beynəlxalq razılaşmalar ilə təsbit edilmiş və dünya təsərrüfatı çərçivə-

sində valyuta münasibətlərinin təşkil olunması formasını əks etdirir. DVS-nin məzmunu dünya iqtisadiyyatında ödəniş-hesablaşma dövriyyəsinə şərait yaradan vasitələrin və dövlətlərarası orqanların məcmusundan ibarətdir.

DVS-nə aşağıdakı əsas elementlər daxildir: dünya pul əmtəəsi və beynəlxalq likvid aktivlər; valyuta kursu; valyuta bazarları; beynəlxalq valyuta-maliyyə təşkilatları; dünya ölkələrinin dövlətlərarası razılaşmaları, ödəniş və hesablaşma balansları.

Dünya pul əmtəəsi dedikdə, hər bir ölkədən çıxarılmış sərvətin həmin ölkə tərəfindən qəbul edilən və onun beynəlxalq münasibətlərini təmin edən ekvivalenti başa düşülür.

İlk beynəlxalq pul əmtəəsi qızıl; sonra isə - qabaqcıl dünya dövlətlərinin milli valyutası (kredit pullar) olmuşdur. Hal-hazırda, bu cür pul əmtəəsi kimi kompozisiya və ya fidutsiar (elementə əsaslanmaqla) pullardan istifadə olunur. Onlara beynəlxalq və regional ödəniş vahidləri: xüsusi alınma hüquqları (XAH) və avro aid edilir.

Valyuta kursu digər ölkənin pul vahidlərində ifadə olunan, bir ölkənin pul vahidinin dəyəri kimi müəyyən olunur. Valyuta kursları iki əsas növə - sabit və dəyişkən valyuta kurslarına bölünür. Valyuta pariteti, yəni müxtəlif ölkələrin pul vahidlərinin rəsmi müəyyən olunmuş nisbəti sabit kursun əsasını təşkil edir. Dəyişkən valyuta kursları bazar tələbindən asılıdır və valyuta təklifləri kəmiyyət baxımdan əhəmiyyətli dərəcədə dəyişə bilər.

Sabit və dəyişkən valyuta kursları nə deməkdir?

Kompleks dəyişkənlik nədir?

Milli valyuta kursunun sabitliyi könüllü seçilmiş bir baza valyutası (ABŞ dolları, ingilis funt sterlinqi, avro və b.) ilə əlaqəli olması və baza valyuta kursu kimi eyni proporsiyalarda avtomatik dəyişilməsi deməkdir. Milli valyuta kursunun standart və ya fərdi valyuta səbətində müəyyən edilməsi o deməkdir ki, o, süni təşkil edilmiş valyuta kombinasiyaları ilə birlikdə artıb-azalır. Dəyişkən valyuta kursları zamanı onlar verilmiş valyuta üzrə bazarda tələb

və təklifin həcmnin nisbəti əsasında müəyyən olunur. Müstəqil dəyişkənlik zamanı digər amillərin təsiri ehtimal olunmur. Bununla belə, valyuta (foreks) bazarı təkmilləşdirilmiş bazar modelinə bir qədər yaxındır: iştirakçıların sayı həm tələb, həm də təklif baxımından olduqca çoxdur, istənilən informasiya sistemdə praktiki olaraq tez bir zamanda ötürülür və bütün bazar agentləri üçün yararlıdır, mərkəzi bankların derivativ rolu azdır və daimi deyildir. Bununla yanaşı, foreks bazarı **effektiv maliyyə bazarı** hesab olunur. Belə ki, onun vəziyyətinin dəyişməsi haqqında istənilən informasiya orada alqı-satqı olunan aktivlərin qiymətinə çevrilir.

Kompleks və ya idarə oluna bilən və yaxud “çirkli” dəyişkənlik onu nəzərdə tutur ki, tələb və təklifdən başqa ölkələrin mərkəzi bankları, o cümlədən, müxtəlif müvəqqəti bazar təhrifləri xeyli dərəcədə valyuta kursunun miqdarına təsir göstərir. Bu, birincisi, valyuta kurslarının iki üsulunun müəyyən olunması deməkdir: daxili üsul – bir ölkə və ya bir qrup ölkələr daxilində aparılan əməliyyatlar üçün və xarici üsul – digər ölkələr ilə aparılan əməliyyatlar üçün. İkincisi, OPEK ölkələrində olduğu kimi bu, valyuta kurslarının hər hansı bir məhsulun, məsələn, neftin qiymətləri ilə əlaqəli olması deməkdir. Üçüncüsü, 90-cı illərin ortalarında Rusiyada olduğu kimi, kompleks dəyişkənlik məqsədli zonalar və ya valyuta dəhlizləri sisteminin həyata keçirilməsidir.

DVB harada yerləşir?

Dünya Valyuta (foreks) Bazarına dünyanın müxtəlif regionlarında, beynəlxalq ticarət mərkəzlərində və valyuta-maliyyə əməliyyatlarında məhdudlaşdırılmış ayrı-ayrı bazarlar daxil edilir. 1998-ci ildə dünya miqyasında 43 iri valyuta bazarları fəaliyyət göstərirdilər. Londonda, Nyu-Yorkda, Tokioda, Syanqanda (Honqkonq), Sinqapurda, Sürixdə, Parisdə, Frankfurt-na-Maynda yerləşmiş bazarlar onların arasında xüsusi yer tutur. Bu bazarda valyuta əməliyyatlarının gündəlik həcmi 1986-cı ildə 250 milyard

ABŞ dolları, 1991-ci ildə - 1000 milyard ABŞ dolları, 1998-ci ildə isə - 1971 milyard ABŞ dolları olmuşdur.

Dünya valyuta sisteminin qalan elementləri kitabın digər fəsillərində səciyyələndiriləcəkdir.

DVS öz inkişafı gedişatında necə dəyişmişdir?

Dünya Valyuta Sistemi XIX əsrdə yaranmaqla və bir neçə mərhələlərdən keçərək tədricən inkişaf etmişdir. DVS, qızılın ciddi şəkildə müəyyən olunmuş çəki miqdarı başqa-başqa ölkələrin pul vahidləri kimi istifadə olunmuş qızıl pul standartından müasir fidutsiar kağız pullarına qədər inkişaf yolu keçmişdir; bu kağız pulların kursu valyuta bazarları tərəfindən, emissiya isə müvafiq valyuta sistemlərinin mərkəzi bankları tərəfindən təyin olunur.

Ölkənin ödəniş və hesablaşma balansı nədir və onun hazırlanmasının məqsədləri nədən ibarətdir?

Beynəlxalq iqtisadi əməliyyatların müxtəlifliyi bu sənədlərdə öz əksini tapır. *Hesablaşma balansı* – verilmiş ölkənin müəyyən tarix üzrə digər dövlətlər qarşısında tələbat və öhdəliklərinin nisbətidir. *Ödəniş balansı* – verilmiş ölkənin bir rüb və ya bir il ərzində digər dövlətlərə faktiki ödənişlərinin və başqa ölkələrdən daxil olan ödənişlərin nisbətidir.

Əgər daxil olan valyuta ödənişlərinin məbləği ödəniş məbləğini ötüb keçərsə, o zaman ödəniş balansının saldosu aktiv olur; və ya əgər ödəniş məbləği pulun məbləğini ötüb keçərsə, o zaman saldo passiv olur. Balansın hazırlanması BMT tərəfindən qəbul edilmiş “Ödəniş Balansı haqqında Təlimatlar”a əsasən BVF-nin tövsiyələrinə istinad edilir; bununla tətbiq olunan göstəricilər universal xarakter daşıyır və dövlətlərarası müqayisələr aparılmasına imkan yaradılır. Bu tövsiyələrə uyğun olaraq cari əməliyyatların hesabları ilə kapital hərəkətinə dair hesablar

fərqləndirilir. Bu hesabların maddələrinin nisbəti ödəniş balansının horizontal strukturunu təşkil edir.

Ölkəyə daxil olan valyuta ödənişləri ödəniş balansının kreditində əks olunur. Valyuta məhsul və xidmətlərin ixracı, kapitalın xaricdən axıb gəlməsi vasitəsilə beynəlxalq borc və investisiyalar şəklində ölkəyə daxil olur. Xarici subyektlərə edilən valyuta ödənişləri ödəniş balansının debetində əks olunur. Onlara məhsul və xidmətlərin idxalına çəkilən xərclər, eləcə də, həmin ölkənin digər ölkələrin iqtisadiyyatına pul vəsaitlərinin qoyuluşu aid edilir. Kredit və debet hissələrinin nisbəti ödəniş balansının vertikal strukturunu təşkil edir.

Ödəniş balansı, bütövlükdə, daim formal tarazlıq ilə bərabərləşdirilir, buna baxmayaraq, bütün sözləşmələrin tam əhatə olunması çətinliyi, qiymətlərin eyni olmaması, sövdələşmələrin qeydiyyatı vaxtında fərqlərin olması və digər səbəblərdən müxtəlif yanlışlıqların meydana çıxması qaçılmaz haldır. Bu isə ödəniş balansına “Səhvlər və buraxılışlar” adlı xüsusi bölmənin daxil edilməsinə səbəb olur.

Rusiya Federasiyasının valyuta sisteminin əsas səciyyəvi xüsusiyyətləri hansılardır?

Hazırda, Rusiyada dəyişkən valyuta kursu üsulu fəaliyyət göstərir, bu isə ölkənin valyuta birjalarında, ən başlıcası, Moskva banklararası valyuta birjasında (MBVB) edilən tələb və təkliflərdən asılıdır. ABŞ dollarının manata rəsmi kursu MBVB-də aparılan sövdələşmələrin nəticəsinə əsasən Rusiyanın Mərkəzi Bankı tərəfindən təyin olunur. Valyuta birjaları həmçinin Rusiya Federasiyasının digər şəhərlərində - Sankt-Peterburq, Rostov-na-Donu, Yekaterinburq, Novosibirsk və Vladivostokda fəaliyyət göstərir. Kursun müəyyənləşdirilməsi prosesində MBVB böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Valyuta dəyərləri dedikdə, nə başa düşülür?

Valyuta dəyərləri – zərgərlik və digər məişət malları, eləcə də, bu məmulatların qırıntıları istisna olmaqla, xarici valyuta, xarici valyutada qiymətli kağızlar (ödəniş sənədləri, qəbzlər, veksellər, akkreditivlər) və başqa fond dəyərləri (səhmlər, istiqraz vərəqələri və xarici valyutada digər borc öhdəlikləri), eləcə də, qiymətli metallar – qızıl, gümüş, platin, hər hansı növ platinli metallardır.

Rezidentlərə hansı şəxslər aid edilir?

Rezidentlərə aşağıdakılar daxil edilir: RF-də daimi yaşayış yeri olan, o cümlədən, müvəqqəti olaraq Rusiyadan kənarında olan fiziki şəxslər; Rusiyanın qanunvericiliyinə uyğun olaraq yaradılmış və RF-də yerləşən hüquqi şəxslər; Rusiyada yerləşən müəssisə və təşkilatlar; yuxarıda qeyd olunan rezidentlərin Rusiyadan kənarında yerləşən filial və nümayəndəlikləri; RF-nin RF-dən kənarında yerləşən diplomatik və digər nümayəndəlikləri.

Qeyri-rezidentlərə hansı şəxslər aid edilir?

Qeyri-rezidentlərə aşağıdakılar daxil edilir: – RF-dən kənarında daimi yaşayış yeri olan, o cümlədən, RF-də müvəqqəti yerləşən fiziki şəxslər; xarici dövlətlərin qanunvericiliyinə uyğun olaraq yaradılmış və RF-dən kənarında yerləşən hüquqi şəxsər; xarici dövlətlərin qanunvericiliyinə uyğun olaraq yaradılmış və Rusiyadan kənarında yerləşən hüquqi şəxslər olmayan müəssisə və təşkilatlar; yuxarıda qeyd olunan qeyri-rezidentlərin RF-də yerləşən filial və nümayəndəlikləri; RF-də yerləşən diplomatik və digər xarici nümayəndəliklər, eləcə də, beynəlxalq təşkilatlar, onların filialları və nümayəndəlikləri.

Rusiya qanunvericiliyinə uyğun olaraq valyuta əməliyyatları necə təsnif olunur?

Xarici valyutada və həmçinin xarici valyutada nominallaşan qiymətli kağızlar ilə aparılan əməliyyatlar cari valyuta əməliyyatlarına və kapitalın hərəkəti ilə əlaqədar valyuta əməliyyatlarına bölünür.

Cari valyuta əməliyyatlarına aşağıda qeyd olunanlar aiddir:

- məhsulların, işlərin, xidmətlərin, intellektual fəaliyyətin nəticələrinin ixracı və idxalı üzrə ödənişin təxirə salınmadan hesablaşmaların yerinə yetirilməsi, eləcə də, 90 gündən çox olmayan müddətə ixrac və idxal əməliyyatlarının kreditləşdirilməsi ilə bağlı hesablaşmaların yerinə yetirilməsi üçün xarici valyutanın RF-nə və RF-dən köçürülməsi;
- maliyyə kreditlərinin 180 gündən çox olmayan müddətə alınması və verilməsi;
- kapital hərəkəti ilə əlaqədar olan əmanətlər, investisiyalar, kreditlər və başqa əməliyyatlar üzrə faizlərin, dividendlərin və digər gəlirlərin RF-nə və RF-dən köçürülməsi;
- əmək haqqının, təqaüdlərin, alimentlərin, varisliyin, o cümlədən, digər analoji əməliyyatların köçürülməsi daxil olmaqla qeyri-ticarət xarakterli köçürmələr.

Kapitalın hərəkəti ilə əlaqədar valyuta əməliyyatlarına aşağıdakılar aid edilir:

- birbaşa investisiyalar –müəssisənin idarəçiliyində iştirak hüququnun və gəlirin əldə olunması məqsədilə müəssisənin nizamnamə kapitalına pul qoyulması;

- portfel investisiyalar, yəni, qiymətli kağızların əldə edilməsi;
- yerləşdiyi yerə görə ölkənin qanunvericiliyində nəzərdə tutulduğu kimi, daşınmaz əmlak hesab olunan torpaq və və yeraltı sərvətlər daxil olmaqla, binalar, tikililər və digər mülkiyyət hüquqları, eləcə də, digər daşınmaz əmlak hüquqları üzrə ödənişlərin köçürülməsi;
- malların, işlərin, xidmətlərin ixracı və idxalı üçün ödənişin 90 gündən çox müddətə təxirə salınması;
- maliyyə kreditlərinin 180 gündən çox müddətdə təmin olunması;
- cari valyuta əməliyyatları hesab olunmayan digər valyuta əməliyyatları.

Yalnız səlahiyyətli kommertiya bankları, yəni, valyuta əməliyyatlarının aparılması üçün RF Mərkəzi Bankının lisenziyasını almış banklar və başqa kredit müəssisələri Rusiyada valyuta əməliyyatlarını həyata keçirirlər (Rusiya Bankı, MB).

Valyuta lisenziyalarının üç növü mövcuddur: daxili, geniş və əsas lisenziyalar. Əsas valyuta lisenziyası daha çox hüquqlar ilə təmin edir. Qızıl ilə bağlı əməliyyatların aparılması üçün həmçinin MB-in xüsusi lisenziyasının alınması tələb olunur.

Valyuta dəyərləri həm rezidentlərin, həm də qeyri-rezidentlərin mülkiyyətində ola bilər. Xarici valyutanın alqı-satqısı səlahiyyətli kommertiya bankları vasitəsilə aparılır. Xarici valyutanın alqı-satqı əməliyyatları bilavasitə səlahiyyətli banklar arasında, o cümlədən, Rusiya MB-nin müəyyən etdiyi qaydada və şərtlərlə fəaliyyət göstərən valyuta birjalari vasitəsilə yerinə yetirilə bilər. Bununla səlahiyyətli bankları nəzərə almadan xarici valyutanın alqı-satqısına yol verilmir.

Valyuta tənzimlənməsi və valyuta nəzarəti nədir və Rusiya Federasiyasında bu işləri kim yerinə yetirir?

Valyuta tənzimlənməsi valyuta və valyuta dəyərləri üzrə mülkiyyət hüquqlarının ötürülməsi qaydalarını müəyyən edir. O, RF-nin Mərkəzi Bankı tərəfindən həyata keçirilir. O, rezidentlərə məxsus olan xarici valyutanın və xarici valyutada olan qiymətli kağızların icbari köçürülməsi, daşınması və göndərilməsi qaydasını müəyyənləşdirir; valyuta lisenziyaları verir; ölkənin əsas valyuta birjalarında – MBVB və Sankt-Peterburq birjasında valyuta intervensiyaları aparır.

Valyuta nəzarəti valyuta əməliyyatlarının aparılması zaman valyuta qanunvericiliyinə riayət olunması, son olaraq – dövlətin valyuta təhlükəsizliyinin təmin olunması məqsədini güdür. O, valyuta nəzarəti orqanları və onların agentləri tərəfindən həyata keçirilir. Valyuta nəzarəti orqanları RF-in Mərkəzi Bankı, eləcə də, RF hökuməti hesab olunur.

Valyuta nəzarəti agentləri kimi səlahiyyətli banklar (Rusiya Bankının məsul bankları) və gömrük orqanları (Rusiya Dövlət Gömrük Komitəsinin (DGK) məsul orqanları) çıxış edirlər.

1994-cü ildən etibarən ixracat valyuta əməliyyatlarının pasportizasiyası aparılır. Bununla yanaşı, hər bir ixrac və idxal sövdələşmələri üzrə pasport tərtib olunur və valyuta nəzarəti orqanları valyutanın vaxtında daxil olmasına nəzarət edirlər.

1996-cı ilin 1 yanvar tarixindən uçotun təkmilləşdirilməsinə və idxal əməliyyatlarına nəzarətə yönəldilmiş valyuta idxal nəzarəti ilə əlaqədar təlimat qüvvəyə minmişdir. İxrac məsələlərində olduğu kimi, hesablaşmalar yalnız sövdələşmələri pasport idxalatçıları ilə rəsmiləşdirən səlahiyyətli banklar vasitəsilə yerinə yetirilir. Səlahiyyətli bank ixrac sazişi üzrə ödənişlər aparır, imzalanmış pasport sövdələşməsi olan zaman ixrac akkreditivlərinin açılmasını və bank zəmanətlərinin verilməsini təmin edir. İdxalatçı sazişi üzrə idxal olunan məhsulun ödənişi yalnız idxalçının səlahiyyətli bankında onun hesabından və ya onun

göstərişinə əsasən müxbir-bank tərəfindən aparıla bilər. Bu isə xarici valyuta axınının azalmasına imkan verəcəkdir.

Derivativlər nədir və onların yaradılması məqsədləri nədən ibarətdir?

XX əsrin 80-ci illərinin sonu – 90-cı illərinin əvvəllərində maliyyə bazarlarında yaranan böhran, normal kapital axını prosesinin pozulması və ya dünya iqtisadiyyatında və maliyyə sistemində sabitliyin yaranması baş verdiyi halda, maliyyə sövdələşmələrində yaranmış çətinliklərin aradan qaldırılmasının vacib olduğunu nümayiş etdirdi. Maliyyə şərtlərinin dəyişkənliyi rəqabətədavamlılığın artırılması və bazarın minimallaşdırılması ilə əlaqədar yeni yanaşmaların olmasını tələb etdi. Yeni yanaşma çərçivəsində derivativlər və ya derivativ maliyyə vasitələri geniş yayılmağa başladı. Digər, daha sadə maliyyə vasitələri – səhmlər, istiqraz vərəqələri, valyuta onların əsasını təşkil edir. Derivativlərin daha çox yayılmış növləri opsiyonlar (onların sahibinə müəyyən səhmləri satmaq və ya almaq hüququ verir), svoplar (müəyyən dövr ərzində ödənişlərin mübadiləsi haqqında razılaşmalar), fyuçerslər (gələcək təchizat haqqında sazişlər, eləcə də, sazişdə göstərilən qiymət üzrə valyutalar) hesab olunur. Derivativliyin xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, maliyyə vasitəsinin qiyməti bazis aktivlərinin (mallar, valyutalar, qiymətli kağızlar) qiymətləri əsasında müəyyən olunur.

Derivativlərin ticarəti hansı bazarlarda yerinə yetirilir?

Derivativlər bazarı, ən əvvəl, bir valyutanın digəri ilə və ya bir valyutada qiymətli kağızların digərləri ilə mübadiləsi əsasında valyuta bazarı ilə sıx şəkildə bağlıdır. Derivativlər bazarının həcmi son illərdə artmaqdadır. Bu bazarın əsas hissəsini valyuta fyuçersləri və svoplar, başlıca olaraq, qısamüddətli bazarlar təşkil edir.

Çikaqo əmtəə birjası (*Chicago Merchantile Exchange, CME*) derivativ maliyyə vasitələri üzrə aparıcı birja hesab olunur. Derivativ maliyyə vasitələrinin bütün birja bazarının, demək olar ki, yarısı isə Çikaqo Ticarət Palatasının (*Chicago Board of Trade, CBT*) və London maliyyə fyuçersləri beynəlxalq birjasının (*London International Financial Futures Exchange, LIFFE*) payına düşür.

Moskva əmtəə birjasında (MƏB) fyuçers bölməsi açılarda və valyuta opsiyonları ilə müntəzəm ticarət başlayan zaman Rusiyada təcili sazişlərlə həyata keçirilən ticarət 1992-ci ildə meydana gəlmişdir.

Dünya kredit bazarı nədir və onun strukturu necədir?

Milli iqtisadi ədəbiyyatda bu anlayışın birmənalı izahı yoxdur. “Dünya kredit bazarı” və ya “dünya kapital bazarı” sözləri dar mənada – beynəlxalq kredit əməliyyatları bazarı deməkdir. Bu bazar olduqca böyük həcmli olduğuna görə, borc qiymətli kağızların dünya bazarını və bank kreditləri dünya bazarını təhlil edərək bu bazarı tez-tez hissə-hissə nəzərdən keçirirlər.

“Dünya kapital bazarı” geniş mənada – dünya miqyasında əldə olan kapitalın akkumulyasiyası və yenidən paylaşdırılması iqtisadi mexanizmdir. Bir tərəfdən, kredit bazarı real kapitalın artırılmasına şərait yaradır və cari ödənişləri yerinə yetirir, digər tərəfdən – faktiki deyil, yalnız saxta kapitalın artımını tələb edir. Dünya kredit bazarının seqmentləri arasındakı fərq maliyyə resurslarının istifadə olunması müddəti və formaları, sövdələşmələrin xarakteri, kreditorların və borc alanların tərkibi, faizlərin səviyyəsi və dinamikası, təşkilatın dövlət-hüquq forması, inkişaf səviyyəsi və başqa amillər ilə müəyyən olunur. Amma bütün əməliyyatlar mahiyyət etibarilə eynidir və ssuda kapitalının hərəkət formalarının əks etdirir.

Borc qiymətli kağızların dünya bazarında dünya kredit bazarının seqmenti kimi, başlıca olaraq, veksellər və istiqraz

vəqərləri (şəxsi və dövlət) tədavül olunur. Pay qiymətli kağızların Rusiya bazarını buna misal göstərmək olar. Belə ki, onun böyük hissəsi – qeyri-rezidentlər tərəfdən tələb olunmayan və qeyri-dövlət şirkətlərinin vekselləridir; bu seqment borc qiymətli kağızların dünya bazarının fəaliyyətində zəif iştirak etmişdir. Rusiya şirkətlərinin istiqraz vəqərlərində də analoji vəziyyət yaranmışdır.

Amma Rusiya hökumətinin borc qiymətli kağızları seqmentində son vaxtlara qədər xüsusi olaraq, qısamüddətli dövlət istiqraz vəqərlərində (QDİ) - dövlətin daxili borcunun ödənilməsi üçün bir neçə ay yüksək faizlə dövriyyədə olmaqla buraxılan Rusiyanın müxtəlif növ xəzinə vekselinə vəziyyət başqa cür idi. Rusiyanın qiymətli kağızlar bazarına qeyri-rezidentlər buraxılan zaman (1996-cı ilin sonu), onların payı sürətlə 30%-ə çatdırıldı. 1997-ci ildə Asiyada maliyyə böhranı və Rusiyada baş vermiş büdcə böhranı ona gətirib çıxardı ki, “qaynar pulların” əvvəlcə xarici, sonra isə Rusiyalı sahibkarları (o cümlədən, kommersiya bankları) QDİ bazarını tərk etməyə başladılar. QDİ-nin ödənişi üzrə kəskin şəkildə artmaqda olan tələblərin öhdəsindən gələ bilməyən Rusiyanın hakimiyyət orqanları 1998-ci ilin avqust ayında əvvəlcə QDİ ilə əlaqədar ödənişləri dayandırdılar, sonra isə onları daha uzunmüddətli dövlət qiymətli kağızları formasında yenidən rəsmiləşdirmişlər.

Borc qiymətli kağızların dünya bazarında xarici istiqraz vəqərləri də buraxılır; Rusiya Federasiyasının hökumətinin yalnız bu yaxınlarda çar Rusiyasının Fransaya olan borclarını ödədiyi kimi onlar adətən hər hansı bir xarici ölkədə tədavül edilir və onun milli valyutasında təqdim olunur. ABŞ-ın daxili bazarında əcnəbilərin buraxdığı istiqraz vəqərləri *Yankee Bonds*çə Yaponiyanın bazarında – *Samourai Bonds*, İsveçrədə - *Chocolate Bonds* adlanırlar.

Kapital bazarının (və ya kredit bazarının) ikinci seqmenti **kredit banklarının dünya bazarı** hesab olunur. Bu, müxtəlif maliyyə ssudaları, borcları və kreditləri bazarıdır. Burada borc alanlar firmalar, banklar, hökumət (o cümlədən, mərkəzi, regional

və hətta bələdiyyə) qismində çıxış edirlər. Bu bazarın kreditörleri – maliyyə-kredit təşkilatları, ələlxüsus, banklar, eləcə də, trast və fondlardır. Bazarın həcmi 40 trilyon ABŞ dollarına yaxındır.

Bank kreditləri bazarında banklararası seqment fəaliyyət göstərir və burada müxtəlif ölkələrin kredit təşkilatları, əsas etibarilə, qısamüddətli depozitlər, eləcə də, cari hesablar və ssudalar şəklində əldə olan maliyyə resurslarını müvəqqəti yerləşdirirlər. Rusiyada qeyri-rezidentlər (əksər hallarda bunlar xarici banklardır) tərəfindən yerləşdirilən bütün depozitlərin və cari hesabların miqdarı, demək olar ki, 10 milyard ABŞ dolları məbləğinə çatır; bu isə ölkədəki xoşagəlməz investisiya mühiti və hətta aparıcı Rusiya banklarının yüksək olmayan beynəlxalq reytingi ilə əlaqədardır.

Avrovalyuta və avrodollar nə deməkdir?

Dünya maliyyə bazarında resurslar özünün milli mənsu-biyyətini itirir. Belə ki, onlar, başlıca olaraq, Avropada dollar və ya Avropa valyutaları ilə depozitə qoyulmuşlar. “Avrodollar” termini məhz bu cür – maliyyə aktivlərinin əsas valyutası adı ilə meydana gəlmişdir. Buna baxmayaraq, avrodollarlar yalnız Avropanın maliyyə bazarlarında tədavül etmirlər. Avrodollar bazarının həcmi 10 trilyon ABŞ dollarına yaxındır.

Avrodolların tədavül olunduğu BMB seqmentini avro-bazar (avrodollar bazarı) və müvafiq olaraq, bu bazarda kreditörleri – avrobanklar, oradan götürülən borclar – avroborclar, orada buraxılan qiymətli kağızları – avro-kağızlar (avro-istiqraz və rəqələr, avronotalar) adlanırlar.

Avrodolların yaranması səbəbləri, birincisi, maliyyə resurslarının sahibkarlarının həmin resursları etibarlı və mənfəətli şəkildə yerləşdirməsinə səy göstərməsi ilə əlaqədardır. Belə ki, onlar sosial-iqtisadi və siyasi vəziyyətin qeyri-sabit olmasına görə bazarda yüksək milli vergilər qoya bilməzlər. İkincisi, avro-əmə-nətlərin bir yerdə cəmləşməsi onların tez bir zamanda və xüsusi bir risk olmadan dünyanın müxtəlif məntəqələrinə ötürülməsinə

imkan verir. Bu bazar 40-cı illərin sonu – 50-ci illərin əvvəllərində Koreyada müharibə vaxtlarından inkişaf etməyə başlamışdır.

Sığorta xidmətlərinin dünya bankının əsas xüsusiyyətləri nədir?

Sığorta xidmətlərinin dünya bazarı 2,5 trilyon ABŞ dolları ilə qiymətləndirilir; qiymətləndirmə illik sığorta mükafatlarının həcminə əsasən aparılır; belə ki, məhz onlardan DMB-nin iştirakçılarının maliyyə resursları kimi istifadə etmək olar. Dünya bazarında sığorta şirkətlərinin böyük əksəriyyəti fəaliyyət göstərir; yalnız Qərbi Avropa ölkələrində 5,5 minə yaxın, ABŞ-da isə 9,1 mindən çox sığorta şirkətləri vardır. Bu şirkətlərin bir çoxu transmilli hesab olunur. Bu cür şirkətə bir çox ölkələrdə 16 filial və nümayəndəlikləri olan Rusiyanın “*İnqosstrax*” şirkətini misal göstərmək olar.

Rəsmi qızıl-valyuta ehtiyatlarına nə aid edilir?

Fiziki şəxslər, şirkətlər, təşkilatlar və dövlət öz maliyyə resurslarının bir hissəsini ehtiyatlara, yəni gələcək mümkün ola bilən xərclər üçün saxlanılan aktivlərə çevirirlər. Dünya resurslarının təhlili zamanı, əvvəlcə, qeyd olunan ehtiyatlara diqqət yönəldilir: başlıca olaraq xarici valyutadan və qızıldan ibarət olan, xüsusi olaraq dövlətə məxsus olan, yəni, rəsmi qızıl-valyuta ehtiyatları (valyuta ehtiyatları, rəsmi ehtiyatlar, beynəlxalq ehtiyatlar, ehtiyat aktivləri); onlar ölkənin mərkəzi banklarında, digər maliyyə orqanlarında və DVF-da (ölkənin payı kimi) saxlanılır.

Rəsmi qızıl-valyuta ehtiyatları (QVE) ölkənin onun beynəlxalq maliyyə öhdəlikləri üzrə, ən əvvəl, valyuta-hesablaşma sahəsində həmin ölkənin ödəmə qabiliyyətinin təmin olunması üçün nəzərdə tutulmuşdur. QVE-nin digər mühüm vəzifəsi – öz ölkəsində makro-iqtisadi vəziyyətə təsir göstərməkdir, məhz

bunun üçün daxili valyuta bazarında dövlət xarici valyutani satır və alır. Bu cür sövdələşmələr valyuta intervensiyaları adlanır və bazar tələb və təklifinin milli və xarici valyutaya dəyişilməsi və onların mübadilə kursu əsasında saxlanması (və ya dəyişilməsi) üçün nəzərdə tutulmuşdur.

Rəsmi QVE-nin ümumi qəbul edilmiş minimumu – məhsul və xidmətlərin idxalının üçaylıq həcmi mövcuddur. Rusiyada qızıl-valyuta ehtiyatları 2002-ci ilin sonuna 48 milyarddan çox ABŞ dolları məbləğinə çatmaqla son illərdə çox sürətlə artmaqdadır, yəni, Rusiya məhsul və xidmətləri idxalının üçaylıq həcmi ötüb keçir.

QVE-nin pul formasında olan qızıl hissəsi, yəni dövlət xəzinələrində olan qızıl xalis qızılın təxminən 31 min ton həcmi təşkil edir. Bu rəsmi qızıl ehtiyatı son onillik ərzində yavaş-yavaş azaldılır, belə ki, qızıl, demək olar ki, beynəlxalq valyuta-hesablaşma əməliyyatlarından sıxışdırılıb çıxarılmışdır. Buna baxmayaraq, yüksək likvidli məhsul olaraq qalmaqdadır və tez bir zamanda istənilən valyutaya çevrilə bilər. Əgər XX əsrin əvvəlində dünya miqyasında QVE başlıca olaraq qızıldan ibarət idisə, indi isə rəsmi QVE-nin az hissəsi onun payına düşür. ABŞ, ənənəvi olaraq, daha çox qızıl ehtiyatına malikdir, amma 1961-ci ildə o, 15 min ton təşkil edirdisə, son illərdə 8 min tona qədər azalmışdır. 2,5-3,5 min ton həcmində qızıl ehtiyatı Almaniyada, Fransada, İsveçrədə mövcuddur. Yaponiyada və Çində isə qızıl ehtiyatı bir qədər az – bir neçə yüz ton təşkil edir.

QVE-nin bir qədər az hissəsi xüsusi beynəlxalq valyutadan – xüsusi alınma hüquqlarından (XAH) ibarətdir və DVF-də ehtiyat mövqeyə malikdir. Xüsusi alınma hüquqları dövlətlər arasında hesablaşmalar üçün ölkələr – Fond iştirakçıları üçün DVF-nə xüsusi beynəlxalq valyuta kimi buraxılmışdır. Amma XAH beynəlxalq valyuta-hesablaşma münasibətlərində və rəsmi ehtiyatlarda dolları və digər əsas valyutaları sıxışdırıb çıxara bilmədi və onların ehtiyat vasitəsi kimi rolu daim aşağı düşür. QVE-in DMF-də ehtiyat mövqə tutması onun digər tərkib hissəsini təşkil edir, yəni ölkənin Fondun ehtiyatlarında olan payı hesabına

birinci tələb üzrə ondan kreditin alınması hüququdur. Bu ehtiyat mövqenin ümumi həcmi 70 milyard ABŞ dollarına yaxındır.

Beləliklə, dünya miqyaslı rəsmi QVE-nin $\frac{3}{4}$ hissəsi xarici valyutalardan ibarətdir. Bu valyutanın bir hissəsi hərəkət etmədən saxlanılır, bir hissəsi yüksək likvidli xarici dövlət qiymətli kağızlarına və yaxud xarici banklarda depozitə qoyulmuşdur. Bu isə rəsmi QVE-nin sahibkarlarına (bunlar adətən mərkəzi banklar və (və ya) maliyyə nazirlikləridir) əlavə gəlir gətirir. Rusiyada rəsmi QVE-nin əsas hissəsi RF Mərkəzi Bankının, az hissəsi isə RF Maliyyə Nazirliyinin (başlıca olaraq bu, pul formasında qızıldır) ixtiyarındadır.

Ölkənin QVE defisiti nəyə gətirib çıxarır və necə aradan qaldırılır?

Ölkədə QVE çatışmazlığı olduqda, eləcə də, ödəniş balansının mənfəi saldosu (yəni, ölkə xaricə qazandığından çox vəsait ötürürsə) üzündən dövlət özünün QVE-ni xərcləməyə deyil, xaricdən ssuda kapitalı (borclar, kreditlər, ssudalar, qrantlar) almağa üstünlük verir. Bu kimi alınmış vəsaitlər beynəlxalq miqyasda hərəkətdə olan kapitalın çox hissəsini təşkil edir. Onlar kommersiya və ya güzəştli şərtlərlə yerinə yetirilir. Sonuncu halda söhbət maliyyə yardımından (xarici yardım) gedir. Bu cür yardım üçün keçid iqtisadiyyatında olan inkişaf etməkdə olan ölkələr müraciət edirlər. Buna baxmayaraq, 90-cı illərdə baş vermiş maliyyə böhranı yeni sənaye ölkəsini – Cənubi Koreyanı bu cür yardımdan yararlanmağa məcbur etdi.

Beynəlxalq maliyyə yardımı nə ilə ifadə olunur və kimə göstərilir?

Həm xarici dövlətlər (başlıca olaraq inkişaf etmiş), həm də beynəlxalq təşkilatlar (xüsusilə DVF və Beynəlxalq Yenidənqurma və İnkişaf Bankı, BYİB) ehtiyacı olan ölkələrə maliyyə yardımını göstərirlər. Xidmətlər formasında göstərilən yardım tex-

niki yardım, amma ərzaq məhsullarının, dərmanların və birinci dərəcəli vacib olan digər predmetlərin təchiz olunması ilə göstərilən yardım isə humanitar yardım adlanır. Bu cür yardımdan adətən hərbi yardımı ayırırlar (silahlar və b. ilə təchizat).

Maliyyə yardımını kommertiya borclarından, kredit və ssudalardan fərqləndirmək üçün “grant-element” anlayışından istifadə olunur. Müxtəlif alınmış vəsaitlərin güzəştlilik səviyyəsinin müəyyən olunması üçün istifadə olunan göstərici *grant-element* adlanır; o, kommertiya şərtlərinə nisbətən daha güzəştli şərtlərdə borcun (kreditin, ssudanın) verilməsi nəticəsində borcun ödənilməsi hesabına ödənişlərin hansı hissəsinin kreditör tərəfindən bütöv alınmamasını müəyyən edir. Bununla yanaşı, şərti olaraq belə hesab olunur ki, borcun (kreditin, ssudanın) kommertiya şərtlərində verilməsi zamanı kreditör borca verilmiş kapitaldan 10% həcmində gəlir əldə edir.

Maliyyə yardımına o borcları, kredit və ssudaları aid edirlər ki, orada grant-element 25%-dən az olmayan hissəni təşkil edir.

Az inkişaf etmiş ölkələr üçün göstərilən maliyyə yardımı onların maliyyə resurslarının əsas mənbələrindən biri olmuşdur. Əgər 1980-ci ildə o, bu ölkələrin ÜDM ilə nisbətdə 4% təşkil edirdisə, o zaman o, kapital qoyuluşlarının və dövlər xərclərinin xeyli hissəsini təmin etməklə 90-cı illərin ortasında – 12%-dən çox təşkil edirdi, bəzi ölkələrdə isə bu xərclərin əsas hissəsini təşkil edirdi. Qalan ölkələrin əksəriyyəti xarici yardımın az hissəsini alır, buna baxmayaraq, bəzi istisna halları vardır: əgər 90-cı illərin ortasında Azərbaycan, Albaniya, Ermənistan, Gürcüstan, Qırğızıstan üçün xarici yardım onların ÜDM-nə 4-10% həcmində əlavə olunurdusa, o zaman Monqolustan üçün bu, 28% təşkil edirdi. Hindistan, Çin və Rusiya kimi bu cür inkişaf etməkdə olan və keçmiş sosialist ölkələri üçün xarici yardım, bir qayda olaraq, onların ÜDM-nə 1-2%-dən az hissədən ibarətdir. Bu cür nəhəng ölkələr, o cümlədən, dünya standartlarına görə orta inkişaf səviyyəsi olan ölkələr üçün dünya maliyyə bazarında

xaricdən alınmış vəsaitlər və xarici birbaşa və portfel investisiya axını böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Yardımanın göstərilməsi adətən (amma hər zaman deyil) müxtəlif şərtlərin yerinə yetirilməsi ilə əlaqədardır. Belə ki, 1990-cı illərdə Rusiyada olduğu kimi, DVF-dən və BYİB-dən yardım alan ölkələr öz iqtisadi siyasətini bu təşkilatların tövsiyələrinə uyğun olaraq razılaşdırmalıdılar.

FƏSİL 16

MALİYYƏ QLOBALLAŞMASI

Dünya maliyyə bazarlarının qloballaşmasının hansı səbəbləri vardır və nədə ifadə olunur?

Dünya maliyyə bazarlarının (DMB) əsas qloballaşması istehsal prosesinin qloballaşması deməkdir, yəni, rezidentin müəssisəsinin daxili, milli bazarı özünün birinci dərəcəli əhəmiyyətini itirmiş olur və firma öz ölkəsinə doğru istiqamətləndirilmir, həmçinin bu cür tələbatların bütün dünya miqyaslı səviyyədə həyata keçirilməsi ilə məşğul olur. Bu halda, məhsulun qlobal dövriyyəsi meydana çıxır, bazarlar və məhsullar daha çox standartlara uyğunlaşdırılır, eləcə də, bazarın müvəffəqiyyət qazanmasının qiymətləndirilməsi üçün maliyyə baxımından beynəlxalq kriteriyalardan və qiymətlərdən istifadə olunur. Qloballaşma prosesi daha çox transmilli korporasiyalar (TMK) tərəfindən həyata keçirilir və bu korporasiyaların sayı 2000-ci ilin 1 yanvar tarixində dünya miqyasında UNCTAD göstəricilərinə əsasən 63 000-i ötüb keçmişdir və bütün kontinentlərdə yerləşən 700 000 filial təşkilatlar onlara məxsusdurlar³².

DMB-nin qloballaşmasının digər səbəbi, dünya miqyaslı inkişaf xarakteri daşıyan aşağıdakı qlobal problemlərin həll olunması üçün maliyyə resurslarının araşdırılması vacibliyidir: yoxsulluğun və geriliyin aradan qaldırılması; dünya nüvə müharibəsinin tərk-silah edilməsi və qarşısının alınması (dünya miqyaslı və demilitarizasiya problemi); ərzaq problemi; təbii resurslar (iki tərkib hissələrinə ayrılır: energetika və xammal); ekoloji; demografik; insan potensialının inkişafı və b. Mövcud qiymətlərə görə, qlobal problemlərin həllinə sərf olunan illik xərclər ümumi dünya məhsulunun 25%-ni təşkil edir.

Üçüncü səbəb – əslində, maliyyə ilə əlaqəli səbəbdir; belə ki, hər bir maliyyə agentı, hansı maliyyə institutunda yerləşmə-

³² Ekonomika i jizn. 2000. №45. S. 2.

sindən asılı olmayaraq eyni maliyyə aktivi üçün digər agentlərinin gəlirinə yaxın məbləğdə gəlir əldə etməyə çalışır.

Maliyyə bazarlarının qloballaşması virtual iqtisadiyyatın təşəkkül tapması ilə sıx əlaqədardır. Məhz müasir telekommunikasiya vasitələri beynəlxalq maliyyə bazarlarının sutkada 24 saat fəaliyyət göstərməsinə, yəni, mahiyyət etibarilə, vahid canlı orqanizm olmasına imkan yaradırlar. Maliyyə qloballaşması institusional əsasların, maliyyə integrasiyasının və maliyyə innovasiyalarının yaradılması ilə müşayiət olunur.

Maliyyə qloballaşmasının institusional (təşkilati) əsasları nədən ibarətdir?

Bundan əvvəl qeyd olunmuşdur ki, beynəlxalq maliyyə bir çox subyektlər tərəfindən təmsil olunur. Amma qloballaşma prosesi onunla özünü göstərir ki, təşkilatlar tədricən inkişaf etməklə DMB-ni daha çox nəzarət və idarə edirlər. 1944-cü ildə BVF və BYİB tərəfindən bu işin əsası qoyulmuşdur. Bu beynəlxalq təşkilatların bilavasitə təsir göstərdiyi maliyyə sövdələşmələrinin sayı, onların dünya miqyaslı maliyyə əməliyyatlarının ümumi həcmində payı beynəlxalq maliyyənin qloballaşması səviyyəsinin şərti göstəricisi ola bilər.

Bütün bunlardan belə nəticəyə gəlmək olar ki, dünya miqyaslı maliyyə bazarlarının qloballaşması onların universallaşdırılması, yəni, maliyyə vasitələrinin tədavülü üçün eyni prosedurların və standart şəklində onlardan istifadə edən maliyyə institutları yaradılması tərəfindən deməkdir. Məsələn, maliyyə institutu kimi qlobal maliyyə sisteminin tələblərinə cavab verə bilən universal bank konsepsiyası irəli sürülmüşdür. Bəzi tədqiqatçılar qloballaşma prosesini maliyyə inqilabı adlandırırlar; bu proses 1980-ci ildən etibarən, maliyyə bazarları sisteminin qlobal miqyasda fəaliyyət göstərməyə başladığı, yəni, qloballaşma üçün müəyyən şərtlər meydana çıxan zaman baş verdi. Məhz o zaman müxtəlif ölkələrin qabaqcıl maliyyə mərkəzlərini birləşdirən dünya miqyaslı maliyyə şəbəkəsi yarandı.

Bu şəbəkə Nyu-Yorku, Londonu, Tokionu və Sürixi xüsusi funksiyalar üzrə fəaliyyət göstərən mərkəzlərlə birləşdirdi: Frankfurt-na-Mayn, Lyuksemburq, Amsterdam, Paris, Honqkonq, Bahama və Kaymanov adaları. London - avrovalyutanın aparıcı mərkəzidir. Böyük həcmli əmanətlər və Yaponiyada kapital çoxluğu sayəsində Tokio qiymətli istiqraz vərəqələri bazarı daha cəlbedici olmuşdur. Sürix, başlıca olaraq, xarici depozitlərin anonimliyinə görə xarici istiqraz vərəqələri bazarı hesab olunur.

Bu mərkəzlər arasındakı əlaqələrin möhkəmləndirilməsi beynəlxalq maliyyə institutlarının, beynəlxalq maliyyə inteqrasiyasının hər yerdə mövcud olmasına və maliyyə innovasiyalarının sürətlə inkişafına gətirib çıxarmış və xüsusi olaraq maliyyə qloballaşmasının mahiyyəti hesab olunmuşdur.

Beynəlxalq maliyyə institutlarının hər yerdə mövcud olması dövlətin daxili bazarda fəaliyyətə və beynəlxalq maliyyə müsabiqələrinin liberallaşmasına müdaxiləsinin qarşısını almaqla, ayrı-ayrı ölkələrin hökumətlərinə təzyiqin gücləndirilməsi deməkdir.

Maliyyə inteqrasiyası nədir və o, nə cür fayda verir?

Maliyyə qloballaşmasının ikinci aspekti beynəlxalq maliyyə inteqrasiyası, yəni, daxili və dünya miqyaslı maliyyə bazarları arasındakı çoxsaylı əlaqələri inkişaf etdirməklə, onlar arasındakı maneənin aradan qaldırılması ilə əlaqədardır. Maliyyə kapitalı məhdudiyətlər olmadan daxili bazardan dünya maliyyə bazarına və ya əksinə ötürülə bilər. Bununla yanaşı, maliyyə institutları borc götürülən pul vəsaitləri, kredit verilməsi, investisiya qoyulması funksiyalarının yerinə yetirilməsi və digər maliyyə xidmətlərinin göstərilməsi üçün aparıcı maliyyə mərkəzlərində filiallarını təsis edirlər.

Maliyyə inteqrasiyası həm borc alanlara, həm də kreditçülərə eyni dərəcədə fayda gətirir. Amma həm borc alanlar, həm də kreditçülər bazar, faiz, valyuta və siyasi risklər daxil olmaqla, eyni dərəcədə riskə məruz qalırlar.

Beynəlxalq maliyyə inteqrasiyası maliyyə institutları və digər bazar iştirakçılarının qarşısına yeni problemlər çıxarır. Birincisi, investorlar üçün beynəlxalq kapital bazarlarında fəaliyyət ilə əlaqədar, ola bilsin, yararlı məlumat əldə etmək çətin olsun. Məsələn, faiz svopları kimi bir çox maliyyə əməliyyatları balans maddələrinə aid edilir və adi hesabat üsulları üzrə dəqiq müəyyən olunmur.

Digər problem ondan ibarətdir ki, maliyyə bazarlarının inteqrasiyası maliyyə resursunun tədaviyi prosesinin sadələşdirilməsinə gətirib çıxardı. 1998-ci ilin avqust ayında Rusiyanın maliyyə bazarında baş verdiyi kimi, öz fəaliyyəti ilə maliyyə bazarının vəziyyətinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərən maliyyə institutları üçün, düzgün strategiyani formalaşdırmaq məqsədilə qeyri-sabit vəsaitlərin axını haqqında vaxtılı-vaxtında proqnoz vermək və ya onları aşkar etmək çətinidir.

Nəhayət, bazar inteqrasiyası maliyyə bazarının zəifliyini gücləndirə və onun fəaliyyətinə nəzarət problemini mürəkkəbləşdirə bilər.

Maliyyə innovasiyaları nədir?

Maliyyə qloballaşmasının üçüncü aspekti maliyyə innovasiyaları, yəni, yeni maliyyə vasitələrinin və texnologiyalarının yaradılması hesab olunur. Avrodollar depozit sertifikatları, sıfır kuponlu avro istiqraz vərəqələri, avrovalyutada sindikatlaşdırılmış kreditlər, valyuta svopları və dəyişkən faizli qısamüddətli öhdəliklər kimi maliyyə vasitələri beynəlxalq maliyyə bazarlarında olduqca geniş yayılmışdır. İnkişaf etməkdə olan ölkələrin borcu ilə bağlı böhrandan sonra 1982-ci ildə avrovalyutada sindikatlaşdırılmış kreditlərin həcmnin aşağı düşməsi təhlükəsizliyin təmin olunması prosesini, yəni, maliyyə bazarlarında kreditə ziyan vurmaqla qiymətli kağızların rolunun artması prosesini sürətləndirdi. Borc alan şəxs bu prosesdən istifadə etməklə birbaşa bank kredit verilməsindən asılılığı azalda və onun əvəzinə qısamüddətli kommersiya vekselləri və ya qısamüddətli istiqraz

vərəqələri buraxa bilər; onların yerləşdirilməsi üçün kommersiya və ya investisiya bankları tərəfindən zəmanət verilir. Bu vasitələr uzunmüddətli qiymətli kağızlar olsa belə, ikinci bazarda müntəzəm buraxıla və yenidən satıla bilər. Avronotların buraxılması proqramı bu cür təhlükəsizliyin təmin olunması prosesinə nümunə göstərilə bilər.

Texnoloji innovasiyalar qloballaşma prosesini sürətləndirdi və gücləndirdi. Xüsusən, rabitə vasitələri beynəlxalq əməliyyatların yerinə yetirilməsi sürətini və onların həcmi qaldırdı. Nəticədə, informasiya və kapital axını sürətlə başa çatdı. Telekommunikasiya dünya miqyasında depozit pullardan əmanətləri cəlb etməkdə və ən yüksək gəlir və ən aşağı xərclər baxımından vəsaitləri borc alan şəxslərə göndərməkdə banklara köməklik göstərir. Investisiya bankları SWIFT vasitəsilə istiqraz vərəqələrində və xarici valyutada sövdələşmələr qura bilərlər. Kommersiya bankları akkreditivləri xaricdə yerləşən nümayəndəliklərinə ödəniş elektron sistem vasitəsilə öz iqamətgahlarından göndərə bilər; yerli ixracatçı və idxalatçılar ilə bu əlaqə kompüter vasitəsilə təmin olunur.

Nəzərdən keçirilən texnologiyalar, maliyyə sahəsində problemlərin həll olunması məqsədilə nəzərdə tutulmuş maliyyə vasitələrinin, yeniliklərin və texnologiyaların məcmusu şəklində müəyyən olunan maliyyə mühəndisliyinin bir hissəsi hesab olunur. Maliyyə texnologiyaları – qısamüddətli öhdəlikləri olan pul bazarına, bank avtomatlarına, derivativ qiymətli kağızlara və b. vəsaitlər yerləşdirən açıq tipli investisiya fondları kimi bu cür maliyyə innovasiyalarını nəzərdə tutan geniş termdir.

Maliyyə qloballaşması mümkün olan nə ilə nəticələnə bilər?

Bütün bu deyilənlərdən aydın olur ki, maliyyə qloballaşması müəyyən müsbət nəticələr verə bilər. Bunlara, şübhəsiz, dünyanın müxtəlif regionlarında maliyyə resursları çatışmazlığının azaldılması aid edilir. Bundan əlavə, qloballaşma milli

maliyyə bazarlarında rəqabəti gücləndirir, bu isə maliyyə xidmətlərinin dəyərinin aşağı düşməsi, yəni, artıq qeyd olunmuş “dezintermediasiya” (vasitəçiliyin aradan qaldırılması) prosesi ilə müşayiət olunur.

Amma qloballaşma müəyyən mənfi nəticələr ilə də müşayiət edilir. Hər şeydən əvvəl, bu, milli maliyyə bazarlarının qeyri-stabilliyinin artmasıdır. Belə ki, liberallaşma ilə əlaqədar onlar “qaynar pullar” üçün daha yararlı olurlar; digər tərəfdən, iri maliyyə mərkəzlərində yaranmış maliyyə böhranları başqa ölkə və regionlarda özünü daha güclü göstərməkdədir.

Maliyyə qloballaşmasının verdiyi digər mənfi nəticə dünya iqtisadiyyatının real sektorunun onun pul, maliyyə komponentindən daha çox asılı olmasıdır. İnkişaf etməkdə olan ölkələrdə başlayan bu proses digər ölkə və regionlarda fəal şəkildə yayılmaqdadır. Bu o deməkdir ki, milli iqtisadiyyatların vəziyyəti milli və dünya miqyaslı maliyyədən daha çox asılıdır.

Sonuncu vəziyyət həm də onun üçün zəmin yaradır ki, qloballaşma şəraitində milli maliyyə, milli maliyyə bazarlarında daha fəal iştirak edən qeyri-rezidentlərin davranışından daha çox asılı olur. 1998-ci ildə Rusiyada maliyyə böhranı bir çox hallarda baş vermiş maliyyə böhranından qorxuya düşmüş qeyri-rezidentlərin davranışı ilə qəsdən törədilirdi.

Bu isə, öz növbəsində, o deməkdir ki, milli hökumətlərin milli maliyyəyə təsiri zəifləyir, amma THK-nin, beynəlxalq insti-tusional investorların və beynəlxalq alverçilərin təsiri isə güclənməkdədir. Avropa Birliyində olduğu kimi, inteqrasiya olunan təşkilatlarda ümumi xarakterli qərarların, ümumi maliyyə siyasətinin təsiri güclənməkdədir. Bundan başqa, bəzi iqtisadçılar BVF ilə müqayisədə daha çox hüquq və resursları olan yeni, güclü beynəlxalq maliyyə təşkilatının yaradılması üçün mülahizə yürüdürlər.

Bu isə ona gətirib çıxara bilər ki, milli maliyyə sistemləri arasındakı maneələrin ləğv olunması və aşağı düşməsi nəticəsində maliyyə qloballaşması sahəsində əldə olunan faydalar qeyri-bərabər paylaşdırılacaqdır. Maliyyə qloballaşması, onun standart-

larının və mexanizmlərinin işlənilib hazırlanması proseslərində liderlik əldə etmiş inkişaf etmiş ölkələr, xüsusən, ABŞ daha çox fayda əldə edəcəkdir. Nəticədə digər ölkələrin maliyyə sistemləri, ən əvvəl, inkişaf etməkdə olan və keçmiş sosialist ölkələri, daha sonra isə onların iqtisadiyyatı ABŞ-ın maliyyə sistemindən ciddi şəkildə asılı ola bilər. Bu isə dünya miqyasında maliyyənin və beynəlxalq valyuta sisteminin uyğunsuzluğunun möhkəmləndirilməsinə gətirib çıxaracaqdır. Hər iki sistemin eyni dərəcədə zidd olması səbəbindən onlar yarandıqları vaxtdan fərqli olaraq daha çox dəyişkən ola bilərlər. Bununla əlaqədar aydın olur ki, qloballaşma prosesi tamamilə obyektiv inkişaf həddlərinə malikdir və dünya iqtisadiyyatının vəziyyəti onun göstəricisi hesab olunur. Qloballaşma sərhədlərinin problemləri dünya iqtisadiyyatının inkişaf etdirilməsi məqsədilə milli maliyyə sistemlərinin və dünya miqyaslı maliyyənin maraqlarının uyğun gəlməsi baxımından həll edilməlidir.

FƏSİL 17

QLOBAL İCTİMAİ MALİYYƏ TƏŞKİLATLARI

Beynəlxalq ictimai maliyyə təşkilatları hansı xüsusiyyətinə görə seçilir?

Dünyada bir çox beynəlxalq maliyyə təşkilatları (BMT) mövcuddur. Maliyyə təşkilatının təsisçiləri müxtəlif ölkələri təmsil edən şəxslər, eləcə də, dövlət strukturunu təmsil edən həm xüsusi, həm də rəsmi şəxslər olduqda, bu cür təşkilat beynəlxalq təşkilata aid edilə bilər. Dünya iqtisadiyyatında, o cümlədən, maliyyə sahəsində qloballaşma baş verdiyinə görə beynəlxalq investisiya fondları, hecer, lizinq, konsalting və digər şirkətlər, transmilli banklar və başqa beynəlxalq maliyyə təşkilatları meydana çıxmışdır. Onların hər biri üçün səciyyəvi xüsusiyyət müxtəlif ölkələri təmsil edən şəxslərin kapitalında iştirak etməkdən ibarətdir. Onlar bir çox ölkələrdə fəaliyyət göstərirlər, baş menecerlər və işçi heyəti də həmçinin müxtəlif dövlətlərə mənsub olan şəxslər tərəfindən təmsil olunurlar.

Dövlət orqanları və təşkilatları (hökumət, mərkəzi banklar və b.) tərəfindən yaradılan BMT qrupları da vardır. Məhz onlar beynəlxalq ictimai maliyyə təşkilatları (BİMT) adlanırlar. Bu, onların adında “ictimai” sözü ilə xüsusi qeyd olunur. Beləliklə, hər hansı bir təşkilatın beynəlxalq ictimai maliyyə təşkilatına aid edilməsini müəyyən edən xüsusiyyət təşkilatın beynəlxalq razılaşmalar əsasında təşkil olunması xüsusiyyətidir.

Maliyyə təşkilatı tərəfindən aparılan əməliyyatların miqyas və xarakterini bu cür hesab etmək olmaz. Əlbəttə, dövlətlər-arası təşkilatlar, bir qayda olaraq, dünya miqyaslı və ya ayrı-ayrı regionlarda geniş yayılmış şəbəkəsi olan iri təşkilatlardır. Amma müasir dövrdə şəxsi kapital elə bir inkişaf səviyyəsinə çatmışdır ki, onun yaratdığı BMT fərqlidir və bəzən hətta BİMT-nin vəsaitlərinin miqdarını və apardığı əməliyyatların həcmi- ni ötürür. Beləliklə, transmilli banklar (TMB) geniş yayılmış beynəl-

xalq filiallar, nümayəndəliklər, müştərək banklar və beynəlxalq bank fəaliyyətinin digər təşkilati formalarına malikdirlər. Onların bəziləri artıq təqribən 1 trilyon ABŞ dolları miqdarında aktivlərə malikdirlər. TMB-ə Deutsche Bank/Bankers Trust (Germany/USA) və Industrial Bank of Japan/Dai-İchi Kangeo Bank/Fuji Bank kimi bankları misal göstərmək olar.

Beynəlxalq ictimai maliyyə təşkilatlarının əsas məqsədləri nədən ibarətdir? Bu cür təşkilatların məqsəd və vəzifələr üzrə dəqiq təsnifatı mümkündür?

BİMT-nin kiçik bir qrupu mövcuddur və bu qrup beynəlxalq valyuta-maliyyə sistemlərinin fəaliyyəti prinsiplərini işləyib hazırlayır və onların yerinə yetirilməsinə nəzarəti təmin edir. Beynəlxalq valyuta sistemi səviyyəsində belə bir yeganə orqan Beynəlxalq Valyuta Fondu (BVF) hesab olunur. Avropa Mərkəzi bankı (AMB) Avropa valyuta sistemində analoji rol oynayır.

BİMT-nin böyük hissəsi ödəniş balansının sabit mənfi saldosunun aradan qaldırılması, iqtisadi inkişaf xarakterli məsələlərin həll olunması məqsədilə inkişaf etməkdə olan və keçid iqtisadiyyatı dövrünü yaşayan ölkələrə yardım proqramını işləyib hazırlayır və yerinə yetirir. Dünya Bankının təşkilatları dünya miqyasında bu işləri yerinə yetirirlər. Regional səviyyədə bu təşkilatları misal göstərmək olar: Avropa Yenidənqurma və İnkişaf Bankı (AYİB), Amerika İnkişaf Bankı (AİB), Asiya İnkişaf Bankı (AİB) və b. Amma BVF qeyd olunan bu məsələlərin həll olunmasında olduqca vacib rol oynayır. Bu onu göstərir ki, BİMT-nin məqsəd və vəzifələr üzrə dəqiq təsnifatı mümkün deyildir; belə ki, onların bir hissəsi bir-birinə uyğun gəlir.

***İlk beynəlxalq ictimai maliyyə təşkilatları
nə zaman meydana gəlmişdir? Onların meydana
gəlməsi nə ilə əlaqədar olmuşdur?***

Bu cür təşkilatlardan birincisi Beynəlxalq Hesablaşmalar Bankı (BHB) olmuş və o, beynəlxalq hesablaşma-ödəniş sistemlərinin təşkil olunması və bank-təsisçilərin fəaliyyətinin əlaqələndirilməsi məqsədilə 1930-cu ildə bir sıra mərkəzi banklar tərəfindən yaradılmışdır. Amma o, valyuta-maliyyə münasibətləri sahəsində dövlətlərin fəaliyyətinin əlaqələndirilməsi işlərini yerinə yetirmirdi. Bundan əlavə, o dövr ərzində beynəlxalq valyuta sistemində (BVS) daim fəaliyyət göstərən valyuta tənzimlənmə və nəzarət orqanları yox idi. BVS-nin inkişafı problemi, onun prinsiplərinin işlənilib hazırlanması və dəyişilməsi beynəlxalq konfranslarda həll olunurdu. Bundan başqa, təcrübədə təkmilləşdirilən prinsiplərə heç də həmişə riayət olunmurdu. O zaman qüvvədə olan qızıl-deviz standartı sisteminin qaydalarına uyğun olaraq valyuta kursları qızıl paritetlərinə əsasən müəyyən olunmalı idi. Amma 30-cı illərin əvvəlində bir neçə valyuta blokları (sterlinq, dollar, ispan pezeti və b.) yarandı və bu bloklar çərçivəsində ölkələr – bu cür blokların iştirakçıları valyuta siyasətinin müstəqil şəkildə hazırlanmış prinsiplərinə riayət edirdilər və qızıl paritetinə uyğun olaraq təyin olunmuş valyuta kurslarını qəbul etmirdilər.

İkinci Dünya Müharibəsinin əvvəlində beynəlxalq valyuta sistemində bütövlükdə pozulma var idi və müharibənin sonunda faktiki olaraq məhv edildi. Bu işə daim fəaliyyət göstərən valyuta tənzimlənmə və nəzarət orqanının yaradılmasını tələb etdi və belə bir orqan 1944-cü ildə BVF qismində təsis olundu. Bu orqan tərəfindən işlənilib hazırlanan prinsiplər bir-birinə zidd xarakter daşısa da, beynəlxalq valyuta sisteminin daha dayanıqlı şəkildə fəaliyyət göstərməsində mühüm rol oynamışdır.

Bununla yanaşı, İkinci Dünya müharibəsində fəlakətə məruz qalmış ölkələrin iqtisadiyyatının bərpa olunmasını nəzərdə tutan Marşall planının həyata keçirilməsi üçün 1944-cü ildə

Beynəlxalq Yenidənqurma və İnkişaf Bankı (BYİB) yaradıldı. Amma artıq tezliklə məlum oldu ki, BVF və BYİB tərəfindən yerinə yetirilən məsələlər genişləndirilməlidir. Ölkələr arasında iqtisadi inkişaf baxımından böyük bir uyğunsuzluq mövcud idi. Müstəmləkə tabeçiliyində olan Afrikanın, Asiyanın və Latin Amerikasının bir çox kasıb ölkələri iqtisadi artımın təmin olunması, sosial problemlərin həlli ilə əlaqədar böyük problemlər ilə qarşılaşdılar. BVF və BYİB inkişaf etməkdə olan ölkələrə yardım proqramının həyata keçirilməsinə başladılar.

BVF-nin əsas vəzifələri hansılardır?

BVF-nin siyasəti və vəzifələri Müqavilə Maddələri kimi (Articles of Agreement) tanınan nizamnamə ilə müəyyən edilmişdir. BVF-nin Müqavilə Maddələrində qısaca və dürüst ifadə edilmiş əsas vəzifələri aşağıdakılardan ibarətdir:

- beynəlxalq valyuta əməkdaşlığının dəstəklənməsi;
- beynəlxalq ticarətin tarazlaşdırılmış artımının təmin olunması;
- valyuta kurslarının sabit qalmasına şərait yaradılması;
- hərtərəfli ödənişlər sisteminin yaradılmasına kömək göstərilməsi və dünya miqyaslı ticarətin inkişafına mane olan valyuta məhdudiyyətlərinin aradan qaldırılması;
- ticarət və ödəniş məhdudiyyətlərindən istifadə etmədən ödəniş balansının pozulmaması üçün fondun üzvlərinin fondun resurslarına çıxışının təmin olunması;
- beynəlxalq maliyyə sisteminin inkişafı probleminin müzakirə olunması üçün forumların təşkil olunması.

Bu vəzifələr BVF-nin yaradıldığı vaxtdan dəyişməz olaraq qalmış, beynəlxalq valyuta sistemində baş verən dəyişikliklər

nəzərə alınmaqla, yalnız onların yerinə yetirilməsi forma və metodları dəyişir.

BVF-nin mövcud olduğu dövr ərzində onun məqsəd və vəzifələrinin həyata keçirilməsində hansı tədrici inkişaf prosesi baş vermişdir?

BVF yaradıldığı zaman müəyyən edilmiş paritetlər (Bretton-Vud sistemi) sisteminin prinsiplərini işləyib hazırlanmışdır. Brutton-Vud sistemi iflasa uğradıqdan və dəyişkən kurslar (1976-cı ildən etibarən) sisteminə keçid etdikdən sonra icbari “valyuta koridorları” ləğv olundu. BVF-nin üzv ölkələri tərəfindən belə bir qərar edildi ki, hər bir dövlət valyuta kursu rejimini və qızılın demonetarlaştırılmasını (qızıl standartlarından, qızıldan beynəlxalq hesablaşmalarda və ehtiyat vasitəsi kimi mərkəzi banklarda istifadə edilməsindən, dolların sərbəst şəkildə qızıla mübadilə olunmasından imtina etmə) müstəqil seçmək hüququna malikdir. Ölkələrin müstəqil şəkildə valyuta kursu rejiminə keçməsi o demək idi ki, onun dövlətlərarası tənzimlənməsi əhəmiyyətli dərəcədə zəifləmişdi.

Hər bir ölkənin müstəqil şəkildə valyuta kursu rejimini seçmək hüququna malik olmasına baxmayaraq, BVF Nizamnaməsi aşağıdakıları tələb edir: ölkədə sabit maliyyə və valyuta siyasətinin, eləcə də, valyuta kursunun həddindən artıq ciddi şəkildə artıb-azalması zamanı mərkəzi bankın müdaxiləsinin dəstəklənməsi; birtərəfli üstünlüklərin əldə olunmasına istiqamətləndirilən valyuta kursu ilə manipulyasiyadan imtina edilməsi; valyuta tənzimlənməsi mexanizminin və valyuta kurslarının nəzərdə tutulan bütün dəyişiklikləri haqqında BVF-nin təcili məlumatlandırılması; öz valyutalarının qızıla bağlanmasından imtina edilməsi. Beləliklə, BVF-nin valyuta kurslarının formalaşdırılmasına təsiri saxlanılır.

Müqavilə Maddələrinə uyğun olaraq BVF-nin əsas vəzifələrindən biri onun üzvlərinin iqtisadi siyasətinə nəzarətin həyata keçirilməsidir. Hər bir üzv valyuta kursları sisteminin sabitliyinin

təmin olunması ilə əlaqədar BVF və digər üzvlər ilə əməkdaşlıq etməli və razılaşmaların yerinə yetirilməsinə zəmanət verməlidir. IV Maddəyə uyğun olaraq BVF-nin üzvlərinin əsas vəzifələrindən biri, qiymətlərin məqsədəuyğun şəkildə sabitliyinə əsaslanan iqtisadi maliyyə siyasətinə riayət edilməsi və lazımı ödəniş balansının təmin olunması və digər üzvlər ilə müqayisədə ədalətsiz rəqabət üstünlüklərinin əldə olunması məqsədini daşıyan valyuta kurslarının manipulyasiyasına yol verilməməsidir. BVF üzvləri həmçinin qeyd olunan tələblərə uyğun olaraq valyuta siyasətinə riayət etməlidirlər.

90-cı illərin ortalarından BVF-nin səyləri daha çox üzv ölkələrin maliyyə sektorunun vəziyyəti ilə əlaqədar olan problemlərin həllinə, dünya miqyaslı maliyyə böhranlarının nəticələrinin aradan qaldırılmasına və bu məqsədlə şəraitin yaradılmasına yönəldilmişdir.

BVF-nin təşkilati strukturu necədir?

BVF-nin rəhbər orqanı *İdarə Heyəti* hesab olunur və burada hər bir iştirakçı ölkənin öz nümayəndəsi – başlıca olaraq, öz ölkəsində valyuta siyasətinə cavabdehlik daşıyan naziri və ya emissiya bankının prezidenti vardır. İdarə Heyəti vacib əhəmiyyətli məsələləri, xüsusilə iştirak normasının müəyyən olunması və dəyişilməsi, XAH emissiyası qaydaları və həcmi, onun kursunun təyin olunması və b. məsələlərin həll olunması üçün səlahiyyət-ləndirilmişdir.

1974-cü ildən etibarən beynəlxalq valyuta sisteminin fəaliyyətinə hazırkı nəzarət və onun dəyişməkdə olan şərtlərə uyğunlaşdırılması 24 nəfərdən ibarət yeni *Müvəqqəti Komitə (Interim Committee)* tərəfindən həyata keçirilir. Komitə məsləhətçi orqan olmaqla formal olaraq qərarların qəbul edilməsi hüquqlarına malik deyildir, amma faktiki olaraq BVF-də aparıcı rol oynayır. Həmçinin 24 nəfərdən ibarət iki qrup da vardır: birinci qrupa Afrika, Asiya və Latın Amerikasını kontinentlərini təmsil edən hər biri 8 nəfərdən ibarət nümayəndə daxildir və onlar

Müvəqqəti Komitənin iclaslarından əvvəl görüşürlər. İkinci qrupa isə inkişaf etmiş ölkələrin nümayəndələri aid edilir. Sonuncu qrup Orta və Şərqi Avropa ölkələrinə yardım göstərilməsini təmin edir.

BVF-nin cari təsərrüfat rəhbərliyi İcraçı Direktorluq tərəfindən həyata keçirilir. Məhz burada hansı ölkələrin və hansı şərtlərlə BVF-nin kredit alanları olması haqqında qərarlar qəbul edilir. Eyni zamanda, BVF-nin kredit siyasətinin əsasları İdarə Heyəti tərəfindən işlənib hazırlanır (kredit siyasəti, müxtəlif növ kreditlər, kredit almaq üçün ölkənin əməl etməli olduğu kriteriyalar və s.).

BVF regionlarda öz şöbələrini təsis edir. Belə ki, Avropada onun iki şöbəsi vardır. Onların birinə inkişaf etmiş Avropa ölkələri daxildir. İkinci şöbə isə 1991-ci ildən sonra bir sıra Şərqi və Mərkəzi Avropa ölkələrinin BVF-nə daxil olması ilə əlaqədar yaradılmışdır.

Ölkənin BVF-də qəbul edilən qərarlara təsir səviyyəsi hansı amillərdən asılıdır?

Ölkənin BVF-də qəbul edilən qərarlara təsiri bilavasitə onun BVF-də maliyyə baxımından iştirak etməsindən asılıdır. Hər bir üzv 250 əsas səsə və ölkə kvotası üzrə 100 000 vahidinə düşən əlavə səsə malikdir. Kvota ÜMM (Ümumi Milli Məhsul), qızıl-valyuta ehtiyatlarının miqdarı, ixracın və idxalın həcmi və başqa göstəricilər əsasında nəzərə alınır. O, XAH ilə ifadə olunur. Beləliklə, Rusiyanın kvotası tam mənada 2,9 milyard XAH təşkil edir. Bu o deməkdir ki, Rusiya bütövlükdə 29 250 səsə malikdir. Səslərin əsas hissəsi ABŞ-ın payına düşür (20%), eləcə də, birgə alınmış səslər isə (30%-ə yaxın) Avropa Birliyinin payına düşür. Bu o deməkdir ki, inkişaf etmiş ölkələr, ələlxüsus, ABŞ BVF-də öz siyasətini yürüdə bilər.

İcraçı Direktorluqda veto qaydası qüvvədədir və səslərdə birinciliyi bitərəfləşdirir. İcraçı Direktorluğun üzvlərinin sayı 24-ə bərabərdir. Onlardan 5-i ən yüksək kvotası olan ölkələr tərəfindən seçilir. 90-cı illərdə İcraçı Direktorluğun daimi üzvlərinə

Rusiyanın, Çinin və Səudiyyə Ərəbistanının nümayəndələri əlavə edilmişdir.

BVF hansı məqsədlər üçün XAH-in tətbiq olunması ilə əlaqədar təşəbbüs irəli sürmüşdür və bu vahid nəyi ifadə edir? XAH nə səbəbə hesablaşma-ödəniş vasitəsi kimi geniş yayılmamışdır?

BVF 1969-cu ildə beynəlxalq pul vahidinin – XAH dövrünün tətbiq olunması ilə əlaqədar təşəbbüs irəli sürmüşdür, yəni, o, mahiyyət etibarilə, qızılın dünya pullarının funksiyaları ilə tamamlanması, sonra isə əvəz edilməsi idi. Təcrübə göstərdi ki, bu ideya əvvəllər utopik ideya kimi məlum olmuşdur. Onun ən əsas səbəbi, bu vahidin tədavülünün və ondan hesablaşma-ödəniş vasitəsi kimi istifadə edə bilən bir qrup insanların məhdudluğudur.

XAH üzv ölkələr və bu cür digər sahibkarlar üçün BVF-də açılan nağd olmayan hesabları ifadə edir. XAH sistemində iştirak könüllü olsa da, burada 1980-ci ildən etibarən bütün ölkələr – BVF-nin üzvləri iştirak edirlər. BVF-nin bir nəfərdən çox üzvü üçün öz vəzifələrini yerinə yetirən emissiya bankları, o cümlədən, başqa rəsmi müəssisələr digər sahibkarlar qismində çıxış edə bilirlər. Bir çox beynəlxalq maliyyə təşkilatları, xüsusən, Dünya bankının təşkilatları, Avropa Yenidənqurma və İnkişaf Bankı, Beynəlxalq İnkişaf Bankı (BİB) və b. qeyri sahibkarlar hesab olunur. Fərdi şəxslər XAH hesablarının sahibləri ola bilməz və buna görə də, bu vahiddə hesablaşmalar apara bilməzlər. Onlar XAH-dan yalnız hesab vahidi kimi istifadə edə, məsələn, XAH-da məhsulun müqavilə qiymətini və ya qiymətli kağızın nominalını nəzərə ala bilirlər. Amma ödənişlər digər hesablaşma-ödəniş vasitələrində həyata keçirilməlidirlər. Müvafiq qaydada XAH-dan istifadə olunan ödəniş vasitəsinə təkrar hesablama mexanizmi göstərilməlidir.

BVF-nin öz üzvləri ilə maliyyə münasibətlərində fonda pul yatırımları, kreditlərin ödənilməsi, eləcə də, kreditlər üzrə

faizlərin ödənişi zamanı XAH ödəniş vasitəsi kimi istifadə oluna bilər. BVF valyuta əvəzinə XAH vasitəsilə kreditor ölkə qarşısında öz öhdəliklərini yerinə yetirə, həmçinin bu pul vahidi ilə ölkələrin ehtiyatlarını artırma bilər.

BVF-nin özv ölkələri siyasi və iqtisadi öhdəliklər olmadan onlarda olan XAH ehtiyatlarından istifadə edə bilər. BVF üzvləri maliyyə tələbatı olduğu halda, XAH ilə digər valyutaları ala bilərlər. Belə olan halda, onlar BVF-nə müraciət edirlər, fond isə XAH sisteminin iştirakçısı olan hansı ölkələrdə alqı işinin yerinə yetirilə bilməsini müəyyən edir və mübadilə prosesini təşkil edir. Mübadilə qaydası (designing) BVF tərəfindən təyin olunur və fondun Nizamnaməsində qeyd olunur. Yalnız ölkənin ehtiyat strukturunun dəyişilməsi, yəni, əldə olunmuş valyutalardan məqsədli istifadə olmadan dizayn prosesi zamanı XAH-in tətbiq olunması yolverilməz hesab olunur. XAH-dan bilavasitə valyuta bazarlarında müdaxilə məqsədilə istifadə oluna bilməz, amma bu cür hallarda XAH əvvəlcə hər hansı valyutaya mübadilə olunmalıdır. 1987-ci ildən etibarən dizayn çərçivəsində sövdələşmələrin yeri yox idi.

Ölkələr – XAH sisteminin iştirakçıları ölkənin şəxsi vəsaitlərinin üçqat həcmi təşkil edən BVF-nin təqdim etdiyi və fond tərəfindən müəyyən olunmuş ölçüdə bu pul vahidini almağa məcburdurlar. Amma bu yüksək icbari norma ölkənin istəyinə əsasən artıq ola bilər. Eyni zamanda, BVF, ən əvvəl, ölkənin maliyyə vəziyyətini nəzərə alır və kifayət qədər güclü ehtiyat və ödəniş mövqeyi olan ölkələri XAH-in alınmasına cəlb etməyə çalışır. Bununla belə, XAH-in alqısına dair öhdəliklər onların arasında bərabər bölüşdürülür.

İstifadə imkanları tədricən genişlənməmişdir. Xüsusi olaraq, bura aşağıdakılar daxil edilir: beynəlxalq razılaşmalara uyğun olaraq maliyyə öhdəliklərinin yerinə yetirilməsi; svop sövdələşmələrində istifadə olunma; kreditlərin verilməsi; girov əməliyyatları və bağışlamalar. Bundan əlavə, bəzi ölkələr öz valyuta kurslarını XAH ilə əlaqələndirirlər.

XAH kursu necə təyin olunur?

İlkin olaraq fondun Nizamnaməsində XAH dəyəri xalis qızılın 0,888671 qramı kimi müəyyən olunmuşdur, bu isə 1 ABŞ dollarına uyğun gəlirdi. Amma qızıl paritetinin ləğv edilməsi ilə XAH-da qızılın miqdarının müəyyən olunması öz vacibliyini itirdi.

Yamayka konfransının qərarlarının qüvvəyə minməsi ilə XAH kursu valyuta səbəti metodu üzrə müəyyən olunur. Hal-hazırda, dünya miqyaslı dörd mühüm valyutalar bu səbətə daxil edilir: ABŞ dolları, Yaponiya iyenası, Britaniya funtu və avro (müvafiq olaraq USD, JPY, GBP, EUR). Hər bir valyutaya aşağıdakı göstəricilər əsasında hesablanan özünün nisbi çəkisi verilir: ümumdünya ixracatında valyutası XAH səbətinə daxil olan ölkənin məhsul və xidmətlərinin ixrac payı, BVF-nin digər üzvləri tərəfindən saxlanılan müvafiq valyutalarda (valyutası qiymətləndirilən ölkə istisna olmaqla) verilən ehtiyatların miqdarı.

Valyutaların siyahısı və çəkisi bu göstəricilər əsasında hər 5 ildən bir yenidən yoxlanılır. BVF hər iş günü ərzində ABŞ dollarına nisbətdə müvafiq valyutaların bazar kursları nəzərə alınmaqla, valyuta səbəti üzrə XAH kurslarının qiymətləndirilməsini yerinə yetirir. Onun müəyyən olunması formulu aşağıdakı şəkildədir:

$$ER_{XAH}(USD) = \sum_{i=1}^4 d_i \times ER_i(USD)$$

d_i – valyutanın i nisbi şəkisi.

$ER_i(USD)$ – valyutaya i nisbətdə ABŞ dollarının birbaşa kursu, yəni, bu valyutanın ABŞ dollarında dəyəri.

XAH kursu analoji olaraq hər hansı digər valyuta səbətində müəyyən edilə bilər.

Səbət metodundan istifadə olunması ayrı-ayrı valyuta kurslarına məruz qalmış kursda artıb-azalmaları tənzimləməyə və nəticə etibarilə, kurs riskini azaltmağa imkan verir.

XAH emissiyası nə dərəcədə tez-tez və nə cür yerinə yetirilir?

XAH yeni pul buraxılımlarının paylaşdırılmasında “yara-dılır”. İki paylaşdırma üsulu mövcuddur: ümumi və dərhal paylaşdırma.

Ümumi paylaşdırma zamanı yenidən emissiya olunan XAH BVF-nin Nizamnamə Fondunda olan payına (kvotasına) bərabər olaraq bütün iştirakçı ölkələr arasında paylaşdırılır. Bu cür əməliyyat İdarə Heyətinin çoxluq təşkil edən ixtisaslaşdırılmış tərkibinin qərarına əsasən (85%-dən az olmayan səslər) 5 ildə bir dəfədən tez olmayaraq həyata keçirilir. Sonuncu ən böyük paylaşdırma prosesi 1981-ci ilin 1 yanvar tarixində olmuşdur və nəticədə ümumi miqdar 21,4 milyard XAH təşkil etmişdir.

Xüsusi dərhal paylaşdırma BVF-nin məhdud üzvləri arasında, məsələn, BVF-nə yeni üzvlər daxil olan zaman yerinə yetirilə bilər. 1997-ci ilin sentyabr ayında BVF-nin İdarə Heyəti əlavə paylaşdırma haqqında təklif irəli sürdü və nəzərə alındı ki, BVF-nin 20%-dən çox üzvü əvvəllər paylaşdırma prosesində heç vaxt iştirak etməmişdir. Amma təklifin qüvvəyə minməsi üçün 85% səs ilə BVF-nin üzvlərinin 3/5-dən az olmayan hissəsinin səs verməsi tələb olunur. Bu cür vəziyyət hələ də bu vaxtadan reallaşmamışdır. Əgər qərar qəbul edilərsə, o zaman XAH-in miqdarı praktiki olaraq ikiqat artacaqdır.

BVF hansı mənbələrdən maliyyələşir?

BVF-nin maliyyə vəsaitlərinin əsasını üzv ölkələr üçün müəyyən olunmuş kvota hesabına onların ödənişləri təşkil edir. Kvotalara uyğun olaraq BVF-nin əksər kreditləri üçün alınma hüquqları və səs hüququ müəyyən olunur. İlkin olaraq ölkələrin ödəniş öhdəliklərinin dördəndən biri qızıl ilə, qalanı isə - ölkənin tədavi olunmayan faizsiz nota şəklində (əslində - adi veksəl) formalaşdırılmış valyutaları ilə yerinə yetirilirdi.

1978-ci ildə BVF-nin Nizamnaməsinin ikinci dəfə dəyişilməsi ilə qızılın yerini xarici valyutada ödənişlər tutdu. Amma fond ödənişlərinin bu hissəsinin ölkələrin öz valyutası ilə (zəif inkişaf etmiş ölkələr üçün) yerinə yetirilməsinə icazə verə bilər.

Üzvlərin ödənişləri ilə yanaşı, BVF özünün kredit resurslarının artırılması üçün digər imkanlardan da istifadə edə bilər: BVF üzvləri vasitəsilə valyutanın təqdim olunmuş XAH üzrə təyin olunmuş normalarda icbari satışı; BVF üzvlərinin razılığı ilə onlardan götürülmüş vəsaitlər (burada xüsusi olaraq ABŞ böyük rol oynayır.); beynəlxalq maliyyə bazarlarında əməliyyatlar; vaxtından əvvəl verilmiş kreditlər üzrə faiz ödənişləri və əsas borc məbləğlərinin qaytarılması; bir qrup ölkələr tərəfindən açılan kredit xətləri (G-10 kredit xətləri daha mühüm rol oynayır).

Fond indiyə qədər beynəlxalq maliyyə bazarlarında praktiki olaraq vəsaitlərin cəlb olunması imkanlarından istifadə etmir. BVF-nin bir sıra fəal üzvləri ehtiyat edirlər ki, beynəlxalq maliyyə bazarlarında əməliyyatlar ilə əlaqədar fond onların həmişə əlverişli olmayan qaydada inkişaf etməsindən asılı vəziyyətə düşür.

BVF-nin vəsait mənbəyi həmçinin müəyyən edilmiş paritetlər sistemi dövründə yığılmış qızıl ehtiyatının satışıdır.

BVF nəcə və nə üçün yığılmış qızıl ehtiyatlarından istifadə edir?

BVF-də qızıldan istifadə olunmanın iki yolu vardır, bu isə əksər üzvlərin 85% səsi ilə İdarə Heyətinin qərarını tələb edir. Birincisi, BVF qızılı mühasibat qiyməti ilə (1 troyya unsiyası = 35 XAH) 1975 –ci ilin sonunda BVF-nin üzvü olan ölkələrə satıla bilər (qızıl ehtiyatlarının restitusiyası). İkincisi, fond qızılı iştirakçı ölkələrə və ya bazarda bazar qiyməti ilə sata bilər. Bu zaman mühasibat qiymətindən artıq alınmış əlavə mədaxil xüsusi hesaba (Special Disbursement Account – SDA – Xüsusi Xərclər Hesabı (XXH)) daxil edilir. Burada, əvvəlcə, inkişaf etməkdə

olan ölkələrə yardım, eləcə də, faiz subsidiyası formasında (BVF kreditləri üzrə XXH hesabından faiz xərclərinin bir hissəsinin ödənilməsi) BVF üzvlərinin ödəniş balansının yaradılması üçün bu hesabdən müntəzəm kreditlər ayrıla bilər.

BVF-nin qızıl ehtiyatının bazarda satışının, demək olar ki, 1/3 hissəsi əksər inkişaf etməkdə olan ölkələrin BVF-də kvotasına proporsional şəkildə həmin ölkələrə əvəzsiz yardım məqsədilə yönləndirilə bilər. Əldə olunmuş qalan vəsaitlər Trast Fonduna (*Trust Fund*) köçürülmüşdür. Fond 1976-cı ildə BVF-nin ikinci dəfə dəyişilmiş Nizamnaməsi təsdiq olunana qədər inkişaf etməkdə olan ölkələrin xeyrinə qızılın satışı proqramının yerinə yetirilməsi üçün xüsusi aktiv olaraq yaradılmışdır. Amma bu fondun xeyrinə vəsaitlər həmçinin kapital qoyuluşundan, ianələrdən, qızılın satışından əldə olunan vəsaitlər şəklində BVF-nin gəlirlərindən daxil olmuş və bir sıra inkişaf etmiş ölkələr tərəfindən tələb olunmurdu. 55 ən yoxsul ölkələr Trast Fondunun yardımını alırdı. Trast Fondu sonuncu kreditləri verdikdən sonra 1981-ci ildə öz fəaliyyətini dayandırdı. Faizlər və əsas borc məbləği həmin andan Xüsusi Xərclər Hesabına daxil olurdu.

BVF-nin öz qızıl ehtiyatının çox hissəsini satmasına baxmayaraq, o, indiyə qədər dünyada qızılın ən iri sahibi hesab olunur (təxminən 6 min ton).

BVF ilə maliyyə münasibətlərində hansı orqanlar ölkəni təmsil edir?

Hər bir ölkə BVF ilə maliyyə əməliyyatlarının həyata keçirilməsi üçün maliyyə agentini (fiscal agency) və depozitari (depository) təyin etməlidir. Xəzinə (Maliyyə Nazirliyi), mərkəzi bank, sabitləşdirilmiş fond, digər səlahiyyətli orqan maliyyə agentinə ola bilər. BVF ölkənin adından Müqavilə Maddələrində təsbit olunan bütün əməliyyatları və sövdələşmələri³³ yerinə

---

³³ Sövdələşmələr – ölkələrə fondun resurslarından valyuta vəsaitlərinin təqdim edilməsidir. Əməliyyat – fondun resursları hesabına vasitəçi maliyyə və texniki xidmətlərin göstərilməsidir.

yetirmək hüququ olan və ölkə tərəfindən səlahiyyətləndirilmiş maliyyə agentləri ilə iş aparır. Bundan başqa, hər bir ölkə BVF-də milli valyutada ifadə olunan aktivlər üçün depozitar kimi öz mərkəzi bankını təyin etməlidir. Əgər ölkənin mərkəzi bankı yoxdursa, o zaman maliyyə institutu bu məqsədlər üçün seçilməlidir.

Əgər üzv ölkə onun valyuta ehtiyatlarının bir hissəsini əvəz edən tədavül olunmayan faizsiz notaları və ya analoji maliyyə vasitələrini emissiya edirsə, o zaman depozitar tələb olduqda və gecikmə olmadan ölkənin öz valyutasında saxladığı vəsaitləri fonda, məbləğləri bu ölkənin ərazisində yerləşən fond adlanan hər hansı benefisiara köçürməli və BVF-nin adından qiymətli kağızların sahibi kimi çıxış etməlidir. Əlavə olaraq, hər bir üzv ölkə onun səlahiyyətləndirdiyi depozitar tərəfindən ödəniş olmaması nəticəsində yarana bilən itkilərdən bütün aktivlərə zəmanət verir.

BVF hansı kredit siyasətini həyata keçirir? BVF kreditlərinin hansı ümumi xüsusiyyətləri vardır?

BVF-nin kredit portfeli kifayət qədər genişdir və daim dəyişir: üzv ölkələrə göstərilən bəzi kredit yardımları öz fəaliyyətini dayandırır, digərləri isə təcrübədə tətbiq olunur. Fondun kredit siyasəti sahəsində son islahat bir çox inkişaf etməkdə olan ölkələrdə baş vermiş maliyyə böhranlarından sonra, eləcə də, fondun kreditlərinin qaytarılmaması və gecikdirilməsi ilə əlaqədar 2000-ci ildə aparılmışdır.

Aparılan islahat nəticəsində fondun kredit proqramlarının sayı, onların həcmi azaldılmış, kreditlərin qaytarılması müddəti qısaldılmış və vəsaitlərdən istifadə olunmasına nəzarət gücləndirilmişdir.

Fondun kreditlərinin bir çox növləri bir sıra ümumi xüsusiyyətlərə malikdir. Birincisi, ən əvvəl, kreditin miqdarı ölkənin BVF-də kvotası ilə əlaqələndirilir. Buna baxmayaraq, istisna halları da vardır. İkincisi, kredit alınan vəsaitlər formasında

təqdim olunur, bununla ölkə öz şəxsi valyutası hesabına BVF-dən xarici valyuta və ya XAH alır. Təyin olunan vaxt başa çatanda üzv ölkə kreditin təqdim olunduğu vəsaitlərdə milli valyutasını geri almalıdır. Üçüncüsü, ölkə fond ilə razılaşdırılmış qaydada (kreditlərin əlaqəli xarakteri) iqtisadiyyatda islahatlar aparılması üzrə müəyyən öhdəlikləri qəbul etdiyi və yerinə yetirdiyi halda, kreditlər verilir.

BVF-nin kredit portfelinə hansı kreditlər daxildir?

2000-ci ildən müntəzəm kredit xərclərinin sayı beşə bərabərdir. Bundan əlavə, vəsaitlərin adi qaydada olduğundan fərqli olaraq daha münasib şəraitdə təqdim olunduğu kredit xətti saxlanılır (cədvələ bax.).

2000-ci il islahatından sonra BVF-nin kredit xətləri

Kredit xəttinin növü	Borc götürülən vəsaitlərin limiti (kvotadan %)	Vəsaitlərin qaytarılması müddəti, il	Təyinat
stand-by (şerti kredit məbləğinin borc alana verilməsi öhdəliyi) kreditləri	100% illik ümumilikdə 300%	2 ½ -dən 4 ilə qədər	Ödəniş balansının qısamüddətli kəsiri probleminin aradan qaldırılması
Genişləndirilmiş fond xətti (GFX)		4 ½ -dən 7 ilə qədər	Ödəniş balansının uzunmüddətli kəsirinin maliyyələşdirilməsi
Valyuta ehtiyatlarının artırılması üçün kreditlər (VEA)	Kvota ilə bağlılığı yoxdur	1-dən 1 ½ ilə qədər	Xüsusi olaraq BVS üçün təhlükə olduğu halda ödəniş balansının xüsusən sabit və böyük həcmli kəsirinin maliyyələşdirilməsi

Preventiv kredit xətti (PKX)	Kvota ilə əlaqəsi yoxdur, təxmini həcmi – 300-dən 500%-ə qədər	1-dən 1 ½ ilə qədər	Əsaslı iqtisadi siyasət aparən ölkələrdə ödəniş balansının mümkün olan kəsinin maliyyələşdirilməsi
Kompensasiya formasında maliyyələşdirmə xətti (KMX)	SBA/GFX xətləri üzrə alınan vəsaitlərin norması nəzərə alınmadan 10-dan 55%-ə qədər	2 ½ -dən 4 ilə qədər	İxracatda itkilərin və ya taxıl idxalında yüksək xərclərin kompensasiya formasında maliyyələşdirilməsi
Yoxsulluq ilə mübarizədə və iqtisadi artımın təmin olunması üçün kreditlər (YMİAT)	BVF-nin digər kredit xətlərindən asılı olmayaraq 140-dan 185%-ə qədər	5 ½ -dən 10 ilə qədər	Aşağı ÜMG (Ümumi Milli Gəlir) səviyyəli ölkələrdə ödəniş balansını ilə bağlı problemlərin həll olunması üçün maliyyə yardımı

BVF kreditlərinin əsas növləri “*stand-by*” (*Stand-By Arrangement - SBA*) adlanan kredit razılaşmaları hesab olunur. Onların əsas təyinatı – ödəniş balansının kəsinin aradan qaldırılması üçün üzv ölkələrin makro-iqtisadi sabitləşdirilmiş proqramlarının kreditləşdirilməsidir. Kredit xətləri çərçivəsində ölkənin əldə etdiyi vəsaitlər tranşlar vasitəsilə təqdim olunur. Ölkə tərəfindən sabitləşdirilmiş proqramların yerinə yetirilməsi şərti ilə hər bir növbəti tranş ayrılır. BVF sonuncularında üzv ölkənin razılığı ilə aşağıdakı makro-iqtisadi xarakterli tədbirləri müəyyən edir: büdcə kəsinin aradan qaldırılması, inflyasiya səviyyəsinin aşağı salınması, ixrac və idxal kvotalarının və rüsumlarının aradan qaldırılması və ya yumşaldılması və s. ilə əlaqədar. Əgər ölkə BVF ilə bağlanmış müqavilələrin şərtlərini yerinə yetirmirsə, o

zaman növbəti tranş saxlanıla bilər və ya onun təqdim olunması haqqında öhdəlik ləğv edilə bilər.

BVF-nin yeni kredit növləri *ölkənin mərkəzi bankının valyuta ehtiyatlarının artırılması (Supplemental Reserve Facility - SRF)* üçün vəsaitlərin verilməsi hesab olunur. Bu vəsaitlər ödəniş balansının böyük həcmli kəsirinə gətirib çıxara bilən valyuta kursunun kəskin artıb-azalmasının aradan qaldırılmasına xidmət göstərir.

Kompensasiya formasında maliyyələşmə xətti (KMX) xammal ixracatçıları və taxıl idxalatçıları olan ölkələr üçün açılır. Birinci halda, valyuta gəliri dünya miqyaslı ixrac qiymətlərinin konyunkturasından asılı olan ölkələrdə müvəqqəti vurulan ziyanlar, ikinci halda isə, taxılın ixrac qiymətlərinin artması ilə əlaqədar əlavə xərclər kompensasiya olunur.

Qeyd olunan kreditlər çərçivəsində əlavə edilən faizlər vəsaitlərin mənbələrindən, eləcə də, XAH faiz dərəcəsiindən asılıdır. Bu isə XAH kursunun hesablanması üçün valyutasından istifadə olunan ölkələrdə əvvəlcədən müəyyənləşdirilmiş üç aylıq maliyyə vasitələri (xəzinə öhdəlikləri, depozit sertifikatları, banklararası depozitlər) üzrə təxmini ölçülür. Bundan əlavə, BVF borc alan ölkələrdən təşkilati xərclərin ödənilməsi üçün kredit məbləğindən 0,5% miqdarında komissiyon haqqı tutur.

Əhalinin hər birinə düşən gəlirin aşağı olduğu və ödəniş balansını ilə əlaqədar böyük problemlər ilə üzləşən ölkələr üçün BVF *yoxsulluğa qarşı mübarizə və iqtisadi artımın təminatı (YMIAT)* üzrə kreditlər təqdim edir. Onların faiz dərəcəsinin illik qiyməti adətən 0,5% ötür keçmir. Kreditlərin verilməsindən əvvəl borc alan ölkə, BVF və Dünya Bankı birlikdə tərəflərin illik razılaşmalarında konkretləşdirilmiş struktur dəyişikliklərin əsas proqramı olan iqtisadi inkişaf üzrə ortamüddətli çərçivə planını işləyib hazırlayırlar. Kredit tranşlar üzrə sabitləşdirilmiş proqramlardan fərqli olaraq, iqtisadi inkişaf üzrə çərçivə planı daha az ciddi xarakter daşıyır; xüsusi olaraq, inflyasiyanın, dövlət borcunun və b. nəzərdə tutulan səviyyəsi, bir qayda olaraq, müəyyən olunmur.

Kredit tranşlarının və xüsusi xətlərinin təqdim olunması haqqında məsələnin həll olunması zamanı bir sıra kəmiyyətlərin, məsələn mühüm məhsulların idxal və ixrac qiymətləri, beynəlxalq maliyyə bazarlarında faiz qiymətləri və b. ölkənin ödəniş balansına təsiri araşdırılır. Əgər onlar qeyri-münasib şəkildə dəyişirsə, bu, ölkənin ödəniş balansında əks olunur. Fondun ekspertlərinin rəyinə görə, kreditin verilməsi haqqında qərar qəbul edilə bilər. Əgər araşdırılan kəmiyyətlər gözlənilmədiyindən daha münasib şəkildə dəyişilərsə, o zaman ölkə öz valyuta ehtiyatlarını artırmalı və ya BVF-dən borc götürülən vəsaitləri azaltmalıdır.

Bir sıra ölkələrin öz ödəniş öhdəliklərinə riayət etməməsi ilə əlaqədar BVF sığorta hesabları (*Special Contingent Accounts*) açmışdır. Əsas etibarilə, BVF kreditləri üzrə faizlərdən, o cümlədən, borclu ölkələrin və kreditor ölkələrin ödəmələri hesabına bu hesablara vəsaitlər daxil olur. BVF-nin illik sığorta ehtiyatları 5% artırılır.

Dünya Bankına və Dünya Bankı Qrupuna hansı təşkilatlar daxildir?

İki təşkilat Dünya Bankına (DB) daxil edilir: BYİB (*International Bank for Reconstruction and Development, IBRD*) və onun filial təşkilatı olan Beynəlxalq İnkişaf Assosiasiyası (*International Development Association, IDA*). Dünya Bankı Qrupuna (DBQ) yuxarıda göstərilən təşkilatlardan başqa həmçinin müxtəlif üzvlərin hüquqlarından istifadə edən Beynəlxalq Maliyyə Korporasiyası (BMK) (*International Financial Corporation, IFC*), İnvestisiyaların Zəmanəti üzrə Çoxfunksiyalı Agentlik (İZÇA) (*Multilateral Investment Guarantee Agency, MIGA*) və İnvestisiya Mübahisələrinin həlli üzrə Beynəlxalq Mərkəz (*International Center for Settlement of Investment Disputes, ICSID*) daxildir.

Dünya Bankı Qrupunun (DBQ) üzvləri hansı məqsədlərə xidmət edirlər? Onların təşkilati quruluşu necədir?

DBQ təşkilatlarının əsas məqsədləri aşağıdakılardan ibarətdir:

- üzv ölkələrin xalq təsərrüfatının yenidən qurulmasını və inkişafını dəstəkləmək;
- zamanətlərin verilməsi və xüsusi kreditorların və digər investorların borc və investisiyalarında iştirak etməklə, xüsusi və xarici investisiyalar üçün şərait yaradılması;
- beynəlxalq ticarətin tarazlaşdırılmış artımının stimullaşdırılması və üzv ölkələrin tarazlaşdırılmış ödəniş balansının saxlanması.

Ümumi məqsədlər mövcud olan zaman müəyyən xüsusiyyətlər meydana çıxır və burada ayrı-ayrı DBQ təşkilatlarının xüsusi rolu qeyd olunur. Məsələlərin həyata keçirilməsinin müvafiq mexanizmi işlənib hazırlanır, bu işə təşkilati inteqrasiya, xüsusən, ümumi prezident, İdarə Heyəti və İcraçı Direktorluq vasitəsilə təmin edilir. Kvotaların, səsələrin sayının və DBQ idarə orqanlarında nümayəndiliklərin müəyyən olunması prinsipləri BVF ilə uyğun gəlir. BVF və DBQ İdarə Heyətləri ildə bir dəfə birgə toplantı keçirirlər.

Hər bir təşkilat hüquqi baxımdan müstəqil hesab olunur. Beynəlxalq Maliyyə Korporasiyasının (IFC) və İnvestisiyaların Zamanəti üzrə Çoxfunksiyalı Agentliyin (İZÇA) (MİGA) işçilərdən ibarət xüsusi heyəti və xüsusi sərəncamçı vitse-prezidenti vardır.

BVF kimi DBQ müəyyən sahələr üzrə regional prinsiplər üzərində qurulmuşdur: vitse-prezidentlərin bir hissəsi regional departamentlərə rəhbərlik edir, qalanları isə idarəçiliyin konkret sahələri üzrə cavabdehlik daşıyırlar. Bununla yanaşı, DBQ-nin regional strukturu BVF-nə nisbətən bir qədər şaxəlidir. Bundan əlavə, DBQ təşkilatları daha çox səlahiyyətli mütəxəssislərdən

ibarət heyətdən təşkil olunmuşdur: iqtisadçılardan və maliyyə ekspertlərindən başqa, burada həmçinin mühəndislər, aqronomlar, hüquqşünaslar, telekommunikasiya və digər sahələr üzrə mütəxəssislər çalışırlar. Onların vəzifəsi layihələrin mükəmməl şəkildə araşdırılmasından ibarətdir və bu layihələr üçün vəsaitlərin ayrılması təklif olunur.

BYİB-nin yaradılması haqqında qərar 1994-cü ilin iyul ayında Bretton-Budsada (ABŞ) keçirilmiş konfransda BVF-nin təşkil olunması ilə bir zamanda qəbul edilmişdir. BYİB-nin Nizamnaməsinin 1-ci maddəsinə uyğun olaraq o, dirçəliş və iqtisadi inkişaf üçün üzv ölkələrin maliyyə vəsaitlərinə böyük tələbatı ilə əlaqədar olaraq yaradılmışdır. Hər şeydən əvvəl, BYİB-nin bütün vəsaitləri Avropa ölkələrinin dirçəlişinə yönəldilmişdir. 50-ci illərin əvvəllərindən 1948-ci ildə Marşall planına əsaslandırılmış “European Recovery Program” adlı Amerika proqramı qüvvəyə mindikdən sonra BYİB inkişaf etməkdə olan ölkələrə iqtisadi yardım göstərdi.

Beynəlxalq Maliyyə Korporasiyası (BMK) 1956-cı ildə yaradılmışdır. O, marağı olan özəl investorlar ilə birlikdə güzəştli şərtlərlə kreditlərin verilməsi yolu ilə inkişaf etməkdə olan ölkələrdə xüsusi iqtisadi təşəbbüslərin irəli sürülməsini dəstəkləyir.

Beynəlxalq İnkişaf Assosiasiyası (BİA) BYİB ilə müqayisədə inkişaf etməkdə olan ölkələrə daha güzəştli şərtlərlə maliyyə vəsaitlərinin verilməsi məqsədilə 1960-cı ildə yaradılmışdır. Bununla əlaqədar BİA uzun müddətə faizsiz ssudalar verir. Bununla belə, bu ssudaların ödənilməsi müddəti uzun müddətə nəzərdə tutulmuşdur.

İnvestisiyaların Zəmanəti üzrə Çoxfunksiyalı Agentlik (İZÇA) 1988-ci ilin aprelində yaradılmış və Dünya Bankı Qrupunun (DBQ) ən gənc üzvü sayılır. Bu təşkilatın əsas məqsədi – qeyri-kommersiya risklərinə qarşı inkişaf etməkdə olan ölkələrə birbaşa investisiyalar qoyulmasına yardım göstərməkdən ibarətdir. Bundan başqa, İZÇA xarici investisiyalara yardım proqramlarının işlənilib hazırlanması zamanı inkişaf etməkdə olan ölkələrin hökumətlərinə məsləhətlər verir.

BYİB və BİA hansı vəsaitlər hesabına maliyyələşir?

Bank yaradılan zaman maliyyə resursları onun üzvlərinin üzvlük haqqı hesabına əldə edilir və bu mənbə sayəsində yeni üzvlərin daxil olması ilə artırılır. Amma nizamnamə kapitalı yalnız birinci mərhələdə proqramın maliyyələşdirilməsində əsas rol oynamışdır.

Hazırkı vaxtda BYİB ən yüksək AAA kredit reytinqi olan ortamüddətli və uzunmüddətli borc öhdəliklərinin emissiyası və yerləşdirilməsi, eləcə də, təyin olunmuş faiz qiymətləri üzrə hökumətlərin, mərkəzi bankların qiymətli kağızlarının yerləşdirilməsinə yardım yolu ilə beynəlxalq maliyyə bazarlarında aparılan əməliyyatlar hesabına əsas vəsaitləri əldə edir. BYİB 100-dən çox ölkədə öz qiymətli kağızlarını yerləşdirir və beynəlxalq kapital bazarlarında ən iri borc alan, o cümlədən, milli bazarlarda ən iri borc alanlar – qeyri-rezidentlərdən biri hesab olunur.

BVF-dən fərqli olaraq BYİB yalnız hökumətlərdən deyil, həmçinin özəl təşkilatlardan, xüsusən, iri TMB-dən kifayət qədər böyük miqdarda vəsaitlər əldə edir.

Son vaxtlar əvvəlcədən verilmiş ssuda və faizlərin ödənilməsindən əldə olunan vəsaitlər daha çox əhəmiyyət kəsb edir. BYİB müntəzəm olaraq həmçinin etibarlı kapital qoyuluşu üçün imkan əldə etmək istəyən investora bank tərəfindən verilən ssudalar üzrə zəmanətli tələblərin satışını (təmin edilməsini) yerinə yetirir.

1982-ci ildən etibarən ənənəvi ortamüddətli və uzunmüddətli borclardan əlavə, pul bazarlarında, xüsusilə, qısamüddətli diskont notaların və dəyişkən faiz qiymətləri notalarının yayılması və emissiya banklarının açdığı kredit xətləri çərçivəsində bu banklardan qısamüddətli kreditlərin götürülməsi hesabına BYİB vəsaitlər cəlb etməyə başlamışdır.

BİA-da resursların əsas mənbəyini nizamnamə kapitalına ödəmələr, BYİB-nin ona ötürdüyü gəlirin bir hissəsi və əvvəlcədən verilmiş ssudaların ödənişi təşkil edir. Belə ki, BİA

faktiki olaraq əsas qeyri-kommersiya prinsiplərinə əsasən fəaliyyət göstərir.

BYİB və BİA-nın kredit siyasətində hansı fərqlər mövcuddur?

BYİB və BİA, əsas etibarilə, layihələr üçün ssuda və kreditlər verməklə maliyyələşmə üçün layihələrin seçilməsi ilə əlaqədar olaraq eyni siyasət yürüdürlər. Bu layihələr iqtisadi və texniki baxımdan nöqsansız hesab olunur və borclu ölkələrin iqtisadi inkişafı üçün yüksək prioritetə malikdirlər.

Kredit alan ölkələrin seçilməsi şərtlərində, eləcə də, borcların özündə əhəmiyyətli fərqlər mövcuddur. BYİB, bir qayda olaraq, borclu ölkənin milli valyutasında deyil, devizlərdə (beynəlxalq səviyyədə ödəniş vəsaitləri kimi qəbul edilmiş) vəsaitlər verir. BYİB-nin Nizamnaməsinə uyğun olaraq borclu ölkələrin ödəmə qabiliyyəti kifayət qədər yüksək olmalıdır. Buna görə də, hər şeydən əvvəl, onun beynəlxalq borclarının miqdarı və strukturu yoxlanılır. Əgər inkişaf etməkdə olan ölkədə bu baxımdan hər şey qaydasında olmazsa, o zaman o, BYİB-in kredit alanı ola bilməz.

BİA-nın tələbləri mülayim xarakter daşıyır və ölkənin borc vəziyyətindən çox, verilən vəsaitlərdən məqsədli və səmərəli şəkildə istifadə olunması ilə əlaqədardır. Bundan əlavə, əhalinin hər bir nəfərinə düşən ÜMM səviyyəsinin kriteriyaları formal olaraq müəyyən olunur, bu zaman ölkə BİA-nın vəsaitlərini ala bilər: 1305 ABŞ dollarından çox olmayaraq (BYİB-də, əksinə çoxdur). Amma təcrübədə BİA kreditləri xeyli aşağı gəlir səviyələrində verilir.

BYİB və BİA nə cür kreditlər verirlər?

BYİB və BİA kredit alanı hökumət və ya hökumət zəmanəti alan təşkilat ola bilər.

BYİB və BİA-nin bir çox ssuda və kreditləri “layihə xarakter”i daşıyır, yəni, konkret dirçəliş və inkişaf layihələrinə uyğun olaraq ayrılır.

Dünya Bankının mütəxəssisləri öz borclarını aşağıdakı şəkildə təsnif edirlər.

Xüsusi investisiya ssudaları (Specific Investment Loans) yeni istehsalat binalarının tikilməsi, artıq mövcud olan obyektlərdə istehsalın genişləndirilməsi və ya onların texniki təminatının təkmilləşdirilməsi məqsədilə müəyyən obyektin maliyyələşdirilməsi üçün verilir. Faktiki olaraq, məhz bu cür ssudalar layihə ssudalarına aid edilir və əvvəl olduğu kimi, ümumi borc miqdarında (50%-ə yaxın) üstünlük təşkil edirlər.

Sektor əməliyyatları (Sector operations). Bu ad altında müxtəlif ssudalar birləşir və onlar iqtisadiyyatın nəqliyyat, energetika, kənd təsərrüfatı və b. məqsədyönlü sektorları çərçivəsində layihələrin maliyyələşdirilməsi üçün verilir. Məqsədyönlü sektorlar çərçivəsində maliyyə obyektlərinin müəyyən olunması Dünya Bankının təyin etdiyi kriteriyalar üzrə ssuda alan ölkələrin hökumətləri tərəfindən yerinə yetirilir. Ssudalar ya bilavasitə hökumətə (*Sector Investment and Maintenance Loans*), ya da hökumətin təyin etdiyi təşkilatlara verilir və faktiki olaraq onunla son ssuda alan, məsələn, milli maliyyələşdirmə və inkişaf cəmiyyətləri və ya aqrar fondlar (*Financial Intermediary Loans*) arasında vasitəçilər kimi çıxış edirlər. Sektor əməliyyatlarına həmçinin struktur yenidən qurma şəraitində sektor borcları aid edilir (*Sector Adjustment Loans*) və onlar iqtisadi siyasətin dəyişilməsi zamanı yarana bilən məqsədyönlü sektorlar çərçivəsində ümumi məsələlərin həll olunması üçün nəzərdə tutulmuşdur. Bu ssudalar üzrə vəsaitlər tez-tez idxal əməliyyatlarının maliyyələşdirilməsinə yönəldilir.

Struktur yenidən qurma və ya büdcəəvəzedici reabilitasiya borcları üzrə ssudalar 1980-ci ildən ödəniş balansı ilə bağlı problemlər ilə üzləşən ölkələrə yardım kimi tətbiq edilir və geniş spektrli hökumət tədbirlərinin həyata keçirilməsini nəzərdə tutur. Bu cür ssudaların ayrılması kriteriyaları bir qədər münasib

şəkildədir və DB ilə razılaşıdırılmış qaydada struktur dəyişikliklər proqramının ölkə tərəfindən təqdim olunmasından ibarətdir və müvəffəqiyyət qazanmaq perspektivləri vardır. Bu cür ssudalar BVF tərəfindən ödəniş balansının kəsirinin aradan qaldırılması tədbirlərinin analoji maliyyələşdirilməsinə yaxındır. Buna görə də, qeyd olunan təşkilatlar kredit verilməsi miqyası, müddəti və şərtləri ilə razılaşırlar.

BYİB də həmçinin fəlakətli halların, məsələn, zəlzələ və ya quraqlıq halların (*Emergency Reconstruction Loans*) nəticələrinin aradan qaldırılması üçün bu cür ssudalar verir. Amma onların bu günə qədər qiyməti kiçikdir (bütün ayrılan vəsaitlərin 1%-ə yaxın hissəsi).

BYİB kreditləri üzrə faiz dərəcələri necə müəyyən olunur?

BYİB borc vəsaitlərindən özü ssuda verdiyi halda, faiz dərəcələri beynəlxalq kapital bazarlarında onların hərəkəti ilə əlaqədar ümumi tendensiyalardan və pullardan asılıdırlar. BYİB uzun müddət faiz dərəcələrinin müəyyən olunması üçün hesablaşma formullarından istifadə etmişdir, amma burada aşağıdakılar daxil olmaqla 70-ci illərin sonu – 80-ci illərin əvvəllərində yeni yaranan hallar nəzərə alınmırdı: beynəlxalq bazarlarda qiymətlərin geniş şəkildə artıb-azalması; beynəlxalq kreditləşmədə dəyişkən faiz dərəcələrindən istifadə olunmasına keçid; kredit ilə əlaqədar verilən vədlər və faktiki olaraq kreditlərin verildiyi vaxt arasındakı müddətin artırılması və s. Bununla əlaqədar 1982-ci ildən etibarən BYİB hər yarım ildən bir nəzərdən keçirilən dəyişkən faiz dərəcələrindən istifadə etməyə keçdi. İlkin faiz qiyməti bank tərəfindən əldə olunan vəsaitlərin xərclərinə əsaslanır. Orta həcmdə olan kapital xərclərinə sonra marja (0,5%) əlavə olunur. Faktiki faiz dərəcəsi bankın marjası nəzərə alınmaqla təxminən illik 6-7% təşkil edir.

BYİB BVF kimi öhdəlik üzrə komissiya haqqı tutur, bu isə vəd olunan, amma verilməyən borc məbləğinin illik 0,75%-ni təşkil edir. Bu komissiyanın mahiyyəti ondan ibarətdir ki, borc

alan, növbəti tranşın verilməsi üçün kifayət qədər olan vəsaitlərin miqdarının saxlanılmasının vacib olması ilə əlaqədar kreditorda yarana bilən xərclərin, heç olmazsa, bir hissəsini əvəzləşdirməlidir.

BYİB ilə müqayisədə beynəlxalq maliyyə korporasiyanın maliyyə siyasəti üçün hansı xüsusiyyətlər səciyyəvi xarakter daşıyır?

BMK kimi maliyyə institutuna tələbat yarandı. Çünki BYİB öz statusuna əsasən yalnız hökumətlərə ssudalar verir və ya hökumət zəmanətləri tələb edir və özəl şirkətlərin nizamnamə kapitalında iştirak etmək hüququna malik deyildir. BMK, əksinə, özəl təşkilatların xüsusi kapitalında iştirak edir, o cümlədən, zəmanətlərin verilməsi yolu ilə bu cür təşkilatların səhmlərinin və borc öhdəliklərinin satışına yardım göstərir.

BMK-nin maddi yardımını uzunmüddətli ssudalar, şəxsi kapitalda iştirak, zəmanətlər və ya onların kombinasiyası formasında verilə bilər.

BMK-nin hökumət zəmanətlərini tələb etməsinə baxmayaraq, o, öz vəsaitlərinin benefisiarlarının krediti ödəmə qabiliyyətini mükəmməl şəkildə təhlil edir. Bundan savayı, maliyyələşmə riski, bir qayda olaraq, BMK-nin ümumi xərclərin 25%-dən çox olmayan hissəsini təmin etməklə sindikatlaşdırılmış kreditlərdə iştirak hesabına azalır. BMK ilə yanaşı, iri kommersiya bankları və hökumət təşkilatları sindikatların iştirakçıları kimi çıxış edə bilərlər.

BMK tərəfindən verilən ssudalar, ilk növbədə, kapital bazarının maliyyə xidmətlərinin və institutlarının inkişafı ilə əlaqədar maliyyələşmə üçün nəzərdə tutulmuşdur. Həmçinin emal edici sənaye, avtomobil istehsalı, kimya sənayesi və turizm sahəsi üçün verilən ssudalar böyük əhəmiyyət kəsb edir.

BMK kreditlərinin maliyyə şərtləri BYİB-nə nisbətən daha "sərt"dir". Kreditlər, əksər hallarda, bazarın faiz dərəcələri

üzrə verilir. BMK ssudalarının ən böyük hissəsi müxtəlif valyutalarda 7 ildən 12 ilə qədər nəzərdə tutulmuşdur.

BMK-nin özəl firmaların xüsusi kapitalında iştirakı müvafiq ölkənin milli valyutasında vəsaitlərin verilməsi yolu ilə yerinə yetirilir. Nə BYİB, nə də BMK özəl firmaların səhmdarı olmurlar. İntestisiya layihəsinin həyata keçirilməsindən sonra iştirak payları satılır. Bundan başqa, BMK şəxsi investorların marağını artırmaq üçün nizamnamə kapitalına qoyulan əmanətlərin miqdarı üçün zəmanət verir. (*Guaranteed Recovery of Investment Principal*) adlanan GRİP prinsipi onu nəzərə alır ki, BMK itki ilə əlaqədar öz üzərinə risk götürməklə investorların təqdim etdiyi vəsaitləri nizamnamə kapitallarına yerləşdirir. Dividentlər və kapital gəliri investorlar ilə BMK arasında əldə olunmuş razılaşmaya uyğun olaraq onlar arasında bölüşdürülür. Razılaşmanın vaxtı başa çatdıqdan sonra investor iştirak payını öz adına qeyd etmək və ya ondan imtina etmə imkanları arasında seçim edir. Bununla yanaşı, ən azı ilkin kapital haqqı ona qaytarılır.

İntestisiyaların Zəmanəti üzrə Beynəlxalq Agentlik hansı hallarda öz zəmanətlərini təqdim edir?

İZÇA yalnız qeyri-kommersiya riskləri üzrə xarici investorlara zəmanətlər verir. Agentlikdə onlara aid edilir: valyuta köçürülməsinə, ekspropriasiya və bu kimi oxşar tədbirlərə qoyulan məhdudiyətlər və bunun nəticəsində zəmanətin sahibi öz kapital qoyuluşuna, ona nəzarət edilməsi və ya bu cür kapital qoyuluşundan əhəmiyyətli dərəcədə əldə edilən gəlir ilə bağlı mülkiyyət hüququndan məhrum edilir; müqavilələrin pozulması; müharibələr və ya mülki iğtişəşlər.

İntestisiya qəbul edən ölkədə xarici investorlarda itkilərə gətirib çıxaran şüurlü törədilən hərəkətlər ilə yanaşı, yerli hökumətlərin müdaxiləsi lazım olduqda fəaliyyətsizlik göstərdiyi hallarda İZÇA zəmanətləri genişləndirilir. Bununla yanaşı, müxtəlif cür qeyd-şərtlər nəzərdə tutulmuşdur və onlara əsasən ümumi iqtisadi vəziyyətin nəticəsi kimi xarici investorların

fəaliyyətində mənfi halları şərh etmək mümkündür. Məsələn, xarici investor sübut etməlidir ki, iqtisadiyyatın tənzimlənməsi ilə əlaqədar ümumi xarakter daşıyan tədbirlərin deyil, məhz investisiyanı qəbul edən ölkənin yürütdüyü ayrı-seçkilik siyasəti nəticəsində itkilərə məruz qalmışdır.

Yalnız İZÇA üzvləri olan inkişaf etməkdə olan ölkələrdə risklərin yarandığı hallarda zəmanətlər verilir. Zəmanətlərin obyektivi birbaşa xarici investisiyalar, eləcə də, investisiyanı alan ölkənin ərazisində şirkətlərin səhmlərinin alqısı ilə həyata keçirilən investisiyalar hesab olunur. Zəmanət verilən kapital qoyuluşu ilə əlaqədar hüquq və ya tələblər investor tərəfindən güzəştlər formasında agentliyə təqdim olunur.

Agentlik kapitalların hərəkətində maneələrin aradan qaldırılması, o cümlədən, birbaşa xarici investisiyalara şərait yaradılması və investorlar ilə investisiya qəbul edən ölkələr arasında mübahisələrin tənzimlənməsi üçün kömək etməlidir.

Qeyri-formal beynəlxalq maliyyə təşkilatları nə üçün yaradırlar?

Qeyri-formal beynəlxalq maliyyə təşkilatları daim fəaliyyət göstərmir və hüquq statusuna, hesablara, eləcə də, BVF-nə, BYİB-nə və başqa təşkilatlara xas olan qeyri atributlara malik deyildir. Onları dövlətlərarası münasibətlər ilə bağlı bəzi problemlərin həll olunduğu forumlar kimi qiymətləndirmək olar.

Bu cür təşkilatlar arasında, birinci növbədə, Paris və London kreditorlar klubunun, eləcə də, inkişaf etmiş ölkələrin (G-7, G-10) və inkişaf etməkdə olan ölkələrin (G-77) qruplarının adını çəkmək olar.

Paris klubu qeyri-formal orqandır və burada bu və ya digər ölkənin böyük miqdarda xarici borc problemləri yaranır və onların yenidən rəsmiləşdirilməsi məsələsi ortaya çıxır. Bununla belə, Paris klubunun iclaslarının iştirakçıları yalnız kreditor-dövlətlər və borc alanların nümayəndələridir. Beləliklə, burada

hökumətlərarası səviyyədə orqandan söhbət gedir. Paris klubunu beynəlxalq ictimai maliyyə təşkilatlarına aid etmək olar.

London kreditorlar klubu Paris klubunun “oxşarı” kimi çıxış edir. Sonuncu orqan vasitəsilə dövlətin öz borclularına dair tələbləri tənzimləndiyi halda, London klubunda bankların tələblərinə baxılır. Müvafiq qaydada klubun iclaslarının iştirakçıları banklar hesab olunur. Beləliklə, London kreditorlar klubu beynəlxalq ictimai maliyyə təşkilatı hesab edilməməlidir. London klubunun iclaslarında, əsas etibarilə, inkişaf etmiş ölkələrin bankları iştirak edirlər. Amma inkişaf etməkdə olan ölkələrin və ya keçid iqtisadiyyatı dövrünü yaşayan ölkələrin bankları ilə əlaqədar mübahisəli məsələlər yarandığı halda, onların nümayəndələri də həmçinin onların müştərək iclaslarına dəvət olunurlar. Məsələn, Rusiyada avqust böhranı baş verdikdən sonra, bir sıra Rusiya bankları qərbi banklar ilə bağlanmış forvard sazişləri üzrə ödəniş etməkdən imtina edən zaman bu cür hal baş vermişdir.

***Paris kreditorlar klubu hansı əsaslarda fəaliyyət göstərir?
O, necə yaranmışdır?***

Paris klubunun yaranması tarixi 1956-cı ildə yaranmışdır. Bu zaman Fransa hökuməti Argentinanın xahişi ilə bütün kreditor ölkələr ilə eyni zamanda bu ölkənin dövlət borclarını tənzimləmək üçün çoxtərəfli görüş təşkil etmişdir.

Digər borclu ölkələr də buna əməl etdikdən sonra bu cür görüşlər bütün iştirakçılar üçün faydalı hesab edilərək müntəzəm keçirilməyə başlandı. Bu görüşlər bütün kreditor ölkələrin bərabər hüquqlu vəziyyətdə qalmasına imkan yaradır. Belə ki, iki-tərəfli danışıqlar zamanı borclu ölkə hər hansı başqa bir kreditor dövlətlərin maraqlarına əhəmiyyət verməyə bilər.

Fransa hökuməti sahələri klubun ixtiyarına verir, katiblik xidmətlərini təmin edir və görüşlərə sədrlik edir. Əsasən bütün kreditor ölkələr bu cür danışıqlarda iştirak edə bilərlər. Təcrübədə adətən kreditorlar tərəfdən sənaye baxımından inkişaf etmiş və

yalnız ayrı-ayrı hallarda inkişaf etməkdə olan ölkələr iştirak edirlər.

İclaslarda BVF-nin nümayəndələri iştirak edirlər və onlar öz mülahizələri ilə iştirakçıları borclu ölkədə olan vəziyyət ilə tanış edirlər. BVF həmçinin ona diqqət yetirir ki, borcların strukturunun yenidən təşkil olunması haqqında klubda qəbul edilmiş qaydalar fondun özünün razılaşmalarından fərqlənmirdi. Beləliklə, belə hesab etmək olar ki, Paris klubu BVF üçün beynəlxalq borc ilə bağlı problemlərin həll olunduğu orqandır.

Danışıqların nəticələri protokollarda əks olunur və onlar tövsiyə xarakteri daşmasına baxmayaraq, tərəflər üçün icbaridir. İş ondadır ki, bu protokolların əsasında, sonra isə kreditor ölkələr ilə borclu ölkələr arasında ikitərəfli əsasda razılaşmalar əldə edilir.

Rusiya üçün Paris kreditorlar klubunda iştirak etmək sərfəlidirmi?

Rusiyanın inkişaf etməkdə olan ölkələr arasında çoxsaylı borclu dövlətləri vardır. Bu borcların əsas hissəsi, SSRİ-nin mövcud olduğu dövrdə, yəni inkişaf etməkdə olan ölkələrə güzəştli və ya hətta təmənnəsiz şəkildə hərbi texnika göndərildikdə və istehsalat obyektləri tikilən zaman yaranmışdır.

Bununla yanaşı, Rusiya özü isə inkişaf etmiş ölkələrin və BİMT-nin borclu tərəfi hesab olunur. Bu borc XXI əsrin əvvəlinə qədər sürətlə artmışdır. Nəticədə yüzilliyin ilk illərində Rusiya əsas borcun ödənilməsi yolu ilə böyük məbləğləri, eləcə də, bu məbləğlər üzrə faizləri ödəməli olur.

Paris kreditorlar klubu BVF kimi inkişaf etməkdə olan ölkələrin borclarının ödənilməsi ilə əlaqədar tərəddüdlü siyasət yürütməyə çalışır. Bu təşkilatlar inkişaf etməkdə olan dövlətlərin borclarının tez-tez və çoxsaylı qaydada srtukturunun təşkil olunmasına və hətta onların silinməsinə müraciət edirlər. Xüsusilə, Paris klubu hərbi təchizatların səmərəsiz xarakter daşmasına

istinad edərək onlara dair borcları silmişdir. İnkişaf etməkdə olan ölkələrin Rusiya qarşısında bu cür borclarının miqdarı böyükdür.

Eyni zamanda, keçid iqtisadiyyatı dövrünü yaşayan digər əksər ölkələr kimi Rusiya üçün bu cür güzəştlər edilmir. Nəticədə Rusiya üçün borc münasibətlərində aydın və xoşagəlməz dispartitet yaranır.

Rusiyanın London kreditorlar klubu ilə hansı münasibətləri mövcuddur?

Rusiyanın London klubu ilə danışıqları hələ 1992-ci ilin sonunda başlamışdır. 1994-cü ilin payızında BVF-nin Madriddə keçirilmiş sessiyasında tərəflər kompromisli razılığa gəldilər ki, Xarici İqtisadiyyat Bankı qərbi kreditorlar qarşısında çıxış etsin. Danışıqlar zamanı banklar Rusiya üçün ödənişlərin vaxtını dəfələrlə uzadırdılar.

1997-ci ilin 6 oktyabr tarixində Moskvada Xarici İqtisadiyyat Bankı qismində Rusiya tərəfindən London klubu ilə razılaşma imzalandı. Bu işə qərbi kommersiya banklarının keçmiş SSRİ-dən irsən keçmiş 30 milyarddan çox vaxtı keçmiş borcları olan Rusiyanın ödəmə qabiliyyətinə inamının yaranması demək idi.

İmzalanmış müqavilədə sovet borclarının (32,3 milyard dollar) 25 il müddətinə yenidən strukturlaşdırılması nəzərdə tutulmuşdur. Razılaşmaya uyğun olaraq Xarici İqtisadiyyat Bankı borc öhdəliklərini Lüksemburq fond birjasında qeydə alınan və xaricdə tədavi edilən avroistiqrazlar formasında emissiya edir.

London klubu ilə əldə olunmuş müqavilə bəzi səbəblərə görə ölkəmiz üçün vacibdir. Birincisi, SSRİ-nin borclarının yenidən strukturlaşdırılması sayəsində əsas ödənişlər XXI əsrə keçirildi. Amma ödənilməli faizlərin miqdarı belə kifayət qədər böyükdür. Məsələn, yalnız 1998-ci ilin ilk iki ayı üzrə qərbi kreditorlar faizlər üzrə ödəmələr formasında 3 milyard ABŞ dolları almışdılar.

Rusiyanın London kreditorlar klubuna daxil olması elə bir ümid yaratdı ki, Rusiyanın borc öhdəlikləri ilə yalnız beynəlxalq alverçilər deyil, həmçinin riskdən çox sabitliyə üstünlük verən qərbi investorlar maraqlanacaqlar. Söhbət aktivləri on milyardlarla ABŞ dolları təşkil edən iri xarici investisiya fondlarından gedir.

Bununla belə, iş Qərbdə daha geniş yayılmış birgə investisiya fondları ilə məhdudlaşmır. Xarici banklar, ən əvvəl, keçmiş SSRİ-yə borc vermiş alman bankları London klubu çərçivəsində Rusiya ilə daha fəal iş görməyə başladılar. 1997-ci ilin noyabrında ən iri alman bankı – Deutsche bank Moskvada özünün filial bölməsini açdı. Bu alman bankı indiyə qədər London klubuna ödənilməli borcların tənzimlənməməsi səbəbindən Rusiyaya investisiyalar qoyuluşundan kənarında dururdu.

Onu izah etmək lazımdır ki, məhz Deutsche Bank RF hökuməti ilə aparılan danışıqlarda qərb banklarının mənafeyini ifadə edirdi. Belə ki, o, Rusiyanın ən iri xüsusi kreditorudur. Hətta o, o dövrdə London klubunun fəaliyyətinin koordinatoru olmuşdur.

London klubu ilə müqavilənin imzalanmasının üçüncü vacib nəticəsi Rusiyanın kredit reytinginin artırılması oldu.

1998-ci ilin 17 avqustunda Rusiyanı bürümüş böhran onun London klubuna daxil olduqdan sonra əldə etdiyi imtiyazların aradan qaldırılmasına gətirib çıxardı. Birincisi, yuxarıda qeyd olunan agentliklər Rusiyanın kredit reytingini aşağı saldı. Bu isə Rusiyanın borc öhdəliklərinin, xüsusən, avroistiqraz vərəqələri üzrə bahalaşmasına səbəb oldu. İkincisi, London klubunun əksər üzvləri Rusiyanın borclarının forvard öhdəlikləri üzrə kommersiya bankları tərəfindən tezliklə ödənilməsini tələb etdilər. Üçüncüsü, klubun üzvləri Dövlət Qısamüddətli İstiqraz Vərəqələri (DQİ) və ОФЗ üzrə borcların yenidən strukturlaşdırılması sxemindən imtina etdilər. Bununla yanaşı, məhz bu sxem ilə əlaqədar London klubunun özündə ziddiyyətlər yarandı. Deutsche Bank klubun qeyri üzvləri ilə razılaşmadan birinci olaraq borcun qismən ödənilməsi və onun digər hissəsinin yenidən qeyd olunması haqqında razılıq verdi. Nəticə etibarilə, bu, klubda “daxili

çevrilmiş"ə gətirib çıxardı və Deutsche Bank burada sədrlik etmək hüququndan məhrum edildi.

İnkişaf etmiş ölkələr qrupu (G-10) beynəlxalq valyuta-maliyyə münasibətlərinin inkişaf etməsi necə əhəmiyyət kəsb edir?

G-10 qrupu on ən mühüm sənaye ölkəsinin qeyri-formal birliyidir. O, 1962-ci ildə BVF ilə bu ölkələr arasında Ümumi Razılaşma (General Credit Agreement) əldə edilən zaman yaranmışdır. Bu razılaşmaya əvvəlcə onlara kredit vədlərinin verilməsi üzrə sadalanan aşağıdakı ölkələr qoşuldular: ABŞ, AFR, Yaponiya, Fransa, Böyük Britaniya, İtaliya, Kanada, Hollandiya, Belçika, İsveç. İsveçrə 1964-cü ildə BVF ilə analoji razılaşma imzaladı və G-10 qrupunun müxbir üzvü oldu. 1984-cü ildən isə onun tamhüquqlü üzvü oldu. Bundan əlavə, 1983-cü ildən etibarən G-10 qrupunun müxbir üzvü Səudiyyə Ərəbistanı olmuşdur.

G-10 qrupunun ilkin mərhələdə kredit dövlətlərin birliyi kimi qeyd olunmasına baxmayaraq, sonradan o, öz funksiyalarını genişləndirdi. Rəhbərlərin görüşündə qruplar iştirakçı ölkələrin inkişafına dair iqtisadi problemləri, eləcə də, ümumdünya miqyaslı problemləri müzakirə etmə başladılar.

Məhz G-10 qrupu çərçivəsində beynəlxalq valyuta vahidinin XAH yaradılması üzrə hazırlıq işləri yerinə yetirildi. XAH əsas ehtiyat və ödəniş vasitəsi kimi qızılı əvəz etməli idi. G-10 qrupu iştirakçı ölkələrin valyuta ehtiyatlarına nəzarət işini yerinə yetirir. O, həmçinin Smitsonov razılaşmasının təşəbbüsçüsü olmuş və nəticədə Bretton-Vud sisteminə ilk zərbələr edilmişdir.

1963-cü ildə G-10 qrupu beynəlxalq valyuta münasibətlərinə dair məsələlər üzrə müzakirələrin aparıldığı foruma çevrilmişdir. BMP lap əvvəldən G-10 qrupunun görüşlərində iştirak etməyə başlamışdır. G-10 qrupunun iştirakçı ölkələrinin qubernərləri (rəhbərləri) Bazəldə hər ay keçirilən müşavirələrdə müntəzəm görüşürlər. BİB-də keçirilən görüşlər ərzində, 1961-ci ildən 1968-ci ilə qədər olan müddətdə G-10 qruplarının mərkəzi

bankları, Bazəldə quvernerlər tərəfindən qısaca və dürüst ifadə edilmiş və dərc edilmiş direktivlər əsasında fəaliyyət göstərən qızıl pul vasitəsilə qızıl bazarında öz intervensiyalarını tənzimləyirdilər.

G-10 qrupunda görüşlər tədricən əsas foruma çevrildi və burada beynəlxalq maliyyə sabitliyinin, xüsusən, monitoring sahəsində təmin olunması və maliyyə və valyuta bazarlarının təhlili, banklara, bank ödənişlərinə və hesablaşma sistemlərinə nəzarət ilə əlaqədar bir çox təşəbbüslər irəli sürülmüşdür.

80-c i illərdə G-10 qrupu inkişaf etməkdə olan ölkələrin borc ilə əlaqədar yaranmış böhranın aradan qaldırılması strategiyasının işlənilib hazırlanmasında mühüm rol oynamışdır. Qrup çərçivəsində mərkəzi bankların prezidentləri bu bankların fəaliyyətinin əlaqələndirilməsi məsələlərinin təkmilləşdirilməsi ilə məşğul olan xüsusi komitəni yaratdılar.

G-7 qrupu beynəlxalq maliyyə sistemində necə rol oynayır?

G-7 qrupu 1967-ci ildən fəaliyyətə başlamışdır. Bu qrupun görüşləri Bretton-Vud sisteminin qəti şəkildə dağılıqdan sonra 1973-cü ildən başlayaraq müntəzəm keçirilməyə başlamışdır. Qrupa aşağıdakı ölkələrin, dünyanın ən iri sənaye ölkələrinin rəhbərləri daxildir: ABŞ, Yaponiya, Almaniya, Fransa, İtaliya, Böyük Britaniya və Kanada. Bu ölkələrin rəhbərlərinin görüşləri ən azı ildə bir dəfə yüksək səviyyədə keçirilir. Bundan başqa, bu ölkələrin maliyyə nazirlərinin və mərkəzi bankların prezidentlərinin birgə görüşləri, demək olar ki, müntəzəm qaydada keçirilir. Bu iclaslarda dünya iqtisadiyyatının inkişafına dair ən aktual problemlər müzakirə olunur. G-10 qrupunda olduğu kimi, görüşlər BVF-nin Müvəqqəti Komitəsinin iclaslarından əvvəl keçirilir.

G-7 qrupunun beynəlxalq valyuta sisteminin inkişafına etdiyi ən mühüm töhfəsi 1985-ci ildə ABŞ dollarının kəskin artdığı dövrdə Plaza razılaşması hesab olunur. Qrupun ölkələri ABŞ dolları kursunun aşağı salınması məqsədilə birgə müdaxilələr

haqqında razılığa gəldilər. 1985-ci ildə G-7 qrupu Meksikada borc ilə əlaqədar yaranmış böhran və Yaponiya ilə ABŞ arasındakı “ticarət müharibəsi” nəticəsində aşağı düşmüş ABŞ dolları kursunun qaldırılması baxımından analogi rol oynadı.

Son illər G-7 qrupunun iclaslarında 1998-ci ildən tez-tez yaranan dünya və regional maliyyə böhranlarının nəticələrinin aradan qaldırılması məsələləri müzakirə olunur. Belə iclasların iştirakçısı Rusiya da olmuşdur. Amma onu da qeyd etmək lazımdır ki, qrup iqtisadi məsələləri deyil, daha çox siyasi məsələləri həll edir.

Avropa Mərkəzi Bankının yaranması tarixindən əvvəlki dövrdə nə baş vermişdir?

1978-ci ildən başlayaraq, Avropa İqtisadi Cəmiyyətində valyuta-maliyyə inteqrasiyaları prosesləri fəal şəkildə baş verməkdə idi. Bu, vahid kredit-maliyyə siyasətinin prinsiplərinin işlənib hazırlanmasında və həyata keçirilməsində, eləcə də, vahid valyuta-maliyyə tənzimlənməsi və nəzarəti orqanlarının yaradılmasında təcəssüm olundu.

70-ci illərdə Avropa Valyuta Əməkdaşlığı Fondu (AVƏF) təsis olundu və o, vahid kredit-maliyyə siyasətinin hazırlanması və həyata keçirilməsi ilə əlaqədar məsuliyyət daşımağa başladı. İştirakçı ölkələrin mərkəzi bankları öz qızıl-valyuta ehtiyatlarının 20%-ni ora köçürdülər və bu ehtiyatlar vahid pul vahidinin - ECU yaradılması üçün maddi əsası olmuşlar. Bu pul vahidi bir çox münasibətlərdə XAH ilə oxşardır, xüsusi olaraq məhdud tədavi xarakteri daşıyırdı (Cəmiyyətin özv ölkələrinin rəsmi münasibətlərində istifadə edilmə), nağdsız forma və kursun sərbət hesablaşma metoduna malik idi.

Eyni zamanda, ECU emissiyası tez-tez və böyük miqyasda yerinə yetirilirdi. Başlıcası ondan ibarət idi ki, bu pul vahidi AİC çərçivəsində valyuta tənzimlənməsi mexanizminin əsası kimi istifadə edilirdi. AVƏF ECU nisbətində üzv ölkələrin mərkəzi valyuta kurslarını müəyyən edirdi və bunlar vasitəsilə

rəsmi valyuta kurslarını hesablayırdılar. Beləliklə, ECU AİC ölkələrinin valyuta dəyəri rolunu oynayırdı.

AVƏF-də işlənib hazırlanmış AİC vahid kredit-maliyyə mexanizminin əsas elementləri kimi aşağıdakılar çıxış edirdilər: valyuta intervensiyaları mexanizmi vasitəsilə valyuta dəhlizinin müəyyən olunması və saxlanılması (1993-cü ilə qədər bazarda mərkəzi kurslar ilə nisbətdə kursların azalıb-qalxması $\pm 2,25\%$, amma 1999-cu ilə qədər $\pm 15\%$ olmuşdur); üzv ölkələr tərəfindən qısamüddətli qarşılıqlı kredit yardımının göstərilməsi, o cümlədən, valyuta dəhlizinin saxlanılması.

1992-ci ildə Maastrixtdə (Hollandiya) keçirilmiş konfransda AVƏF Avropa Valyuta İnstitutuna (AVİ) çevrildi. Bu institutun vəzifəsi, vahid valyuta vahidinə - avroya keçilməsi şəraitində AB valyuta siyasətinin işlənib hazırlanması; avro zonaya daxil olmaq üçün namizəd ölkələrin seçilməsi üçün kriteriyaların yaradılması, eləcə də, vahid valyutanın tətbiq edilməsi üçün təşkilatı hazırlıqdır. Bu məsələlərin həllindən sonra AVİ Avropa Mərkəzi Bankına dəyişdirilmişdir.

Bir qisim ölkələrin avroya keçməsi ilə əlaqədar AVİ-də hansı dəyişikliklər baş vermişdir?

1999-cu ilin əvvəlində AB-nin 11 ölkəsi AVİ tərəfindən təkmilləşdirilmiş kriteriyaları yerinə yetirən avro zonaya daxil edildilər. Bu kriteriyalar ölkədə maliyyə-iqtisadi vəziyyətin, xüsusən, inflyasiyanın səviyyəsinin, uzunmüddətli faiz dərəcələrinin, dövlət borcunun stabilliyini və valyuta kursunun dayanıqlığını xarakterizə edir. 2001-ci ildən başlayaraq daha bir dövlət - Yunanıstan da həmçinin avro zonaya daxil edildi.

Müxtəlif səbəblərdən öz milli valyutasını saxlayan İngiltərə, Danimarka və İsveç ondan kənar qaldılar.

Avroya keçid zamanı ECU-da nominasiya olunan bütün aktivlər və öhdəliklər bir-bir kurs üzrə avro ilə yenidən hesablandı. 2002-ci ilin əvvəlinə qədər avro yalnız nağdsız formada mövcud idi, amma avro ərazisinə daxil olmuş ölkənin milli bank-

notları və pulları onun nağd pulunu təmsil edirdilər. Sonra milli pullar tədaviyə çıxarıldı, onların əvəzinə nağd avro emissiya olunmağa başlandı.

***AB-nin üzvü olan ölkələrin mərkəzi banklar sistemi
hazırda necə təşkil edilmişdir?***

AMB mərkəzi bankların Aropa sisteminin önündə durur və bura AB ölkələrinin 15 mərkəzi bankı daxil edilir. Avro zonasına daxil olmayan dövlətlərin mərkəzi bankları ABMB-nin xüsusi statuslu iştirakçıları hesab olunur: onlar yalnız avro zonası üçün qüvvədə olan qərarlara təsir etmək hüququna malik deyillər.

Bundan əlavə, avro zonasına daxil olmuş ölkələrin mərkəzi banklarından və AMB-dən ibarət olan Avrosistem (The Eurosystem) anlayışı tətbiq edilir. ABMB üç orqan vasitəsilə - İdarə Heyəti (Governing Council), ABMB İcraçı Şurası (Executive Board) və Ümumi Şura (General Council) ilə idarə olunur. İdarə Heyətinə AMB İcraçı Şurasının üzvləri və avro zonasına aid olan ölkələrin mərkəzi banklarının rəhbərləri daxildir. AMB-nin İdarə Heyəti yenidən seçilmək hüququ olmadan səkkizillik müddətə seçilir və onun üzvləri onları tövsiyə edən və seçən ölkə və hökumətlərdən asılı deyillər. ABMB İdarə Heyəti prezidentdən, vitse-prezidentdən və dörd nəfər digər üzvlərdən təşkil edilmişdir. İdarə Heyətindən fərqli olaraq Ümumi Şuraya prezident və vitse-prezident ilə bərabər AB ölkələrinin bütün mərkəzi banklarının rəhbərləri daxildir. Beləliklə, ABMB İdarə Heyətinin strukturu ölkələrin iki qrupunun olması nəzərə alınaraq iqtisadi hesab olunur. Ümumi Şura ABMB İdarə Heyəti kimi avro zonasına aid ölkələr ilə ondan kənarında olan ölkələr arasında əlaqələndirici qrup kimi çıxış edir.

AMB-nin nizamnamə kapitalı 5 milyard avro ilə müəyyən olunmuşdur. Mərkəzi bankların orada payı onların ölkələrinin və AB əhalisinin ÜDM-də payı baxımından hesablanır. Bununla belə, avro zonası ölkələrinin mərkəzi bankları imzalanmış kapitalın 100%-ni, amma bu zonaya aid olmayan ölkələrin mərkəzi

bankları isə 5%-ni ödəməlidirlər. Bununla bərabər, mərkəzi banklar xarici valyutaların ehtiyatlarını onların milli valyutası, avro və XAH istisna olmaqla, AMB-nin hesabına köçürməlidirlər (50 milyard avroya ekvivalent məbləğdə). Ehtiyat ödəmələri imzalanmış kapitalda mərkəzi bankların payına proporsional şəkildə müəyyən edilmişdir.

Avropa Mərkəzi Bankının əsas təyinatı nədən ibarətdir?

Avropa Mərkəzi Bankı AVİ çərçivəsində kredit-maliyyə siyasətinin həyata keçirilməsində əsas rol oynayır. Bununla belə, onun əsas vəzifəsi maliyyə vasitələrinə və avro zona ölkələrinin institutlarına dair tələblərin unifikasiyasından, o cümlədən, mərkəzi banklar tərəfindən kredit-maliyyə siyasətinin aparılması metodlarından ibarətdir. Xüsusi olaraq, ABİ yaradılmazdan əvvəl ayrı-ayrı dövlətlərin mərkəzi bankları iqtisadiyyatın müxtəlif maliyyə-kredit tənzimlənməsi mexanizmlərindən istifadə edirdilər. Beləliklə, AB-nin heç də bütün ölkələri kommersiya bankları üçün icbari ehtiyat normasını tətbiq etmədilər, amma ölkələrin onlardan istifadə edən bir hissəsi faiz mükafatını əlavə etmədilər. Mərkəzi banklar tərəfindən kredit institutlarının yenidən maliyyələşməsi mexanizmləri fərqləndirdilər.

Bundan sonra məhz AMB milli mərkəzi bank kimi avro zona bütün ölkələrinin maliyyə institutları üçün vahid normalar işləyib hazırlamalı və onların yerinə yetirilməsinə nəzarəti təmin etməlidir.

Avropa Mərkəzi Bankı avro zonasında vahid kredit-maliyyə siyasətinin aparılması üçün hansı vasitələrdən istifadə edir?

Birincisi, inflyasiya səviyyəsinə nəzarət ilə bağlı əsas pul əqreqləri üçün məqsədyönlü cari qiymətlərin müəyyən olunması nəzərdə tutulur.

İkincisi, əsas faiz dərəcələrinin, o cümlədən, onların bütün avro zonası üzrə yayılması müəyyən olunur. AMB bütün avro

zonası ölkələri üçün vahid sayılan yenidən maliyyələşmə qiymətini müəyyən edir. Faiz dərəcələrinin xarakteri və dəyişilməsi həcmi onların həcmindən asılıdır.

Üçüncüsü, kommersiya bankları üçün, eləcə də, faiz mükafatına nisbətdə minimal ehtiyat tələbləri müəyyən olunur. İndi AVİ-nin bütün ölkələri təyin olunmuş vahid ehtiyat normasını (10%-ə qədər qiyməti qəbul etmək olar) və faiz mükafatı (14%) tətbiq etməlidirlər. Öhdəliklərin vahid siyahısı müəyyən edilmişdir və bunun üçün normativ, həmçinin vəsaitlərin ehtiyatda saxlanması müddətinə əməl edilməməsi üçün cərimə sanksiyaları tətbiq edilir. Bu vəzifələrdən biri kimi minimal ehtiyat tələblərinin müəyyən olunması AVİ ölkələrində faiz dərəcələri bərabərləşdirilməlidir.

Dördüncüsü, daim fəaliyyətdə olan mexanizmlər adlanan avro pul bazarında likvidliyin tənzimlənməsi üzrə qısamüddətli əməliyyatların məcmusu müəyyən olunur. Onlar bütövlükdə AMB-nin kredit və depozit mexanizmlərinə bölünür. Beləliklə, depozit mexanizminə kredit institutlarının müvəqqəti əldə olan pul vəsaitlərinin bir günlük AMB-nin depozitlərinə (overnight depozitləri) yerləşdirilməsi aid edilir. Bu depozitlər üzrə müəyyən olunan dərəcə (norma) avro bazarının birgünlük banklararası kreditlərinin aşağı həddini təşkil edir və AMB faiz dərəcələri sistemində minimal baza dərəcəsi hesab olunur. Analoji olaraq kredit mexanizmlərinə Avrosistemin istənilən mərkəzi bankı tərəfindən birgünlük kreditlərin verilməsi aid edilir. Müvafiq faiz dərəcəsi birgünlük banklararası avro kreditləri bazar qiymətinin yüksək həddini müəyyən edir.

AMB AVİ mərkəzi banklarına birgünlük kreditlərin verilməsi formasını müstəqil seçmək hüququ vermişdir və girov (lombard) kreditləri və birbaşa birgünlük repo sövdələşmələri onların içərisində ən əsası hesab olunur.

Birgünlük kreditlər üzrə AMB tərəfindən müəyyən olunan və iki kateqoriyaya bölünən aktivlər girov kimi istifadə edilə bilər. Hər iki kateqoriyadan olan aktivlər üzrə kriteriyalar da həmçinin AMB tərəfindən müəyyən olunmuşdur. Kredit institutu

özünün milli mərkəzi bankında yenidən maliyyələşmə kreditlərinin alınması zamanı bu kateqoriyalardan birindən olan aktivləri ABİ ərazisində hər hansı depozitara yerləşdirir. AMB girov qoyulmuş aktivlərin bazar qiymətindən asılı olaraq verilən kreditlərin həcmi, eləcə də, qeyd olunan bazar qiymətinin dəyişdiyi halda, əlavə ödəmələrə dair normativləri müəyyən etmişdir.

Beşincisi, açıq bazarda əməliyyatlar aparılır və bununla AVİ-də, bir qayda olaraq, yalnız qiymətli kağızlar bazarında aparılan əməliyyatlar deyil, mərkəzi bankların bazarda bərabər hüquqlu kontragentlər kimi çıxış etdiyi hər hansı sövdələşmə nəzərdə tutulur. Qeyd olunan əməliyyatlar arasında başlıca və uzunmüddətli yenidən maliyyələşmə vasitəsi, o cümlədən, ehtiyatla təşkil edilən və struktur əməliyyatlar daha çox əhəmiyyət kəsb edir. Əsas yenidən maliyyələşmə vasitəsinə əsasən kredit institutları arasında 14 gün müddətinə sabit faiz dərəcəsi üzrə həftəlik auksionların keçirilməsi tələb edilir. Uzunmüddətli yenidən maliyyələşmə vasitəsi əsas maliyyələşmə vasitəsi ilə oxşardır, amma burada üçaylıq kreditlərlə aylıq auksion ticarətinin təşkil olunması tələb olunur. O, avroya keçid etməzdən əvvəl, təkrar hesaba alınan veksellər vasitəsilə bir sıra AVİ ölkələrində qüvvədə olan uzunmüddətli yenidən maliyyələşmə formasını dəyişdirmişdir. Hər iki yenidən maliyyələşmə vasitələri üzrə auksionlar qeyri-mərkəzləşmiş şəkildə, yəni, Avrosistemin mərkəzi bankları tərəfindən keçirilir, amma satışa qoyulmuş kredit vəsaitlərinin ümumi həcmi AMB vasitəsilə təyin olunur. Ehtiyatla təşkil edilən və struktur əməliyyatlar, AVİ bazarlarında likvidliyin və faiz dərəcələrinin tənzimlənməsi üçün təcili müdaxilə lazım olduqda, qısa müddət ərzində müntəzəm və tez-tez aparılır. Bura, xüsusi olaraq, “sürətli” kredit və depozit tenderləri, valyuta mübadilə svopları (yəni, hər hansı valyutanın alqı-satqısı üzrə spot və forvard sövdələşmələrin eyni zamanda razılaştırılması), AMB-nin diskont borc öhdəlikləri aid edilir.

FƏSİL 18

**MİLLİ MALİYYƏ SİSTEMLƏRİNİN FƏALİYYƏTİ
XÜSUSİYYƏTLƏRİ*****Ölkənin maliyyə sisteminin institusional
strukturu nə deməkdir?***

Ölkənin maliyyə sektorunda fəaliyyət göstərən təşkilatların məcmusu maliyyə sisteminin institusional strukturu adlanır. Maliyyə sektoru geniş və dar mənada başa düşülür. Geniş mənada ona müxtəlif maliyyə təşkilatları, müşahidəçi və nəzarətedici orqanlar və maliyyə birlikləri aid edilir.

Əgər təşkilat iqtisadiyyatın müxtəlif subyektləri (şəxsi firmalar, ev təsərrüfatları, dövlət müəssisələri və b.) arasında pul vəsaitlərinin formalaşması və paylaşdırılması kimi başlıca funksiyaları yerinə yetirirsə, o zaman o, dar mənada maliyyə sektoruna aid edilə bilər.

***Müşahidəçi və nəzarətedici orqanlar maliyyə
sistemində necə rol oynayırlar?***

Maliyyə sistemi çərçivəsində nəzarətedici və müşahidəçi orqanların əsas vəzifələri onun dayanıqlı fəaliyyətindən, dövlət normativ aktlarının həyata keçirilməsindən və maliyyə təşkilatlarının fəaliyyətinə nəzarətin bilavasitə yerinə yetirilməsindən ibarətdir.

Hər bir ölkədə ümumi orqanlar mövcuddur və onlar maliyyə sistemində nəzarətedici və müşahidəçi orqanlara aid oluna bilər. Məsələn, Almaniya kredit məsələləri üzrə Federal İdarə, sığorta məsələləri üzrə Federal İdarə və kartellər üzrə Federal İdarə belə orqanlardandır.

Kredit məsələləri üzrə Federal İdarə aşağıda göstərilən işləri nizama salan qanunvericilik aktlarının yerinə yetirilməsinə nəzarəti həyata keçirir: kredit təşkilatlarının yaradılması, yenidən

təşkil olunması və ləğv edilməsi, kredit təşkilatları tərəfindən kredit fəaliyyətinin (kredit formalarının seçimi, kredit verilmə metodları, kredit sazişlərinin bağlanması və icra olunması) yerinə yetirilməsi, eləcə də, borc alan şəxslərlə iş zamanı yaranmış mübahisəli məsələlərin həlli (borc alan şəxslər tərəfindən müqavilə öhdəliklərinin qeyri-düzgün şəkildə yerinə yetirilməsi ilə əlaqədar vurulan ziyanın kompensasiya olunması). Sığorta məsələləri üzrə Federal İdarə sığorta təşkilatlarının işinə nəzarət edir.

İnkişaf etmiş ölkələrin qanunvericiliyində iqtisadiyyatın aidiyyəti sektorlarında rəqabət mühitinin yaradılması üzrə tədbirlərin təkmilləşdirilməsinə və həyata keçirilməsinə xüsusi diqqət yetirilir. Rəqabət mühitinin genişləndirilməsində kartellər³⁴, ən əvvəl, qiymət kartelləri böyük təhlükə yaradır. Belə olan halda, vahid qiymət siyasəti haqqında razılığa gələn tərəflər bazarda təkbaşına yüksək qiymətlər təyin etmək imkanı əldə edirlər. Banklara uyğun olaraq təcili hesablar və ssudalar üzrə faiz qiymətlərinin təyin olunması zamanı söhbət razılaşıdırılmış siyasət barədə ola bilər. Buna görə də, bu cür müqavilə birliklərinin yaradılması imkanlarının məhdudlaşdırılması üçün zərurət yaranır, bu isə kartellər üzrə Federal İdarənin məsuliyyətinə aid edilir.

Rusiyada maliyyə sektorunun bir hissəsi sayılan bank sektorunda qanunvericiliyin icra olunmasına nəzarət ilə bağlı funksiyalar Rusiya Bankı tərəfindən yerinə yetirilir. Qiymətli kağızlar bazarında təşkilatlar, ilk növbədə, investisiya şirkətləri və fondları vasitəsilə qanunvericiliyə riayət olunmasına nəzarət işləri fond bazarı və qiymətli kağızlar üzrə Federal Komissiya (QKFK) tərəfindən həyata keçirilir. Rusiyanın maliyyə sektorunda rəqabət münasibətlərinin inkişaf etdirilməsi ilə əlaqədar ümumi vəzifələr antimonopoliya siyasəti üzrə nazirliyə həvalə olunur.

---

³⁴ Kartellər – bazarda rəqabətin məhdudlaşdırılması və bununla nəzarətin əldə olunması məqsədilə iqtisadi və hüquq münasibətlərdə mnüstəqil hesab edildikən bir təsərrüfat səviyyəli müəssisələr (və ya banklar) tərəfindən yaradılan və müqavilədə göstərilən birliklərdir.

Maliyyə təşkilatları nə üçün maliyyə birliklərində və assosiasiyalarında birləşirlər? Bu təşkilatların fəaliyyəti hansı xüsusiyyətlər ilə səciyyələnir?

Maliyyə birliklərinin və assosiasiyalarının əsas məqsədi bir qrup maliyyə institutlarının dövlət və ictimaiyyət qarşısında maraqlarının təmsil olunmasından və müdafiə olunmasından ibarətdir. Maliyyə birliklərinin və assosiasiyalarının funksiyaları daha tam şəkildə aşağıdakı kimidir:

- maraqların lobbiləşməsi funksiyası (qanunvericilik və normativ aktlara təkliflər və düzəlişlər edilməsi, qanunvericilik və dövlət icra orqanlarında təmsil olunma yolu ilə);
- müvafiq qrupun maliyyə institutlarına bilavasitə göstərilən xidmət funksiyaları (məsələn, yenidən hazırlıq, audit, konsultasiya və s. proqramların həyata keçirilməsi);
- marketinq funksiyaları: kütləvi informasiya vasitələri ilə ictimaiyyətin rəyinin formalaşması (*public relations*);
- birliklər çərçivəsində maliyyə institutlarının maraqlarının razılaşdırılması və xüsusi olaraq, qiymət qoyulma sahəsində ümumi norma və ya tövsiyələrin, rəqabət aparılması metodlarının işlənilməsi və s.

Maliyyə birlikləri və assosiasiyaları, bir qayda olaraq, bir-birinə yaxın funksiyaları yerinə yetirən maliyyə institutları tərəfindən yaradılır. Məsələn, bunlar kommersiya banklarının, faktoring şirkətlərinin, investisiya fondlarının birlik və assosiasiyaları ola bilər. Kiçik kapitalı olan təşkilatlar üçün maliyyə birliklərinin və assosiasiyalarının yaradılması xüsusilə vacibdir. Belə ki, iri rəqabətlərə təklidə müqavimət göstərmək onlar üçün çətinidir. Məsələn, bir çox Avropa ölkələrində qarşılıqlı maddi yardım göstərilməsi, ilk növbədə, müştərək fondların yaradılması hesa-

bına borcların verilməsi məqsədilə kredit kooperativlərinin maliyyə birlikləri yaradılır. Kredit kooperativlərinin maliyyə imkanları kommersiya banklarında, xüsusən iri banklarda olan resurslar ilə müqayisə edilə bilmədiyi halda, səylərin birləşdirilməsi zərurəti meydana çıxır və bunu iki üsulla yerinə yetirmək mümkündür: pay əsasında ikinci dərəcəli kredit kooperativlərinin və bankların yaradılması hesabına və yaxud yuxarıda qeyd olunan funksiyaların yerinə yetirilməsi üçün ittifaqlarda birləşmə yolu ilə.

Maliyyə birlikləri maliyyə fəaliyyətini yerinə yetirmir, o cümlədən, onlar maliyyə institutları kimi depozit və qeyri-depozit şəklində əldə edilən vəsaitlər formasında pul vəsaitlərini cəlb etmirlər, borc vermirlər və qiymətli kağızlara vəsait yerləşdirmirlər və s. Müvafiq olaraq maliyyə birliklərinin fəaliyyəti qeyri-kommersiya xarakteri daşıyır. Maliyyə birliklərinin maliyyələşməsinin əsas mənbəyi onların üzvlərinin ödədiyi üzvlük haqqıdır. Bununla belə, bu birliklərin işçi heyətinin əmək haqqının ödənilməsi və nizamnaməyə uyğun məsələlərin yerinə yetirilməsi üçün əldə olunan vəsaitlərdən istifadə olunur.

İnkişaf etmiş ölkələrin maliyyə sistemində kredit təşkilatlarının hansı əsas tipləri fəaliyyət göstərir?

İnkişaf etmiş ölkələrdə bütün kredit təşkilatlarını aşağıdakı qruplara ayırmaq olar: banklar və qeyri-bank kredit təşkilatları; kooperativ kredit institutları.

Hansı orqanlar bankların və qeyri-bank kredit təşkilatlarının fəaliyyətini yerinə yetirir?

Banklar və qeyri-bank kredit təşkilatları (QKT) ölkənin mərkəzi bankına və yaxud iqtisadiyyatın kredit-maliyyə tənzimlənməsini həyata keçirən başqa orqana (məsələn, Yaponiyada Maliyyə Nazirliyi) tabedirlər. Bu orqanlar banklar və QKT üçün müxtəlif normativlər, xüsusilə, kapitalın kifayət qədər olmasını, likvidliyi, ehtiyat normalarını müəyyənləşdirir, bank əməliyyatla-

rının və maliyyə xidmətlərinin yerinə yetirilməsi üçün lisenziyalar verir və ayrı-ayrı fəaliyyət növlərinin həyata keçirilməsi üçün təlimatlar dərc edirlər. Bankların və QKT-nin fəaliyyətinin tənzimlənməsi kredit-pul emissiyasının (makro-iqtisadi rol) məhdudlaşdırılmasına, likvidliyin təmin edilməsinə yönəldilir. Sonuncusu ona görə vacibdir ki, banklar və QKT, əsas etibarilə, öz sifarişçilərindən cəlb edilən pul vəsaitlərinə əsasən iş görürlər və öz hesablarından pulların çıxarılması ilə əlaqədar sifarişçilərinin tələblərinin ödənilməsi üçün əllərində hər zaman kifayət qədər həcmdə likvid resurslar olmalıdır.

Kooperativ kredit təşkilatlarının fəaliyyətini səciyyələndirən fərqləndirici xüsusiyyətlər hansılardır?

Həmçinin cüzi krediti olan müəssisələr adlanan kooperativ kredit təşkilatları bilavasitə ölkənin mərkəzi bankına tabe deyillər. Bank onların fəaliyyətinə, xüsusi olaraq, onların yaradıldığı ölkələrdə kooperativ kredit mərkəzi banklarının fəaliyyətinin tənzimlənməsi yolu ilə yalnız dolayı yolla təsir göstərir. Bundan başqa, mərkəzi banklar kredit kooperativ təşkilatların fəaliyyətinin yerinə yetirilməsi üçün lisenziyalar verirlər. Bu təşkilatlar qeyri-kommersiya prinsipləri üzrə fəaliyyət göstərir, yəni, gəlir onlar üçün başlıca məqsəd hesab olunmur. Cüzi krediti olan müəssisələrin digər səciyyəvi xüsusiyyətləri aşağıdakılardır: borcların, başlıca olaraq, öz payçılara verilməsi (bir sara ölkələrdə, o cümlədən, Rusiyada bu müəssisələr tərəfindən kənar şəxslərə kredit verilməsi qadağan edilmişdir; Almaniyada, Fransada və bəzi digər ölkələrdə qanunda yalnız öz üzvlərinin xüsusi olaraq təmin olunması qeyd olunur); bütün payçıların idarəçilikdə iştirak etməsi; borcların alınması, qərarların qəbul edilməsi məsələlərində payçıların bərabər hüquqları (bir payçı – bir səs, payçının pul qoyuluşundan asılı olmayaraq). Burada həmçinin kredit kooperasiyasının qeyri-kommersiya xarakterli olması üzə ÇIXIR.

Bank əməliyyatları və maliyyə xidmətləri qanunvericilikdə necə müəyyən olunur?

Bank əməliyyatları və maliyyə xidmətləri heç bir qanunvericilikdə birmənalı ifadə olunmur. Onlar ayrı-ayrı ölkələr üçün bir qədər fərqli siyahı üzrə müəyyən olunurlar. Məsələn, Rusiyada bank əməliyyatlarına aid edilir³⁵: fiziki və hüquqi şəxslərin pul vəsaitlərinin banka pul qoyuluşlarına cəlb olunması (tələb olunan vaxta qədər və müəyyən müddətə); bu cür cəlb olunmuş pul vəsaitlərinin öz adından və öz hesabına yerləşdirilməsi; fiziki və hüquqi şəxslərin bank hesablarının açılması və aparılması; fiziki və hüquqi şəxslərin, o cümlədən müxbir-bankların göstərişinə əsasən onların bank hesabları üzrə hesablaşmaların yerinə yetirilməsi; pul vəsaitlərinin, veksellərin, ödəniş və hesablaşma sənədlərinin inkasassiyası, fiziki və hüquqi şəxslərin kassa təminatı; xarici valyutanın nağd və nağdsız formalarda alqı-satqısı; pul vəsaitlərinin cəlb edilməsi və qiymətli metalların yerləşdirilməsi; bank zəmanətlərinin verilməsi; fiziki şəxslərin göstərişinə əsasən bank hesabları açılmadan (poçt köçürmələri istisna olmaqla) pul vəsaitlərinin köçürülməsinin həyata keçirilməsi. Alman qanunvericiliyində bank əməliyyatlarının siyahısı təqribən bu cürdür. Amma burada bank əməliyyatları arasında aşağıdakılar da qeyd olunmuşdur: qiymətli kağızların alınması və digər şəxslərə satışı; digər şəxslərin qiymətli kağızlarının saxlanılması və idarə olunması (depozitar əməliyyatları)³⁶.

Eyni zamanda, aşağıda göstərilənlər daxil olmaqla, başqa bir anlayışdan – maliyyə xarakteri daşıyan sövdələşmələrdən istifadə edilir: xüsusən, üçüncü şəxslərə görə zəminliyin verilməsi (öhdəliklərin pul formasında yerinə yetirilməsi ilə), fiziki və hüquqi şəxslər ilə əldə olunmuş müqaviləyə əsasən pul vəsaitlərinin və başqa mülkiyyətin etibarlı şəkildə idarə olunması

---

³⁵ 31 iyul, 1998-ci il tarixli, 151 sayılı “Banklar və bank fəaliyyəti haqqında” Federal Qanunun 5-ci maddəsi // Rossiyskaya qazeta. 1998. № 150.

³⁶ Kredit məsələləri haqqında Qanuna uyğun olaraq (Gesetz ber Kreditwesen, 1961).

(trast əməliyyatları), icarə əməliyyatları və b. Beləliklə, bank əməliyyatlarının və maliyyə (bank) sövdələşmələrinin bölüşdürülməsi aparılır. Amma mahiyyət etibarilə bank əməliyyatını və sövdələşməsini fərqləndirə bilən dəqiq kriteriya yoxdur.

Bu işə banklar və qeyri-bank kredit təşkilatları arasında funksiyaların bölüşdürülməsi ilə əlaqədar çətinliklər yaradır.

Universal maliyyə sistemi seqmentləşdirilmiş maliyyə sistemindən nə ilə fərqlənir?

Qanunvericiliyə uyğun olaraq universal maliyyə sistemində banklara aid edilməyən maliyyə əməliyyatlarının banklar tərəfindən yerinə yetirilməsinə məhdudiyət qoyulmur. Bu – onun fundamental xarakterli olmasıdır. Bu sistemin klassik nümunəsi alman nümunəsi hesab olunur.

Ciddi *seqmentləşdirilmiş maliyyə sistemində* banklar qeyri-bank funksiyalarını yerinə yetirməməlidirlər. Fəaliyyət sahələrinin və ayrı-ayrı əməliyyatların daha sərt şəkildə məhdudlaşdırılması mütləq olmasa da, tamamlayıcı xarakter daşıyır. Seqmentləşdirilmiş sistemdə bank əməliyyatları qanunvericiliyə uyğun olaraq, depozitlərin qəbulu və kreditlərin verilməsi ilə əlaqədar sənaye şirkətlərinin qiymətli kağızlarının buraxılması və paylaşdırılması əməliyyatlarından və bir sıra digər xidmətlərdən (sığortalama, daşınmaz əmlak ilə bağlı sövdələşmələr, trast əməliyyatları) ayrılırlar. Bu əməliyyatlar ixtisaslaşdırılmış təşkilatlar tərəfindən yerinə yetirilir.

Bəzən deyirlər ki, universallığın əks tərəfi – bank əməliyyatlarının qeyri-bank təşkilatları tərəfindən yerinə yetirilməsi mümkünlüyüdür. Bu fikir işə yanlışdır ki, praktiki olaraq bütün ölkələrdə həm universal, həm də seqmentləşdirilmiş sistemlərdə elə təşkilatlar mövcuddur ki, onlara bir qisim bank əməliyyatlarının yerinə yetirilməsi icazə verilir; eləcə də, qeyri təşkilatlar vardır ki, onlar bu işlərin görülməsi hüququna malik deyillər. Birincilər – faktiki olaraq qeyri-bank kredit təşkilatlarıdır.

Maliyyə sistemlərinin universal və seqmentləşdirilmiş sistemlərə bölünməsi ciddi hesab olunurmu?

Maliyyə sisteminin universal və seqmentləşdirilmiş sistemlərə bölünməsi mütləq xarakter daşımır.

Hər bir milli maliyyə sistemi bu və ya digər baxımdan universal və ya seqmentləşdirilmiş sistemə çevrilməklə, öz inkişaf yolunda bir neçə mərhələdən keçir. Məsələn, 1929-1933-cü illərdə Ümumdünya İqtisadi Böhranı baş verdiyi vaxta qədər **Amerika maliyyə sistemi** universal sistem kimi inkişaf etmişdir. Amma böhran baş verdikdən sonra bu sistem seqmentləşdirilmiş sistemə çevrildi. Qanuna uyğun olaraq Glass-Steagal kommersiya banklarına qiymətli kağızlar ilə əlaqədar sövdələşmələrin aparılması qadağa edildikdən sonra bu hadisə baş verdi. İnvestisiya banklarına bu hüquq verilirdi. ABŞ maliyyə sisteminin seqmentləşdirilmiş xarakter daşması holdinq şirkətlərin bankları haqqında Qanun vasitəsilə (1956-cı il) gücləndirildi və bunun əsasında qeyri-bank şirkətlərinin banklara sahiblik etməsi qadağan edildi.

Fransada 1945-ci ilə qədər maliyyə sistemi universal sistem olmuşdur. Amma 1945-ci ildə bankların depozit (*Banques de Depot*), iştirakçı banklara (*Banques d'Affaires*), o cümlədən, ortamüddətli və uzunmüddətli maliyyələşmə banklarına (*Banques de Credit a long et moyen terme*) bölüşdürülməsi prosesi həyata keçirilmişdir. Bununla yanaşı, ixtisaslaşdırılmış bank sistemi yarandı. Xalq və kooperativ bankları, aqrar və əmanət kassalar sektoru üçün ayrıca qanunvericilik işlənib hazırlandı. Artıq 1980-ci illərin ortalarında bankların müxtəlif tiplərə bölünməsi ləğv edildi və Fransanın maliyyə sistemi universal sistemə çevrildi.

Son onillik ərzində bir çox inkişaf etmiş ölkələrdə maliyyə sistemlərinin universallaşması prosesi baş verməkdədir. Beləliklə, 1989-cu ilin yanvar ayında ABŞ-da Federal Ehtiyatlar Sistemi tərəfindən bank holdinqlərinin filial şirkətlərinin qiymətli kağızlarının buraxılması ilə əlaqədar banklara zəmanətlər verildi.

Ötən əsrin 80-ci illərin ortalarından etibarən **Böyük Britaniyada** seqmentləşdirilmiş maliyyə sistemində sərhədlərin

aradan qaldırılması ilə əlaqədar mütəşəkkil şəkildə tendensiya müşahidə olunmuşdur. Bu, birincisi, depozit və ticarət banklarının birləşməsində və kiçik bankların iri bankların tərkibinə daxil edilməsində, ikincisi, birgə əməliyyatların aparılması üçün müxtəlif qrup banklar tərəfindən sindikatların və konsorsiumların yaradılmasında əks olunur. Böyük Britaniyada depozit banklara aşağıdakı banklar aid edilir: özlərinin bir sıra əməliyyatlarını depozitlərin alınması (passiv sövdələşmələr), lombard kreditlərinin verilməsi ilə əlaqədar qısamüddətli əməliyyatlar (qiymətli kağızların girov götürülməsi), veksellərin uçuğu, eləcə də, ödənilməmiş kontokorrent kreditlərin bir qisminin verilməsi ilə məhdudlaşdıran banklar.

Ticarət banklarının ilkin vəzifəsi ticarət veksellərinin ödənilməsi və avans verilməsi yolu ilə əmtəə dövriyyəsinin maliyyələşməsindən ibarətdir. Hal-hazırda ticarət bankları orta və iri müəssisələrin maliyyə və konsaltinq xidmətləri ilə bağlı çoxsaylı əməliyyatların aparılması ilə məşğul olurlar. Bundan əlavə, onlar təqaüd fondları və sığorta şirkətləri üçün investisiya bankları qismində çıxış edir, birləşmə və alınma proseslərini maliyyələşdirir, səhmlər və digər qiymətli kağızlar ilə bağlı sövdələşmələr aparır, nəhayət, qısamüddətli və ortamüddətli kreditlər verirlər. Depozit banklar ilə müqayisədə onların apardıqları əməliyyatlar sahəsi genişdir. Amma ticarət bankları kommersiya bankları adi hesab edilən, pul vəsaitlərinin köçürülməsi və ya əmanətlərin qəbulu və əhaliyə ssudaların verilməsi ilə əlaqədar əməliyyatlar aparmırlar.

Buna görə də, müasir şəraitdə ciddi şəkildə seqmentləşdirilmiş sistemlərdən deyil, məhz kompleks maliyyə sistemlərindən və yaxud universal elementləri olan seqmentləşdirilmiş sistemlərdən bəhs etmək yaxşı olardı.

ABŞ bank sisteminin əsas xüsusiyyətləri hansılardır?

Bu sistemin başlıca xüsusiyyəti onun seqmentləşdirilmiş sistem kimi saxlanılmasından ibarətdir. Bu, bir sıra şəkildə izah oluna bilər.

Birincisi, kommersiya bankları arasında institut iki tipə ayrılır: çoxsaylı filialları və şöbələri olan banklar və ümumiyyətlə filial şəbəkələri olmayan və ya zəif inkişaf etmiş banklar. Bu bankların yerinə yetirdiyi əməliyyatlar oxşardır, onların fərqli olması isə yalnız təşkilati struktur və menecerlərin funksiyaları ilə əlaqədardır.

İkincisi, ABŞ ərazisinin çox hissəsində fəaliyyət göstərən ümumfederal tipli banklar və ştatların bankları mövcuddur. Sonuncular yerləşdikləri ştatdan kənarında öz filial və şöbələrini açma bilməzlər. Onlar ştatın qanunlarına tabedirlər.

Üçüncüsü, ABŞ-da ixtisaslaşdırılmış banklar qrupu vardır və onlar Edja qanununa (qısaca - Edji) uyğun olaraq fəaliyyət göstərən korporasiyalar adlanırlar. Edji xaricdə beynəlxalq bank şöbələrini təsis etmək hüququna malikdirlər. Amerika banklarının müxtəlif ştatlarda filiallarını təsis etməsi tarixən qadağan edilmişdir. Amma indi Amerika bankı ştatlararası bank işlərində məhdudiyətlər saxlanılmaqla, Edji vasitəsilə başqa ştatda sövdələşmələr apara bilər. Bu sövdələşmələr, başlıca olaraq, beynəlxalq ticarət ilə məşğul olan şirkətlərə yardım məqsədi daşıyır. Edji FRS-nin nəzarəti altındadır.

Uçot evləri İngiltərənin maliyyə sisteminə necə təqdim edilir və hansı rol oynayır?

Uçot evləri (discount houses) digər maliyyə müəssisələrinin əldə olan qısamüddətli pul vəsaitlərini cəlb etməklə və likvid vəsaitlərə ehtiyacı olan şəxslərə qısa müddətə borca verməklə pul bazarının operatorları kimi çıxış edirlər. Uçot evlərinin ilkin fəaliyyəti köçürülmüş kommersiya veksellərinin uçotundan ibarətdir. Nəticə etibarilə, bu funksiyaları aksept evləri öz üzərinə

götürdü. Uçot evləri həmçinin xəzinə vekselləri vasitəsilə yenidən uçota almaqla, kommersion banklarının yenidən maliyyələşməsini təşkil edərək İngiltərə Bankı ilə kommersion bankları arasında vasitəçi rolunda çıxış edirdi. Onlar İngiltərə Bankından bu vekselləri alır, sonra isə onların alınması ilə əlaqədar kommersion bankları arasında auksionlar təşkil edirdilər. İngiltərə Bankı uçot evlərinə xəzinə veksellərinin alınması haqqında onların verdiyi vədə əsasən zəmanətlə kredit verirlər. Beləliklə, uçot evləri apardıqları əməliyyatların əsas hissəsini veksellər ilə həyata keçirirlər.

Uçot evləri kommersion bankları tərəfindən tələb olunan vaxta qədər verilən ssudalar hesabına (onkol ssudalar) öz resurslarının çox hissəsini formalaşdırır. Onkol ssudalar onları təqdim edən kredit təşkilatın qərarına əsasən müddətin sonuna qədər geri götürülə bilər.

Aksept evləri nəyi təmsil edirlər?

Aksept evləri İngiltərədə inkişaf etdirilmişdir. Onlar topdansaş banklar qrupuna aid edilir, xarici və daxili ticarət üzrə aksept kreditləri verirlər. Amma dünya miqyaslı ticarətdə son vaxtlar bu cür kreditlərdən nadir hallarda istifadə edilir. Aksept kredit verilməsinin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, aksept evləri az tanınan ödəyici şəxslər adından yüklənmiş mallar üçün verilən vekselləri qəbul edir və ödəyirlər. Aksept vekselləri onun ödənişi üçün bankın razılığının alınması deməkdir. Bu cür veksellər ticarət sövdələşmələrinin ödənişi üçün razılıqla alınır, belə ki, onların arxasında tanınan bankın, yəni, aksept evinin “adı dayanır”.

Dünyada ən iri bank və maliyyə mərkəzlərindən biri kimi London mərkəzi necə yaranmışdır və onun aparıcı rolu nədən ibarətdir?

İngiltərə maliyyə sistemi dünyada ən qədim maliyyə sistemlərindən biri hesab olunur. Böyük Britaniyada ilk şəxsi bank-

lar artıq XVII əsrdə yaranmışlar. Birinci dəfə İngiltərə öz banklarının müstəmləkə bankları kimi xaricə ekspansiya olunmasına başlamışdır. Banklar ona görə bu cür adlandırılırdılar ki, onlar İngiltərənin müstəmləkələrində yaranmışdılar.

Onlar XIX-XX əsrin əvvəllərində Britaniyanın maliyyə sisteminin spesifik xüsusiyyətini səciyyələndirirdilər. Amma onların sayı tədricən azalırdı. Belə ki, onların bir çoxu depozit banklarının tərkibinə daxil edilirdi. Bankların şəbəkələrinin xaricdə şaxələnməsi sayəsində İngiltərə uzun müddət beynəlxalq maliyyə sistemində ən başlıca yer tuturdu, İngiltərənin funt sterlinqi isə əsas valyuta idi. İş ondadır ki, İngiltərənin bankları xarici ölkələrdə milli valyutadan istifadə etməklə, bir çox əməliyyatlar aparır, xüsusən, orada hesablar açır, ödənişləri yerinə yetirir və kreditlər verirdilər. Bununla belə, göstərilən müddətə beynəlxalq ödənişlər, əsas etibarilə, ingilis funtunda qeyd olunan barat vekselləri vasitəsilə həyata keçirilirdi.

Son onillik ərzində əks proses - xarici bankların öz filial və nümayəndəliklərini Böyük Britaniyada yerləşdirməsi prosesi baş verməkdədir. Bunlar arasında Yaponiyanın, ABŞ-ın, İsveçrənin və digər ölkələrin bankları mövcuddur. Ümumiyyətlə, Böyük Britaniyada 100-dən çox iri bank təmsil olunmuşdur, bu isə bu ölkənin dünya miqyasında aparıcı maliyyə rolu oynadığını xüsusi olaraq göstərir.

Böyük Britaniyanın bankları da həmçinin avro-valyuta bazarlarında (avro-kredit və avro-depozit əməliyyatları), eləcə də, təcili sazişlər (maliyyə fyuçersləri, opsiyonları, svopları və s.). Avro-valyuta əməliyyatları dedikdə, avro-valyutada aparılan əməliyyatlar başa düşülür. Avro-valyutalar, öz növbəsində, valyuta ilə banklarda açılan təcili hesablardır və onlar üçün xarici, o cümlədən, bu valyutalarda depozit sertifikatlarıdır.

Yaponiyanın kredit-maliyyə sistemi üçün hansı cəhətlər səciyyəvidir?

Yaponiyanın kredit–maliyyə sistemi olduqca orijinaldır və bu ölkənin milli mentaliteti və inkişaf tarixi ilə əlaqədardır. Bu xüsusiyyətlər aşağıdakılardır:

- kommersiya bankları iki sinfə ayrılır: şəhər bankları və yerli banklar. Onlar, əsas etibarilə, həcm və sifarişçiləri baxımdan fərqlənirlər. Şəhər bankları, əsasən, qısamüddətli kreditlərlə iri müəssisələri təmin edir və geniş filial şəbəkəsinə malikdir. Onlar həmçinin iri əmanətçilər hesabına öz resurslarını formalaşdırırlar. Yerli banklar isə əksinə, iri və orta müəssisələri, kommunal xidmətləri təmin etməklə, müəyyən regionlarda (prefektlərdə) fəaliyyət göstəriirlər. Bu bankların passivləri müstəsna olaraq xüsusi şəxslər hesabına formalaşır;
- Yaponiyada iri konqlomerat bankları və müəssisələri geniş inkişaf etmişdir. Onların daha çox tanınan hissəsi kayretsu (keiretsu) qrupuna daxildir. Bu qrupların başında şəhər bankı durur və o, öz ətrafında iri sənaye müəssisələrini birləşdirir. Bank ilə müəssisələr arasındakı qarşılıqlı münasibətlər kooperativ əsasda qurulur. Bank maliyyə xidmətlərinin bir çox növünü təqdim edir və əlaqələndirici funksiyaları yerinə yetirir. Onu qeyd etmək lazımdır ki, İkinci Dünya Müharibəsinə qədər mövcud olan dzaybatsu (zaibatsu) qrupları holding növünə əsasən təşkil olunmuşdur, yəni bank yalnız yuxarıda göstərilən funksiyaları yerinə yetirmirdi, o, həmçinin bütün qrupun səhmlərini idarə edirdi;
- Bir çox yapon bankları klan və ya ailəvi növlər əsasında qurulmuşlar, yəni, onlar bir ailəyə və ya klana məxsusdurlar.
- Yaponiyada digər ölkələrin maliyyə institutları zəif şəkildə təmsil olunurlar, bu isə yapon milli mentalitetinin xüsusiyyətləri, nəticə etibarilə, qeyri-rezidentlərin milli bazarlarda sərt qaydaları ilə əlaqədardır. Eyni zamanda, yapon bankları beynəlxalq maliyyə bazarlarında geniş təmsil olun-

muş, dünyanın bir çox ölkələrində filial strukturunu yaratmışlar;

- Həmçinin onu da qeyd etmək lazımdır ki, yapon bank sisteminin yüksək səviyyədə təmərküzləşməsi və mərkəzləşməsi iri bankların birləşməsi sayəsində artmaqdadır. Bu proses nəticəsində bəzi yapon bankları dünyanın ən iri kredit institutlarının onluğuna daxil edilir.

Yapon maliyyə sisteminin seqmentləşdirilmiş xarakteri nədə təzahür edir?

Yapon maliyyə sisteminin seqmentləşdirilmiş xarakteri uzunmüddətli kredit verən banklar, investisiya evləri və trast bankları timsalında təcəssüm edilir. Göstərilən institutlar vasitəsilə aparılmasına icazə verilən əməliyyatlar, o cümlədən, vəsaitlərin mənbələri fərqlənir.

Beləliklə, uzunmüddətli kredit verən banklara passiv və aktiv xarakterli uzunmüddətli əməliyyatların aparılmasına icazə verilir. Birincilərin işi iri müəssisələrə uzunmüddətli kreditlər verməkdən, ikincilərin işi isə - əsasən, uzunmüddətli borc öhdəlikləri vasitəsilə resursların formalaşdırılmasından ibarətdir. Eyni zamanda, uzunmüddətli kredit verən banklar ikinci dərəcəli bazarlarda qiymətli kağızların alqı-satqısı ilə məhdudlaşır. Sonuncular hətta özləri belə qiymətli kağızlar emissiya edən investisiya evlərinin müstəsna hüququ sayılır. Daha çox tanınmış investisiya evləri olan *Nomura*, *Nikko*, *Daiwa*, *Yamaichi*, xüsusən, avro-istiqraz vərəqələri bazarlarında üstünlük təşkil etməklə, dünya miqyaslı maliyyə bazarlarının fəal iştirakçıları hesab olunurlar. Trast bankları, başlıca olaraq, kommertiya banklarından “törəməklə”, XX əsrin 50-ci illərində yaranmışlar. Onlar mülkiyyətin etibarlı şəkildə idarə olunmasını, o cümlədən, təqaüd kassalarının vəsaitlərinin idarə edilməsi, kiçik və iri müəssisələrin uzunmüddətə kredit verilməsi işlərini yerinə yetirirlər.

*Almaniyanın kredit sistemində hansı əsas
institutlar fəaliyyət göstərir?*

Almaniyanın kredit sistemində bütün bank sövdələşmələrinin 75%-dən çox hissəsini həyata keçirən universal banklar əsas yer tutur. Məhz onlar Almaniyanın maliyyə sistemini universal sistem kimi xarakterizə edirlər. Universal banklar, ilk növbədə, onların əməl etdiyi əsas məqsədlər baxımından təsnif olunur. Universal banklara institutların aşağıdakı qrupları aid edilir: kommersiya bankları; kooperativ kredit institutları; ictimai-hüquq kredit institutları və bunların arasında əmanət kassaları və jirosentrallar seçilir.

Kommersiya bankları lisenziya olduqda, praktiki olaraq, istənilən növ bank əməliyyatlarını və maliyyə sövdələşmələrini yerinə yetirmək hüququna malikdirlər. Onların fəaliyyətinin əsas məqsədi – gəlirdir.

Əmanət institutları kommersiya banklar ilə müqayisədə, fəaliyyət göstərdikləri regionlar çərçivəsində regionların əhəlisinə daha sərfəli şərtlərlə kredit verməlidirlər. Onların vəsaitlərinin əsas mənbəyi - əhəlinin əmanətləridir.

Jirosentrallar - əmanət kassalarının mərkəzi kredit institutlarıdır. Onlar əmanət kassalarının regionlararası ödəniş dövrüyəsini, onların likvid vəsaitlərinin, qiymətli kağızlarının idarə olunmasını və digər funksiyaları yerinə yetirirlər.

FƏSİL 19

İNKİŞAF ETMƏKDƏ OLAN ÖLKƏLƏRİN
MALİYYƏ SİSTEMLƏRİ*İnkişaf etməkdə olan ölkələrin maliyyə sistemlərinin əsas
xüsusiyyətləri nədən ibarətdir?*

İnkişaf etməkdə olan ölkələrin maliyyə sistemləri, bir tərəfdən, çoxluq təşkil etdiyinə görə, həmçinin onların iqtisadi və maliyyə inkişafı səviyyələrinin xeyli fərqlənməsi səbəbindən müxtəlif cür olması ilə səciyyələndirilir (ümumiyyətlə, dünya miqyaslı iqtisadiyyatın bu alt sisteminə 132 ölkə aid edilir). Amma onu da qeyd etmək olar ki, onların maliyyə sistemi öz inkişafı zamanı belə bir məntiqə riayət edirlər: əvvəlcə səmərəli pul sistemi yaradılır və bu sistemin vəziyyəti istehsalın inkişafına maneçilik törətmir və böhranların yaranmasına səbəb olmur, sonra isə onun bazasında səmərəli və nəhəng kredit sistemi və nəhayət, onun əsasında – səmərəli və iri maliyyə bazarları yaradılır. Bundan sonra kifayət qədər güclü valyuta mövcud olduqda, milli hüdudlar çərçivəsində maliyyə resurslarının yenidən bölüşdürülməsi üzrə milli sistem beynəlxalq maliyyə üçün əhəmiyyət kəsb edən amilə çevrilir, amma ABŞ-da baş verdiyi kimi, xüsusən əlverişli şərtlər olduqda, o, beynəlxalq maliyyə sisteminin əsasını təşkil edir. XXI əsrin yaxın onilliyində, ola bilsin, Çində baş verəcəkdir.

Əlbəttə, inkişaf etməkdə olan ölkələrin heç də hansısa biri aşağı iqtisadi inkişaf səviyyəsinə görə öz maliyyə sisteminin formalaşdırılmasının üçüncü mərhələsinə çata bilməz. Məhz buna görə də, bəzi Afrika ölkələri 1940-cı illərdə valyutası fransız frankı ilə əlaqələndirilən “frank zona”sında birləşdilər. Frank zonası ölkələrinə (“frankfonlu”) aşağıdakı ölkələr aid olunur: Benin, Burkina-Faso, Qabon, Kamerun, Komor adaları, Konqo, Kote-de-Vuar, Mali, Niger, Seneqal, Toqo, MAR, Çad, Ekvatoriya Qvineyası. Bu ölkələr öhdəliyə götürürdülər:

- öz valyuta ehtiyatlarını, əsasən, fransız franklarında, indi isə - avroda saxlamaq;
- onların satışını Parisdə valyuta bazarında təşkil etmək.

Fransa, öz növbəsində, bu ölkələrin milli valyutalarının fransız frankına (indi isə avroya) sərbəst mübadiləsini təmin etmiş, o cümlədən, onların emissiya banklarının kredit siyasətinə nəzarət edirdi. Bu təşkilatın üzv ölkələrinin özlərinin şəxsi mərkəzi emissiya bankları (MEB) vardır, amma onların bəzilərinin – ölkələr qrupu üzrə bir bankı və fransız xəzinəsi ilə ayrı-ayrı ölkələrin və ölkələr qrupunun MEB arasındakı razılaşmalar əsasında əməliyyat hesabları vasitəsilə əlaqəli kurs üzrə sərbəst şəkildə fransız frankına, indi isə avroya çevrilə bilən öz valyutası vardır. Bu monetar birlik Fransa ilə zonanın hər bir ölkəsi arasında bağlanmış razılaşmalara əsaslanır. Əksər ölkələrin valyutası Afrika Maliyyə Cəmiyyətinin (CFA – La Communauté Financière Africaine) frankı sayılır. Burada 1981-ci ildə öz valyutası – komor frankı olan Komor adaları istisna təşkil edir.

2002-ci ilin sentyabr ayında Afrika ölkələrinin mərkəzi banklarının rəhbərlərinin Əlcəzairdə keçirilmiş sessiyasında Afrikanın vahid pul vahidinin yaradılması haqında qərar qəbul edildi. Bu, Afrikanın vahid valyuta məkanının yaradılması haqqında proqramda elan edilmişdir. Eyni zamanda, Avropa Mərkəzi Bankına oxşar olan və avro zonası ölkələrinin valyuta-maliyyə siyasətini müəyyən edən Afrika Mərkəzi Bankı yaradılacaqdır. Afrikanın vahid pul vahidinin təqdim edilməsinin hələlik dəqiq qrafiki mövcud deyildir və kontinent ölkələrinin maliyyə sistemlərinin inteqrasiyası prosesindən asılı olacaqdır.

Başqa ölkələr, maliyyə sistemini müasir səviyyəyə qaldırmağa çalışaraq, öz milli valyutasından imtina etdilər və 2000-ci ilin sonunda Salvadora, Ekvadorda, sonra isə Argentinada olduğu kimi, ABŞ dollarına keçdilər (və yaxud keçirlər). Bəzi ölkələrdə, məsələn, 2001-ci ildə nağd alman markalarının sayı

Almaniya ilə müqayisədə 1/3 dəfə çox olan Türkiyədə bu keçid de-yure olmasa, de-fakto ilə yerinə yetirilir.

Bu misallar inkişaf etməkdə olan ölkələrin maliyyə sistemlərinin birinci (və əsas) xüsusiyyətini – dövlətin fəal rolunu səciyyələndirir və o, həmin ölkələrin maliyyəsinin qədimliyi və maliyyə resurslarının çatışmazlığı ilə gücləndirilir.

İnkişaf etməkdə olan ölkələrin maliyyə sistemlərinin arxaikliyi özünü nədə göstərir?

Həm inkişaf etməkdə olan, həm də sənaye baxımdan inkişaf etmiş ölkələrdə maliyyə resurslarının formalaşmasına və istifadə olunmasına əmanətlərin motivləri - əhalinin yaş strukturu, gəlir artımı, sərvətlərin yenidən qiymətləndirilməsi, sığorta-təqaüd təminatı, nisbi qiymətlər və s. təsir edir. Amma inkişaf etməkdə olan ölkələrin bir çoxunda vəsaitlərin saxlanması prosesi sənaye ölkələrinin mühitindən möhkəm fərqlənən mühitdə baş verir. Bu fərqlər resurslardan istifadə edilməsinə, kapitalın hərəkəti müddətinə, ev təsərrüfatlarının üstünlük xarakterinə, isteklərin müvəqqəti yerdən bölüşdürülmə imkanlarına təsir göstərir.

İnkişaf etməkdə olan ölkələrdə ev təsərrüfatlarının saxladığı pul vəsaitlərinin miqdarı çox deyildir. Ev təsərrüfatlarının böyük əksəriyyətinin nadir hallarda yaşamaq üçün minimum vəsait həcmi ötüb keçən gəliri olur. Ümumi tələbatların böyük hissəsinin bu cür ev təsərrüfatları tərəfindən təmin edildiyi ölkələrdə saxlanılan şəxsi pul vəsaitlərinin gəlir səviyyəsinin müvəqqəti artmasına reaksiyası zəif şəkildə təzahür edir. Belə ki, bu cür ev təsərrüfatları üçün istehlakı məhdudlaşdırmaq çətindir. Buna görə də, adətən yüksək gəlir səviyyəsi olan inkişaf etməkdə olan ölkələr aşağı gəlir səviyyəsi olan ölkələr ilə müqayisədə saxlanmış pul vəsaitlərinin daha yüksək həddini nümayiş etdirirlər.

İnkişaf etməkdə olan ölkələrdə ev təsərrüfatlarının gəlirləri daimi deyildir. Belə ki, gəlirlərin nisbətən böyük hissəsi kənd təsərrüfatında əmələ gəlir. Kənd təsərrüfatı məhsullarına qoyulan

qiymətlər beynəlxalq bazarda olan tələbatın və hava şəraitinin təsiri nəticəsində kəskin şəkildə artıb-azalır. Bu qeyri-müəyyənlik makro-iqtisadi qeyri-sabitlik ilə tamamlanır. Gələcək əmək gəlirləri ilə əlaqədar yüksək dərəcədə inamsızlıq əmanətlər üçün xəbərdaredici motivləri artırmalıdır. Amma qeyri-sabit şəraitdə artmaqda olan inamsızlıq adətən ev təsərrüfatlarının əmanətlərinə əks istiqamətdə təsir göstərir. Aşağı inflyasiyalı ölkələrdə əmanətlərin daha yüksək səviyyələri stabil iqtisadi vəziyyətin əhəmiyyətini təsdiqləyir.

Təqaüd ilə bağlı əldə olunmuş təcrübə də həmçinin sənaye baxımdan inkişaf etmiş və inkişaf etməkdə olan ölkələrdə ev təsərrüfatlarının gəlir axınında fərqləri əvvəlcədən müəyyən edir. Ömrün daha qısa olmasına və istehsalın və təqaüd sistemlərinin təşkil olunması xüsusiyyətləri ilə əlaqədar inkişaf etməkdə olan ölkələrdə tez-tez individlərin təqaüd alması üçün az vaxt müddəti olur və onlar qocalıqda pul vəsaitlərinin saxlanılması üçün az maraqlı olurlar. Yuxarıda göstərilən aspektlər digərləri ilə tamamlanır. Ənənəvi sosial münasibətlərin saxlanılması, bir çox ölkələrdə isə üstünlük təşkil etməsi nəsillər arasında nisbətən güclü əlaqələri əvvəlcədən müəyyən edir. Buna görə də, istehlakın planlaşdırılması daha uzun müddətə genişləndirilir.

Əmanətlərin aşağı səviyyəsi və ya onların ev təsərrüfatlarında olmaması ilə əlaqədar olaraq uçot dərəcələrinin əmanətlərin miqyasına təsiri azdır və yaxud yoxdur. Bütövlükdə, əmanətlərin uçot dərəcələrinə asanlıqla uyğunlaşması ölkənin inkişaf səviyyəsi ilə əlaqədar əhəmiyyətli dərəcədə artıb-azalır. Kasıb ölkələrdə uçot dərəcələrində dəyişikliklərin əmanətlərə təsiri sıfıra yaxındır, amma inkişaf etməkdə olan və varlı ölkələrdə əhalinin hər birinə orta hesabla düşən gəlirin səviyyəsinə görə xeyli artır.

İnkişaf etməkdə olan ölkələrdə digər amillər, o cümlədən, gəlirlərin bölüşdürülməsi, əhalinin artım səviyyəsi, adambaşına düşən gəlir şəxsi əmanətlərə təsir göstərir. Aparılan araşdırmalar göstərmişdir ki, adambaşına düşən gəlirin 1% artması ev təsərrüfatlarının əmanətlərinin 0,3% çoxalmasına gətirib çıxarır.

Verilmiş amillərin təsiri sənaye baxımdan inkişaf etmiş ölkələrdə də bu qaydadadır.

İnkişaf etməkdə olan ölkələrdə ictimai sektorun əmənlərinin formalaşmasının da həmçinin öz xüsusiyyətləri vardır. Fərqlər qeyri-maliyyə dövlət müəssisələrinin rolunda, maliyyə sisteminin inkişaf səviyyəsində, vergi yığımı sistemində və gəlir bazasının tərkibində, xaricdən daxil olan pul vəsaitlərinin və xarici borcun həcmində özünü göstərir.

Bir çox inkişaf etməkdə olan ölkələrdə gəlirdən vergi yığılması maliyyə infrastrukturunun inkişaf etməməsi ilə əlaqədar yaranmış ciddi inzibati problem sayılır. Bu, həmçinin ictimai sektorun əmənlərini aşağı salır. Xarici şərait dövlət sektorunun əmənlərinin artmasına imkan vermədiyi halda, struktur yenidən qurmaların ağırlığı dövlət istehlakının üzərinə düşür. Əgər ictimai istehlakın azalması son həddə çatdırılan xərclərin artmasına səbəb olursa, o zaman defisit maliyyələşməyə müraciət olunur.

Dövlət sektorunun ağır vəziyyətə düşməsində əsas amil – xarici təsirdir. Xaricdən daxil olan pul vəsaitləri inkişaf etməkdə olan ölkələrin maliyyələşdirilməsində əhəmiyyətli rol oynayır. Daxil olan bu cür pul vəsaitlərində və ödəmələrdə, beynəlxalq uçot dərəcələrində artıb-azalmalar milli əmənlərə ciddi təsir göstərir.

İnkişaf etməkdə olan ölkələrin əksəriyyətində dövlət sektoru debitor sayılır. Bu, xeyli dərəcədə dövlət investisiyalarının kapital qoyuluşunun ümumi həcmində olan yüksək payını təmin edir. Az inkişaf etmiş ölkələrdə onlar tez-tez yığılmış pul vəsaitlərinin ümumi miqdarını 50-60% ötür keçir. BVF-nin ekspertlərinin qiymətləndirmələrinə əsasən, hökumətin maliyyə mövqeyinin dəyişilməsi yalnız şəxsi əmənlərin qismən əvəzlənməsinə – sənaye baxımdan inkişaf etmiş və inkişaf etməkdə olan ölkələrdə orta hesabla 3/5 dəfə əvəzlənməsinə gətirib çıxarır, bu isə bütöv Rikardo ekvivalenti vahidindən aşağıdır. Buna görə də, büdcə kəsirinin səviyyəsinin 2 punkt azalması nəticəsində əmənlərin səviyyəsi 1,2 punkt artır. Şəxsi əmənlərin 0, 75 dəfə əvəz edilməsi zamanı əmənlərin həddi təqribən 1,5 punkt artır.

Aparılan qiymətləndirmələrə əsasən, gələcəkdə əmanətlərin həcmi, bir çox hallarda, inkişaf etməkdə olan ölkələrin iqtisadi artım sürətindən asılı olacaqdır. Dünya miqyaslı təsərrüfatın bütün alt-sistemlərinin dəqiq şəkildə göstərilən ümumi xüsusiyyəti vardır: şəxsi əmanətlərin səviyyəsi iqtisadiyyatın qeyri-sabitliyinə mənfi təsir göstərir. İnflyasiyanı tənzimləyə bilən ölkələrdə əmanətlər daha yüksək normadadır. İnflyasiyanın real uçot dərəcələrinə mənfi təsiri və qeyri-müəyyən vəziyyətin ümumi şəkildə artması əmanətlərin qeyri-maliyyə əmanətlərində səmtinin dəyişilməsinə təsir etməklə onların azalmasına gətirib çıxarır.

İnkişaf etməkdə olan ölkələrdə dövlətin valyuta nəzarəti sahəsində rolu nədən ibarətdir?

İnkişaf etməkdə olan ölkələrdə dövlət, valyuta nəzarəti, beynəlxalq kreditləşmə və maliyyələşmə kimi maliyyə sahələrində, eləcə də, onların ödəniş balanslarının hazırlanmasında rol oynayır.

BVF Nizamnaməsində nəzərdə tutulduğu kimi, sənaye baxımdan inkişaf etmiş bütün ölkələr xarici-ticarət əməliyyatlarına hər hansı valyuta məhdudiyyətləri qoyulmasından imtina edən zaman əldə olan informasiyaya əsasən, 119 inkişaf etməkdə olan ölkədə kapitalın hərəkətinə nəzarət yerinə yetirilir. Bununla belə, onların yarısından çoxunda (67) hərtərəfli nəzarət, yəni, rezidentlər və qeyri-rezidentlər kimi birbaşa və portfel xarici investisiyaların nəzarəti, qiymətli kağızların emissiyasına, maliyyə əməliyyatlarına, depozit tələblərə və hesablara, daşınmaz əmlak ilə bağlı əməliyyatlara nəzarət yer tutur.

İnkişaf etməkdə olan ölkələrin beynəlxalq kreditləşməsinin xüsusiyyətləri nədən ibarətdir?

İnkişaf etməkdə olan ölkələrin beynəlxalq kreditləşmə xüsusiyyətləri aşağıdakılardan ibarətdir. Birincisi, bu ölkələr xarici resursların böyük hissəsini güzəştli kreditlər və əvəzsiz

subsidiyalar formasında alırlar. Güzəştli kreditlər və subsidiyalar almaq istəyən ölkələrin seçilməsi, başlıca olaraq, iqtisadi inkişaf səviyyəsindən asılı vəziyyətdə yerinə yetirilir. Ən az inkişaf etmiş ölkələr daha çox güzəştlərdən istifadə edirlər və əksinə, dinamik inkişaf etməkdə olan yeni sənaye ölkələrinin kreditləşməsi öz şərtlərinə əsasən daha az dərəcədə qərbi borc alanların kreditləşməsindən fərqlənir. Amma güzəştli kreditlər siyasi və hərbi-strateji motivlər baxımından onlara verilir.

İkincisi, müxtəlif inkişaf etməkdə olan dövlətlərin universal beynəlxalq kreditləşmə sistemi yoxdur. Hər bir ölkə üçün onun inkişafı, iqtisadi vəziyyəti (xüsusən ödəmə qabiliyyəti), aparıcı donor ölkələr və beynəlxalq valyuta-kredit və maliyyə institutları arasındakı münasibətlərdən, eləcə də, ssuda kapitallarının dünya bazarında nüfuzundan və s.-dən asılı olaraq beynəlxalq kreditləşmə mexanizmi formalaşır.

Üçüncüsü, müasir dünya miqyaslı kredit sistemi inkişaf etməkdə olan ölkələrin dünya təsərrüfatında inteqrasiya olunan spesifik şərtlərinə uyğunlaşdırılmışdır. Bu, yalnız rəsmi (ikitərəfli və çoxtərəfli) kreditləşmə və maddi yardım verilməsinə deyil, həmçinin şəxsi bankların kreditlərinə aid edilir.

Dördüncüsü, inkişaf etməkdə olan ölkələr bilavasitə inkişaf etmiş ölkələrdən, inkişaf etmiş dövlətlərin başlıca donor olduğu beynəlxalq valyuta-kredit və maliyyə institutlarından, o cümlədən, dünya bazarında ssuda kapitallarından kredit və subsidiyaların əsas hissəsini alır. Buna görə də, inkişaf etməkdə olan ölkələrin beynəlxalq kreditləşməsi, əsas etibarilə, dünya təsərrüfatının mərkəzi və periferiyaları arasındakı münasibətlər ilə əlaqələndirilir. Beynəlxalq kreditlərin və subsidiyaların az hissəsi yalnız inkişaf etməkdə olan ölkələrin qarşılıqlı əməkdaşlığı çərçivəsində təqdim olunur. İnkişaf etməkdə olan ölkələrin İqtisadi Yardım Şurasına əvvəlcədən daxil olmuş dövlətlər ilə kredit münasibətləri bir qədər inkişaf etdirilmişdir.

İnkişaf etməkdə olan ölkələrə təqdim olunan kreditləşmənin formaları və kredit növləri hansılardır?

İnkişaf etməkdə olan ölkələrin kreditləşmə formaları, əsasən, İƏİT-ə (İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatı) daxil olmuş ölkələrin İnkişafına Yardım Komitəsi (İYK) tərəfindən qəbul edilmiş sxem ilə müəyyən olunur. İYK inkişaf etməkdə olan ölkələr ilə əlaqədar aparıcı donor-ölkələrin və kreditorların kredit siyasətini əlaqələndirir. Bu təşkilat inkişaf etməkdə olan ölkələrin beynəlxalq kreditləşmə üzrə statistik məlumatların toplanılması və dərc olunması işlərini yerinə yetirir.

İnkişaf etməkdə olan ölkələrə verilən kreditlərin və subsidiyaların təsnifatı (İYK sxemi) aşağıdakı kimidir:

- I. *İnkişafın rəsmi maliyyələşdirilməsi (İRM).*
  1. İnkişafa rəsmi yardım (İRY), o cümlədən, ikitərəfli və çoxtərəfli yardım.
  2. Digər İRM, o cümlədən, ikitərəfli və çoxtərəfli şəkildə.
- II. *İxrac ilə əlaqədar kreditlər.*
- III. *Şəxsi kreditlər və subsidiyalar.*
  1. Beynəlxalq bank krediti.
  2. Qiymətli kağızların emissiyası.
  3. Qeyri-hökumət təşkilatlarının əvəzsiz subsidiyaları.

Resursların axınının cəmi (I+II+III).

90-cı illərin əvvəlində resurslar axınının 4/5 hissəsi rəsmi kreditləşmə və maliyyələşmənin, yalnız 1/5 hissəsi isə şəxsi mənbələrin payına düşürdü. Rəsmi maliyyələşmənin və kreditləşmənin təqribən 1/2 hissəsi kreditlərdən, 1/2 hissəsi isə subsidiyalardan təşkil olunurdu və onlar, əsas etibarilə, ikitərəfli kanallar vasitəsilə təqdim olunurdu. İkitərəfli rəsmi resurs axını çoxtərəfli axınları iki dəfədən çox ötüb keçirdi.

90-cı illərin əvvəlində ikitərəfli təşkil olunan İRM-in təxminən 1/2 hissəsi inkişaf etməkdə olan ölkələrə təqdim olunan ssuda kapitalının və subsidiyaların payına düşürdü. İRM-ə iki kreditləşmə və subsidiya növləri daxil edilir: İRY və digər İRM.

Onlar arasındakı əsas fərq resursların təqdim olunması şərtlərindən ibarətdir. Əgər kredit şərtləri (müddəti, güzəşt dövrü, faiz səviyyəsi) təyin olunmuş güzəştli kredit normalarına uyğun gəlsə, o zaman o, İRY-ə aid edilir, əgər uyğun gəlmirsə, o zaman digər İRM-ə aid edilir. İRY-ə bütün əvəzsiz subsidiyalar da aid edilir. İRY çərçivəsində kreditlərin ortalama şərtləri aşağıdakılardır: kredit müddəti – 25-30 il, güzəşt müddəti – 10 ilə yaxın, kredit qiyməti – adətən illik 3%-dən çox olmayan. Digər İRM-ə aid edilən kreditlər ssuda kapitallarının dünya bazarında inkişaf etməkdə olan ölkənin aldığı kredit ilə müqayisədə sərt, amma daha sərfəlidirlər.

İRM xətti üzrə donor-ölkələr tərəfindən ayrılan vəsaitlərin 4/5-dən çox hissəsi İRY-nin payına düşür. Bütün iri kreditor ölkələrində İRY siyasəti üzrə ixtisaslaşan müvafiq institutlar fəaliyyət göstərirlər. Bu məqsədlər üçün büdcədən vəsait ayrılır və donor-ölkələrin parlamentlərinin ciddi nəzarəti altındadır. Kreditlər, bir qayda olaraq, əlaqəli xarakter daşıyır, yəni, əvvəlcədən müəyyən olunmuş malların təchizatı ilə əlaqəlidir. Bu isə kreditin tətbiq edilməsini, kredit alan ölkənin ondan bacarıqla istifadə etməsini ciddi olaraq məhdudlaşdırır. İRY çərçivəsində məhsullara qoyulan qiymətlər tez-tez qaldırılır. İRY-in hesabına ayrılan resursların böyük hissəsi konkret obyektlərin maliyyələşdirilməsi ilə əlaqəlidir.

Bu metod donor tərəfindən vəsaitlərdən istifadə olunmasına ciddi şəkildə nəzarət olunmasını nəzərdə tutur. Bu isə resipiyenti tez-tez razı salmır. Sonuncular proqram şəklində yardımın artırılmasına səy göstərir. Belə ki, yardımın bu cür göstərilməsi resursların asan şəkildə tətbiq edilməsinə imkan yaradır. Amma bu, iqtisadi baxımdan hər zaman əsaslandırılmır. Belə ki, donorlar tərəfdən nəzarətin zəifləməsi tez-tez resursların inkişaf etməkdə olan ölkələr tərəfindən səmərəsiz istifadəsinə aparıb çıxarır.

İRM və İRY kreditləşməsi sistemlərinin məqsəd və vəzifələri hansılardır?

İRM və İRY – yalnız inkişaf etməkdə olan ölkələr ilə əlaqədar hazırda tətbiq edilən xüsusi kredit-maliyyə mexanizmidir. Güzəştli kreditlər və əvəzsiz subsidiya sistemlərindən həmçinin müharibədən sonrakı Avropanın bərpa olunması ilə əlaqədar kreditləşmə və maliyyələşmə üçün istifadə olunurdu. Amma o zaman onların məhdud xarakterli məqsədləri və müddətləri var idi. İnkişaf etməkdə olan ölkələr ilə əlaqədar İRM, qlobal problemlərdən birinin – geriliyin aradan qaldırılması probleminin həllinə dəstək verilməsinə yönəldilirdi.

Donor-ölkələr büdcə vəsaitləri hesabına güzəştli kreditlər və subsidiyalar təqdim edirlər. Adətən büdcə xərclərinin 1%-dən 3%-ə qədər hissəsi bu məqsədlərə istiqamətləndirilir. Amma donor-ölkələrin büdcə sistemləri xeyli dərəcədə fərqli olduğu üçün, bu göstəriciyə əsasən ayrı-ayrı donor-ölkələrin yardım məqsədilə nəzərdə tutulmuş səylərini müqayisə etmək olmaz. Bu cür müqayisələr üçün İRY və ÜDM göstəricisindən istifadə olunur. Bir sıra beynəlxalq sənədlərdə qeyd olunmuşdur ki, donor-ölkələr yardım məqsədilə ÜDM 0,7% həcmində vəsait ayırmalıdırlar. Amma aparıcı donor-ölkələrin əksəriyyətində (ABŞ, Yaponiya, Almaniya, Böyük Britaniya) bu göstərici orta hesabla 0,25-0,35% həddində artıb-azalır. Yalnız Fransa frank zonasında xüsusi valyuta və kredit-maliyyə münasibətlərini dəstəkləməklə, yardım məqsədilə ÜDM 0,7%-dən çox həcmdə vəsait ayırır. İsveç, Norveç, Danimarka humanist fikirləri əsas tutmaqla, inkişaf etməkdə olan ölkələrə yardım göstərilməsi sahəsində daha çox səy göstərirlər. Onlar bu məqsədlə ÜDM 1% həcmində vəsait ayırırlar. Ümumiyyətlə, İRY üçün ayrılmış resursların artımı ÜDM-də olduğu kimidir. Bunun nəticəsində, İRY-nin İƏİT ölkələrinin ÜDM-də payı təqribən 0,35% təşkil etməklə sabit vəziyyətdədir. Bu göstəricinin dinamikası donor-ölkənin iqtisadi vəziyyətindən az asılıdır. Bütövlükdə “üçüncü dünya” ölkələri və ayrı-

ayrı ölkələr ilə əlaqədar xarici, o cümlədən iqtisadi, kredit-maliyyə siyasəti mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

İnkişaf etməkdə olan ölkələri borc alan ölkələr kimi səciyyələndirən xüsusiyyətlər hansılardır?

Borc alan ölkələr kimi inkişaf etməkdə olan ölkələr üç qrupa bölünür. Birinci, ən çoxsaylı qrupa təqribən 60 ölkə aid edilir və bu ölkələrin dövlət kreditləri və subsidiyaları alınan xarici resursların ümumi məbləğinin 2/3-dən az olmayan hissəsini təşkil edir. Bu ölkələr, başlıca olaraq, aşağı səviyyəli iqtisadi inkişafı olan ölkələrdir. İkinci qrupa təqribən 30 orta inkişaf etmiş ölkələr daxil edilir və bazar şəraitində bu ölkələrə 23-dən az olmayan pul resursları cəlb edilir. Aralıq qrupa ssuda kapitallarının dünya bazarı kreditlərinə kifayət qədər müraciət edən ölkələr xasdır. Bu qrupun tərkibi birinci iki qrupdan fərqli olaraq sabit deyildir. Belə ki, bu ölkələrin bəziləri tədricən ikinci qrupa keçirlər.

İRY-nin bölüşdürülməsi zamanı əsas kriteriya kredit alan ölkənin iqtisadi inkişaf səviyyəsi hesab olunduğu halda, adambaşı nəzərə alınmaqla, Saxaranın cənubunda olan Afrika ölkələri ən böyük həcmdə vəsait alırlar. Onlara inkişaf etməkdə olan ölkələrin əhalisinin təqribən 1/10 hissəsi və İRY-in ümumi məbləğinin təxminən 1/3 hissəsi düşür. Amma, məsələn, İsrail güzəştli kreditlərin və subsidiyaların 1/20-dən çox hissəsini alır. Buna baxmayaraq, onun əhalisi inkişaf etməkdə olan ölkələrin yalnız 0,1%-i təşkil edir. Bu isə onu sübut edir ki, kredit alan ölkələr üzrə kreditin bölüşdürülməsi kriteriyası yalnız iqtisadi deyil, həmçinin siyasi amillərdən asılıdır.

İnkişaf etməkdə olan ölkələrin xarici dövlətlərə borcu ilə bağlı prosesin dinamikası və bugünkü vəziyyəti necədir?

İnkişaf etməkdə olan ölkələr arasında ən iri borclu ölkə Braziliyadır (borcu 100 milyard ABŞ dollarından çoxdur). Meksika

ondan bir qədər geri qalır. Hindistanın, İndoneziyanın, Arqentinanın, Çinin xarici dövlətlərə borcu 50 milyarddan 80 milyard ABŞ dollarına qədər olan məbləği əhatə edir. Onların ardınca Koreya Respublikası, Nigeriya, Filippin, Venesuela (90-cı illərin əvvəlində onların hər birinin borcu 30 milyard ABŞ dolları məbləğində idi) gəlir. Taylandın, Əlcəzairin, Malayziyanın, Marokkonun, Perunun borcu 20 milyarddan çox ABŞ dolları məbləğindədir. Ən iri borclu ölkələr siyahısında öz borc ödənişləri ilə bağlı cədvəli dəfələrlə nəzərdən keçirən ölkələr (Braziliya, Meksika, Arqetina, Nigeriya, Filippin, Venesuela, Marokko, Peru), o cümlədən, üzünə götürdükləri öhdəlikləri yerinə yetirən dövlətlər sadalanır. Onların arasında ssuda kapitallarının dünya bazarında yüksək nüfuzu olan ölkələr də vardır (Koreya Respublikası, Tayland, Malayziya). Beləliklə, xarici borcların və ödəmələrin ödənişi ilə əlaqədar məbləği ödəmə qabiliyyətinin yeganə göstəricisi kimi qiymətləndirilə bilməz.

Mütləq ölçülmə ilə Braziliya ən yüksək illik ödənişləri (42 milyard ABŞ dolları) yerinə yetirir, nisbi götürdükdə, Macarıstan – ÜMM-in 20%-i həcmində təmin edir. Müqayisə üçün Rusiyanın ÜDM 3,8%-i həcmində ödənişləri göstərilir.

İnişaf etməkdə olan ölkələrin ödəmə qabiliyyəti necə qiymətləndirilir?

Ödəmə qabiliyyəti, hər şeydən əvvəl, borclu ölkənin ixtiyarında olan resursların mövcudluğundan, yəni, onun ÜYM-in (Ümumi Yerli Məhsul) həcmindən, o cümlədən, ixrac bazasından asılıdır; xarici borc ilə əlaqədar ödənişlər adətən xarici valyutada yerinə yetirilir. İqtisadiyyatı və ixrac sektoru dinamik inkişaf edən ölkələr xarici borclarını müntəzəm ödəyirlər. Bu kriteriyalardan çıxış edərək, beynəlxalq maliyyə institutları (ən əvvəl, BYİB) inkişaf etməkdə olan ölkələrin ödəmə qabiliyyətinin təhlili üçün aşağıdakı göstəricilərdən istifadə edirlər. Ölkənin xarici borcu onun Ümumi Milli Məhsulu (*borc/ÜMM*) ilə müqayisə edilir. 1986-cı ildə borc ilə əlaqədar son dərəcə kəskin vəziyyət

yarandığı bir dövrdə borcun miqdarı orta hesabla inkişaf etməkdə olan ölkələrin ÜMM-nin cəminin 38%-ə bərabər idi. 1991-ci ildə bu göstərici 21%-ə qədər azaldı. 1970-ci ildə isə əlverişli vəziyyət yarandığı bir dövrdə bu rəqəm təxminən 10% təşkil edirdi. Amma bu göstərici üzrə universal kriteriya mövcud deyildir. Hər bir ölkəyə onun böhranlı vəziyyəti xasdır.

Borcun yerinə yetirilməsi üzrə ödəniş cədvəli bərabər şəkildə uzun müddətə uzadıla bilər. Amma bəzən ödənişlər qısa müddətə yerinə yetirilir. Bununla əlaqədar eyni göstəriciləri olan ölkələrdə *borc/ÜMM* müəyyən müddətdə əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənə bilər. Buna görə də, bu göstərici bu cür nəzərdə tutulur: *borcun yerinə yetirilməsi üzrə ödənişlər/ÜMM*. Belə hesab olunur ki, əgər ölkə ÜMM-in 5%-i və ya daha çox hissəsini borcun ödənişinə yönəldirsə, o zaman həmin müddətə borc yükü ağır olur. Borcun yerinə yetirilməsi üzrə ödənişlər konversiya edilən valyutada aparıldığı halda, borclu ölkənin ixrac imkanlarını nəzərə almaq vacibdir. Bununla əlaqədar aşağıdakı göstəricilər nəzərə alınır: *borc/ixrac və borcun yerinə yetirilməsi üzrə ödənişlər/ixrac*. Sonuncu göstərici – borcun ödənilmə norması (BÖN) ödəmə qabiliyyətinin təhlili zamanı başlıca göstərici hesab olunur. Belə hesab edilir ki, əgər BYH 20%-i ötüb keçmişdirsə, o zaman borc ödənişləri cədvəlinin pozulması təhlükəsi yaranır. Amma bəzi ölkələr BYH-ni 35%-də və daha çox səviyyədə saxlayır, digərləri isə borcun yerinə yetirilməsi həddi 15%-də və ondan aşağı olduqda, müntəzəm ödənişlərin aparılmasını dayandırırıdılar. 1970-ci ildə inkişaf etməkdə olan ölkələr üzrə BYH təqribən 10%, 1986-cı ildə - 30%, 1991-ci ildə isə 21% təşkil edirdi.

Faizli ödənişlərin təhlilinə xüsusi diqqət yetirilir. Onlar həm ümumi yerli məhsul, (*faizlər/ÜYM*), həm də ixrac (*faizlər/ixrac*) ilə müqayisə edilir. Ödənişlər təxirə salındıqda, bir qayda olaraq, borcun əsas məbləğinin ödəniş müddəti başqa müddətə keçirilir, faizli ödənişlər ilə əlaqədar kreditorlar sərt mövqe tuturlar. Bununla belə, inkişaf etməkdə olan ölkələrə kreditlərin xeyli hissəsi “dəyişkən” faiz qiyməti şərti ilə təqdim edilir və bununla əlaqədar

borclu ölkə üçün vəziyyət kəskin olaraq dəyişə bilər. Borclu ölkənin likvid mövqeləri *qızıl-valyuta ehtiyatları/borc* göstəricisi ilə səciyyələnir.

Ödəmə qabiliyyəti ilə əlaqədar böhranlı vəziyyətin yaranması səbəbi adətən borcun yerinə yetirilməsi üzrə ödəniş cədvəlinin pozulması hesab edilir. Əgər borclu ölkə təyin olunmuş müddətdə borcları ödəyə bilmədiyi haqqında rəsmi bəyan edirsə, o zaman hərtərəfli şəkildə borcun tənzimlənməsi ilə məşğul olan institutlara müraciət edirlər və nəticədə, ödəmə qabiliyyəti ilə əlaqədar böhranlı vəziyyət yaranır.

İnkişaf etməkdə olan ölkələrin ödəmə qabiliyyəti ilə əlaqədar yaranan böhranın səbəbləri nədən ibarətdir?

Ödəmə qabiliyyəti ilə əlaqədar yaranan böhranın konyunktur və struktur səbəbləri fərqlənir. İnkişaf etməkdə olan ölkələr üçün bir qədər ağır struktur böhran forması xarakterikdir. Onun aradan qaldırılması üçün, hər şeydən əvvəl, iqtisadiyyatı sabitləşdirmək, inflyasiyanın sürətini saxlamaq, ödəniş balansını tarazlaşdırmaq və s. lazımdır. Böhranlı vəziyyətdən tam olaraq çıxmaq üçün iqtisadiyyatın struktur şəkildə yenidən qurulması, onun məhsuldarlığının artırılması, ciddi institusional dəyişikliklərin aparılması tələb olunur.

Təkrar istehsalın daxili və xarici şərtləri ona gətirib çıxardı ki, 70-80-ci illərdə inkişaf etməkdə olan ölkələrin əksəriyyətində defisit maliyyələşdirmə səciyyəvi hal oldu, bu isə sənaye cəhətdən inkişaf etmiş ölkələrin müvafiq göstəricilərini əhəmiyyətli dərəcədə ötüb keçir. 80-ci illərin əvvəlində statistikaya görə 70 ölkədən yalnız 18-i dövlət büdcəsinin kəsiri ÜDM-in 5%-dən as hissəsini təşkil edirdi, 26 ölkədə o, 5-10% həddində artıb-azalırdı, 16 ölkədə isə 10-15%-ə çatırdı, amma 8 ölkədə 20%-i ötüb keçirdi. Dövlət xərclərinin əsas kəsir komponentləri nəticədə pul emissiyası sayəsində maliyyələşir. Pul uyğunsuzluqları axınının çoxalması əmtəə-pul münasibətlərinin pozulmasına gətirib çıxarırdı. Süni tarazlığın saxlanılması üçün əlavə, amma bəzən

lazimi məhsulun nisbətən sabit təsərrüfat sektorlarından, ən əvvəl, kənd təsərrüfatından və ya çıxarma sənayesindən kənar edilməsi təcrübəsi tətbiq edilirdi, əmək haqqı aşağı salınırdı, işçi qüvvəsinin haqqının ödənilməsi üçün qeyri-pul formalarından, pulların denominasiyasından, beynəlxalq bazarlarda istiqrazlardan istifadə edilirdi.

80-ci illərin ikinci yarısında və 90-cı illərin birinci yarısında bir çox ölkələrdə iqtisadi artımı saxlayan, yüksək sürətli inflyasiya ilə əlaqədar iqtisadi qərarların qəbul edilməsi üçün kifayət etməyəcək dərəcədə sabit vəziyyət mühüm şərt sayılırdı. 1990-cı ildə inkişaf etməkdə olan ölkələr üçün inflyasiyanın illik artım sürəti 532%-ə, sonra isə 1996-cı ildə 17%-ə çatmışdı. Ayrı-ayrı ölkələrdə baş verən hiperinflyasiya müşahidə olunurdu; Arjentinada ildə 4923%, Boliviya – 8170%, Nikaraquada – 7483%, Peruda isə - ildə 7560%-ə çatırdı. Adətən qısa müddət ərzində mövcud olan hiperinflyasiyadan fərqli olaraq, çox davam edən inflyasiya illərlə və onillərlə davam edə bilər. Kolumbiyanı, Venesuelanı, Türkiyəni buna misal göstərmək olar, burada inflyasiya tempi ikiqymətli və ya üçqymətli rəqəmlər təşkil edirdi.

İnflyasiya tez-tez valyuta kurslarının artırılmasına və xarici bazarlarda rəqabətə davamlılığın azalmasına şərait yaradırdı. O, əmanətlərin yığılmış vəsaitlərə çevrilməsi prosesini pozurdu. Belə ki, qiymətlərin gözlənilmədən dəyişilməsi və aşağı və ya mənfə real tariflər maliyyə aktivlərinin real qiymətinin aşağı düşməsi üçün təhlükə yaradırdı. Buna görə də, 70-80-ci illərdə milli əmanətlərin hərəkətində xoşagəlməz dəyişikliklər baş verdi – onlar azaldı. Xarici borcları çox olan yoxsul ölkələr qrupunda böyük miqyaslı azalmalar baş verdi. Bundan başqa, işçi qüvvəsi və xammal ucuzluğu, avadanlıqlara qoyulan nisbətən yüksək qiymətlər şəxsi kapitalın inkişaf etmiş kapitaist ölkələrində olduğu dərəcədə texniki cəhətdən bərpa olunması üçün stimulyat yaratmadı.

***1980-1990-cı illərdə beynəlxalq maliyyədə inkişaf
etməkdə olan ölkələrin vəziyyəti necə dəyişdi?***

Beynəlxalq istehsalatda inkişaf etməkdə olan ölkələrin vəziyyətinin dəyişməsi beynəlxalq kapital bazarlarının fəaliyyətində onların rolunun böyüməsinə səbəb oldu. Əgər 70-ci illərin əvvəlində 15 aparıcı beynəlxalq maliyyə mərkəzlərindən yalnız üçü üçüncü dünya ölkələrində yerləşirdisə, artıq 80-ci illərin ortalarında 31 beynəlxalq maliyyə mərkəzindən 10-u orada yerləşdirilmədi. Onlar dünya təsərrüfatı miqyasında maliyyə kapitalı vasitəsilə coğrafi sərhədlərin aradan qaldırılması ilə əlaqədar olaraq, həm şəxsi kapital bazarlarının, o cümlədən, “vergi məkan”larının yaradılması əsasında yaranmışlar.

Fars körfəzi zonasında mövcud olan bazar bir qədər gənc maliyyə mərkəzi kimi çıxış edirdi. Bu mərkəzin yaranması xüsusiyyəti onun neft ixracı dövlətlərinin neft-dollar qalıqlarının yenedən dövr edilməsi üçün avro-valyuta bazarının özünəməxsus şəkildə şəxələnməsindən ibarətdir. Fars körfəzi rayonunda yerləşən mərkəz son zamanlara qədər beynəlxalq maliyyə sistemində kreditör rolunda çıxış edir. Bu regionda 250-dən çox bankı olan və əhəmiyyətli dərəcədə şəxələnməmiş bank müəssisələri şəbəkəsi formalaşmışdır. Onların 30-dan çox hissəsi aktivlərinə görə ən iri dünya miqyaslı banklar qrupuna daxildir.

Fond birjalarında qiymətləndirilən qiymətli kağızlar bazarı inkişaf etməkdədir. 1993-cü ildə onların dünya miqyasında həcmi təxminən 6-7% təşkil edirdi. Üçüncü dünya ölkələrinin ÜDM baxımından bu bazar 1988-ci ildə 16%, 90-cı illərin əvvəlində isə 30% genişlənməmişdi. Birja bazarının sıçrama xarakter daşması bu bazarda əcnəbilər tərəfindən səhmlərin alqısının çoxalmasından asılı idi. Onlar, başlıca olaraq, bəzi ölkələrdə mərkəşləşmişdi.

İnkişaf etməkdə olan ölkələrin ödəniş balansları, bir qayda olaraq, BVF-nin standart sxemi üzrə tərtib olunur və burada ölkənin müxtəlif əməliyyatlarının beynəlxalq ödəniş ilə bağlı münasibətlərdə vahid şəkllə salınması və onların müəyyən bölmə və maddələr üzrə bölünməsi nəzərdə tutulur.

Ticarət balansının verilənləri, əsasən, təhlil müddəti ərzində ticarətdə baş verən dəyişikliklər haqqında ümumi təsəvvür yaranır. Amma ödəniş balanslarında ixrac və idxal haqqında göstərilən məlumatlar ilkin statistik göstəricilərin düzgün olmaması ilə əlaqədar xeyli təhrif olunur. Məsələn, bütün leqal xarici ticarət əməliyyatları gömrük mallarının kəşidyi zaman kifayət qədər dəqiq müəyyən olunur. Sonra ölkənin valyuta orqanları gömrük statistikasının ödəniş balansının tələblərinə uyğunlaşdırılması üçün aşağıdakı şəkildə lazımi düzəlişlər edirlər: SİF qiymətlərində idxalı FOB qiymətlərində idxal ilə yenidən hesablayırlar (yəni, fraxt ilə əlaqədar xərcləri və malların alınmasına çəkilən biraşa xərclərdən sığortalanmanı ayırırlar), rüsum haqqının çıxılan qiymətlər üzrə idxalı nəzərə alır, yardım çərçivəsində alınmış malların qiyməti valyuta statistikasından çıxarırlar və s. Amma bir çox inkişaf etməkdə olan ölkələr lazımi məlumatların olmaması ilə əlaqədar SİF qiymətləri üzrə idxalı hesablayır, bu isə həm ticarət balansının, həmçinin xidmətlər üzrə hesablamaların təhrif olunmasına aparıb çıxarır. Bir çox inkişaf etməkdə olan ölkələrdə xarici ticarətin əksər hissəsi qaçaqçılıq yolu ilə həyata keçirilir və onların gömrük və valyuta statistikasında nəzərə alınmır.

Ümumiyyətlə, gənc dövlətlərin əksəriyyəti xarici ticarət əməliyyatlarını mənfi saldoya çıxarır, bu isə onların beynəlxalq ödənişlərinin ümumi şəkildə tarazlaşdırılmamasının əsas səbəblərindən biri hesab olunur.

Bir çox inkişaf etməkdə olan ölkələr ödəniş balansları ilə yanaşı hesablaşma balansları da hazırlayırlar. Bu balansların saldosu adətən bir-birinə uyğun gəlmir. Məsələn, OPEK üzv dövlətlərinin hesablaşma balansı kapitalların ixracını yerinə yetirməklə aktivdir; 80-ci illərin ortalarında neftə qoyula qiymətlər aşağı düşən zaman ödəniş balansı passiv olur. Neft ixracı ölkələri - inkişaf etməkdə olan ölkələr üçün hər iki balansın passiv saldosu xarakterikdir.

Bu balanslar arasındakı fərq kapitalların və kreditlərin hərəkəti ilə əlaqədar əməliyyatlarda əks olunur. Əgər ABŞ Brazi-

liyaya 100 milyon ABŞ dolları məbləğində kredit vermişdirsə, bu məbləğ kapitalların azaldılması kimi kreditor ölkənin balansına və borclu ölkəyə edilən tələb formasında hesablaşma balansının aktivinə qeyd edilir. Braziliya krediti aldıqda, bu, ölkənin borcu qeyd olunan ödəniş balansının aktivində və hesablaşma balansının passivində əks olunur. Ödəniş balansı ilə hesablaşma balansının arasındakı əlaqə onunla şərtlənir ki, struktur, prinsip etibarilə, eynidir və beynəlxalq hesablaşmalarda özünü göstərir.

İnkişaf etməkdə olan ölkələrin ödəniş balanslarının hazırlanması xüsusiyyətləri nədən ibarətdir?

İnkişaf etməkdə olan ölkələr ödəniş balansının tənzimlənməsi ilə əlaqədar müxtəlif metodları, əsas etibarilə, ixracın stimullaşdırılmasına, malların idxalının saxlanılmasına, xarici kapitalların cəlb edilməsinə, kapitalların ixracının məhdudlaşdırılmasına yönəldilən, eləcə də, sənaye cəhətdən inkişaf etmiş dövlətlərdən götürülmüş metodları tətbiq edirlər: 1) deflyasiya siyasəti; 2) milli valyutanın devalvasiyası (onun səmərəliliyinin təmin olunması üçün inkişaf etməkdə olan ölkələr müntəzəm olaraq ixrac və idxal ilə bağlı fərqli vergiləri və subsidiyaları, bəzən ikiqat valyuta bazarı formasında valyuta kursu çoxluğunu tətbiq edirlər); 3) valyuta məhdudsiyyətləri; 4) maliyyə və pul-kredit siyasəti (ixracatçılar üçün büdcə subsidiyalarından istifadə olunur, idxal üçün verginin proteksionist şəkildə artırılması, pul-kredit siyasəti); 5) əsas maddələrin formalaşması prosesində dövlətin ödəniş balansına təsirinin xüsusi dərəcələri. Tənzimlənmənin mühüm obyektini ixracın monokulturasının və onun diversifikasiyasının aradan qaldırılması üzrə ticarət balansıdır. Tənzimlənmə ölkənin xarici ticarət strukturunda yüksək səviyyəli irəliləyişlərə, malların idxalının məhdudlaşdırılmasına yönəldilmiş və birinci dərəcəli vacib predmet sayılır.

“Görünməyən” əməliyyatlar üzrə ödənişlərin və daxil olan pul vəsaitlərinin tənzimlənməsi məqsədilə inkişaf etməkdə olan ölkələr aşağıdakı tədbirləri görürlər: turizm infrastrukturunun

yaradılması yolu ilə xarici turistlərin cəlb edilməsi; işçi qüvvəsinin mühacirətinin tənzimlənməsi; “Nəqliyyat”, “Sığorta” maddələrinə əsasən xərclərin azaldılması və b.

İnkişaf etməkdə olan ölkələr xüsusi donanmasını yaratmağa çalışırlar. Onların bəzisinin (Panama, Kipr, Honduras, Hindistan, Liberiya və s.) artıq iri donanması vardır. Buna baxmayaraq, onun xeyli hissəsini saxta bayraqlar altında üzən gəmilər təşkil edir. 70-ci illərin ortalarından neft ixrac edən ölkələr maye daşıyan xüsusi donanmanın yaradılması üçün xeyli səy göstərdilər. Bununla onlar çıxış yolunu neftin istehlakçıya nəql edilməsi sahəsində işin əsas hissəsini beynəlxalq neft inhisarlarının əlindən almaqda görürdülər.

Dənizə çıxışı olan gənc dövlətlər (Şri Lanka, Hindistan, Sinqapur, Yəmən və b.) öz limanlarında xarici gəmilərə xidmət göstərilməsi sahəsindən xeyli miqdarda gəlir əldə edirlər. Bundan başqa, digər nəqliyyat xidmətlərindən, məsələn, Suriyanın, İrəkin, Livanın, İranın və digər ölkələrin ərazisindən keçən neft kəmərlərinin istismarından valyuta formasında daxil olan vəsaitlərin artırılması üçün tədbirlər görülür. Dənizə çıxışı olmayan ölkələr (Nepal, Çad, Ekvador, MAR və b.) daha ağır vəziyyətdədir, onlar qonşu ölkələrin ərazisindən daşınmalar ilə əlaqədar xeyli miqdarda vəsait xərcləməli olurlar.

Sığorta sahəsində xarici şirkətlərdən asılılığın azaldılması üçün bəzi inkişaf etməkdə olan ölkələrdə (Suriya, Əlcəzair, Şri Lanka, Tanzaniya, Zambiya və b.) milli sığorta şirkətləri yaradılmış, dövlət sektorunda xarici sığorta şirkətlərinin fəaliyyətinə nəzarət müəyyən olunur. Bir sıra ölkələrdə (Birma, İran, Argentina) dövlət sığorta ilə əlaqədar üz üzərinə xeyli risk götürür. 1965-ci ildən etibarən Türkiyə, İran və Pakistan arasında bədbəxt hadisələrdən təkrar sığortalanmaq üçün dörd pulun yaradılması, 1960-cı ildən etibarən dəniz sığortası üzrə Asiya sindikası haqqında üçtərəfli razılaşma qüvvədədir. Ərəb ölkələri ərəb dövlətlərinin Sığorta Federasiyasını yaratmışlar və burada neft axtarışı, neft hasilatı və nəqli ilə əlaqədar əməliyyatların sığortalanmasına xüsusi diqqət yetirilir.

İnkişaf etməkdə olan ölkələrin ödəniş balansının dövlətlər-
arası tənzimlənməsi kvartal üzrə bölünmələr ilə birlikdə makro-
iqtisadi aqreqlər və kəmiyyət oriyentirləri formasında stabilləş-
mə proqramını işləyib hazırlayan BVF vasitəsilə yerinə yetirilir.
Fondun bu tədbirlərinin standartlaşdırılması milli xüsusiyyətlər
nəzərə alınmadan, onların zəif seçmə qabiliyyətini gücləndirir.
Tələbatın sınılması ilə əlaqədar fond tərəfindən tövsiyə edilən
ənənəvi deflyasiya tədirlərinin tətbiq edilməsi iqtisadi artım im-
kanlarını azaldır. İqtisadiyyatın, eləcə də, ödəniş balansının
stabilləşdirilməsi üzrə sərt proqramlar inkişaf etməkdə olan ölkə-
ləri kapital qoyuluşunu itirməyə sövq edir, bu isə iqtisadi artımı
saxlayır. İri həcmdə xarici borc baxımından azad olmuş ölkələr -
kreditor dövlətlər (Paris klubu) yalnız borc alan ölkə tərəfindən
Fondun stabilləşdirilmiş proqramının qəbul edilməsi şərti ilə
borcun tənzimlənməsi ilə əlaqədar razılığa gəlirlər.

TÖVSIYƏ OLUNAN ƏDƏBİYYAT

Artyomov N.M. Xarici ticarət fəaliyyətinin maliyyə-hüquq tənzimlənməsi: Dərslik. M.:OOO MTSUPL, 1999.

Бабин В.З. Xarici-iqtisadi siyasətin əsasları. M.: Ekonomika, 1997.

Babiç A.M., Pavlova L.N. Maliyyə: Dərslik. M.: İD FBK-PRESS, 2000.

Barinov E.A., Xıız O.V. Bazarlar: valyuta və qiymətli kağızlar bazarları. M.: «Ekzamen», 2001.

Bernstayn L.A. Maliyyə hesabatının təhlili / İngilis dilindən tərcümə. / Tərcümə müxbir üzv PAH İ.İ.Yeliseyevanın elmi redaktəsi ilə. Seriyanın baş redaktoru professor Y.V.Sokolov. M.: Finansı i statistika, 1996.

Birman Q., Şmidt S. İnvestisiya layihələrinin iqtisadi təhlili / İngilis dilindən tərcümə / L.P.Belıxın redaktəsi ikə. M.: Banki i birji, ЮНИТИ, 1997.

Blank İ.A. Maliyyə menecmentinin əsasları. 2 cilddə. Kiev: Nika-tsentr, 1999.

Breyli R., Mayers S. Korporativ maliyyənin prinsipləri / İngilis dilindən tərcümə. / M.: ZAO «Olimp-Biznes», 1997.

Briqem Y., Qapenski L. Maliyyə menecmenti. Tam kurs. 2 cilddə. / İngilis dilindən tərcümə. / V.V.Kovalyovanın redaktəsi ilə. SPb. Ekonomiçeskaya şkola, 1997.

Buqlay V.B., Liventsev N.N. Beynəlxalq iqtisadi münasibətlər: Dərslik / N.N.Liventsevın redaktəsi ilə. M.: Finansı i statistika, 1996.

Bukovetsiy A.İ. Maliyyə elminə giriş. L., 1929.

Vitte S.Y. Xalq və dövlət təsərrüfatı haqqında müha-zirələrin konspekti. M.: 1997.

Qolovaçev D.L. Dövlət borcu. Nəzəriyyə, Rusiya və dünya təcrübəsi. M.: ÇeRo, 1998.

Qorlov İ. Maliyyə nəzəriyyəsi. 2-ci nəşriyyat. SPb.1945.

Qrisimova E.N. Vergi goyma: Dərslik. SPb.: Sankt-Peterburq Dövlət Universitetinin nəşriyyatı, 1998.

Dadalko V.A. Beynəlxalq iqtisadi münasibətlər: Dərslük. Minsk.: “Armita-Marketing, Menejment”, 2000.

Dyoriq X.-U. Universal bank – gələcəyin bankı. Əsrin əvvəlində maliyyə strategiyası. Alman dilindən tərcümə. M.: Mejdunarodniye otnoşeniya, 1999.

Dolan E., Kempbell K., Kempbell R. Pullar, bank işləri və pul-kredit siyasəti. Moskva-Leningrad: “Profiko”, 1991.

Kaşin Y.İ. Əhalinin əmanətləri (nəzəriyyə məsələləri və tədqiqat problemləri). M.: Finansı, 1979.

Keyns J. Faiz və pullar ilə bağlı məşğulluğun ümumi nəzəriyyəsi. M.: Progress, 1978.

Kiduell D.S., Peterson R.L., Blekuell D.U. Maliyyə institutları, bazarlar və pullar. SPb.: “Piter” nəşriyyatı, 2001.

Kireyev A.P. Beynəlxalq iqtisadiyyat: 2 cildə. 1-ci hissə. “Beynəlxalq mikro-iqtisadiyyat: malların hərəkəti və istehsal amilləri”: Ali məktəblər üçün dərslük. M.: Mejdunarodniye otnoşeniya, 1998.

Kovalyov V.V. Maliyyə menejmentliyinə giriş. M.: Finansı i statistika, 1999.

Kovalyov V.V. Maliyyə menejmentliyi üzrə praktikum: Vəzifələr ilə mühazirələrin konspekti. M.: Finansı i statistika, 2000.

Kovalyov V.V. Maliyyə təhlili: metodlar və prosedurlar. M.: Finansı i statistika, 2001.

Kovalyov V.V., Ulanov V.A. Maliyyə hesablamaları kursu. M.: Finansı i statistika, 1999.

Kolass B. Müəssisənin maliyyə fəaliyyətinin idarə olunması. Problemlər, konsepsiyalar və metodlar. Dərslük / Fransız dilindən tərcümə. / Professor Y.V.Sokolovun redaktəsi ilə. M.: Finansı, YUNITİ, 1997.

Maliyyə təhlili ilə əlaqədar kəmiyyət metodları / S.J.Braunun və M.P.Kritsmenin redaktəsi ilə. / İngilis dilindən tərcümə. M.: İNFRA-M, 1996.

Kossa L. Maliyyə elminin əsasları. M., 1900.

Kruşvits L. Maliyyələşmə və investisiyalar: Maliyyə nəzəriyyəsinin neoklassik əsasları / Alman dilindən tərcümə. / V.V.Kovalyov və Z.A.Sabovun birgə redaktəsi ilə. SPb. "Piter" nəşriyyatı, 2000.

Kruşvits L. İnvestisiya hesablaşmaları / Alman dilindən tərcümə. / V.V.Kovalyovun və Z.A.Sabovun birgə redaktəsi ilə. SPb. "Piter" nəşriyyatı, 2001.

Lomakin V.K. Dünya iqtisadiyyatı: Ali məktəblər üçün dərslik. – M.: Finansı, YUNİTİ, 1998.

Makkonnell K.R., Bryu S.L. İqtisadiyyat: Prinsiplər, problemlər və siyasət. 2 cildə. / İngilis dilindən tərcümə. M.: Respublika, 1993.

Marşall J., Bansal V. Maliyyə mühəndisliyi: Maliyyə yenilikləri üzrə tam təlimatlar./İngilis dilindən tərcümə. M.: İNFRA-M, 1998.

Maslennikov V.V. Milli bank sistemlərinin inkişaf amilləri. SPb. SPbQUEF nəşriyyatı, 2000.

Matuk J. Fransanın və digər ölkələrin maliyyə sistemləri. 2 cildə. / Fransız dilindən tərcümə. M.: AO "Finstatinform", 1994.

Medvedev J.A. Rusiya əhatə olunan dünyada. Rusiyanın borcları. M., 1999.

Maliyyə hesabatının beynəlxalq standartları. M.: Askeri, 1999.

Beynəlxalq valyuta-kredit və maliyyə münasibətləri: Dərslik / L.N.Krasavinanın redaktəsi ilə. 2-ci nəşriyyat, yenidən işlənmiş və təkmilləşdirilmişdir. M.: Finansı i statistika, 2000.

Mühasibat uçotunun beynəlxalq və Rusiya standartları: müqayisəli təhlil, transformasiya prinsipləri, dəyişdirilmə istiqamətləri / S.A.Nikolayevanın redaktəsi ilə. M.: "Analitika-press", 2001.

Menkov F.A. Maliyyə elminin əsasları. M., 1924.

Beynəlxalq iqtisadiyyat: Dərslik/ Professor A.S.Bulatovun redaktəsi ilə. M.: Yurist, 1999.

Beynəlxalq iqtisadiyyat: Ali məktəblər üçün dərslik / Professor İ.P.Nikolayevanın redaktəsi ilə. M.: YUNİTİ-DANA, 2000.

Mixaylov D.M. Dünya maliyyə bazarı, tendensiyalar və vasitələr. M.: “Ekzamen”, 2000.

Modilyani F., Miller M. Firmanın dəyəri nə qədərdir? Teorem MM. M.: Delo, 1999.

Metyus M., Perera M. Mühasibat uçotunun nəzəriyyəsi: Dərslik/İngilis dilindən tərcümə/Y.V.Sokolovun, İ.A.Smironovanın redaktəsi ilə. M.: Audit, YUNİTİ, 1999.

Moiseyeva N.K. Beynəlxalq marketing: Dərslik. M.: Tsentr ekonomiki i marketinga, 1998.

Ozerov İ.X. Maliyyə elminin əsasları. 2 hissədə. Rıqa, 1923.

Beynəlxalq valyuta-maliyyə və kredit münasibətlərinin əsasları: Dərslik/İqtisadiyyat elmləri doktoru, professor V.V.Kruqlovun elmi redaktəsi ilə. M.: İNFRA-M, 1998.

Sığorta fəaliyyətinin əsasları. M., 1999.

Pavlova L.P. Maliyyə menecmentliyi. Dərslik. M.: “İNFRA-M”, 1996.

Poqorletskiy A.İ. Xarici dövlətlərin iqtisadiyyatı: dərslik. SPb.: Mixaylov V.A. nəşriyyatı, 2000.

Polfreman D., Ford F. Bank işinin əsasları. M.: “İNFRA-M”, 1996.

Polyak Q.B., Akodis İ.A., Krayeva T.A. və b. Maliyyə menecmentliyi: Ali məktəblər üçün dərslik./Professor Q.B.Polyakin redaktəsi ilə. M.: Finansı, YUNİTİ, 1997.

Polyakov V.P., Moskovkina L.A. Mərkəzi bankların strukturu və funksiyaları. Xarici təcrübə: Dərslik. M.: “İNFRA-M”, 1996.

Beynəlxalq dollar sisteminin tənəzzülü: yaxın perspektivlər / Əsərlər məcmusu. / Y.D.Maslyukovun ümumi redaktəsi ilə. M.: N.E.Çernışovanın nəşri, 2001.

Rau K.Q. Maliyyə elminin əsasları. 2 cildə. Alman dilindən tərcümə. SPb. 1867.

Sajin A.F., Smirnova E.E. Bazar sahəsi üzrə institutlar. M.: “BEK” nəşriyyatı, 1998.

Sarkisyants A.Q. Beynəlxalq borclar sistemi. M., 1999.

Seliqmen B. Müasir iqtisadi təfəkkürün əsas cərəyanları / İngilis dilindən tərcümə. – M.: Proqress, 1968.

Sinki J. Kommersiya banklarında maliyyə idarəçiliyi. / R.Y.Levitanın, B.S.Pinskerin redaktəsi ilə. M.: Gatallaxy, 1994.

Sokolov Y.V. Mühasibat uçotu: başlanğıc vaxtlardan bu günə qədər: Ali məktəblər üçün dərslik. M.: Audit, YUNİTİ, 1996.

Sokolov Y.V. Mühasibat uçotu nəzəriyyəsinin əsasları. M.: Finansı in statistika, 2000.

Sosial statistika: Dərslik / İ.İ.Yeliseyevanın redaktəsi ilə. 2-ci əlavə nəşr. M.: Finansı in statistika, 2000.

Maliyyə hüququ: Dərslik. M.: BEK nəşriyyatı, 1995.

Maliyyə menecmentliyi: nəzəriyyə və təcrübə: Dərslik / E.S.Stoyanovanın redaktəsi ilə. M.: “Perspektiva” nəşriyyatı, 1996.

Maliyyə: Dərslik / Professor V.V.Kovalyovun redaktəsi ilə. M.: PBOYUL M.A.Zaxarov, 2001.

Maliyyə: Dərslik / V.M.Rodionovanın redaktəsi ilə. M.: Finansı i statistika, 1995.

Maliyyə: Ali məktəblər üçün dərslik / Professor M.V.Romanovskinin, professor O.V.Vrublevskinin, professor B.M.Sabantinin redaktəsi ilə. M., 2000.

Maliyyə: Dərslik / Professor A.M.Kovalyovanın redaktəsi ilə. 4-cü nəşr, yenidən işlənmiş və təkmilləşdirilmişdir. M.: Finansı i statistika, 2000.

Maliyyə. Pul tədavülü. Kredit: Ali məktəblər üçün dərslik. / Professor L.A.Drobozinanın redaktəsi ilə. M.: YUNİTİ, 2000.

Maliyyə. Pul tədavülü. Kredit: Ali məktəblər üçün dərslik. / Q.B.Polyakın redaktəsi ilə. M.: YUNİTİ, 2001.

Maliyyə, pul tədavülü və kredit: Dərslik. / V.K.Sençaqovun, A.İ.Arxiyovun redaktəsi ilə. M.: “Prospekt”, 1999.

Maliyyə, pullar, kredit: Dərslik / O.V.Sokolovanın redaktəsi ilə. M.: Yurist, 2000.

Xendriksen E.S., Van Breda M.F. Mühəsibat uçotunun nəzəriyyəsi / İngilis dilindən tərcümə / Professor Y.V.Sokolovun redaktəsi ilə. M.: Finansı i statistika, 1997.

Çernik D.Q. Bazar iqtisadiyyatında vergilər. M.: Finansı, YUNİTİ, 1997.

Çernik D.Q., Poçinok A.P., Morozov V.P. Vergi sisteminin əsasları: Ali məktəblər üçün dərslik / D.Q. Çernikin redaktəsi ilə. M.: Finansı, YUNİTİ, 1998.

Çernov A.Y. Şəxsi maliyyə. Ailə büdcəsinin gəlir və xərcləri. M.: Perspektiva, 1995.

Şarp U.F., Aleksander Q.J., Beyli J. İnvestisiyalar / İngilis dilindən tərcümə. M.: İNFRA-M, 1997.

Şmuryova A.İ., Kolesnikov V.İ., Klimov A.Y. Beynəlxalq valyuta-kredit münasibətləri. SPb. Piter, 2001.

Ent M.V., Lis F.A., Mauer L.J. Beynəlxalq maliyyə / İngilis dilindən tərcümə. M.: OOO "DeKA" nəşriyyat-konsaltinq şirkəti, 1998.

Yanjul İ.İ. Maliyyə elminin əsasları. 4-cü nəşr, dəyişdirilmiş və təkmilləşdirilmişdir. SPb, 1904.

MÜNDƏRİCAT

Giriş.....

I BÖLMƏ

MALİYYƏ İDARƏÇİLİYİNİN ƏSASLARI, MALİYYƏ BAZARLARI

Fəsil 1. Maliyyə, maliyyə sistemi, maliyyə siyasəti anlayışları.....

“Maliyyə münasibətləri” anlayışına hansı münasibətlər aid edilir?.....

Maliyyə resursları nədir və onların mənbələri necədir?.....

Maliyyə elmi nəyi öyrədir və maliyyənin sosial-iqtisadi mahiyyəti nədən ibarətdir?.....

Maliyyə hansı funksiyaları yerinə yetirir?.....

“Maliyyə sistemi” anlayışının məzmunu.....

Maliyyə sistemi elementlərinin (sahələrinin, sistemlərinin, alt-sistemlərin və b.) təsnifatı ilə bağlı hansı yanaşmalar mövcuddur?.....

Maliyyə sisteminin hansı sahəsi maliyyə sisteminin əsasını təşkil edir?.....

Dövlət maliyyə siyasəti dedikdə, nəyi başa düşmək lazımdır?.....

Dövlət maliyyə siyasətinin məqsədi nədən ibarətdir?.....

Müəssisələrin maliyyə siyasətinin məqsədləri nədir?....

Dövlətin maliyyə siyasətinin hansı istiqamətləri mövcuddur?.....

XX əsrin 90-cı illərində Rusiyanın dövlət hakimiyyətinin maliyyə siyasətinin xüsusiyyətləri nədən ibarətdir?.....

- Fəsil 2. Maliyyə idarəçiliyi**.....
- Maliyyə idarəçiliyi prosesi nədən ibarətdir?.....
- Dövlət maliyyəsi idarəçiliyinin məqsədləri nədir?.....
- Rusiyada maliyyə aparatı hansı dövlət orqanları tərəfindən təmsil olunur?.....
- RF Maliyyə Nazirliyinin üzərinə hansı vəzifələr düşür?.....
- Federal Xəzinə orqanlarının üzərinə hansı vəzifələr düşür?.....
- Mərkəzləşdirilmiş maliyyə idarəçiliyi sahəsində RF Hesablama Palatasının üzərinə hansı vəzifələr düşür?...
- Maliyyə idarəçiliyi sistemində RF Vergilər Nazirliyinin üzərinə hansı vəzifələr düşür?.....
- Maliyyə idarəçiliyi sistemində RF Dövlət Gömrük Komitəsi hansı məsələləri yerinə yetirir?.....
- Maliyyə idarəçiliyinin ən mühüm mərhələləri nədən ibarətdir?.....
- Dövlət səviyyəsində hansı maliyyə planları işlənilib hazırlanır?.....
- Perspektiv maliyyə planlarının işlənilib hazırlanması hansı məqsədi daşıyır?.....
- Maliyyə resurslarının balansı nədən ibarətdir?.....
- Əhalinin maliyyə gəlir və xərclərinin balansı nədən ibarətdir və hansı məqsədlər üçün işlənilib hazırlanır?.....
- Maliyyə proqnozlaşdırılması dedikdə, nə başa düşülür?.....
- Müəssisələrin strateji maliyyə planları nədən ibarətdir?.....
- Cari maliyyə planlaşdırmasının əsas funksiyaları hansılardır?.....
- Uzunmüddətli və qısamüddətli maliyyə planları arasındakı əsas fərq nədən ibarətdir?.....
- Hansı mərhələlər maliyyə planlaşdırması prosesinə

- daxil edilir?.....
- Biznes-planda maliyyə planı nədən ibarətdir?.....
- “Maliyyə nəzarəti” anlayışına nə daxildir?.....
- Təcrübədə maliyyə nəzarətinin hansı formaları mövcuddur?.....
- Dövlət və qeyri-dövlət maliyyə nəzarətinin qarşısında hansı vəzifələr durur?.....
- Maliyyə nəzarətinin predmeti və sahəsi nədən ibarətdir?.....
- Dünya təcrübəsində maliyyə nəzarətinin hansı əsas formaları yaradılmışdır?.....
- Rusiya təcrübəsində maliyyə nəzarətinin hansı formasından istifadə olunur?.....
- İcbari maliyyə nəzarəti necə həyata keçirilir?.....
- İlkin maliyyə nəzarətinin predmeti nədən ibarətdir?.....
- Cari maliyyə nəzarəti hansı əsas məqsədləri daşıyır?....
- Növbəti maliyyə nəzarətinin təyinatı nədən ibarətdir?.....
- Təcrübədə maliyyə nəzarətinin hansı metodları fərqlənir?.....
- Yoxlama araşdırmadan nə ilə fərqlənir?.....
- “Nəzarət” maliyyə nəzarəti metodu kimi nədən ibarətdir və “müşahidə”dən nə ilə fərqlənir?.....
- Təcrübədə hansı təftiş növləri tətbiq olunur?.....
- Firmadaxili nəzarət necə təşkil olunur və daxili nəzarət orqanlarının səlahiyyətləri nədən ibarətdir?.....
- Kommersiya banklarının üzərinə maliyyə nəzarətinin hansı vəzifələri düşür?.....
- Auditor nəzarətinin məqsəd və vəzifələri hansılardır?.....
- Hansı auditor şirkətləri xarici auditi apara bilər?.....
- Daxili auditin şöbələrinin üzərinə hansı vəzifələr düşür?.....

Fəsil 3. Maliyyə bazarları və institutları.....

İnkişaf etmiş ölkələrin iqtisadiyyatında maliyyə vasitəçiləri necə rol oynayırlar?.....

Elmi və tədris ədəbiyyatında maliyyə bazarı necə başa düşülür?.....

Maliyyə bazarlarında hansı maliyyə institutları fəaliyyət göstərirlər?.....

Maliyyə vasitəçilərinə hansı maliyyə institutları aid edilir?.....

Depozit tipli təşkilatlara hansı maliyyə vasitəçiləri aid edilir?.....

Bazar iqtisadiyyatında kommersiya banklarının rolu nədən ibarətdir?.....

Əmanət institutlarına hansı maliyyə institutları aid edilir?.....

Kredit birliklərinin yaradılmasının və fəaliyyətinin xüsusiyyətləri nədən ibarətdir?.....

Müqavilə ilə fəaliyyət göstərən əmanət müəssisələrinə hansı maliyyə institutları aid edilir?.....

Maliyyə şirkətləri kommersiya banklarından nə ilə fərqlənir?.....

Təcrübədə maliyyə şirkətlərinin hansı növləri mövcuddur?.....

RF-də hansı maliyyə institutları investisiya fondlarına aid edilir?.....

İnvestisiya banklarının kommersiya banklarından fərqi nədədir?.....

Ədəbiyyatda maliyyə bazarlarının hansı növlərini ayırırlar?.....

Valyuta bazarı nədən ibarətdir?.....

Maliyyə bazarlarının pul vəsaitləri bazarlarına və kapital bazarlarına bölünməsinin əsasını nə təşkil edir?.....

Forvard, fyuçers, opsiyon bazarları, eləcə də, svop bazarları arasındakı fərq nədən ibarətdir?.....

Qiyəmətli kağızların birja və qeyri-birja bazarları arasındakı fərq nədir?.....

Qiyəmətli kağızların birinci və ikinci dərəcəli bazarları arasındakı fərq nədən ibarətdir?.....

II BÖLMƏ

DÖVLƏT VƏ BƏLƏDİYYƏ (İCTİMAİ) MALİYYƏ

Fəsil 4. Büdcə və büdcə sistemi.....

“Büdcə sistemi” anlayışına nə daxildir və onun strukturu necədir?.....

Rusiya Federasiyasının büdcə sisteminin quruluşunun əsasını hansı prinsiplər təşkil edir?.....

RF büdcə sisteminin tərkibi necədir?.....

“Büdcə” anlayışı necə izah olunur?.....

Büdcənin tərtib olunması və onun icra olunmasına nəzarət cəmiyyətin siyasi üstqurumunun müstəsna səlahiyyəti daxilindədir.....

Müxtəlif səviyyəli büdcələrin işlənilib hazırlanması və qəbul edilməsi qaydası necədir?.....

Konsolidə edilmiş büdcələr dedikdə, nə başa düşülür?.....

Büdcə vasitəsilə hansı həcmdə vəsaitlər təkrar bölüşdürülür və onlar hansı məsələlərin həlli ilə əlaqədar xərclənir?.....

Təcrübədə büdcə vəsaitlərinin formalaşdırılmasının hansı metodlarından istifadə olunur?.....

Büdcənin gəlir hissəsinin formalaşdırılmasının əsas mənbələri hansılardır?.....

Büdcə təsnifatı dedikdə, nə başa düşülür?.....

Məqsədli büdcə fondu dedikdə, nə başa düşülür?.....

Qeyri-vergi gəlirləri qrupuna hansı büdcə gəlirləri aid edilir?.....

Hansı büdcənin gəlirlərində digər səviyyəli büdcənin maliyyə yardımını nəzərə alınır?.....

Büdcələrin şəxsi gəlirləri dedikdə, nə başa düşülür?.....

Büdcələrin tənzimləyici gəlirləri dedikdə, nə başa düşülür?.....

Büdcələrin gəlirləri onların iqtisadi tərkibindən asılı olaraq hansı tərkib hissələrinə bölünür?.....

Büdcələrin gəlirləri hansı formalarda həyata keçirilir?.....

İcra hakimiyyəti orqanlarının ehtiyat fondlarının yaradılması və onun vəsaitlərindən istifadə edilməsi qaydası necədir?.....

RF Prezidentinin ehtiyat fondunun yaradılması və onun vəsaitlərindən istifadə edilməsi qaydası necədir?.....

Büdcə kəsiri dedikdə, nə başa düşülür və büdcənin təsdiq olunması ilə əlaqədar onun ehtimal olunan həcmi necədir?.....

Büdcə profisiti dedikdə, nə başa düşülür və RF Büdcə Məcəlləsində onun azaldılması ilə əlaqədar hansı tədbirlər nəzərdə tutulmuşdur?.....

Fəsil 5. Vergilər və rüsumlar.....

Vergi dedikdə, nə başa düşülür?.....

RF Vergi Məcəlləsində “yığım” anlayışı necə izah olunur?.....

Rüsum kateqoriyalarına hansı yığımlar aid edilir?.....

Rusiya qanunvericiliyi rüsumların hansı növlərini ayırır?.....

Vergi sistemi dedikdə, nə başa düşülür?.....

Vergi yükü dedikdə, nə başa düşülür?.....

İnkişaf etmiş ölkələrdə vergi sistemləri quruluşunun əsasını hansı prinsiplər təşkil edir?.....

Birbaşa və ikinci dərəcəli vergilər arasındakı fərq

nədədir?.....
 İkinci dərəcəli vergilərin hansı aspektləri başlıca tənqid obyektini hesab edilir?.....
 Gömrük siyasəti hansı funksiyaları yerinə yetirir?.....
 Ədəbiyyatda gömrük rüsumlarının hansı növləri seçilir?.....
 Antidempinq, xüsusi, kompensasiya və preferensial gömrük rüsumları arasındakı fərq nədən ibarətdir?.....
 Rusiya Federasiyasında hansı mallar, predmetlər ixrac əməliyyatları aparılan zaman bütünlüklə gömrük rüsumlarından azad edilmişdir?.....

Fəsil 6. Qeyri-büdcə fondları.....

Dövlət qeyri-büdcə fondları dedikdə, nə başa düşülür?.....
 Qeyri-büdcə fondları hansı məsələlərin həlli ilə əlaqədar yaradılır? Onların təyinatı nədən ibarətdir?.....
 Qeyri-büdcə fondları hansı əlamətlərinə görə təsnif olunur?.....
 Qərbi ölkələrində qeyri-büdcə fondlarının yaradılması və fəaliyyəti ilə əlaqədar təcrübəni necə səciyyələndirmək olar?.....
 Rusiya Federasiyasının Təqaüd Fondu: status, təyinat.....
 RF-də təqaüd təminatı sisteminin xüsusiyyətləri və onun inkişaf etdirilməsi istiqamətləri hansılardır?.....
 RF Təqaüd Fondunda sığorta edilmiş şəxslərin şəxsi hesablarının aparılması qaydası necədir?.....
 Sosial Sığorta Fondu: status, təyinat.....
 İcbari Tibbi Sığorta Fondları: status, təyinat.....
 Rusiya Federasiyasında tibbi sığortanın hansı növləri mövcuddur?.....
 Rusiya Federasiyasında qeyri-büdcə fondlarının hansı

perspektivləri vardır?.....
 Qeyri-büdcə sosial fondların başlıca gəlir mənbəyi kimi vahid sosial verginin xüsusiyyətləri nədən ibarətdir?.....
 Təqaüd Fondunun strukturu və onun vəsaitlərindən istifadə edilməsi qaydası necədir?.....
 Sosial Sığorta Fondunun (SSF) vəsaitlərindən istifadə edilməsi üzrə əsas istiqamətlər hansılardır?.....
 İcbari Tibbi Sığorta Fondlarının (İTSF) strukturu və vəsaitlərinin xərclənməsi istiqamətləri necədir?.....

Fəsil 7. Büdcələrarası münasibətlər. Büdcə federalizmi.....

Büdcə federalizminin əsasını təşkil edən prinsiplər hansılardır?.....
 Büdcələrarası münasibətlər sistemi büdcə sisteminin federal mexanizminin müəyyən edici xüsusiyyəti hesab olunurmu?.....
 Büdcə federalizmi dedikdə, nə başa düşülür?.....
 Federativ dövlətlərdə maliyyə sahəsində kompromisli qərarların qəbul edilməsini tələb edən problemlər mövcuddurmu?.....
 Büdcə federalizminin mərkəzləşdirilmiş modellərinin başlıca xüsusiyyətləri nədən ibarətdir?.....
 Büdcə sistemi təşkilatlarının mərkəzləşdirilməmiş növlərinin xüsusiyyətləri hansılardır?.....
 Büdcə federalizminin kombinasiya edilmiş modelləri üçün səciyyəvi olan xüsusiyyətlər hansılardır?.....
 Büdcə federalizminin qərb modellərinin başlıca xüsusiyyətləri nədən ibarətdir?.....
 Rusiya Federasiyasının büdcə federalizminin əsas xüsusiyyətləri hansılardır?.....
 Rusiya Federasiyasında büdcə tənzimlənməsi sisteminin başlıca çatışmazlıqları hansılardır?.....
 Büdcə federalizminin Rusiya modelinin formalaşdırıl-

ması prosesini hansı istiqamətlər üzrə təkmilləşdirmək lazımdır?.....

Büdcələrarası transfertlər hansı funksiyaları yerirlər?.....

Büdcələrarası transfertlərin ayrılması və istifadə edilməsi baxımından federal mərkəz ilə Federasiyanın subyektləri arasında hansı ziddiyyətlər mövcuddur?.....

Şərtləşdirilmiş transfertlərə hansı büdcələrarası transfertlər aid edilir?.....

Şərtsiz büdcələrarası transfertlər dedikdə, nə başa düşülür?.....

Rusiya Federasiyasının hansı subyektlərinin Regionların Maliyyə Yardımı Fondundan (RMFYF) transfertlərin alınması hüququ vardır?.....

Büdcələrarası transfertlərin müəyyən edilməsi ilə əlaqədar hansı əsas məqsədlərə riayət edilir?.....

Fəsil 8. Dövlət və bələdiyyə kreditləri və borcları....

Maliyyə münasibətlərinin hansı sahəsi dövlət və bələdiyyə kreditləri ilə əlaqəlidir?.....

Dövlət və bələdiyyə kreditlərinin klassik maliyyə kateqoriyalarından əsas fərqi nədən ibarətdir?.....

Dövlət və bələdiyyə borc götürülən pul vəsaitlərinin hansı formaları mövcuddur?.....

Dövlət kreditinin verilməsi prosesi hansı sənədlərlə tənzimlənir?.....

Büdcə krediti və büdcə ssudası dedikdə, nə başa düşülür?.....

RF Büdcə Məcəlləsində dövlət və bələdiyyə təşkilatlarına, büdcə idarələrinə, aid edilməyən hüquqi şəxslərə büdcə kreditinin verilməsi qaydası necə nəzərdə tutulmuşdur?.....

Vahid dövlət və bələdiyyə təşkilatlarına büdcə kreditinin verilməsi qaydası və şərtləri hansılardır?.....

RF Büdcə Məcəlləsində qeyd olunan dotasiyalar, sub-

- sidiyalar və subvensiyalar ilə nə başa düşülür?.....
- Rusiya Federasiyasının dövlət borcu dedikdə, nə başa düşülür?.....
- Daxili və xarici dövlət borcunun tərkibinə hansı öhdəliklər daxildir?.....
- Dövlət borcunun idarə olunması vəzifəsi hansı hakimiyyət orqanlarının üzərinə düşür?.....
- Rusiya Federasiyasının, onun subyektlərinin və bələdiyyə təşkilatlarının borc öhdəlikləri ilə əlaqədar kim məsuliyyət daşıyır?.....
- Hansı hakimiyyət orqanlarının dövlətin borc götürülən pul vəsaitləri ilə əlaqədar hüququ vardır?.....
- RF Büdcə Məcəlləsində borcun yenidən srtukturlaşdırılması dedikdə, nə başa düşülür?.....
- RF Büdcə Məcəlləsində Rusiya Federasiyasının dövlət borc götürülən pul vəsaitlərinin son həcmi və Rusiya Federasiyasının dövlət borcunun əs son həcmi necə nəzərdə tutulmuşdur?.....
- RF Büdcə Məcəlləsində dövlət və bələdiyyə zəmanətlərinin verilməsi qaydası necə nəzərdə tutulmuşdur?.....
- Rusiya Federasiyasının, Rusiya Federasiyası subyektlərinin dövlətin daxili borcunun, bələdiyyə borcunun təmin olunması hansı orqanların üzərinə düşür?.....
- Fəsil 9. Büdcə prosesi**.....
- Büdcə prosesi dedikdə, nə başa düşülür?.....
- RF Büdcə Məcəlləsində büdcə cədvəli dedikdə, nə başa düşülür?.....
- RF Büdcə Məcəlləsində hansı orqanlar büdcə prosesinin iştirakçılarna aid edilir?.....
- Büdcə vəsaitlərinin baş sərəncamçısı qismində kim çıxış edir?.....
- Büdcə vəsaitlərinin baş sərəncamçıların hansı hüquq və səlahiyyətləri vardır?.....
- Hansı hakimiyyət orqanları büdcə vəsaitlərinin baş

sərəncamçıları qismində çıxış edə bilər?.....
 Bütçə vəsaitlərini alan kimdir?.....
 Bütçənin işlənilib hazırlanmasının əsasını hansı sənədlər təşkil edir?.....
 Federal bütçə layihəsinin Dövlət Dumasına təqdim olunması hansı müddəti əhatə edir?.....
 Federal bütçə layihəsi ilə eyni zamanda Dövlət Dumasına hansı əsas sənədlər təqdim olunur?.....
 Federal bütçə haqqında federal qanun layihəsinə Dövlət Duması tərəfindən baxılması qaydası necədir?..
 Növbəti maliyyə ilində federal bütçə haqqında federal qanununa Federasiya Şurasında baxılması qaydası necədir?.....
 Növbəti maliyyə ili üçün federal bütçə haqqında federal qanunun RF Prezidenti tərəfindən qəbul edilmədiyi təqdirdə, fikir ayrılıqlarının aradan qaldırılması qaydası necədir?.....
 Bütçənin müvəqqəti idarə edilməsinin xüsusiyyətləri nədən ibarətdir?.....

III BÖLMƏ

TƏSƏRRÜFAT SUBYEKTLƏRİNİN (TƏŞKİLATLARININ) MALİYYƏSİ

Fəsil 10. Müəssisələrin maliyyəsi.....
 Müəssisənin maliyyə idarəçiliyinin mahiyyəti və xüsusiyyətləri.....
 “Müəssisələrin maliyyəsi” iqtisadi kateqoriyasının məzmunu nədən ibarətdir?.....
 Müəssisənin maliyyəsi hansı funksiyaları yerinə yetirir?.....
 Maliyyə menecmentliyinin mahiyyəti nədən ibarətdir?.....
 Müəssisənin maliyyə idarəçiliyinin təşkilati strukturu

necə qurulur?.....

Müəssisənin maliyyə idarəçiliyinin təşkilati strukturu-
runun formalaşdırılması prosesində hansı prinsiplərə
əməl edilir?.....

Müəssisənin maliyyə idarəçiliyi prosesində hansı
metod və vasitələrdən istifadə olunur?.....

Maliyyə aləti nədir?.....

Müəssisənin maliyyə idarəçiliyi sisteminin infor-
masiya təminatının əsasını nə təşkil edir?.....

Texniki vasitələr müəssisənin maliyyə idarəçiliyi
prosesində necə rol oynayırlar?.....

Müəssisənin maliyyə idarəçiliyi sisteminin obyektii
hansı elementlərdən ibarətdir?.....

Hansı münasibətləri maliyyə münasibətləri adlandır-
maq olar?.....

Maliyyə resurslarının və onların mənbələrinin tərkii-
binə nə daxildir?.....

Müəssisədə maliyyə meneceri və maliyyə xidmətləri
hansı funksiyaları yerinə yetirirlər?.....

Bazar şəraitində idarəçiliyin planlaşdırma-analitik
funksiyalarının xüsusiyyətləri nədən ibarətdir?.....

Müəssisənin fəaliyyətinin təhlilinin və planlaşdıril-
masının informasiya təminatı hansı elementlərdən ibar-
ətdir?.....

İnformasiya bazasına daxil edilən verilənlər ilə əla-
qədar hansı tələblər irəli sürülür?.....

İnformasiya sistemində mühasibat hesabatı necə yer
tutur?.....

Mühasibat hesabatının tərkibinə hansı sənədlər
daxildir?.....

Analitiklər müəssisənin maliyyə vəziyyətinin hansı
təhlil növlərindən istifadə edirlər?.....

Hansı maliyyə hesabatı formaları müəssisənin sta-
tusunu qiymətləndirməyə imkan yaradır?.....

Müəssisənin balansında olan təsərrüfat vəsaitlərinin

məbləği necə müəyyən edilir?.....

Müəssisənin xalis aktivlərinin dəyəri necə hesablanır?.....

Zəifləmə əmsalı necə xarakterizə olunur və necə hesablanır?.....

Hansı göstəricilər müəssisənin maliyyə vəziyyətini qısamüddətli planda bir qədər adekvat şəkildə xarakterizə edir?.....

Müəssisənin aktivlərinin likvidliyi dedikdə, nə başa düşülür?.....

Müəssisənin likvidliyi dedikdə, nə başa düşülür?.....

Müəssisənin ödəmə qabiliyyəti dedikdə, nə başa düşülür?.....

Likvidliyin, ödəmə qabiliyyətinin qiymətləndirilməsi üçün hansı nisbi göstəricilərdən istifadə olunur?.....

Müəssisənin maliyyə sabitliyini necə qiymətləndirməli?.....

Müəssisənin işgüzar fəaliyyətini necə qiymətləndirməli?.....

İstehsal ehtiyatlarının dövriyyəsi göstəriciləri necə xarakterizə edilir və necə hesablanır?.....

Debitor borcunun (hesablaşmalarda olan vəsaitlər) dövriyyəsi göstəricilərinin hesablama alqoritmi necədir?.....

Əməliyyat dövrünün davamiyyət göstəricisi nə ilə xarakterizə olunur və necə hesablanır?.....

Müəssisənin rentabelliğini necə qiymətləndirməli?.....

Müəssisənin bazar fəaliyyətini necə qiymətləndirməli?.....

Müəssisənin maliyyə resursları və maliyyələşmə mənbələri.....

Dövriyyə kapitalı nədir?.....

Dövriyyə aktivlərinin strukturu necədir?.....

Nə üçün istehsal ehtiyatlarının idarəçiliyi prosesi təşkil

edilməlidir?.....
 Debitor borcunu necə idarə etməli?.....
 Müəssisə üçün pul vəsaitlərinin və onların ekvivalentlərinin əhəmiyyəti necə müəyyən edilir?.....
 Pul vəsaitlərini necə idarə etməli?.....
 “Pul vəsaitlərinin ekvivalentləri” anlayışı nəyi ifadə edir?.....
 Müəssisənin maliyyələşdirmə mənbələri.....
 Bazar iqtisadiyyatı şəraitində müəssisələrin hansı maliyyələşmə vasitələri mövcuddur?.....
 Özünü maliyyələşdirmənin mahiyyəti nədən ibarətdir?.....
 Müəssisə bazar mexanizmləri vasitəsilə hansı maliyyələşmə variantlarından istifadə edə bilər?.....
 Özünü maliyyələşdirmə və kapital bazarı mexanizmləri vasitəsilə maliyyələşmə ilə müqayisədə bank kreditləşməsinin hansı üstünlükləri vardır?.....
 Büdcə maliyyələşdirməsinin mahiyyəti nədən ibarətdir?.....
 Müəssisələrin qarşılıqlı maliyyələşməsinin mahiyyəti nədən ibarətdir?.....
 “Kapital” kateqoriyasının izahı ilə əlaqədar hansı yanaşmalar mövcuddur?.....
 Şəxsi kapitalın tərkibi necədir və onun ayrı-ayrı elementlərinin xüsusiyyətləri hansılardır?.....
 Borc kapitalının ayrı-ayrı növlərinin xüsusiyyətləri nədən ibarətdir?.....
 Müəssisənin fəaliyyətinin maliyyələşdirilməsi vasitəsi kimi lizinqin spesifik xüsusiyyəti nədən ibarətdir?.....
 Müəssisələr cari fəaliyyətinin hansı maliyyələşdirilmə vasitələrindən istifadə edirlər?.....
 Müəssisədə maliyyə nəticələri, pul dövriyyəsi və hesablaşma sistemi.....
 Müəssisənin gəlirlərinə nə aid olunur?.....
 Müəssisənin xərclərinə nə aid olunur?.....

Müəssisənin gəlir və xərclərinin hansı növləri mövcuddur?.....
 “Mənfəət” anlayışının tərfi ilə əlaqədar hansı yanaşmalar mövcuddur?.....
 Müəssisənin mənfəətinin tərkibinə hansı komponentlər daxildir?.....
 Müəssisə xərclərin azaldılmasına necə təsir göstərə bilər?.....
 Müəssisələr öz fəaliyyəti prosesində hansı hesablaşma formalarından istifadə edirlər?.....
 Müəssisə nağd haqq-hesabların iştirakçısı kimi hansı şərtlərə əməl etməlidir?.....
 Nağdsız haqq-hesablar necə təşkil olunurlar?.....
 Nağdsız haqq-hesabların təşkili ilə əlaqədar hansı prinsiplər əsas prinsiplərə aid edilir?.....
 RF müəssisələri öz fəaliyyəti prosesində hansı nağdsız haqq-hesab formalarından istifadə edirlər?.....

Fəsil 11. Kredit təşkilatlarının maliyyəsi.....

Hansı təşkilatlar kredit təşkilatlarına aid edilir?.....
 “Banklar və bank fəaliyyəti haqqında” qanunda kredit təşkilatlarının hansı əsas növləri müəyyən olunur?.....
 Bankın resurs bazasının strukturu necədir?.....
 Bankın şəxsi kapitalının strukturu necədir?.....
 Baza kapitalı hansı komponentlərdən ibarətdir?.....
 Əlavə kapitalın tərkibinə hansı komponentlər daxildir?.....
 Şəxsi kapitalın miqdarı ilə əlaqədar hansı tələblər irəli sürülür?.....
 Kommersiya bankları hansı əmanətləri saxlamaq üçün qəbul edirlər?.....
 Banklar öz sifarişçilərinin pul vəsaitlərinin cəlb olunması üçün (vəsaitlərin əmanət kimi cəlb olunması istisna olmaqla) hansı üsullardan istifadə edirlər?.....
 Kommersiya bankı digər kommersiya banklarının

resurslarını necə cəlb edə bilər?.....
 Bankın gəlirlərinin strukturu necədir?.....
 Bank xərclərinin strukturu necədir?.....
 Bank mənfəəti necə formalaşır?.....
 Bankın rentabelliğini necə qiymətləndirməli?.....
 “Bankın likvidliyi” və “bankın ödəmə qabiliyyəti”
 anlayışları arasındakı fərq nədən ibarətdir?.....
 Bankın likvidliyi onun gəlirliliyi səviyyəsi ilə necə
 əlaqəlidir?.....
 “Bankın likvidliyi” və “bank balansının likvidliyi”
 anlayışları arasındakı fərq nədən ibarətdir?.....
 Bankın likvidliyinə hansı faktorlar təsir göstərir?.....
 Bank aktivləri likvidlik dərəcəsinə görə hansı qruplara
 bölünürlər?.....
 Rusiya Bankı kommersiya banklarının likvidlik
 dərəcəsi ilə əlaqədar hansı tələbləri müəyyən edir?.....
 Bank fəaliyyəti ilə əlaqəli risklər bankın maliyyə
 vəziyyətinə necə təsir göstərir?.....

Fəsil 12. Sığorta təşkilatlarının maliyyəsi.....
 “Sığorta” anlayışına necə tərif vermək olar?.....
 Sığortanın iqtisadi-təşkilati mexanizminin əsasını
 hansı prinsiplər təşkil edir?.....
 Hansı sığorta növləri mövcuddur?.....
 Brutto-mükafat nədir?.....
 Brutto-mükafatın strukturu necədir?.....
 Netto-mükafat hansı elementlərdən ibarətdir?.....
 Sığorta yükünün strukturuna hansı elementlər
 daxildir?.....
 Sığorta təşkilatının aktivlərinin spesifik xüsusiyyəti
 nədən ibarətdir?.....
 Sığorta təşkilatının vəsaitlərinin mənbələrinin struk-
 turu necədir?.....
 Sığorta təşkilatı hansı gəlir mənbələrinə malikdir?.....
 Sığorta təşkilatının xərclərinin strukturu necədir?.....

Sığorta təşkilatının son maliyyə nəticəsi (mənfəəti) necə formalaşır?.....

Sığorta edənin maliyyə fəaliyyətinin səciyyələndirilməsi üçün hansı əlavə göstəricilərdən istifadə oluna bilər?.....

Sığorta təşkilatının maliyyə sabitliyi nədir və nə ilə təmin edilir?.....

Sığorta təşkilatının ödəmə qabiliyyəti nədir?.....

Sığorta təşkilatının ödəmə qabiliyyətini necə qiymətləndirməli?.....

Sığorta təşkilatının fəaliyyətinin büdcələşdirilməsi prosesi hansı mərhələlərdən ibarətdir?.....

Sığorta təşkilatının büdcəsinin hazırlanması xüsusiyyətləri nədən ibarətdir?.....

IV BÖLMƏ

EV TƏSƏRRÜFATLARININ MALİYYƏSİ

Fəsil 13. Ev təsərrüfatları anlayışı və onların maliyyə funksiyaları.....

BMT Milli Hesablar Sistemi “ev təsərrüfatı” sosial-iqtisadi kateqoriyasının tərifini necə müəyyən edir?....

Ev təsərrüfatı kompleks iqtisadi sistemin fəaliyyəti prosesində necə rol oynayır?.....

“Ev təsərrüfatı maliyyəsi” kateqoriyasının sosial-iqtisadi mahiyyəti nədən ibarətdir?.....

Hansı iqtisadi münasibətlər ev təsərrüfatının maliyyə münasibətlərinə aid edilir?.....

Ev təsərrüfatı maliyyəsi hansı funksiyaları yerinə yetirir?.....

Ev təsərrüfatı maliyyəsinin spesifik xüsusiyyəti nədən ibarətdir?.....

Ev təsərrüfatları öz fəaliyyəti prosesində hansı iqtisadi və maliyyə qərarları qəbul edir?.....

Ev təsərrüfatlarının iqtisadi və maliyyə qərarlarını hansı faktorlar müəyyən edir?.....

Ev təsərrüfatları tərəfindən iqtisadi və maliyyə qərarlarının qəbul edilməsinin xüsusiyyətləri nədən ibarətdir?.....

Ev təsərrüfatları tərəfindən iqtisadi və maliyyə qərarlarının qəbul edilməsi prosesinin xüsusiyyətləri nə ilə müəyyən edilir?.....

Fəsil 14. Ev təsərrüfatlarının maliyyə resurslarının mənbələri.....

Ev təsərrüfatlarının maliyyə resurslarının hansı mənbələri mövcuddur?.....

Əmək haqqının ödənişinin tərkibinə hansı elementlər daxildir?.....

RF sosial transfertləri sistemi hansı elementlərdən ibarətdir?.....

RF-də əmək təqaüdlərinin hansı növləri mövcuddur?.....

Rusiya ev təsərrüfatları hansı müavinətləri alırlar?.....

Sahibkarlıq fəaliyyətindən əldə olunan gəlirlərə hansı gəlirlər aid edilir?.....

Ev təsərrüfatlarının maliyyə gəlirinin həcmi sənədləndirilməsi üçün hansı göstəricilərdən istifadə olunur?.....

Ev təsərrüfatları öz fəaliyyəti prosesində əlavə maliyyə resurslarının cəlb edilməsi ilə əlaqədar hansı mənbələrdən istifadə edirlər?.....

Ev təsərrüfatının icbari ödənişlərinə nə aid edilir?.....

Ev təsərrüfatının maliyyə resurslarının strukturu necədir?.....

Əhalinin hansı pul əmanət formaları mövcuddur?.....

Ev təsərrüfatlarının təşkil edilmiş və təşkil edilməmiş əmanətlərinin miqdarı arasındakı nisbət hansı faktorlar ilə müəyyən edilir?.....

Ev təsərrüfatının maliyyə resurslarının mənbələri ilə onlardan istifadə edilməsi vasitələri arasındakı qarşılıqlı əlaqə harada əks olunmuşdur?.....

IV BÖLMƏ

BEYNƏLXALQ MALİYYƏ

Fəsil 15. Beynəlxalq maliyyənin mahiyyəti və təşkili prinsipləri.....

Beynəlxalq maliyyə nədir, necə və nə üçün yaranmışdır?.....

Beynəlxalq maliyyənin strukturu necədir və onun xüsusiyyətləri nədən ibarətdir?.....

İctimai və xüsusi beynəlxalq maliyyəyə nə aid edilir?..

Dünya maliyyə bazarının strukturu necədir?.....

Beynəlxalq maliyyə əməliyyatları kim tərəfindən yerinə yetirilir?.....

Dünya valyuta bazarı nədir?.....

Dünya valyuta sistemi nədir və ona hansı elementlər daxil dir?.....

Sabit və dəyişkən valyuta kursları nə deməkdir?.....

Kompleks dəyişkənlik nədir?.....

DVB harada yerləşir?.....

DVS öz inkişafı prosesində necə dəyişmişdir?.....

Ölkənin ödəniş və hesablaşma balansı nədir və onların hazırlanması məqsədləri hansılardır?.....

Rusiya Federasiyasının valyuta sisteminin əsas xüsusiyyətləri hansılardır?.....

Valyuta dəyərləri dedikdə, nə başa düşülür?.....

Rezidentlərə hansı şəxslər aid edilir?.....

Qeyri-rezidentlərə hansı şəxslər aid edilir?.....

Rusiya qanunvericiliyinə uyğun olaraq valyuta əməliyyatları necə təsnif olunur?.....

Valyuta tənzimlənməsi və valyuta nəzarəti nədir və

Rusiya Federasiyasında kim tərəfindən həyata keçirilir?.....
 Derivativlər nədir və onların yaradılması məqsədləri hansılardır?.....
 Derivativlər ilə əlaqədar ticarət hansı bazarlarda yerinə yetirilir?.....
 Dünya kredit bazarı nədir və onun strukturu necədir?...
 Avrovalyuta və avrodollarlar nədir?.....
 Sığorta xidmətlərinin dünya bazarının əsas xüsusiyyətləri hansılardır?.....
 Rəsmi qızıl-valyuta ehtiyatlarına nə aid edilir?.....
 Ölkənin QVE defisiti nəyə gətirib çıxarır və necə aradan qaldırılır?.....
 Beynəlxalq maliyyə yardımı nə ilə ifadə olunur və kimə göstərilir?.....

Fəsil 16. Maliyyə qloballaşması.....
 Dünya maliyyə bazarlarının qloballaşması səbəbləri hansılardır və nə ilə ifadə olunur?.....
 Maliyyə qloballaşmasının institusional (təşkilat) əsasları nədən ibarətdir?.....
 Maliyyə inteqrasiyası nədir və nə cür fayda verir?.....
 Maliyyə innovasiyaları nədir?.....
 Maliyyə qloballaşması mümkün olan nə ilə nəticələne bilər?.....

Fəsil 17. Qlobal ictimai maliyyə təşkilatları.....
 Beynəlxalq ictimai maliyyə təşkilatlarını hansı xüsusiyyətlərə görə seçilir?.....
 Beynəlxalq ictimai maliyyə təşkilatlarının əsas məqsədləri nədən ibarətdir? Bu cür təşkilatların məqsəd və vəzifələr üzrə dəqiq təsnifatı mümkündürmü?.....
 İlk beynəlxalq ictimai maliyyə təşkilatları nə zaman yaranmışlar?.....
 Onların meydana çıxması nə ilə əlaqədar olmuşdur?....

DVF-nin əsas vəzifələri hansılardır?.....

BVF-nin mövcud olduğu dövr ərzində onun məqsəd və vəzifələrinin həyata keçirilməsində hansı tədrici inkişaf prosesi baş vermişdir?.....

DVF-nin təşkilati strukturu necədir?.....

Ölkənin BVF-də qəbul edilən qərarlara təsir səviyyəsi hansı amillərdən asılıdır?.....

BVF hansı məqsədlər üçün XAH-in tətbiq olunması ilə əlaqədar təşəbbüs irəli sürmüşdür və bu vahid nəyi ifadə edir? XAH nə səbəbə hesablaşma-ödəniş vasitəsi kimi geniş yayılmamışdır?.....

XAH kursu necə təyin olunur?.....

XAH emissiyası nə dərəcədə tez-tez və nə cür yerinə yetirilir?.....

DVF hansı mənbələrdən maliyyələşir?.....

BVF nə cür və nə üçün yığılmış qızıl ehtiyatlarından istifadə edir?.....

DVF ilə maliyyə münasibətlərində ölkəni hansı orqanlar təmsil edir?.....

DVF hansı kredit siyasətini aparır? DVF kreditlərinin ümumi xüsusiyyətləri hansılardır?.....

DVF-nin kredit portfelinə hansı kreditlər daxildir?.....

Dünya Bankına və Dünya Bankı Qrupuna hansı təşkilatlar daxildir?.....

Dünya Bankı Qrupunun (DBQ) üzvləri hansı məqsədlərə xidmət edirlər? Onların təşkilati quruluşu necədir?.....

BYİB və BİA hansı vəsaitlər hesabına maliyyələşir?.....

BYİB və BİA-nın kredit siyasətində hansı fərqlər mövcuddur?.....

BYİB və BİA nə cür kreditlər verirlər?.....

BYİB-nin kreditləri üzrə faiz dərəcələri necə müəyyən olunur?.....

BYİB ilə müqayisədə beynəlxalq maliyyə korpora-

siyanın maliyyə siyasəti üçün hansı xüsusiyyətlər səciyyəvi xarakter daşıyır?.....

İnvestisiyaların Zəmanəti üzrə Beynəlxalq Agentlik hansı hallarda öz zəmanətlərini təqdim edir?.....

Qeyri-formal beynəlxalq maliyyə təşkilatları nə üçün yaradılır?.....

Kreditorların Paris klubu hansı əsasda fəaliyyət göstərir? O, necə yaranmışdır?.....

Rusiya üçün Paris kreditorlar klubunda iştirak etmək sərfəlidirmi?.....

Rusiyanın London kreditorlar klubu ilə hansı münasibətləri mövcuddur?.....

İnkişaf etmiş ölkələr qrupu (G-10) beynəlxalq valyuta-maliyyə münasibətlərinin inkişaf etməsi necə əhəmiyyət kəsb edir?.....

G-7 qrupu beynəlxalq maliyyə sistemində necə rol oynayır?.....

Avropa Mərkəzi Bankının yaranması tarixindən əvvəlki dövrdə nə baş vermişdir?.....

Bir qisim ölkələrin avroya keçməsi ilə əlaqədar AVİ-də hansı dəyişikliklər baş vermişdir?.....

AB-nin üzvü olan ölkələrin mərkəzi banklar sistemi hazırda necə təşkil edilmişdir?.....

Avropa Mərkəzi Bankının əsas təyinatı nədən ibarətdir?.....

Avropa Mərkəzi Bankı avro zonasında vahid kredit-maliyyə siyasətinin aparılması üçün hansı vasitələrdən istifadə edir?.....

Fəsil 18. Milli maliyyə sistemlərinin fəaliyyətinin xüsusiyyətləri.....

Ölkənin maliyyə sisteminin institusional strukturu nə deməkdir?.....

Müşahidəçi və nəzarətəddici orqanlar maliyyə sistemində necə rol oynayırlar?.....

Maliyyə təşkilatları nə üçün maliyyə birliklərində və assosiasiyalarında birləşirlər? Bu təşkilatların fəaliyyəti hansı xüsusiyyətlər ilə səciyyələnir?.....

İnkişaf etmiş ölkələrin maliyyə sistemində kredit təşkilatlarının hansı əsas tipləri fəaliyyət göstərir?.....

Bankların və qeyri-bank kredit təşkilatlarının fəaliyyətinin tənzimlənməsi hansı orqanlar tərəfindən həyata keçirilir?.....

Kooperativ kredit təşkilatlarının fəaliyyətinin fərqləndirici xüsusiyyətləri hansılardır?.....

Bank əməliyyatları və maliyyə xidmətləri qanunvericilikdə necə müəyyən olunur?.....

Universal maliyyə sistemi seqmentləşdirilmiş maliyyə sistemindən nə ilə fərqlənir?.....

Maliyyə sistemlərinin universal və seqmentləşdirilmiş sistemlərə bölünməsi ciddi hesab olunurmu?.....

ABŞ bank sisteminin əsas xüsusiyyətləri hansılardır?... Uçot evləri İngiltərənin maliyyə sistemində necə təqdim edilir və hansı rolu oynayırlar?.....

Aksept evləri nəyi təmsil edirlər?.....

Dünyada ən iri bank və maliyyə mərkəzlərindən biri kimi London mərkəzi necə yaranmışdır və onun aparıcı rolu nədən ibarətdir?.....

Yaponiyanın kredit-maliyyə sistemi üçün hansı cəhətlər səciyyəvidir?.....

Yapon maliyyə sisteminin seqmentləşdirilmiş xarakteri nədə təzahür edir?.....

Almaniyanın kredit sistemində hansı əsas institutlar fəaliyyət göstərir?... ..

Fəsil 19. İnkişaf etməkdə olan ölkələrin maliyyə sistemləri.....

İnkişaf etməkdə olan ölkələrin maliyyə sistemlərinin əsas xüsusiyyətləri nədən ibarətdir?.....

İnkişaf etməkdə olan ölkələrin maliyyə sistemlərinin

arxaikliyi özünü nədə göstərir?.....
 İnkişaf etməkdə olan ölkələrdə dövlətin valyuta nəzarəti sahəsində rolu nədən ibarətdir?.....
 İnkişaf etməkdə olan ölkələrin beynəlxalq kreditləşməsinin xüsusiyyətləri nədən ibarətdir?.....
 İnkişaf etməkdə olan ölkələrə təqdim olunan kreditləşmənin formaları və kredit növləri hansılardır?.....
 İRM və İRY kreditləşməsi sistemlərinin məqsəd və vəzifələri hansılardır? .....
 İnkişaf etməkdə olan ölkələri borc alan ölkələr kimi səciyyələndirən xüsusiyyətlər hansılardır?.....
 İnkişaf etməkdə olan ölkələrin xarici dövlətlərə borcu ilə bağlı prosesin dinamikası və bugünkü vəziyyəti necədir?.....
 İnkişaf etməkdə olan ölkələrin ödəmə qabiliyyəti necə qiymətləndirilir?.....
 İnkişaf etməkdə olan ölkələrin ödəmə qabiliyyəti ilə əlaqədar yaranan böhranın səbəbləri nədən ibarətdir?...
 1980-1990-cı illərdə beynəlxalq maliyyədə inkişaf etməkdə olan ölkələrin vəziyyəti necə dəyişdi?.....
 İnkişaf etməkdə olan ölkələrin ödəniş balanslarının hazırlanması xüsusiyyətləri nədən ibarətdir?.....
Tövsiyə olunan ədəbiyyat.....

Zeynalov V.Z. Maliyyə (Suallar və cavablar)

Dərs vəsaiti

Dərs vəsaiti «Maliyyə» ixtisası üzrə Dövlət Təhsil Standartlarının tələbatlarına müvafiq olaraq hazırlanmışdır.

Dərs vəsaiti «Maliyyə» tədris kursunun əsas məsələlərini əhatə edir və ölkənin maliyyə sistemi haqqında ətraflı məlumat verir.

Tədris vəsaiti ali məktəb tələbələri, müəllimlər, maliyyə sahəsində ixtisaslaşmış magistrlər, elmi işçilər üçün nəzərdə tutulmuşdur.

Çapa imzalanıb 10. 01. 2010. Kağız formatı 60x84 1/16.

Həcmi   ç.v. Sifariş   . Sayı   .

---

*" İqtisad Universiteti " Nəşriyyatı.
AZ 1001, Bakı, İstiqlaliyyət küçəsi, 6*
